

JÓKAI MÓR ÖSSZES MŰVEI

JÓKAI MÓR ÖSSZES MŰVEI

Szerkeszti

NAGY MIKLÓS

R E G É N Y E K

20.

JÓKAI MÓR

FEKETE GYÉMÁNTOK
(1870)

I. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1964

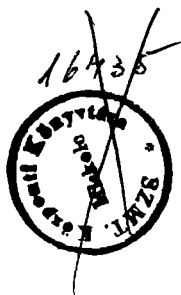
Sajtó alá rendezte
NACSAĐY JÓZSEF

Lektorálta
SZEKERES LÁSZLÓ
TERESTYÉNI FERENC

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1964

AK 370 k 6467

Printed in Hungary

ELSŐ RÉSZ

MIELŐTT EMBER LETT VOLNA A FÖLDÖN

A Pentateuchnak igaza van a teremtés hatnapos voltára nézve.

Csakhogy a napokat isteni fővényórával mérte, amiben minden lecsorgó fővényyszem: egy év. Az egész nap azután százezer év.

A kezdet maga is oly emberi számoknak helyt nem álló végtelenség, mint az örökkévalóság maga. A „mikor” kérdése ott is oly kevélység-megalázó rejtély, melyre a tudósnak azt kell felelni: „Nem tudok semmit!...”

Annyit már megtudtunk, hogy a lételünket megelőzőtt „tegnap” legalább százezer évnyi távolban van tőlünk. Csak a *tegnap*! Hát a hét első napja?

Hanem a tegnapot már ismerjük.

Van egy nagy könyvünk: a föld kérge. Annak valóságos lapjai vannak, mint a könyvnek a levelei, egyik a másikra fektetve; minden lap tízezer, százezer (ki tudja, mennyi) évet képvisel. A vakmerő emberi tudásszomj keresztülfúrta e lapokat ásóval, kalapáccsal, vésővel, fűróval. Minden lap tele van írva betűkkel, tudósításokkal, miket egyik százezred év a másikkal hagyott hátra: örök halott és örök beszélő tanújelekkel. Az emberi szellem megtanult azokból olvasni.

Megszámlálta a föld leveleinek a lapjait; kihallgatta a titkos betűk beszédét; tanult titkokat a sziklából, a hegyalkotó ázalagok parányaiból; lenézett a görccsövel a földkebel alig látható állatmaradványaiba, mint ahogy behatolt távcsövével

az égboltozat végtelenjébe, s rájött a tudatra, hogy lefelé úgy, mint felfelé nincsen „vég”.

A legelső lapja e könyvnek, melyet ember felforgatott, a gránit- és porfirréteg. Azon alul már nem hatolhatott. Hogy ezen alul mi van, arról csak a vulkánok beszélnek. Tűz . . . De milyen tűz? A réteg, mit a vulkán teremt, az már csak második lapja a könyvnek. A vulkáni tűz csak a bazaltot szülte; a gránit alapot „plutói alkotásnak” nevezik. Pluto neve a mítosz magas értelmében: a föld alatti Isten.

És a tűzön túl van a gőz. A mindent egyesítő gőz, melyben együtt él a vas, a gránit, a gyémánt, az arany. Valóban él. — Mitől él?

Egyik lapot alkotta a tűz, másikat a tenger, az özönvíz, harmadikat vegytani működések, de az az erő, mely a gránitot mint rezgő kocsonyát tolta elő a földkéreg hasadékaiból, az azt mondja: „Az én nevemet ne kérdd! Én vagyok az Isten!”

A gránit az tiszta lap; az nem mond semmit. „Végtelenség!”

— az a felelete. Nála be van csukva a könyv.

A vulkáni alkotás már beszél, hogy a föld élt, de rajta még nem élt semmi. Csak ő maga élt, lételet senkivel meg nem osztó viharos életet. Nagy harcai voltak! A tűzzel és léggel, saját körtorgásával s a hold vonzerejével.

A földülepések egyes lapjai aztán kezdenek homályos regéket beszélni elmúlt évezredekről.

Az eltemetett idők állat- és növényvilága ott fekszik kővé vált maradványaiban ez örök lapokon; s a vizsgáló szemei előtt hosszú sorban megelevenül mindegyik.

A legelső rétegben még nincsen más növény csak tengerhí-nár és pátrányok, zsurlók, korpátüvek, mikkel semmi állat nem él, lopvanószők, s az állatvilágnak csak a legelső nemei: csigák, kagylók, végtelen változatosságban. Még akkor ezeké volt a világ.

A felsőbb, a sziluri rétegben már megjelennek a halak, csodaalakú vízlakók, miknek másfélezernyi fajából most már sem tengerek, sem folyamok egyetlen hasonlót sem mutatnak

fel. A még felsőbb, a *devoni* rétegben már elkezdődik a *szauruszok* országa. Egy állatfaj, mely haidan királya lehetett a földnek, hétéles szárnyek, rettentő csontokkal. Ezekkel együtt sincs még egyéb növény eltemetve, mint páfrány és likopódium. Egymás húsával élt minden állat.

A legelső fűevő, az óriási iguanodon a *jura* alkotásban jelenik meg a krétarétegben; a krétaréteg maga is merő apró csigahéj.

A felülkerült földrétegek aztán teli vannak az óriási emlősök maradványaival, s azokkal együvé temerve egy elmúlt világnak egész összes növényzete, fajonkint összegyűjtve, lenyomtatva egy irtóztató fűvészkönyv lapjára.

E fölött élünk mi: a „ma” urai. Ami fölött járunk, az a „tegnap”.

Milyen lehetett az a *tegnapi világ*?

Kétszerte magasabb volt a légkör, mint most, s annálfogva az ég nem azürkék, hanem a porcelán színeiben játszó: este, reggel tűzvörös. Nap és hold, feljöttekor, lemenetekor, kétszerte nagyobbak látszó, mint most.

A föld rétegei még át vannak fülve; a tenger még tízszer annyi, mint a föld; annálfogva örök nyár van a két pólus között, a víz melegétől s a lég magasságától egyenlősített nyár.

Csak a két földszarkot fedi jég és hó, hol a nap harántos sugára a föld melegét nem szítja többé. Ott egyszerre átmegy a világ a télbe. Mint ahogy Mars vörös fényű csillagzatán látszik a póluson az a fehér folt, mely a perihéliumban fogy, az aféliumban ismét megnő.

A szárazföldet még csak szétszórt szigetek képezik; a legtöbb szigetnek vulkánja van; némelyiknek több is. Azok körületét kopár lávaomladék fedi; egy-egy a hórégiókba emelkedik, jégcsúcs lángkoronával; lábaiknál pedig ott terül el az öster-

mékeny föld azon melegen és nedvesen, ahogy a forró tenger méhéből a napvilágra feljött.

Ki tudja hányadik alakulása már ez? Még mindig nem utolsó.

A páfrányok, a zsurlók, miket most mint törpe harasztokat ismerünk, akkor óriási szálfák, minőknek a mostani fenyőfákat ismerjük; a fenyők pedig toronymagasságú koloszosok, s ahol a fenyő él, ott díszlik a pálma, keverve egymással. A növényrendszer még zavarban van önmagával; vannak nádak, mik hasonlítanak a pálmához; rejtélyes növények, mik közvetítőt képeznek a pálma és a fenyő, s a fenyő és a zsurló között. Az előrement korszak növényóriásai közül még hiányzottak — a virágok, a rétek tarka színű ékessége; az illat, a méztermő virágsereg még nem volt sehol. Azt még nem álmodta meg a vajúdo föld.

S minthogy virág nem volt, tehát méhe sem volt, sem pillangó, sem az ezeryi döngő bogár, mely a virágokat körülrajongja most.

És így madár sem volt, a lég még üresen állt. Az énekesmadár mind rovarral él. Ha a rovar született volna előbb, mint az énekesmadár, örökké le volna tarolva minden erdő, s ha a madár jött volna a rovar előtt, első nap éhen veszett volna.

Daltalan, énekhangtalan volt a világ, csak óriásai voltak és szörnyei, s azoknak hangja mennydörgés.

A mi „tegnap”-unkban már az megváltozott. Van már virága fűnek, tollas dalnoka, pillangója a légnek, a mezőnek, az erdőnek.

Az *ifjabb* teremtés korszakának nevezik azt — „pliocén”.

Szép álom volt ez a teremtő istenségtől!

A szárazföld minden része örökzöld és örökké termő.

A fű, mely a rónát borítja, magasságra, növésre a máléval egyenlő, csakhogy örök. A tavak vize, a mocsárok felszíne nem henyél, az is be van vonva virágszőnyegekkel. Az *ifjabb*

tavak felszínét még csak a tórongy zöldje fedi, tarkítva a vízirózsák, víziherék virágaival, későbbi korában sűrűn betakarja annak széleit a lótusz és nymphaea, kalap nagyságú rózsaszín, fehér és sárga tulipánjait himbálva a rőt eres pergamenvillelek szőnyegén, míg a tó közepét mint egy lángoló mozaik lepi be a sárga-vörös utricularia virága. Azután mind jobban úrrá lesz a növényzet a víz tükre felett. A víziciprus már egész bozótot képez rajta, bogyós növények, futó indák tele szövik-fonják; végre áthatol rajta a pandanus és a majomfüge, a növényvilág architektora, mely gyökeret hajt minden ágból, ahány gallya, annyi törzse, míg beépíti, áthidalja sugárkarcsú oszlopaival s betakarja egyetlen, különválaszthatlan lombpadmalyával a vizek országát, s elhódítja azt a mindig terjedő föld birodalmának.

Az emelkedett lapályt aztán örökzöld lomb fedi. A növényvilág bábeli napja még nem érkezett el: nincsenek zónákra megosztva pálma, cser és fenyő; együtt tenyészik mind, Szibériától kezdve Atlaszig. Ugyanazon a palakövön egymás mellé hullva látszik megkövesült lenyomata az ámbrafa maghüvelyének, a fűzfa barkájának s a kámforfa tobozának. Amaz a késő ősz, a középső a kora tavasz, az utolsó a derék nyár terménye. Tehát folyvást és együtt tart ősz, tavasz és nyár. Folyvást új virág, új gyümölcs, örök lomb a fákon. Egyik virágot hullat, a másik gyümölcsöt, levelet soha; s ahol végezte, ismét újakezdi.

S minő csodaalakú növények!

A páfrányfa ölnyi vastagságú sudár, pikkelyes hagyma, és koronával, mint a pálma. A calamit egyetlen magas üres szár, levél nélkül, tetején gerezdes magbuzogánnyal. A sphenophillum egy csupa gyűrűkből összerakott szálfá, s minden gyűrűn levélkoszorú. A lepidodendron, mintha embervastagságú macskafarkakból volna összeállítva, egy csodabokor. A phaseolites az ismeretes paszuly, csakhogy fa és erdőt alkot. Az equisetum fenyőalak, melynek hegye fészek idomú gyümölcsben

borul össze. A banksia hosszú ágai virágbokrétákat nyújtanak, mikben ehető gyümölcs csoport lakik; képzeljünk egy szem epret, melynek minden bogyócskája egy alma. És ezek közt a mostani kor minden csodás délszaki növénye: a kenyérfa, a fűszerfahéj, a pizang és ámbrafa, illatot gerjesztő, virágot hintő, gyümölcskínáló, mézhullató, borostyánkő-izzadó fák, mik csoporttal nőnek ki a földből, mint a pázsit, mint a nádbozót, összeszöve, gubancolva virágzó folyondárok, fenn tarkítva elütő levélszínű, gyöngytermő élődiékkal, alant tündérhaját képező mohokkal, s lenn alattuk a napvilágtalan sötétben a foltos áronvirág s a sárga korallgomba. Nincs egy foltja a földnek, mely sűrűn benőve ne volna minden pompájával a természetnek; s mily szörnyű pompájával!

Képzlet, költői fantázia nem elég azt kifejezni, a számot kell segítségül hívni. A tudomány kétszerkettője vet fényt a tájra. Egy mostani őserdő minden szene azon erdőéhez képest, mely alatta fekszik, úgy áll, mint 7 vonal a huszonegy lábhoz; tehát sokszorozd a *mai* rengeteget négyszázharminckettővel, s előtted áll a *tegnapi*.

Valóban szükség volt óriási lakókra e földön, hisz nem járhatott volna azon más, mint az **egér**, mely a bozóton átsikánlik, s a majom, mely az ágak tetején tovaszökell: ha nem lett volna annak a világnak *mammutja*.

A *tegnap* lakóit vastagbőrűeknek hívja a természetbúvár (pachydermis). A mostani korba is származott át néhány faj az *aprajdból*: az elefánt, a *szarvorrú*, a víziló, a tapír, a bivaly s az abessi meztelen kutya. Mind feketék; kevés serteszőrrel, vastag bőrpáncéllal. Az óriások maguk alattunk vannak már az agyagrétegben. A *sivatherium* kétöles négy szarvával, melyből kettő előre, kettő hátra hajlik, a *megatherium* a fejénél nehezebb lábfejekkel, a *dinotherium* elefánt alakja mellett lefelé forduló két agyarával, a *masztodon*, a négy agyaráú elefánt, a felső két agyara szarv inkább, a koponyájából egyenesen kinőve öles fegyverül.

Hanem mindezek között a király, az uralkodó család a mammut!

Az ő négyszáz mázsás alakja töri az utat a rengetegeken keresztül a szibériai partoktól, hová söt nyalni járnak, az ibériai édesvizekig. A mammut a tegnapi teremtés útcsinálója.

Azután neki van organizált állama, ő tart rendes hadsereget; húsz, harminc, negyven tagból álló család elfoglal egy határozott tért, az az ő országa, ott ő tart rendet. A vezér kiáltására összetartanak, veszély idején egymást megvédik, utazni társaságban mennek, előőrseiket kiállítják, harcolnak csataterv szerint, és ébren vannak mindig. A mammut nem fekszik soha.

Mert már azon kornak megvannak a rendbontói, az állatvilági rablók, vérengzők: a barlangi hiéna, az óriási kutya, a barlangi medve, ez a legfalánkabb gonosztevő; s a minden dúvadak legszörnyetegebbike: a machaerodus, a királytigri-nél kétszerte nagyobb; s azok ellen védni kell az élheterlen alattvalókat, a nyomorult hylobatest, ki kétöles termete s iszonyú karmai mellett csak jajgatni tud; a lomha mylodont, s akinek utódai képezendik a későbbi kor állatnemességét, a hippotheriumot, a lovak ősapját.

És azután rebellisei is vannak e világnak. Az elmúlt évezredek-ből átmaradt szörnyek. Elmúlt fajok késő maradványai, mik még mindig azt hiszik, hogy egy új földelfordulás restaurálja nemzetségeiket: a sauruszok mindenféle faja, kiknek foguk van még elég, csakhogy a pachydermist nem tudják vele keresztülharapni, azért csak a vizekben bujdokolnak; a pterodactylus, melynek nyaka kígyó, feje krokodil, szárnya denevér, lába négy, és ujjain úszhártyák vannak: valamikor vízben, légben, szárazon úr; most sehol sem: azért csak éjjel röpködi át a léget.

És végre vannak ügyetlen kártevői a tegnapi világnak, minő a paleotherium; mely otromba fickó az orrán nőtt két óriási szarvat arra használja, hogy a gyümölcsstermő pálmát

gyökeréből kifeszeti vele, nem levén egyéb eszköze, amely őt a pálma gyümölcsehez segítse.

Ezek között van hivatva a mammut-család rendet tartani.

— — — — —
— — — — —

S hol volt ez a csodaszép táj? Itt, ahol állunk. Talán a Zsib völgyében? Talán az oravicai mederben? Talán a pécsi hegy-csoportban? Talán a nógrádi bércmedencében? Százötven lábnyira a most zöldülő pázsit alatt!

A hylobates jalkiáltása hangzik az őszbozótban. A hylobates az ősidők lajhárja.

Éppen az a lomha, erős körmű, gyenge fogú állat, ami most, csakhogy kétöles példányokban. Ártatlan teremtés, csupán falevéllal él. Nagy dolog neki egy fára felmászni! napos utazás; de még nagyobb dolog onnan lejönni. Fel csak felmegy, mert éheznek: de jóllakva lejönni nagy feladat. Azért csak ott marad, míg újra nagyon meg nem éheznek, míg egészen el nem soványodik, s felakasztja magát első lába erős karmainál fogva a lelegelt fára, s ott himbálózik és kiabál, mintha könyörögne, hogy jöjjön oda valami könyörtületes szív, és vegye le.

De kiabálni is rest, csak hajnalban és naplement után kezdi rá. Mai nap az indusok az erdők órájának csúfolják; ő jaijátja meg a hajnalt és az alkonyt.

A nap kopár bazaltszikkák mögött megy le, miket még nem öltöztetett fel a teremtés, s az eget tűzvörös szín borítja el egész a keleti láthatárig: ott acélszínű párázatok közül megnagyítva, mint egy refraktorban, emelkedik ki rézvörös arccal a hold. Talán még akkor annak is izzottak a vulkánjai? Talán a „Ptolomeus”, a „Hipparch” vagy a „Plato”, melyet még ezelőtt kétszáz évvel is láttak a csillagászok izzani?

A lajhár „ái” kiáltásaira csakugyan megérkezik a szána-kozó teremtés, ki segíteni akar rajta.

A víziciprusok bozótjából, hol az egész napot töltötte, előcsörtet a paleotherium, az ősszarvorrú. Vastag, kérges bőre, mint egy tág páncél, lötyög idonitalan hosszú termetén, teleragadva mocsári csigákkal, mik az ő parazitjai. A szörnyeteg három öl hosszú, s az orrán két rendbeli három láb magas tülköt visel; az neki fegyver, ásó és kapa. Mert a paleotherium fűvel és fűgyökérral él. Nem veti meg a „trapat” sem, a vízi diót, a sulymot, de különösen bolondul a jóféle szárazföldi csemegéért, aminőt a diópálmák nyújtanak. — Csakhogy azokra ő nem tud felmászni. Aztán olyan kajmóval sem bír, mint a dinotherium, hogy lehúzhassa a pálma koronáját magához; ereje volna hozzá; az orrán sincsen keze, mint a mammutnak, hogy öt ölnyi magasságból holmit leszedegessen vele. De legfőbb baja az, hogy közellát; rosszak a szemei, nappal nem tűrheti a fényt, éjjel meg nem látja meg a diót.

Hanem viszont éles elméje van. Azt tudja, hogy a lajhár csak gyümölcstermő fa levelét eszi. Honnan tudja? Az titok. Arra éppen úgy nem tudok felelni, mint arra, hogy a gyűrűhernyó lepkéje honnan tudja meg, hogy neki a „moszkvai nalivia” almafa ágaira nem szabad rakni a petéit, mert az csak május végén hajt ki, s hernyói éhen vesznek rajta.

Azt azonban tapasztalásból tudhatja a szarvorrú, hogy a pálma dióját nem eszi meg a lajhár: az annak fáradtságba kerülne.

Annálfogva, mikor meghallja a lajhárt kiabálni a fán, tudja, hogy most „emberére” akadt s odasiet, hogy segítsen rajta is, magán is.

A lajhár egy szép adansonia koronájára akasztva magát csontkarmaival, himbálózik a légben; a szarvorrú odamegy a pálmához, s legelőször odadörgöli hozzá az oldalát. A sok csigát jólesik magáról ledörzsölni, ami beleragadt az iszapban, mint a sertésbe a bojtorján. A pálma és a rajta levő lajhár e dörgölözés következtében sebes himbálásba jönnek. A lajhár-

nak tetszhetik nagyon az az önkénytelen gyorsaság, ami nem került neki semmi fáradságába.

Akkor aztán a szarvorrú elkezd a pálma szétfutó gyökereit egyenkint feltépegetni a földből hegyes tülkeivel abból a célból, hogy majd azután az egészet ledönti a földre.

Ez igen hibás nemzetgazdászati, mely méltó megrovást érdemel.

Ez a munka időbe kerül. Az idő éjjelre válik, s a holdvilágnál megjelennek az éj lakói.

Kijön odújából a rhamphorhynchus, mely sokáig azt hihette magáról, hogy ő is madár, mert szárnyai vannak és madárlábai és hosszú csőre; hanem krokodilfarka és füles lófeje hozzá; most aztán nem tudja, hogy kihez tartozik, s kijön bámulni saját lábnyomait a nedves agyagban.

Előlubickol a pterodactylusok elkésett ivadéka a mocsárból, hattyúnyakán krokodilfőt tátogatva, s bőrszárnyait megsuhogtatja a légben, ha tudna-e még repülni.

És kimászik a partra az óriási trionyx, az ősvilági teknőnc; nem tekenősbéka, inkább tekenősgyík, oly hosszúra kinyúlik a nyaka és hegyes, pikkelyes farka a kemény pajzsteknő alul, s megkísérli elásni emberfő nagyságú tojását a homokban, ha kikölné azt még a nap.

Ezek már csak bújdosók a pliocén ezredéveiben.

S a parti bozótból hason csúszva előbúvik az éjjeli rabló, a fojtogató machaerodus; az óriás macska, mely megöli az egyedül talált elefántot, s barlangjáig hurcolja a bölényt, s tűzszemeivel az éjben és sűrűben ragadmány után néz.

A pterodactylus jó, kövér falat. Puha bőre hájteremő a haleledeltől; hanem az nem engedi magát meglepni. Finom hallása van. Az újkori szülött lépését is meg tudja különböztetni, s a tigris mozdulatára visszaveti magát a mocsárba. Jobb neki már az a szárny uszánynak, mint röpnek.

Hanem a trionyx meglephető, az süket. A tigris egy szökés-

sel a hátán terem, mikor az legjobban takargatja hátulsó lábával tojását a homokba.

Az ősmacska ismeri ennek a húsát is, jó puha az és ízletes. Az urak is szeretik.

Csakhogy a trionyx nem olyan teknőnc, mint a többi. Neki fegyvere is van, a farka. A fejét és négy lábát hirtelen berántva széles teknője alá, pikkelyes farkával, mint egy vas-korbáccsal elkezd megátadóját végigverni. A machaerodus e fogadtatásra nem volt készen. Más teknőnc engedi magát a hátára fordíttatni s onnan, mint egy tálból a pecsenyét szépen kilakmároztatni: ez még verekedni is tud. S a pofont nem adhatni vissza. Páncélja van: köröm nem hat bele.

Ezalatt kidöntötte a szarvorrú a pálmát. A lajhár nagyot nyekkenve esett a földre, aztán csak ott is maradt. Megvárja, míg reggel lesz, hogy onnan felkeljen.

A szarvorrú pedig nekiesett a ledült adansonia datolyás fürteinek, s falni kezdte a csemegét, vígan ropogtatva a vas-kemény magokat.

A rabló dúvad figyelmes lesz e zajra. Hát ott mi kínálkozik? A teknőnczel fel kell hagyni; az nagyon drága: talán a másik fogás étel olcsóbb? Egy lajhár, meg egy szarvorrú. A lajhár olcsóbb, de rossz vendégség. Sovány, szikár, ízetlen. A szarvorrúnak tehénhúsa van. A talpai különösen inyencségek. Hanem goromba állat. S a bőre vastag.

Hanem a szarvorrú is észrevette válogató ellenfelét, s neki az a szokása van, ami a disznónak, ha ellenfélét lát, annak nem engedi át a támadást, kivált mikor eszik. Szereti, ha békét hagynak neki, s a báméskodót elmarja.

Nem nézte, úgy sem lát jól, ki lehet az ott, mekkora állat lehet, aki rábámul azokkal a tűzszemekkel; tudja ő jól, hogy semmiféle állattól sem fél, ha szembezállhat vele; hát csak neki-rohant egyenesen.

A tigris nem várta be, hogy legázolja ez az esztelen, hanem megugrott előle, s aztán útjából állt, mire a bőrcsuhás nagy

diadalmasan gammogott vissza félbehagyott ozsonnájához jókedvű rőfögéssel.

Hanem a tigris nem futott el. Háta mögé került a bozótban a szarvorrúnak, s mikor az legjobbízúen porcogtatja az édes magvakat, egy roppant szökéssel a hátán termett.

A paleotheriumnak jó vastag bőre van, hanem azért a machaerodus körmei áthatnak azon, s a fogai megtalálják a loricán alul az elevent.

Hanem hát még ez sem végső veszedelem.

A vastagbőrű szörnnyeteg a hátába csimpajkozott másik szörnnyeteggel belefutott a mocsárba, ott lemerült a víz fenekére, s annak az lett a vége, hogy miután ő tovább el szokott lenni a víz alatt, mint ez a szárazföldi rabló, ez volt kénytelen abbahagyni a harcot, s étlen éhkoppal visszaúszni a partra.

A tigris dühös volt annyi sikertelen kísérlet után. Ezalatt a trionyx is elmenekült. Nem maradt ott más, csak a lajhár.

No, ha mind eltűntek, hát jere te! Megrohanta a lajhárt.

Az nem menekült előle. Ott feküdt hanyatt, a négy lábát szétvetve, ahogy a pálmáról leesett.

Hanem amint a tigris beleharapott a mellébe, egyszerre összekapta fölötte mind a négy lábát vaskörmeivel, s szívós, kemény, csupa inas karjaival úgy odaszorítá megtámadóját magához, mintha vaskalodába lett volna zárva.

A tigris vonaglott dühödten; felhányta magát a légbe. Martaléka együtt ment vele: ha harapta, az annál jobban szorította nyakát; s a lajhár körmei alatt éppen úgy recsegtek az ő oldalbordái, mint annak a csontjai az ő marásától. Iszonyú állat az a lajhár, csakhogy szeret passzív maradni.

Most egyszerre mennydörgő bömbölés szól bele a küzdelembe. Mintha a vihar kiáltana bele egy óriási trombitába.

A két harcoló ellenfél megriadva ereszti el egymást. A machaerodus felugrik; még a lajhár is talpra áll, s egy fa derekához támaszkodik nagy renyhén.

Az őserdő tört útján, a kétfelé választó pálma- és píniafalak között egy méltóságos alak közeledik: a pliocén királya, a mammut . . .

Valóságos király!

Egy négyölnyi magas alak; roppant idomzat: erős fej, széles, boltozatos homlok. Két agyara, mint az elefánté, kürt-idomúan felfelé hajlítva; ormánya szintén hasonlít az elefántéhoz, de kétszerre nagyobb alakján kívül megkülönbözteti attól az egész alakját belepő sűrű szőr; homlokától kezdve egész hátán végig tömött, hullámzó sörény borul kétfelé, mely az egész alaknak valami fenséges, félelmetes jellemet kölcsönöz. E fekete, bolyhos sörény között, mint állandó udvaroncok, üldögélnek az ezüstkócsagok, melyek őfelségétől a bosszantó rovarokat távol tartják.

A mammutjárás tört útja egy édes patakhoz vezet, mely a rengeteg aljából a tóba ömlik. Ide szoktak járni éjente az ősvilág kolosszai.

Elől jött a vezér és nyomában még huszonnégy hasonló óriás a taposott szűk úton végig.

Amint a machaerodus ellenfele makacs öleléséből kibontakozva, rémítő fejedelmét meglátta maga előtt, az éhség, a düh, a szenvedett kudarcok vak veszettségével rohant reá szembe. Vérét akarta inni! A kisebbek, a nyomorultak által szenvedett bosszúságért megtorlást akart magának szerezni a legnagyobb, a leggyűlöltebben.

Egész erejét összeszedve, izmainak minden acélát megszívta szökellt fel a komoly kolosszus fejére.

A mammut csöndesen, izgalom nélkül emelte fel ormányát a rárohanó fenevad előtt, s midőn az egy dühös szökéssel a légen át fejének repült, gyorsan mint a villám, lecsapott hozzá, derékon kapta ormányával, s azzal sebesen körülcsválva őt a levegőben, lecsapta maga elé a földre.

És azzal rátette irtóztató lábát a kábult fenevad fejére. Egy percig úgy tartotta azt mozdulatlanul. Azután ráneheze-

dett. És odább lépett. Vissza sem nézett rá. — „Voltál és nem vagy!” — A kegyetlen vérvívó összezúzott koponyája a mammut lába nyomával együtt ott maradt besüppedve a lágyszőnyegbe.

Az egész kolossz-tábor haladt a pálmaúton, a holdfényben, az édesvizek felé tovább.

Mikor arra a legázolt térre kiértek, hol a szarvorrú a pálmát kidöntötte, hol a tigris a szarvorrúval küzdött, hol a lajhár és ellensége hentergőztek, a vezér mammut lépte megakadt a kitépett adansonia törzsében.

Mint könnyű kórót emelte azt fel társai előtt iszonyú ormányával és ordító hangját hallatá.

Társainak ordítása visszafelelt rá.

A friss tetten kapott gonosztevő!

Ime, itt van a pálmairtó, a gyümölcsfanyűvő, a köztársaság gonosz ellensége!

„Meg leszen büntetve!” — ez volt az általános ordítás.

A legázolt téren összeálltak a szörnyű kolosszok, valamit dörmögtek egymás közt. Csatatervet alkottak.

Azután egy része elindult jobbra, más része elindult balra. Néhány a vezérrel helyben maradt.

Rövid idő múlva hangzott az eltávozottak rövid jelkiáltása.

Akkor minden oldalról nekiindultak a mocsárnak, belegázolva egész nyakig.

A társadalom üldözőbe vett száműzöttje valahol ott aludt a mocsárszigetben a bambuszberkek között, s jólesett a langy vízzel kiszívattania a tigriskörmök sebeit a hátán.

A recsegő ostromrivallás körös-körül tudatá vele, hogy mi jön ellene.

Nem fél ő attól!

Az ő családja nem uralkodik; nem szapora, nem összetartó. Még párjával sem jár soha. De egyedül sem ijed meg senkitől.

Tudja jól, hogy a mammut négyszerte nagyobb tömeg, mint ő. Nem bánja ő azt. Tudja, hogy seregestől szokott járni. Hadd jöjjön! Ha negyvened magával jön is, ott tör ki közülete, ahol neki tetszik. Háromszor jobb futó amannál. Nem bánja, hogy az a király, azért ahol találkozik vele, mégis az hal meg. Alája fut, szarvait hasába vágja, ledönti és átgázol rajta. Az őt sem agyaraival, sem ormányával el nem ejti.

Hanem ez új hadicselre nem volt készen az ellenmondások szörnyetege. — A mammut a vizek közepén jön üldözöttjét megtámadni. S a víz megváltoztatja az arányokat.

A síkon ő tud jobban futni ellenfelénél, a vízben egyenlő úszók.

A földön alája férközhetik, a vízben fej fejjel áll szembe.

Ha lemerül a víz alá, ütésének erejét elveszi a víz, lábát nincs mibe megvetnie, hogy taszításának sikere legyen.

Aztán huszonöt egy ellen.

A paleotherium vette észre, hogy nagyon egyenlőtlen harcot fogadott el. Ellenségei körbefogták, úgy úsztak feléje, magasra emelt ormányokkal; a kör közepén az ő zezgugos futása látszott, amint kétszarvú orrát kiemelte a vízből, s orrlyukaiból szökőkútként fújta a vízszagárt.

Megpróbált kitörni a körből. Nekivágtatott egyenesen legközelebbi ellenfelének. Az nyugodtan hagyta őt közelébe jönni, s abban a pillanatban, midőn eléje ért, ormányának egy ütésével lenyomta a víz alá.

A paleotherium hidraulikai leckéket vett. A víz alatt működő izom bénítva van, a víz feletti teljes erejű. A vízben úszó állati testnek súlya szemernyi.

És amint újra felbukott a víz színére, már ismét egy másik ellenfél állt vele szemben, s egy ütésével ismét a víz alá meríté.

Szokva volt hozzá, hogy percekig járjon a víz alatt, de hogy szüntelen odalenn maradjon, lélegzetvétel nélkül, ahhoz nem voltak idomítva életműszerei.

Ellenfelei pedig egy percig sem hagyták a víz színére felülkerülni; oly szűkre szoríták már az ostromkört, hogy a vonagló paleotherium ott lubickolt folyvást közöttük. Szüntelen a víz alá nyomták. Órákig, hajnalfeljövetelig elküzdöttek így vele. Végre a paleotherium hasával felfelé fordulva merült fel a víz színére.

Akkor egy harsogó diadalordítással emelték fel fejüket a mammutok, s kiúsztak a vízből, ott hagyva a holt ellenfélt magára.

A hylobates jajszava az erdő felől kiáltá a hajnalt. A lajhár most is ott állt a fának támaszkodva első lábával; még egy lépést sem tett azóta.

Miután őfelségeik ily diadalmasan legyőzték a társadalom kül- és belellenségeit, a sötétben bujdoszó konspirációt visszariasztották odúiba, ünnepélyes „Te Deum”-ot tartanak, hatalmas trombitaharsogást üvöltve a feljövő nap elé, s azután kielégítik legmagasabb szomjukat a tiszta patakvízből.

Délig azután látnak saját civillistájuk után. Nem tartanak adószedőket, ők maguk horzsolják le a tűlevelű fákról a lombot, maguk tépik le a cikkszár bugáit, amivel napi kiadásait fedezik. Deficit soha sincs.

Délben, mikor a nap nagyon süt, mikor már a szüntelen hátukon ülő ezüstkócsagok testőrserege nem képes elverni őfelségeikről a szemtelen darázsok és bögyök bosszantó seregét, megtérnek fejedelmi hűselőjükbe és sziesztát tartanak.

Az a hűselő egy nagy kerek tér, melyet a pálmák és theobromák sűrűjében tágas teremmé taposott a mammutok látogatása; az óriási terebély fák körül összeborulnak, fölötté zöld templomkupolát alkotva, mely ezer élő pilléren nyugszik, körül a pálmák és equisetumok korinthy és brahmani oszlopfőivel.

Ez volt a királyi palota.

Őfelségeik hosszú ormányaikon keresztül élvezik a virág-

illattól terhesült élenyt, mit az erdők mélye lehel, innen vehették az indus szultánok a nargilé eszméjét.

És kedélyes szórakozással töltik az időt.

Megjelennek előttük az ősvilág histriói, a négykezű pithecusok és szatyrok, s csodaugrásaikkal pantomiát, saltimbankot produkálnak. A karómászók és kötél-táncosok. Vannak közöttük nagy akrobaták is és híres zsonglőrök, kik diókat hajgálnak és kapkodnak el a légben. Clownjaik pedig egyáltalában kitűnőek. A társaság csodadoktort is hord magával: a cerkó ismeri a faleveleket, mikkel összerágott állapotukban a marás sebeket begyógyítja.

Művészeknél ez szükséges dolog.

Azután jönnek az énekesek. Az ősvilági fülemile, melynek tollazata a paradicsommadárét múlja felül, a fuvolamadár, a pávafark-rigó hangversenye édes merengésbe szenderíti őfelségeiket, míg tollas fészken, a ringó ágak között egy bűgő égszínkék galambpár, aransárga tarajjal, szerelmi idillt produkál, s a pillangók tarka serge táncolja hozzá a tündér balbillét, világitást ad hozzá a falevelek között beszűrődő arany napsugár.

Aztán túlkiabálják valamennyit az ágak széleire telepedő kajdácok karai és rendei. Elpusztíthatlan szónokok. Valóságos országgyűlés, amit ott tartanak. Őfelségeik engedik őket végigszónokolni és szelídeden szundikálnak mellette, állva, s úgy tesznek, mintha az argus-pöffeszpulyka komoly kitöréseire nagyon hallgatnának.

Majd jön egy-egy panaszos is, akit ki kell hallgatni. Az iszákos halmaturus végigmászik az ágak közt, nagy keservesen nyávogva; milyen baj az neki, hogy napszámba kell járni, még azonfelül a két porontyát is a szügyén kell hordani az iszákban, míg megnőnek. Őfelségeik megbiztatják kegyesen; majd másképp lesz esztendőre.

Majd meg odajön hozzájuk hason mászva a páncélos glyptodon, a hangyász, s csókolja kezét-lábát őfelségeiknek, engedjék meg, hogy lábaikat megnyalja, egyrészt nagy aláza-

tos tiszteletből, másrészt meg, mivel olyan szép nagy hangyákkal vannak teleragadva. Őfelségeik azt is fogadják kegyesen leereszkedő ormánnyal.

Azután megvizsgálják a hazai ipar elömenetelét. Mennyire haladt az építész hangya a csodabazár emelésében? Már a századik emeletet rakja: finom kemény agyagból, mészből; ezer folyosóra, millió szobára. Ezt bámulni fogja az utókor. Hát az ácsdarázs hányadik tetejét ragasztja már össze roppant pavilonjának? Csodálatos *kézműves*, aki így dolgozik műszer nélkül, kéz nélkül. Megérdemli az elsőrendű *nummulitest* medaillonképpen.

Hasonlóul egy kitüntető keresztet az az iparos takácspók, ki oly remek szöveteiket tud készíteni sodrott selyemből, amikkel a királyi palota ágainak közeit befonja, hogy tolakodó legyek és bögölyök fennakadjanak benne. Ez igazán megérdemli a maga érdemkeresztjét: „honoris causa.”

Kígyó még nincs. Az a mi kortársunk. Mi találtuk fel az ördögöt.

A mammutnak még nem volt vele baja.

A végzett napi munka és szórakozás után őfelségeik ismét kiindulnak egész udvarostól a sós forráshoz, mely szükséges a kellő emésztésre.

A só már ekkor is „douane”, királyi tulajdon; a forrásnál saját előőrs által őriztetik, s a nagyközönség számára csak a sóstó medencéjében szolgáltatatik, csupán bizonyos oldalbaütési percentek mellett.

Itt ez édes, sőt sós élvezet mellett váratik be az est, melynek leszálltával előjönnek az éjt bevilágító „lampyris”-ok, s a dalos „cicadák” közreműködésével a kajdácsok legkitűnőbb szónokainak fáklyászenét adnak.

Az éji erdő repülő csillagokkal népesül meg, s a mammut felség szemeiben ez a mai diadalnap fényes illuminációja.

De hát miért kellett ennek a szép világnak elpusztulnia?
Azért, mert még hiányzott belőle valami.

A természetnek örök törvényei vannak, amik ellen magának a teremtő erőnek sem szabad vétetni.

A teremtő erő megalkotta már a föld felszínét szépnek, gazdagnak, gyönyörűnek. Volt pompás növényzete, csodálatos állatai, rend az alkotásban.

És mégis le kellett törölni az egész képet a tábláról, mert egy lény ki volt belőle felejtve.

Az a lény, aki a — *fákat pusztítsa.*

Ennek a neve ember.

Meglehetősen leűti a dicsekedési kedvet annak a tudata, hogy az emberre azért volt legelőbb szükség a világon, hogy segítsen a fákat pusztítani.

Aminthogy a legelső dolga az is volt.

Amint a legelső követ megtanulta baltává élesíteni, már a fairtáshoz kezdett vele, s az első ember, ki még meztelen volt, kapcát még nem tudott magának szőni, de már a házat cölöpökre építette.

A pliocénben semmi állat sem fogyasztotta a fát. Nőtt az egymásra. Hatszáz lábnyi földalatti erdők rétegei bizonyítják, hogy ezredévekig egyik erdő a másik romjain nőtt fel, s ismét egymást temette el.

Aztán az erdőbőségnek más következése is volt.

Tudja azt minden ember, hogy a falevél a megfordított állati tüdő. A tüdő élennyel táplálkozik, s azótot lehel vissza, a falevél pedig az azótot szívja fel táplálékul, s élenyt lehel ki.

Az ősvilágban tehát ezerszerre több volt az éleny, mint most, a légkör csaknem egészen abból állt. Az állatok serege nem volt képes azt elfogyasztani, a növényóriások működése túlnyomó volt az állatoké felett.

Az éleny az állati gyönyör levegője. Gyorsabb abban a vérkeringés, élénkebb minden indulat; csupa élenyt lehelni be minden idegnek együttes kiejézete; az a boldogság a testben;

emberi érzékekben az egy folytonos eksztázist idézne elő, mely egy szakadatlan földi gyönyörben fölemészténé a testet és lelket.

Ki nem látta már, hogy az élenyben az üvegharang alatt a tapló lánggal ég, hogy a parázs szikrázva lobog el, mint a meteor, s hogy az élenyben meggyújtott foszfor vakít, mint a napfény, és a kén halványkék világa gyémántsugárokat szór.

S most képzeljük ezt az egész légkört egész fel a báránnyfelhőkig megtöltve élennyel.

Hisz itt csak egyetlen fának kell egy erdőben meggyuladni, hogy egyszerre a világ olthatatlanul lángba boruljon.

Azonban hát az állatok nem csinálnak tüzet; köztük nem támad Prométheusz; a fa pedig magában meg nem gyullad.

A villám gyújtott ugyan akkor is, mint most, csakhogy az akkori eső nem olyan volt, mint a mostani. Az egy égből leszakadó tenger, mely a villám tüzét azonnal kioltja.

A vulkántűznek sincs mit felgyújtani. A vulkáni alkotás körül kopár még a vidék.

Hanem támaszthat tüzet a földön tiszta, derült idővel — a „tűzgolyó”.

Egyike azoknak a lángfarkú meteoroknak, amik Lőrinc éjszakáján berajongják az eget; amik november 13-án ismét rendszeren előjönnek, amik keresztülszelik a föld útját, s újra meg újra találkoznak velük.

Igaz, hogy tízezer közül egy eset, hogy azokból valamelyik a földre leessék. És a földre leesők közül ismét tízezer közül egy hull véletlenül oly tárgyra, mely meggyulladhat tőle. De ilyen százmilliomodik eset mégis fordul elő. A belmonti háztetőket ilyen égi tűzgolyó gyújtotta fel ezelőtt 34 évvel, s Szentpálfalvát huszonhárom év előtt ilyen égi tűz égette porrá.

Tehát egy ilyen százmilliomodik hullása az égi tűznek a pliocén egyik késő ezredében felgyújtotta a halomra dült erdőt, s azzal lángba borult az egész növénylakta föld.

Nap lett egyszerre az éjszakából! Hisz az élenyben úgy

ég a fűrészpör, mint a csillag, hát egy egész erdő, mely ámrát és gyantát izzad, s mely két mérföldnyi magas élennyel vette magát körül!

A lángtengerek összeülekeztek körös-körül, s az égig érő lángforgatagok ácsaptak a szomszéd kontinensekre.

Az állatok menekültek a mocsárokba, folyamokba, tengerekbe, fel Szibéria havas mezőire, ki Ázsia, Afrika erdőten, köves pusztáiba.

A világegés a pólusokig elhatott; a passzát és a monszun minden szele tűzfelhőket hajtott maga előtt; az ezredek óta feltornyosult jéghegyek egyszerre elkezdtek olvadni a tűzfergeteg alatt, a rettentő ár aláhömpölyödött egyszerre, mint egy Istentől elszabadult örült tenger, a világra, söpörve maga előtt a felforgatott hegyeket, a letörölt országokat, előntve a mély völgykebleket, betöltve iszappal a hegláncok közeit, tenger-csigákat torlasztva fel a magas bércvágányokban, s összesajtolva sziklatördelékkal a lezúzott égő erdőket.

Ha akkor a Jupiterben — melynek lakó népe bizonyosan messze előttünk jár a kultúrában — egy Tycho de Brahe véletlenül az alkonyi égen megpillantott egy új csillagot, mely másodrendű, majd elsőrendű fényé alakul, ragyogóbb lesz a Siriusnál, egyre jobban fénylik, és aztán ismét lassan elhomályosodik, visszavész az éjszakába, harmadrendű csillaggá lesz: az volt a föld.

A megolvadt jégsark eloltá az égő világot, s egy új, sima táblát temetett föléje.

A Jupiter csillagászai bámulva nézhették nagy refraktorai-kon; (ők bizonyosan előbbre vannak már e tekintetben nálunk) hogy idomult át a nemrég zöld foltokkal tarkázott közeli bolygó egy időre fényes nappá, s azután ismét acélfényű gömbbé, mely egészen sima; csak pólusán van koronázva néha köralakú északfényel.

Ez új lap: a legutolsó földalakítás.

E táblára van rajzolva a mi világunk.

Hány év kellett arra, míg ez új iszapból a legelső fű ismét kizöldült? S hány évi távolban van az első fűszáltól az első ember — a semmit nem tudó, a semmivel nem bíró, a meztelenül született, tehetetlen, mindent kölcsönkérő ember?

Az agyagréteg alatt ott fekszenek a mammutok, dinotheriumok, masztodonok, machaerodusok, az egész föld be van hintve velük. Nincs ország, ahol fölöttük ne járnánk.

Óriási barlangokban halommal fekszenek a csontjaik eliszapolva, ellenséges és fűevő állatok együtt, miket csak az ítéletnap i rémület hajthatott ide össze, csak a tűzvihar rémülete, mert vízözön elől nem menekültek volna barlangokba.

És mélyen alattunk ott fekszik az ősvilág egész fűvész-könyve. Néhol ötven lábnyi vastag rétegekben; a hajdankor óriás erdői, mikben négyszázféle külön fajt számláltak meg: pálmák és piniák, a páfrányok és tölgyek és miknek neve sincs már. Valamennyit úgy híjják együtt hogy: „kőszén”.

A kőszén a tegnapi világnak kővé vált flórája . . .

MÁSODIK RÉSZ

MIKOR MÁR NEM FÉR EL AZ EMBER A FÖLDÖN

ŐSAPÁNK

Hány ezer év kellett hozzá, míg a hatodik teremtés meleg iszapja egy sugalmas csillagképlet napján, tán egy üstökössel találkozás mennyei csókjának órájában megterhesülve az üstökös teremtő erejű monádjaitól, megszülte az első embert? Mint ahogy megszüli egy éj alatt a meleg eső a gombát, a mézharaszt az aphist, s egy csepp mézga a vibriót, aki már atyánkfia.

Nem! Ne tessék félni! Nem volt őszünk majom. Nem eredtünk a gorilláktól. Nagyapánknak nem volt négy keze.

Hanem bizony szegény legény volt az, mikor legelőször körülnézte magát abban a bozótban, aminek a tradíciók szerint paradicsomkert lett volna a neve; mezetlen, védetlen, tudatlan. Fogai nem valók marakodásra, körmei nem verekedésre, bőre nem védi az időjárás szeszélyei ellen, erősebb állat megveri, a gyöngébb elfut előle; orrának nincs állati szimatja, hogy az ennivaló füvet felismerje; a lajhártól tanulja el, hogyan kell makkal élni; s a bagoly vezeti rá, hogy a sáska húsa is jó eledel.

Bizony nagy bátorság kellett hozzá, hogy ily körülmények között elhatározza, hogy megházasodjék.

Pedig hát ősnagyanyánk sem volt az az eszményi szépség, akinek azt a festők bemutatják. Igen lenyomott, lapos homloka volt és előre álló fogai, kirúgó állal; pisze orra és kidülledt pofacsontjai. Lábszárjai pedig görbék voltak, nagy lábakkal és bütykös térdekkal.

Ezt már megtapintható bizonyítványokkal igazolja az archeológia, geológia és paleontológia. Sok tanú van ellene.

Keserves élet lehetett! Nappal alig hiszem, hogy merték volna magukat mutogatni; éjjel járhattak keresetük után; gyökér, gumó, gomba, vackor, makk és mogyoró, sóska, paréj, fészekről orozva elhordott tojás, kagyló, csigabiga képezte gazdaságukat, mint utódaik közül milliókét még most is. S ha rossz volt az idő a kijárára, ráfanyalodtak a földre, s ették a kövér márgát, mint testvéreink a Niger partján most is. S míg a hím kinn járt keresgélni, nöstényét, porontyát eldugta a tövisbozótok közé, ahova csak hangjáról talált vissza. És hangjának nagyon kevés szótagja volt még akkor; alig két-annyi, mint a kutyának s felényi, mint a kakasnak. Tessék csak megfigyelni egy kakast, mikor az tyúkjaival beszél, mily bő szótárral rendelkezik. Ha pedig éjszakai kőborlásában egy magához hasonló alakkal találkozott a rengetegben — hogy rikácsolt fel egyszerre mind a kettő, hogy futott vissza saját bozótjába! Azt már tudta, hogy farkas, medve nagy ellenség; de ez a legnagyobb.

Mikor aztán a legelső rájött arra az ötletre, hogy egy követ a másikon élesre lehet köszörülni, azon egy hegyes kővel lyukat lehet fúrni, abba a lyukba hosszú póznát lehet dugni, s azzal a fegyverrel meg lehet támadni a bölényt, a medvét, az oroszánt! Az lett egyszerre nagy úr! Király! Mihelyt megtudta, hogy fegyver a kiegészítő része az embernek.

Az már aztán nem járt mezetlen; szerzett lompos irhabőrt magának, feleségének; az már nem dugta el vackát a bozótba; fákat döntött le kőfejszéjével, cölöpöket vert le a tavak vizébe kőszulokkal, tuskóvárat épített a vízbe, odahordta iját-fiát.

Az a kőfejsze urává tette az egész világnak.

Tessék azokat a kőfejszét megnézni a múzeumban; igen érdekes darabok azok. Azok a mi nemesi armáliasaink.

A kőfejszés úr már királya lett saját fájának. Aki meghódolt neki, azt rabjává tette. Ő vállára tette az elejtett vadat, a ledöntött fát a fabszolgának, s a rabszolga cipelte azt. A beszéd már tökéletesült. A szerelem még nem találta fel a beszédet: az megvan az állati gyűgyögéssel, csicsergéssel, kuncogással, hívogatással, de a parancsolónak már beszéd kell. A szótagok fejlődtek.

És aki meg nem hódolt? Azt ősapánk agyonütötte. Volt kőbaltája hozzá. S ugyan miért ütötte agyon a meztelen embertársat, akinek még csak egy lábáról lehúzni való csizmája sem volt?

Szégyenpírral arcunkon, valljuk be, hogy bizony ősapánk azért ölte meg ellenfelének fogadott embertársát —, hogy megegye. Ezt is kideríték az ősbúvárok, hogy ükeink emberevők voltak. Sokáig azt tartották, hogy aki leölt ellenfelének a szívét megeszi, annak kétszeres bátorsága lesz, s ellenségének erejét is örökli.

Íme, nagyságos és méltóságos, excellenciás és felséges uraim és asszonyaim, ilyen ember volt a mi ősapánk!

Hanem azért tisztelet, becsület neki, ő hagyta ránk ezt az egész szép világot.

Ezt az egész kerek földet; aminek szárazán nem férünk már mind el; milliók laknak a tengereken és milliók a föld mélyében, s keresik a kenyeret a vízen és a föld alatt.

Hány ezernyi ezer év kellett hozzá, míg a legelső kőbalta medvebőrös urának utódaiból e selyemben járó ivadék alakult?

Aki gőzzel utazik, napsugárral fest, villámmal üzen a föld egyik oldaláról a másikra, aki lehatol a föld mélyébe, s távcsövével a végtelenség központját keresi; aki az éjnek világot ad, a télnek meleget teremt; — aki megnyergeli a tengert, s összeköti a vizektől elválasztott világrészeket; — aki kenyeret teremt a sárból; aki milliárd emberkéz munkáját végzi géppel; — aki nedvet készít, mely a bánatot legyőzi; — aki ellesi

a füvek titkait, hogy megküzdjön a halállal; — aki hasonlatosságot követel Istenhez, s átveszi annak tulajdonait: szeret, alkot, jutalmaz, büntet, teremt, költ, magasztosul, dicsőség, szabadság, örök élet után vágyik, s mikor meghal, egy másik életet követel magának, s hite az erő, mellyel fogva tartja az Istent! . .

Hány ezredév kellett idáig!

EGY FEKETE TÁJ

Egy föld alatti mély üreg tárul elénk.

S mintha nem volna elég a sötétségre az, hogy a barlang a föld alatt van, még azonfelül a falai is feketék, oldala, boltozatja fekete. Kőszénből van.

A fenekét egy nagy fekete tükör képezi. Valami tó, sima, mint az acél.

E sima tükrön egyetlen úszó fény vet maga körül valami világot, egy Davy-lámpa sodronyhálótól fátyolozott világa. Egy férfi evez egy keskeny csónakon.

E kétes fénynél, amint a lélekvesztő tova sikamlik, magas, tömör száloszlopok látszanak kiemelkedve a tó vizéből egész fel a boltozatig; karcsú oszlopok, mint egy mór palota pillérjei. Azok az oszlopok félig fehérek, félig feketék. Bizonyos magasságig mintha feketére volnának edzve: azon felül világos színük van.

Mik ezek az oszlopok?

Kővé vált pálmák és piniák törzsei; a pikkelyek, a gyűrűk még kivehetők rajtuk.

Hogyan kerültek azok ide? A kőszénbányák fölötti rétegekben szoktak e kővé vált óriás sudarak lakni; de hogy szálltak ide alá? Egy egész világ választja el őket egymástól. Hogyan lett belőlük oszlopzat e kőszénüregben?

A kőszénréteg bizonyosan meggyulladhatott egyszer magától, s addig égett, míg a fölötte levő réteg talajából a mesze-

sült burkokból e kővé vált kolosszok lezuhantak belé. Azoknak nem ártott meg a tűz, megmaradtak sziklának.

A kőszénbánya sokszor meggyulladt magától, annak az okát minden újonc tudja; de hogy *mi oltotta el?* Ez a kérdés.

A keskeny lélekvesztőt alá s fel hajtja az evezőlapáttal a bennülő hajós.

Harminc év körüli férfi, sápadt, ritka szakállú arccal; vékony ajkai rideg komolyságot kölcsönöznek annak, míg összevont, sűrű szemöldei s magas homloka erősen kidomborodó szemcsontokkal a mélyen gondolkozót árulják el. Hajadonfővel van, mert e boltozat alatt fülledt, meleg a lég, s erős, fekete haja sűrű tömegben áll felfelé, s nem tűri a főveget.

Mit keres itt?

Körül-körülhajtja csónakát a fekete tó tükrén, s feltartott lámpásával végigvizsgálja a fekete falakat, mintha betűket keresne rajtuk, titkos írást, amit egy évmilliárd eltett a másik számára.

Talál is ilyen betűket.

Egy-egy ősvilági falevél lenyomata foszlik le a fekete falból. Becses kincs.

Másutt ismeretlen jegecekre akad, miknek a tudomány még nevet sem adott, vagy új, ismeretlen konglomerátumra, sokféle ércből, fémből, kőből, egy új, névtelen gyurmává forrott tűzszülöttre. Az is beszél.

Ezeket az oszlopokat itt a tó vize lassankint valami apró jegecburokkal vontá be. Attól is lehet valamit megtudni.

Mert ez a tó maga is oly csodás tünemény. Árad és apad. Minden huszonegy órában kétszer egészen eltűnik, s kétszer újra megtölti a medencét. Jön a maga rendes órájában nagy bőfögéssel, korgással mély föld alatti hasadékaiból, s ömlik zuhogva a medencébe; lassankint megtölti azt s emelkedik mindig magasabbra, egész odáig, ahol az oszlopok elkezdenek fehérek lenni, ott azután megáll, és nem mozdul két óráig. Akkor elkezd ismét alábbszállni, s nemsokára ismét egészen elfogy,

visszahúzódva rejtélyes odúiba, ahonnan előjött. A hátrahagyott iszapban gyakran találni borostyánkő-darabokat és cápafogakat, erdők és tengerek mélyének tanúit.

A csónakos megvárja, míg a tó egészen lepad, s ő csónakával a medence fenekén marad.

Az utolsó fekete hullám lassankint behúzódik egy kőszén-sziklahasadékba.

A férfi leveti kabátját, csizmáit; nem marad rajta más, csak egy kék festett ing és durva vászon lábravaló. Azután derekára köti bőrtarisznyáját, abba vésüt, kalapácsot tesz; a Davy-lámpát elől derékszíjára akasztja, azzal bebúvik abba a keskeny, alacsony üregbe.

Utána megy az eltűnt tónak.

A halál palotájának folyosói azok, amiket vakmerően bejár. Acélszív és kőhomlok kell hozzá, hogy ember oda le merjen szállni, és egyedül, senkitől nem vezérelve, fel merje kutatni a titkok titkait, és bekopogtasson az évezredek óta alvó nagy csodáihoz az örök természetnek.

Ez meri azt tenni.

Odabenn van órahosszat. Két-három óráig is néha.

Ha volna azalatt valakije, aki idekinn várná: egy nő, egy gyermek, egy cseléd vagy egy kutya, kétségbe lenne esve elmaradása fölött.

De nem vár rá senki, csak a mélységes éj.

Pedig az eltűnő tó szeszélyes! Nincs bizonyos határideje pihenésének. Egyszer két óráig tart szünetet, másszor háromig, némelykor pedig egy óra múlva visszatér. Jaj a merésznek, ha a titokteljes labirint szűk odúiban kapja!

Hanem a férfi kitanulta már az ő szeszélyeit. Régi ismerősök. Tudja a jeleket, amikből hozzávethet, meddig tart a szünet. Érzi a föld alatti szelet, mely a tó jöttét megelőzi. Ha arra várna, míg a hangját is meghallja, már akkor veszve volna. Az üreg hörgése, böffenése után csak percek vannak hátra a föld alatti dagály megjelenéséig.

A sötétségben valami kísértetes nesz hangzik végig, mint egy hosszú sóhajtás, mint távoli szélfuvallat, mint a Memnon-szobrok sziklazengése.

S arra nemsokára megjelenik a révedező világosság a sziklahasadékban, s néhány perc múlva előlép a föld alatti rejtélyes bűvár.

Arca még sápadtabb, mint az előbb volt, s homloka veritéktől izzadt. Oda alant még füledtebb a lég, vagy tán a mélységek rémnyomása okozza a veritéket arcán.

Tömött táskáját a ladikba veti, s maga is beleül.

S alig lép ki a sziklaodúból, midőn újra hangzik a hegy gyomrából az ökredező bugyborékolás, s az odú nyílásából nagy buggyanással lövell ki az első fekete hullám, mely rögtön megtölti a medence fenekét. Akkor egy percig szünetet tart. Azután ismét jön a másik habroham, és azután folytonosan buzog elő a mélységes odúból. A medence sebesen megtelik, a víztükör emelkedik. Egy ideig látszik még sima felszínén a fal mellett feltörekvő forrás dagálya, utóbb egészen elsimul a tükör, s csendesen, észrevétlenül emelkedik fel az oszlopok fekete vonaláig. A csónak a benne ülővel, mint a mesék földalatti réme lebeg fölötte, alig merülve meg benne egynegyedéig. E víz ércsavakkal van jóllakva, s oly nehéz, mint az érc. Ember és csónak csak leng fölötte.

Hanem a csónakász most nem ügyel sem a víztükörrre, sem a falak titkos jegyeire; csupán a légbé néz fel komoly aggodalommal, s sodronylámpáján vizsgálja a zárat, ha nem nyílt-e fel.

A lámpa ezúttal nagy gőzudvart mutat maga körül.

A lég valami kékes borulatot vesz fel a föld alatti éjben.

A csónakász tudja, hogy mi az!

A sodronylámpában folyvást sziporkázik a láng, néha nagyokat lobban a mécsbél, s a sodrony izzó kezd lenni, és vörösén világít.

A halál angyalai járnak a föld alatt!

Két rém lakik a kőszénbányák üregeiben; két ádáz szellem, a halál szolgálói.

Az egyik a „zuhatar”, a másik a „viheder”.

Nem örömet csinálok új szókat, csak a végső szükség kényszerít rá. Ezúttal kénytelen vagyok vele.

Olyan két hatalmast kell megneveznem, akiket még nem ismert Páriz Pápai és Márton. A tárnák rémei azok.

Németül „das schlagende Wetter” és „das böse Wetter”.

Amahhoz a „zuhan” és a „zivatar”-ból készítettem a nevet; emehhez egy régi tájszót kértem kölcsön, a „vihedert”. A föld fölött úgyis ritkán használjuk, hadd szolgáljon a föld alatt.

Ez a két rém rettenetes ura a kőszéntárnáknak.

A *viheder* csak suhanva jön, fojtó nehéz párájával elüli a mellet, együtt jár-kei a dolgozókkal, megnémítja nyelveiket; jelen van munkáiknál, kitart velük, gyönyörködik rettegeikben, s ha jól megtanította őket imádkozni, akkor elül, eltávozik, visszahúzódik odújába.

Hanem a *zuhatar* rettenetes! Az rohanva jön, lángot robbant, meggyújtja maga körül a tárnát, boltozatot tör, aknát vettet, földet omlaszt, embert pozdorjává tör.

Aki a föld alatt keresi kenyerét, sohasem tudhatja, mikor találkozik velük, egyikkel vagy a másikkal.

A zuhatar titkát nem fürkészte még ki senki. Azt tartják róla, hogy a könlég érintkezéséből támad a szabad lég éle nyével.

És azután a vihedernek is csak egy szikra kell, hogy zuhatarra váljék. Csak egy Davy-lámpának könnyelmű kinyitása, mellyel valaki tréfából pipára gyújt. Azzal vulkánt gyújtott maga körül.

A magános férfi növekedő aggodalommal látta maga körül a léget egyre opálszínűbbé tömörülni; egész ködöt képezett már az körülötte.

Nem várta be, míg a vízár tetőjét eléri; egy keskeny lejáró volt vágva az üreg falába, amint annak alsó párkányához

elért, kiugrott csónakából; azt láncánál fogva maga után húzta, s a felső párkányzaton egy kiálló vashoroghoz kapcsolva, körülfutotta a barlang oldalát. Egy helyütt alacsony gátnafolyosó tárult eléje, az nehéz vasajtóval volt elzárva, azt felnyitá, s ismét gondosan bezárta maga után.

A gátnafolyosó a tárnákba vezetett. Szűk, szabályszerű sikátorok voltak a kőszénrétegbe vágva, miknek oldalfolyosóiban félmeztelenre vetkőzött férfiak kopácsoltak hegyes csákányokkal, a fekete réteget fejtve darabokra.

Nem hangzik semmi más, csak ez az egyhangú kopácsolás. A kőszénbányában nincs dal, nincs enyelgés, még csak a bányászüdvészó sem hallszik: „Szerencse föl!” Itt csak egy szerencse van, a balszerencse.

Minden munkásnak a szája be van kötve sűrű kendővel, azon keresztül vesz lélegzetet.

Némely folyosónak oly sekély a szénrétege, mely két palaréteg közé szorult, hogy a művelő munkások csak hanyatt fekve vágthatják csákányaikkal maguk fölött a szénpadot; úgy hatolnak előre, s a szekérkét, melyre a teher rakatik, hasmánt csúsztatva tolják ki maguk előtt.

Az üregből jött férfit a munkásoktól semmi sem különbözteti meg, öltözete éppen oly szenes, mint azoké. Kezei éppen oly durvák; ő is kalapáccsal jár s csákánnyal, hanem azért mégis megismerik; s amíg végigmegy a folyosókon, a munkások mindegyike, aki előtt elhalad, egy percre megáll munkájában, s csákányát leeresztve, csak e rövid szót suttozja: „Viheder jár”.

„Isten vigyáz!” — rá a felelet.

Minden szemközt jövő, a terhészek, a targoncatolók mind e szomorú mondást ismétlik: „Viheder jár”.

Valóban az jár. És ezek az emberek mind, kik itt nyugodtan járnak-kelnek, kopácsolnak, talicskáznak, olyan bizonyos halál torkában élnek itten, mintha a siralomházban volnának. A lég, mely keblüket elfojtja, melynek szagát érzik, mely

lámpáikat egész a sordonyhenger tetejéig szokatlan tűzzel megtölti, a túlvilág lehelete, a halál levegője az; nem kell hozzá, csak egy szabad szikra, és mindazok, kik most itt élnek, halva és temetve vannak, s odafenn száz özvegy és árva sír a fejük felett. A Davy-lámpák mellettük egész színültig fényes lánggal töltve, melyen keresztül az olajmécs-bél, mint vörös széndarab, izzik, az ott a halálvész lángja, mit csupán a sodronyhenger (ez a tűz börtöne) tart fogva; a sodrony is izzó vörös, de azért fogva tartja a tűzszellemet, mint Salamon király gyűrfűje a démont.

És azért ők nyugodtan jönnek-mennek a halál lelkén keresztül-kasul, s az angyal lábára taposva végzik napi munkájukat, mint más, ki Isten napsugarai alatt az illatos mezőkön friss füvet kaszál.

Az a férfi pedig, ki ott jár közöttük, az a bányatulajdonos maga.

Neve Berend Iván.

Ő maga a felügyelő, az igazgató, a bányamérnök és számtartó egy személyben.

Elég sok dolga van vele.

Hanem hát jó mondás az, hogy: „Ha kell, tedd magad; ha nem kell, bízd másra!”

A munkás lelkének egyik acélozója az, ha azt látja, hogy munkaadója is ott izzad vele.

A bányauúr szájából csak úgy hangzik az üdvözet a szemközt jövőre: „viheder jár!”, mikor a vészterhes léggel megtelik a bánya, mint amazéból. Látják, hogy annak sem drágább az élete, mint másé.

A tulajdonos nem fut el a vész érzetére. Nyugodtan, hidegvérrel adja ki a rendeleteket, hogy működésbe kell hozni a légszivattyút, időváltozást (Wetterwechsel) kell csinálni a tárnában; a munkásokat hat órai munkatartam helyett három óránként felváltatni parancsolja; beleül a bivalybőr tömlőbe, s az aknakútba leereszteti magát, megvizsgálni, hogy

az újabb nyitások nem veszélyesek-e, vasdoronggal átkémi a széntörmelékét, nem fülledt-e át, nem fejlődött-e ki benne kénsav, mely önlobot okoz. Mikor a ventilátor ideleenn és a légszivattyúgép odafenn a föld felszínén működni kezdenek, ő maga áll az anemométer elé, ami egy finom kis gép, olyanforma, mint a gyermekek szélpörgettyűi: szárnyai vékony aranyfüst lapok, tengelyei rubinban forognak, s korongja egy százfogú kereket mozgat. E kerék mozgása tudatja, milyen erős a légváltozás a tárnában. Sem erősebbnek, sem gyöngébbnek nem szabad lenni, mint a viheder tolama, ő maga ügyel fel arra, s mikor minden intézkedést megtett, mikor mindenhez maga is hozzányúlt, s bevárta, míg az elrendelt munka be van végezve, akkor ő marad leghátul, kit a tömlőben felvonatnak a napvilágra.

Napvilág? — Hol itt a napvilág?

A Bonda-völgyben nem szokott a nap sütni. Miért nem? Azért, mert örök füstfelleg árnyéka van fölötte.

Az egy fekete tájkép, mely korommal van festve.

Az utak, melyek hozzávezetnek, feketék a kőszénalaktól, a házak feketék a lehullott koromtól, erdő, mező fekete a finom kőszénportól, melyet a szél messzire elhord azokból az óriási kőszénhalmokból, miket nyikorgó talicskákon magasra kúpoznak, s onnan ismét teherkocsikra lapátolnak, s az emberek, az asszonyok, akik ott dolgoznak, azok is mind feketék a koromtól. Talán még ha madarai vannak az erdőnek ott körül, azoknak is mind feketéknek kell lenni.

A kőszéntárna egy lejtős domboldalban nyílik, körülrakva ércfényű kőszéntömegekkel; e domb szelíd emelkedéssel egy fennsíkot képez, melynek távolában egy úri várak tornyai látszanak. Azok már csak az ódonságtól feketék.

A lejtő vége pedig egy völgynek megy alá, melynek fenekét a kőszénizzasztók foglalják el. Terjedelmes épületcsoport, négy magas kéménnyel. Azok a kémények éjjel-nappal okádják a füstöt, hol fehéret, hol feketét. Ott paráholják ki a kőszén-

ből a ként; az ércolvasztáshoz csak így lehet azt használni.

Mert a kőszénbánya egyik főfogyasztója a szomszéd hegyoldalban dolgozó vashámor. Annak csak öt kéménye gomolygatja a füstöt. Mikor a hámor fehér füstöt fúj, akkor a szénizzasztó feketét, és viszont cserében. A kettő aztán oly álló felleget terjenget a völgyben, melyen keresztül maga a napsugár is megbarnul. A vashámorból egy rozsdavörös patak omlik a hegymeredélyen alá, a szénbányából pedig egy tintafekete. A völgyben egy mederbe összejönnek s tovább futnak. Egy ideig védi magát a rozsdavörös a fekete ellen, utoljára megadja magát, s elvégre a fekete erdőkön, mezőkön keresztül, győztesen száguld végig a fekete patak.

Szomorú tájkép biz ez, azzal a gondolattal nézni végig rajta, hogy egy ember itt töltse végig fiatalága legszebb éveit, társtalan, örömtelen.

Mikor Berend Iván a föld mélyéből feljutott a föld színére, egy ütéssel sem érzette sebesebben verni szívét, mint oda alant.

Ugyan mi különbséget talált volna?

Odalenn a könlég, idefenn a kénfüst. Odalenn a fekete kőszénboltozat, idefenn a sötét égbolt. Ugyanazok az emberek odalenn, akik idefenn.

Késő őszi este volt. A nap lenyugodott már, s amint a távol várkastély mögött az alkonyég felhői kissé megnyíltak, egy hosszú vonalon végig a láthatár és a felhő között aranyvörös fényt sugárzott az ég. Az ódon kastély tornyai még feketébben ütöttek el az alkonyfényű égtől, míg a kőszénizzasztó kéményei, a bércerdők párkányai, a szénhalmok tuskói aranyzománcot kaptak tőle. A fekete tájképre aranysegélyeket hímezett az égi tündér.

A munkások végezték napi szakmájukat. A talyigázó asszonyok, leányok siettek csoportostól haza. Valamelyik énekelni kezdett közöttük. Egy tót népdalt. Valami románc-

forma az. Egy anya férjhez adja a leányát, és búcsúzik tőle, leányának gyermekkorát hívva vissza emlékébe:

„Mikor fészültelek,
Ugye nem téptelek?
Mikor mosdattalak
Ugye nem szidtalak?”

A dallam olyan búsongó, melankolikus, mint a tót dal-
lamok szoktak lenni, mintha sírva készítették volna.

S a hang, mely azt éneкли, szép, csengő, érzelmetli.

Iván azon vette magát észre, hogy megáll egy helyben,
s utána hallgat a méla nótának, míg az a hársorok közt el nem
enyészik.

S abban a percben úgy tetszett, mintha volna mégis valami
különbség a föld alatt és a föld felett!

A dal elhangzott, a felhő elnyomta az alkonyfény vékony
szironyát, s most lett már igazán fekete a tájkép. Sem csillag,
sem fehér ház rajta.

Csak az átelleni hámor ablakai világítanak az éjbe, mint egy
éjéber csoda tűzszemei, s az izzasztó kemencék füstje kóvályog
fel a kéményekből, most már sápadt sárga gomolyokat rajzolva
az égre.

A FEKETE GYÉMÁNTOK RABJA

Nem mondunk vele semmi újat, ha felfedezzük, hogy a „fekete gyémántok” alatt értjük a kőszenet.

A gyémánt sem egyéb, mint égeny, jegec alakú szénanyag; a kőszén is az, csak hogy az átlátszó, emez fekete.

És mégis amaz a démon, emez az angyal.

Több, mint angyal — demiurgosz! Az a közvetítő szellem, akire az úr rábízta, hogy hajtsa végre a teremtés nagy gondolatait.

A kőszén mozgatja a világot. A gyors haladás lelke őtöle jön; vasút, gőzhajó tőle kölcsönzi csodaerejét; minden gép, mely alkot, teremt, a kőszén által él; ez teszi lakhatóvá a mindinkább elhidegülő földet; ez ad éjjeli fényt a világvárosoknak; ez az országok kincse, a föld utolsó adománya a tékozló emberiségnek.

Azért a neve „fekete gyémánt”.

Berend Iván még atyjától öröklötte a Bonda-völgyi kőszéntárnát, melyet az minden részvényes és segítő társ nélkül kezdett meg.

Csendes üzlet volt. A közeli hámorok s egypár vidéki város közönsége elfogyaszták rendes árért az évi termelést. Nagyobb kiterjedést adni a vállalatnak nem volt hivatott dolog, miután a tárna mind a fővárostól, mind a hajó- és vasutaktól távol esett, s így a nagyobbserű fogyasztókra nem számíthatott.

Így is behozott évenként átlagosan tízezer forintot. Csinos jövedelem egy embernek, ki maga tesz a saját üzlete érdekében minden lépést. Azt azonban jól tudjuk, hogyha mindezt másra bízna, először is tízezer forintot az igazgatásra elfizetne, és másodszor még egy másik tízezer forintot fizetne rá az üzletére „veszteség” cím alatt. Ezt értik, akik próbálták.

Hanem hát a gazda maga lát minden után, és *érti* a dolgát alaposan, és van *kedve* az üzletéhez. Három dolog, ami, ha együtt találhatik, azt mondják róla, hogy „szerencse”.

Pedig nem „szerencse”, hanem „önerő”.

Berend Iván maga van mindenhez, ami saját magának kell.

Mikor annak a kis koromlepte háznak az ajtaját beteszi maga mögött, mely lakásául szolgál, nem várja sem nő, sem gyermek, sem cseléd, még csak egy kutya sem. Maga van.

Maga szolgálja magát. Nagy úr! Nem szorul senkire.

Háztartásához nem kell cseléd. Ott eszik, ahol napszámosai, és abból az ételből, amiből azok. Az evést tartja a leghaszontalabb időtöltésnek, hanem azért eszik sokat, mert erős testalkata s a nehéz napi fáradtság követelik a megfelelő táplálékot; de nem szokott sokat válogatni az ételben, s sok időt tölteni mellette. Siet belapátolni a parasztkorcsmáros készítette ételeket, s aztán fűtve a gép! Különbség az ő életrendje s a közmunkásé között csak az, hogy ő nem iszik semmi szeszes italt. Azok csak izmaikkal dolgoznak; de ő izmaival és agyával is. Szüksége van idegeinek egész erejére, nem bocsáthat rájuk alkoholt.

Ágyát nem szükség megvetni, hárságy az, pokróccal leterítve, takarója juhászbunda. Ruháit nem szükség tisztogatni, a szén csak újra belepi. Mosni sem kell rá, vászonneműje kékre van festve.

Aki pedig azt a szolgálatot akarná neki tenni, hogy szobáját összetakarítsa, az a legnagyobb merényletet követné el rajta. Szanaszét hever abban egymás hegyén-hátán kinyitott könyv, ásványdarab, természettani műeszközök, rajzok, képek és

görebek. Hanem annak mindeniknek ott kell lenni, ahol van. Ő tudja már azt, hogy mi hol van, s a legcsekélyebb papírszeletkét, melyre valamit feljegyzett, sötétben is megtalálja a látzólagos zűrzavar közepett. Nem szabad azokból semmit megmozdítani.

Abba a kis oldalkamarába pedig még csak betekinteni sem enged senkit, mely vegytani műhelyét képezi.

Ki is értené e rejtélyes műszerek hivatását az őt környező emberek közül? Mit világít meg Locatelli lámpája? Mit számít fel Lavoisier tűzmérője, Berard gázhőmérték hasonlítója? Mit tanít a csodateljes napspektrum? Mit nível a Bunsen-villanygép, mely a vizet elemeire felbontja? Mi lakik Wollaston villanytelepében? Mit idéz elő a *hővillany-oszlop*? És az a számtalan, csak a beavatott előtt felfogható titokszerű üst, katlan, lombik és kemence, a szublimáló *süvegkályha*, az átlátszó üvegbuzogányok agyaggyűrűiken, Berzelius vegytani mérlege, Woulff *kéklő-leszűrője*, az *élenyűvő* éterlámpa, a *folyékony széneny lehűtője*, a *villósrító cső*, a kálium kemence, a *zöldlő-meszenycsőveg*, Marsh *mirenykémlője*, az elem-vegybontó edények és mindezek között a legtitokszerűbb lény maga az, aki éjeket eltölt közöttük, vajon mi szüksége van neki mind ezekre?

Más halandó ember, ha kifáradtan megtér napi munkájából, jólesik neki, ha hozzáülhet az ízletes estebédhez, ha megszathatja falatját vidám feleséggel, csevegő gyermekkel vagy legalább egy durmoló macskával; s ha jóllakott, legalább egy percre kiül háza elé, s egész napot a föld alatt töltve, egyet lélegzik az éj szabad párázatából; ez pedig, amint hazajött bányájából, bezárja magát tudákos barlangjába, tüzet gyújt, izzót szít a gázfűző kemencékben, vakító fényt gerjeszt górcsővei alá, köveket tör, nedveket főz, és halálos légnemeket idéz elő, mikből egy lehelet elég a túlvilágba jutásra.

Vajon mi üldözi?

Tán az aranycsinálás titka égeti agyát? Tán a bölcsek

kövének rémképe kínozza? Tán annak áldozza álmait, hogy a szézenyből gyémántot jegecítsen? Tán felismerhetlen mérgek pokolhatását kísértgeti? Tán a léghajózás titkán töri fejét? Vagy egyszerűen nem tesz egyebet, mint a szenvedéllé vált tudás démonától hagyja magát ragadtatni, s kutat, kísért, bűvárkodik, míg megőrül bele, s a sivatag tudásban elhagyja futni maga fölött az életet istenáldotta örömeivel?

Egy sem bántja őt ezek közül.

Ez az ember nem csinál aranyat, nem keres csodás meggazdagulásra való titkokat, nem főz mérgeket, nem bolondja a meddő kutatásnak.

Ez az ember egy nagy és az emberiséggel jóltevő titokforrást kutatja: hogyan lehet a szénbányák rémeit leküzdeni? *Minő szerrel lehetne eloltani egy kigyulladt kőszénbánya tűzbe borult pokoltárndit?*

E titok üldözésében tölti el éjeit, ifjúsága, férfikora örömtelen éveit. Lehet, hogy belebolondul, lehet, hogy belehal; de a tudás, amelyet keresett, megérdemelte, hogy belehaljon, beleőrüljön; az emberiség nagy jóltevőjének, a kőszénnek szolgálatában történik az.

A tudomány rabjának is megvannak a maga élvezetei. Emésztő, idegrontó élvezetek, de túlvilági gyönyörrel járók. Csak e gyönyör teszi érthetővé azt a szomjat, mely a tudást keresi. Hogyan zárkózik be valaki egy ércgőzöktől fülledt odúba, s ifjú leányok, vidám cimborák helyett társalkodik lényekkel, kiket millió év és billió mértföld választ el tőle, olyanokkal, kik nem megfoghatók, olyanokkal, kiket el kell előbb társaiktól választani, hogy láthatókká legyenek, olyanokkal, kik még nincsenek, kiket még *teremtenie „kell”*, és keresi a meleget nem a szívben, hanem a holt földben, és vére forr a szerelemvallomástól, melyet egy vegytani műtét sikerült házasságában a teremtő természet maga vall a merész halandónak! Bujálgodik a világalkotó elementumokkal, s gyermekeket nemz a tüzek és vizek géniuszaival!

És ez nem bűvészet többé, nem ördögösség, hanem tudomány, az Istenbe mélyedés tudománya.

Ez estén Berend Iván egy új találmánnyal tett ismételt kísérletet. Ez a bolygórendszer magyarázata.

Egy mély és széles üvegedény közepén van egy pörgettyű, melynek tengelye egy sárgás színű gömböt fúrt keresztül. Ez a gömb szappan-, olaj- és alkoholvegyítékből készült. Az olaj és alkohol könnyebb, a szappan nehezebb a víznél; a három egymással örömetest egyesül, s ha helyes arányokban összevegyítettett, lesz belőlük egy lágy gyúrma, mely éppen oly súllyal bír, mint a víz, s így ott áll meg a vízben, ahova helyezik. Az egész lágyan marad, s a vízben fel nem olvad.

Iván a pörgettyűvel elkezdte e lágy gömböt forgatni a vízben, mire annak két vége a tengelyeknél lassan behorpad, s oldalai kidudorodnak. Ezek a pólusok és az egyenlítő.

Amint még erősebben pörgeti a gömböt, az egyenlítő annál jobban kidudorodik, utóbb lencseélt kap; egyszer a lencseél elszakad a gömbtől, s ott marad gyűrűalakban a gömb körül. A gömb ismét narancs alakú lesz. Ilyen a Saturnus gyűrűje.

A pörgettyű tovább forgatja a gömböt, a róla levált gyűrű ugyanazon sebességgel forog vele együtt.

Egyszer a gyűrű szétpattan, s egyes részecskéi, nagyságuk, súlyuk szerint kisebb-nagyobb távolba ellökve, rögtön apró gömbökké idomulnak, s mindenik apró gömb folytatja körútját az anyagömb körül a vízben, s egyúttal forog saját maga körül.

Íme a nap és bolygódjai!

Iván félretette a kísérői medencét, s elővette jegyzőkönyvét.

Végignézett benne, s az utolsó lapokon jegyezgetett, igazgatott.

Sok törlés volt e könyvben. Hisz a legbölcsebb természettudós is bolondságnak találja ma azt, amit tegnap isteni megoldásnak vélt, s a tegnapi hipotéziseket a holnapi tudás

letörli a tábláról. Pedig egész tudományunk ilyen letörölt hipotézisekből áll. Eppur si mouve. Mégis mozog! Előre halad. És óriási léptekkel.

Sok bizarr, sok vakmerő tétel volt Iván jegyzetei között. Hanem egyet nem lehet tőlük eltagadni, azt, hogy volt bennük következetesség.

Azt mondta:

„Az egész világot a tűz tartja fenn. A nap maga s minden állócsillag nem egyéb, mint tűz. Teljesen olvadt állapotban levő anyag.

Élet, állati, emberi, növényi élet csak az önvilágtalan bolygódokon lehet, vagy azokon a láthatlan központot képező sötét napokon, mik körül a kettős csillagok forognak. A leg-hírhedettebb csillagászok bizonyítják, hogy vannak napok, mik a földek körül forognak: maga a Sirius egy láthatlan, de a mechanika törvényei által bebizonyított lételű nagy, fénytelen égitest körül kering.

A napnak nem lehet lakható kérge, mint a földnek. Már csak azért sem, mert a nap óriási tömegének vonzereje mellett semmiféle életműszeres mozgás azon nem képzelhető. Egy magunkforma emberi alaknak súlya a napban négyezer mázsát tenne, s kétszáz lóerejű gőzgép kellene hozzá, hogy csak az egyik lábát fel tudja emelni, sőt egyáltalában meg sem tudna állani, hanem oda volna tapadva a porondhoz, s ember csak bas-relief alakban volna képzelhető a napban. Egy légynek pedig éppen félmázsát kellene cipelni a szárnyaival. S ha a napban fák volnának, s azoknak az ágai mind öntött vasból volnának, akkor is elég volna egyetlenegy alma, mely ilyen fán teremne, hogy negyven mázsányi súlyával az egész fát kifordítsa gyökeréből.

A napfoltok nem bizonyítanak a nap sötét kérge mellett. Az érc kohó olvadékán is tűnnek fel sötétebb és világosabb foltok, minők a napfoltok és a napfáklyák.

A földnek ugyanazok az alkatrészei, amik a napnak.

Ezt a napspektrum segélyével a kémia és optika egyesülten kiderítette.

A föld éppen úgy szakadt el a nap testéből, mint a többi planéták, együtt váltak le róla, mint a Saturnusról a gyűrűi.

Egy égő tűzdarab volt mindegyik, önmagában világító, mint a nap.

De mi oltotta ki tüzeiket? Mi foglalta körülöttük azt a szilárd, tömör kérget, mely a belső tüzet eltakarja?

Ha pusztán a világéter hidegsége okozta volna azt, akkor a nap maga is rég ilyen sötét burkolatot kapott volna.

A tűznek tehát valami hatalmas ellenfele van a földeken, a bolygódokon.

Az üstökösöknek is mind bolygódoknak kellett lenni valaha, mik, részei a szétpattant napgyűrűnek, éppen oly szabályosan keringtek a nap körül, s forogtak öntengelyeik körül, mint a föld. Az első kéregalakulásnál végződhetett katasztrófájuk. Mikor a plutói alkotás a bazaltréteget meghasítva, keresztültoalta rajta a gránittömeget. Száz bolygódnál sikerült ez a világteremtő műtét első legnagyobb próbája, azok között van a mi földünk s hat első ismeretes társa; százezernél pedig azon végződött, hogy a gránit hegyláncot a porfíron és bazalton keresztül taszító erő hatalmasabb volt az ellenálló buroknál, s kilövellt az összeszorult gáz a támadt nyíláson, a teremtés fele munkájában talált burkolatot levetve magáról, s annak darabjaiból támadt lebkövekkel teleszórva a naprendszer. Tán amaz aszteroid-csoport, mellyel földünk augusztus 13-án összetalálkozik, éppen ily széthullott bolygó maradványa, mely szétszórtan folytatja az örök mechanika törvényszabta útját a nap körül, míg elszabadult lelke, a tűzlelek, mint üstökös bolyongja be a planétákon túli végtelen űrt.

Az üstökös útja nem tökéletes ellipszis, hanem spirál, csigaút. Az ellenálló világéter okozza azt. Egyszer e csigaúton minden üstökösnek vissza kell térni a napba, véglegesen behullani, s vissza kell neki adnia a nem sikerült anyagot. Az 1860-i

óriási üstökös a naphoz már egyhatodrészes napátmérőnyi közelségbe jutott, s meg fogják látni a földlakók, hogy legközelebbi visszatérésekor egyenesen bele fog olvadni a napba. Igaz, hogy nyolcezer esztendő múlva.

Az üstökös magvának anyaga még gáz sem lehet. Mikor elhalad az állócsillagok előtt, azok keresztülvilágítanak a testén.

Ha ez a test bárminő gáz volna, a csillagsugárnak törést kellene szenvedni, midőn eléje jut; de nincs semmi sugártörés benne. Tehát az nem lehet más, mint láng, mely folyton ég. Ha bárminő gáz volna, mikor az üstökös nyolcezer éves pályáját a bolygótalán világűrben megfutja, negyvennégyezer nagyobb távolban a naptól, mint az Uranus: tízlábnyi lassúsággal percenkint suhanja végig tizenhétszer ezer millió mértföldnyi útját a világéterben, mit nem melegít más, csak a csillagok, amik között maga az a nap is, mely az üstököst fogva tartja, csak mint egy másodrendű csillag jelenik meg: ott e mérhetlen hidegben minden gáznak cseppfolyóvá, s minden cseppfolyónak jegeccé kellene idomulnia. +

Igaz, hogy a polaroszkóp fényképletei szerint az üstökösnek visszavert fénye van. De hisz a lángnak is lehet visszavert fénye. Valamint hogy a Venusnak a naptól visszavert fényén kívül saját kisugárzása is van, s bizonyosan a földi északfény is átsugárzik a szomszéd csillagokig a kölcsönzött fényen keresztül is.

1842-ben két napig benne volt a föld egy üstökös lángsörényében, anélkül, hogy abból valamit érzettünk volna.

Ha a kellő közepén menne keresztül az üstökösnek, az az üstökös elmúlnék nyomtalanul, legfeljebb a föld gőzköre terjedne ki vele még nagyobbra, s általa a zónák hőmérséke emelkednék ismét azon fokra, amely alatt Szibériában pálmák nőttek, s a megolvadó jégsarkak fenyegetnék egy új özönvízzel a szárazföldet.

De ez sem lehető. Az üstökös mozdulatlanul közelít a földhöz, de a föld nem őhozzá. A földnek *szabad tengelye* van.

Ha egy elpördített csigát kövecssel meghajítunk, a csiga elrúgja magától a kövecset, s folytatja körfutását; ez a szabad tengely. Hanem ha két pörgő csiga ütődik össze, az kétfelé rúgja egymást, s kizavarja pályaköréből. Ha az üstökösnek is volna körforgása, akkor összeütődhetnék a földdel. Így, amint a föld gőzköréhez érne, mely nálánál sokkal tömörebb, a gőzkör, mely a földdel együtt másodpercenként négy mértföldnyi sebességgel forog tengelye körül, messze ellökné őt magától.

Hanem az megtörténhetik csillagászai számítások szerint, hogy két planetáris üstökös, mely a bolygók körén belül jár, egyszer egymással összetalálkozhatnak, s a halandók látni fognak egy mennyei csatát két üstökös között. Melyik ragadja el a másikat? Tán eggyéolvadnak, s csak a két külön fényörény marad meg. Tán azok az üstökösök, amiknek kettős lángkévéje látszik, ilyen két összetalálkozott napszáműzött egyesülése. 1846-ban a Biela üstökösét a Mars a csillagászok szeme láttára osztotta kétfelé, s csinált belőle kettőt.

És az is megtörténhetnék vele, hogy a holdunkkal találkoznék össze. A holdnak pedig nincs gőzköre, mely őt feltartóztassa, forgása is igen lassú. Az tehát megtörténhetnék, hogy a holdat és az üstököst láthatmók az égen összeütődni. És annak az lenne a következése, hogy az üstökös a holdunkat vagy odább vinné tőlünk még néhány ezer mértfölddel, vagy egészen közel hozná hozzánk, hanem a hold viszont az egész üstököst megtartaná magának, s körülvenné vele magát, mint új atmoszféréval. És akkor a hold is megelevenülne, lennének folyói, tengerei, növényzete, állatvilága, s látnók még e mi szemünkkel tengereit kéklenni, rónáit kizöldülni, s tán gyorsabb forgást is kapna e találkozástól, s túlsó oldalát is kezdené a föld felé fordítani, és újra föléledne benne a kihalt tűz.

Hát azt a tüzet mi oltotta ki?

Vannak légnemek, amiknek találkozása: tűz; és légnemek, amiknek találkozása: kialvás.

Ez a teremtés és újrateheremtés titka.

Ezért a titokért érdemes bejárni az üstökösök útját, a világétert fel a napfoltokig, s aztán lefelé a föld rétegeit, keresztül kagylómészen, júra-képleteken, Caradoc-kovarcon, Venlock-agyaggalán, Ludlow-sziklázaton, Llandeilo-palán, Aymestry-csillámmészen a kőszéntelepülésig, ahol már járnak, mint a felleg, mint az orkán, a tűzokádó és tűzfojtó szellemek

Ezeket *meghódítani* ! Érdemes egy emberélet fáradságának!

A MÁSIK FEKETE GYÉMÁNTOK

Ivánnak ezen éjszakán nem volt szerencséje tudományos kísérleteivel. Számvetéseiben egyre csalatkozott, s félórai munka után jött rá, hogy az alaptételekben hibázott el egyetlen betűcskét. Az a betű azután az egész számláncolatot összezavarta. Vegytani kísérletei sem sikerültek. Ügyetlenkedett. A tenyerét is megégette, mert az elszigetelő üvegnyél helyett a forró csíptetőt fogta meg. El nem tudta gondolni, mi lelta ma.

Mindig az a melankolikus parasztnóta járt a fülében, amit az este hallott. A németek úgy hívják az ilyen fülből kimenni nem akaró vendéget, hogy „singedl”; mi nevezzük „dudolkának”.

Beköszönt az a legpedánsabb tudósnál is. Meghall egy nótát, s egész nap ki nem megy a füléből, ott hangzik minden tanulmányán keresztül, vele alszik el, vele ébred; s azon veszi észre magát, hogy minden szillogizmusát annak a dallamára fogalmazza. Szeretne tőle menekülni, de nem lehet. Ahhoz veri az ütényt a percinga, azt fújja az alkohollámpa, azt füttyöli a gőzgép szellentyűje, arra megy ki minden sor, amit olvas.

„Mikor fészültelek,
Ugye nem téptelek?
Mikor mosdattalak,
Ugye nem szidtalak?”

A dallam maga oly egyszerű, tán a hangban kellett valami sajtóságnak lenni. Olyan búsongó, méla és mégis meleg

hang volt az, ami ezt énekelte. Valami parasztleány lehetett.

Mindenesetre alkalmatlan. Zavarja az embert.

Holnap este meg fogja tudni, hogy melyik énekel a nők közül — s azt mindjárt lerendeli a szénizzasztóhoz. Onnan nem hallik ide a nóta; ha ugyan addig ki nem megy a fejéből.

Pedig nem ment ki.

Másnap a tárnába sietett korán reggel Iván; a légváltó kemence derekasan működött, már csak egy tizedrész könlég volt vegyülve a tárnák levegőjéhez, s a szelelő kapukat félig be lehetett csukni. Iván ráért a tárnán kívül tölteni az időt.

Mikor a délharang jelt adott a munkásoknak a szakma félbenhagyására, megint felhangzott az a boszorkányos nóta. Az ebédre siető pórnők között énekelt valaki.

Gyönyörű, tiszta csengő hang volt, mint az erdei rigóé, akit még nem tanítottak kintornára énekelni, csak a maga vad dalait csattogatja.

A leányok közül, akik csoportban haladtak el előtte, könnyen kivethető az énekest.

Egy fiatal leány volt az, legfeljebb tizenhat éves. A kék mellényke a legtökéletesebb szízi formákat tünteti ki minden szorongató vállfűző nélkül, s amint kurta, piros szoknyájának egyik szeglete munka közben övébe fel volt tűzve, a még kurtább ing térden felül engedé láttatni lábait. Azoknál tökéletesebbet Hébének nem faragtak. Karcsú, szűk bokák, domború lábfejek és egyöntetű szépségvonalak. A leány feje tarka kendővel volt körülkötve, s minden haja az alá szorítva. Arca kormos volt a szénportól, mint a többieké, hanem e szénporon keresztül is meg lehetett becsülni szépségét, mint a műértő megbecsüli a rozsdán keresztül az antikot. Sajátságos búbáj volt e vonásokban, szelídség és dévajtság, szabályosság és kivétel, sűrű, fekete, kígyózó szemöldök és szelíd, mosolygó, piros ajkak; földi szenny és túlföldi glória.

S volt valami ez arcon, amit nem takarhatott el a szénpor:

az a két nagy fekete szem, az a két nagy fekete gyémánt. Csillagokkal teljes sötétség!

Mikor azokkal a szemekkel odavillantott Iván szeméibe, úgy érzé a tudós, mintha ezek a gyémántok valamit oda-karcoltak volna arra az üvegfömlára, amiben szívét tartogatja, jól konzerváltan, érintetlenül. Azt az üveget még át is fúrja az a két fekete gyémánt.

A pórléány üdvözlé gazdáját, s a jó nap kívánását mosolylyal adta, s mosolygó ajkai közül a legszebb fogsor gyöngye világlott elő.

Iván úgy érzé, hogy meg van igézve. Elfeledé, hogy miért jött ide, s mit akart mondani. Megállt egyhelyben, s utána nézett a távozó nőknék. Várta, hogy visszatekint még egyszer a leány. Az visszavette volna az ígézetet. Mert jegyezze meg magának minden leány, hogy az első nyíl hegyét, amit első tekintetével a férfi szívében hagyott, ha visszanéz rá, ismét kivonja abból. A férfi azt fogja rá mondani: „Közönséges nő!” — s elvesz a varázslat.

Hanem a leány nem tekintett rá vissza, pedig egyik társnője, ki háta mögött ment, nevéen is kiáltá: „Évila!” Arra sem fordítá vissza fejét. A társnő csintalan dolgokat suttozhatott fülébe, a leány csak vállat vont azokra. Azután társnőivel együtt letelepedett a hosszú, nyitott színbe, s ott leült a földre, és előkereste tarisznyáját, kivett abból egy darab fekete kenyeret meg egy fűzfa-almát, és ebédelt.

Iván ámolyogva tért haza. Először életében jutott eszébe, hogy milyen üres ez a ház. A csillagrendszer nem érdekelte most. Maga is olyan pályakörében megháborított bolygódformán érezte magát.

Mindenről jegyzéket szokott vezetni. Volt egy könyve, melyben minden munkásának kiléte be volt jegyezve. Ezt is praktikus indokból kezelé. Tudta, hogy a jó erkölcsű, becsületes munkás drágább bér mellett nagyobb haszon, mint a korhely és gyanús olcsó díjjal. Azért minden egyes munkásáról fel

szokta jegyezni, ami annak magaviselete felől megtudható volt.

E név után: „Evila” ez a jegyzet állt: „Fiatal árva; keresményéből tartja nyomorék öccsét, aki mankón jár s fulladva beszél. Városba nem jár.”

Bizonyosan látta ő már azt a leányt másszor is, de nem ügylet rá. Hisz minden szombaton maga szokta kifizetni munkásainak a bért, olyankor a számoktól nem látja az ember a szemeket.

De hát most hogyan látta meg e szemeket?

Jegyzőkönyvében ezúttal nem szaporodtak a vegytani és csillagászati tanulmányok. Hiszen több ága is van még a tudománynak. Például az archeológiai miszticizmus.

Egy geológra és antropológra nézve az is nagyon érdekes, hogyan rajzolták a teremtés munkáját a régi bölcsek. Mit képzeltek ők az özönvíz előtti időkről?

Mammutokról és sauruszokról ők nem tudtak még semmit. De tudtak az angyalokról és ördögökről, az óriásokról és Isten fiairól. A miszticizmus az „elesett angyalok”-at nevezi „Isten fiai”-nak. Egy régi iratban Egregores a neve azon angyaloknak, kik elhagyták az eget a földért, s lejöttek édessé tenni a bűnt. Ha férfi angyal volt, nő nem tudott neki ellenállani, ha nő angyal volt, minden férfi meghódolt neki, s sietett vele elkárhozni. Járed idejében jöttek le az égből, a Haemon hegyéről szállva alá. Kétszázan voltak. A halandók és bukott angyalok ölelkezéséből származtak az Eliudok, Nephitimek és óriások. Az óriások emberevők voltak. Az elpártolt angyalok közt legbűnösebb volt Azáel, a legcsábítóbb Szemiázáz; mind a kettő megkötözve fekszik a Dudáel-pusztá közepett, eltemetve nehéz kövek alá Rafael és Michael angyalok által. S ott fognak feküdni hatszáztíz emberöltő időn keresztül, s akkor megítéltetnek az Úr által. Kainán fiai voltak a legelső, kik a lángruhákba öltözött női angyaloktól el hagyták magukat csábíttatni, s azontúl égett a föld lábuk alatt, bárhova léptek.

Milyen együgyű mesék, miket a hajdankor tudósai olyan komolyan adtak elő.

Hisz a dilúvium előtt még ember nem is élt. A Nephitim és Eliud lábszárcsontjai nem mások, mint az összarvorrú maradványai, s ha az Egregores vezértükkel, Szemiázással hatszáztíz emberöltő időre voltak fogságra ítélve, az az idő ugyan régen eltelt, s most már kellene látnunk őket.

De hát nem látjuk-e őket? Nem járnak-e közöttünk? Ki tudja azt? Ez az arc olyan, mint azoké lehetett.

Ilyennek adhatja a képzelet az ördögök arcát, amikor még angyalok voltak!

Mennyei fény és pokoli árny, mely egyesülni akar a földi létben.

Az egész Nephitim és Eliud tradíció mese, abszurdum, kiméra! Hanem ezt az egyetlenegy arcot semmi geológia, archeológia el nem bírja disputálni innen! Ez a Nephitim leánya!

De hát mi ez egy komoly, egy tudományosan képzett embernek az agyában? Ez a minden rendszeren keresztül-kasul száguldó fenomén. Mi a neve ennek az új vegytani szüleménynek, ami a számításon túl eredményül?

Szerelem? Az nem lehet. Az a bölcsek definíciója szerint két ellentétnek rokonszenve, a mikrokozmosz középponti napja, mely életre melegít, stb. Tulajdonképpen a bölcsek maguk sem tudják, hogy micsoda. De ahhoz két lélek találkozása kell, hogy szerelem legyen.

Tehát állati ösztön? Akkor ki venné figyelembe? A bölcs parancsol ösztöneinek, nem azok öneki.

Kiokoskodta végre. Egészen szabályos és neutrális érzelem az, minden kábító szublimátum, s minden korrozív praecipitatum nélkül. A szánalom érzete az. Szánalom egy szegény, fiatal gyermek iránt, ki apa, anya nélkül maradt, s kinek még amellet egy szegény nyomorék testvért is kell tartani, akit nem enged házról házra koldulni, hanem hazahordja neki

falatja felét; drága orvosságot vesz neki a patikában, s maga száraz kenyeret s fűzfa-almát ebédel mellette; és mégis jó kedve van, és erkölcsös, becsületes; még hátra sem tekinget. Óh, bizonyára Iván egészen megnyugtatta magát afelelől, hogy mikor e szénlepte nájász-arcot meglátta, a szájalom mozdult meg szívében, s mikor e térden felül felleplezett nimfai lábszárakra tekintett, nem jutott eszébe más, mint az, hogy milyen kár e gyöngye lábaknak a durva szénporondot jární.

Feltette magában, hogy ez egészen emberbaráti érzelmet nem fogja magától elutasítani, sőt azt engedi következetességre fejlődni.

A metafizika szerint a jótékonyosság, a szájalom és a hála: rokonérzelem a szerelemmel és a gyönyörrel; de éppen azért, mert rokon, vele nem azonos, valamint nem azonos a testvérek közti szeretet a hitvesek közti szeretettel.

Valóban egészen más dolog szegény árva parasztleányokkal jót tenni, mint beljűk szeretni.

A következő szombat este, mikor a munkások eljöttek hetibérüket kivenni a gazdától, ki maga volt a pénztárnok is, Evila legutolsónak maradt. Úgy illett, mert ő volt a legfiatalabb.

A kis lakháznak volt egy nyitott folyosója, arra volt kitéve egy festetlen asztal, amelyre Iván le szokta számlálni a munkások bérét, beírva egy nagy vonalzott könyvbe, ki mennyit dolgozott, s mi jár neki érte.

Evila is odalépett az asztalhoz. Egypár társnője, kivel együtt szokott hazamenni, ott várt rá a kapuban.

A leány most is úgy volt öltözve, mint egész héten; csupán a piros szoknya nem volt feltűrve a végzett munka után. Arca most is poros volt a széntől.

Mikor odaállt a leány az asztalhoz, Iván a jótékony nagylelkűség filozófi nyugalmával mondá neki:

— Gyermekem! Én elhatároztam magamban, hogy neked ezentúl kétszeres napibért fogok adni.

— Miért? — kérdezé a leány, s azokat a nagy fellegbontó szemeket bámulva emelte fel rá.

— Azért, mert hallok, hogy egy nyomorék testvéred is van, akit te napi keresményedből tartasz; alig marad, amiből ruházkodjál. Tudom, hogy becsületes, jó erkölcsű leány vagy. Én azokat szeretem megjutalmazni, akik jól viselik magukat. Mától fogva kétszeres napibért kapsz.

— De én nem veszem azt el! — felelé rá a leány.

Most Ivánon volt a bámulás sora.

— Miért nem?

— Azért, mert ha ön énnekem több bért ad, mint társnőimnek, minden ember azt fogja mondani, hogy én önnek szeretője vagyok, s akkor én meg nem maradhatok a telepen társnőimnek bosszantásaitól.

Iván egészen meg volt zavarva e naiv, természetes, egyszerű és merész felelet által.

Semmi mondanivaló sem jutott eszébe tovább.

Kifizette a leánynak a rendes heti járandóságát. Az egész közönyösen összehajtotta a forintos bankjegyeket, s ott az ő szeme láttára, legkisebb sejtelve nélkül a kacérságnak, kétfelé nyitá keblén a ruháját, s oda bedugta a pénzt az inge alá.

Azután jó éjszakát kívánt, bókot csinált és elment.

Iván szédelegve tért vissza szobájába.

Ezt a kedélyállapotot még nem ismerte. Sokat olvasott, a világban is járt eleget, asszonyt is látott sokat, de azt, amibe most jutott, nem bírta magának megmagyarázni.

Nem szeretné, ha azt hinnék felőle, hogy szeretőm! Fél, hogy akkor nem maradhatna meg a telepen. Tehát fogalma sincs még róla, hogy egy „úrnak” a szeretője nem hord többé talicskán kőszemet a telepre. Azt sem tudja, hogy mi az a „szeretőnek” lenni. Hanem azt tudja, hogy attól őrizkedni kell. Mily komolyan beszélt, és hogy mosolygott hozzá! Sem arról nem volt tudomása, hogy mosolyog, sem arról, hogy komolyan beszél. Egy vadember — az angyal stádiumában.

Azt már tudja, hogy szép; de azt még nem tudja, hogy ez a szépség mit ér. Beszél olyan dologról, amit *sejteni* erény, de már *tudni* bűn.

Mennyivel különböző a többi némberektől! Selyemben és mezítláb járóktól egyformán.

És amellet valóságos mintaképe a bibliai Évának. Nem amilyenek azt az archeologok összerakják, hanem ahogy azt a költők legnagyobbika, Mózes, képzelmében megteremté. Az az Éva, aki még nem tudja, hogy a mezítelenségért pirulni kell, a szépség típusa vadon, őseredetiségében, mosdatlanul. Aki még hajába nem rak szalagot, nyakára kagylót. Aki még a paradicsomban gyanútlanul jár-ke, s a kígyóval játszik. Aki tökéletes asszony egy férfiúval szemben, de még egészen gyermek ön maga előtt, s máris anyai szeretetre fejlődött egy nyomorék testvér irányában. Termete plasztikai minta, arca tele lélekkel, szemei varázslók, hangja érzelemgazdag, és kezében a targonca nyele, lelkében a mindennapi kenyérkereset gondja: arcán a munka fekete rozsdája, és dalaiban útféli ostobaságok.

Milyen kár érte!

És azután azt is utána gondolá:

Milyen kár másnak!

Iván egészen ki volt forgatva régi kedélyhangulatából.

A megszokott, magas földöntúli szellemek elhagyták, s meglepték helyette, akiket eddig nem ismert. A démonok, akik szent Antalt kísértették a pusztában. Az álmatlan lidércek, a forró vér koboldai, kiket az aszkéták szeges cingulumokkal üttek ki elfoglalt lakhelyeikből, kiknek ellenharcosául a testkínzó remeték maró hangyákkal rakták tele öltönyüket.

Mindenütt az a csábító alak állt közötte és a hideg tudomány eszközei között. Ha vegytani kísérleteihez fogott, ha az olvasztókemence alá fekete szemet rakott, s e szén elkezdett izzóba átmenni, abban is azokat a fekete szemeket látta, amik izzanak és égetnek. Ha az összeköttetéseikből szabaduló gázok sistersége elsüketíté füleit, úgy tetszék neki, mintha azon

keresztül is az ő szavait hallaná, s midőn kezébe vette a tollat, hogy természetrajzi képleteket rajzoljon vele tanulmányai szélére, egyszer csak azon vette észre magát, hogy azt az arcot körvonalazta oda, és jól találta vonásait.

Akármit vett elő, az visszavezette e gondolathoz.

A penészszagú könyv, mit szórakozására elővett, hírhedett férfiakról beszélt neki, kik örjöngtek nem rangjukhoz született asszonyokért. Douglas lord egy juhásznéba szeretett, s minthogy az nem akart őerte hercegnővé lenni, a mylord lett annak a kedvéért juhásszá, s őrizte vele együtt a juhokat. Pelletier gr. egy cigányleányt vett nőül, s elment vele együtt utcai zenésznek. Bernadotte, svéd király, egy libapásztort kért nőül, s csak azon múlt, hogy az nem ment hozzá. Habsburg-Lotharingi János, császári herceg, egy falusi postamester leányát vette nőül, egy másik osztrák császári herceg egy provinciális színésznőt. Nagy Péter cár neje egy falusi pap leánya volt. Egy Napoleonida egy mosónőt vett el, ki előbb szeretője volt.

És hát miért ne? Nincs-e darócban is szépség, kellem, hüség, igaz szív, mint a selyemben?

Ellenkezőleg! Nincsenek-e amott a *magas* vétkek?

Zoraia Albohacennel saját gyermekeit öleti meg; pedig királyleány volt. Faustina a lupanárt látogatta, s bért szedett szeretőitől, pedig apja császár és férje divus (isteni) volt. Astorgas márkinő férjének, mikor alszik, egy hosszú hajtút szúr a szívére keresztül. Semiramis temetőt alkot megölt férjének síremlékeiből. Ottó királyt a neje egy kesztyűvel mérgezi meg. Nápolyi Johanna maga fonja meg a zsineget, mellyel királyi férjét megöleti; Jeanne, la folle pedig halálra kínozza hitvesét. Katalin cárnő megcsalja s megöleti uralkodóját és urát. Hát a Borgiák, a Tudorok, a Cilleyek, akiknek asszonyai mind arról nevezetesek, hogy Aphrodité övét koronájuk körül csavarva viselték?

S nincsenek-e magas erények ide alatt?

Gaussin, a komédiásnő, ki a gazdag imádó charta biancájára a milliók helyett ezt írja: „örökre szeret!” Quintilie, a másik komédiásnő, ki elharapja nyelvét, hogy összeesküvő kedvesét el ne árulhassa a kintpadon. Alice, ki férje helyett párbajt fogad el és elesik. Az abelérák, kik kedveseikért mátkonnyal ölik el magukat, és mindazok, akik ide alant tőrnek, szenvednek, hallgatnak és szeretnek!

Még a filozófia és a história is Iván nyugalma ellen szövetkezett.

Hát még az álmok!

Az álom az a tündéri tükör, amelyben az ember olyannak látja magát, amilyen volna, ha saját vérére bízták volna, hogy alkossa meg magát. A kopasznak álmában haja van!

Az imádott alak, kit el nem bírt érni ébren, azt kényszeríti megjeleni álmában, és úgy jelenni meg, ahogy neki tetszik. Az álom a leggonoszabb kerítő.

A következett hét vége felé azt kezdte észrevenni Iván, hogy tökéletesen elvesztette jó, ép eszének a használatát.

Mentül jobban erőltette lelkét az absztrakt elméletekhez visszatérésre, annál jobban fellázadtak ellene démonai.

Utoljára egy este az történt vele, hogy mikor éppen egy chlorgáz kísérleten fáradozott, úgy aláfűtött a görebnek, hogy az szét pattant, s úgy teleszórta üvegcserepekkel és parázssal másfelé mélázó arcát, hogy nem győzte a támadt sebhelyeket teleraggatni angol flastrommal. Arra persze nem is gondolt, hogy azáltal egy cseppet sem lett szebb az arca, hogy az orrán keresztbe egy fekete flastromszeletet ragasztott.

Már ezért komolyan megbosszankodott magára.

Hisz az egy eszeveszett ember, akivel neki dolga van; ennek végét kell vetni. Vagy így, vagy úgy.

„No hát, bolondulj meg! Ha szerelmes vagy, hát azon majd segítünk. Vedd el a leányt! Bánom is én! Magam vagyok az egész famíliám! Nem parancsol senki. Vedd el, aztán lássunk egyéb dologhoz. Ez így nem mehet tovább.

Mésalliance!?

Hat mértföldnyi területben nincs ember, aki ezt a szót érti.

Aztán, ha volna is?

Jöjjön utánam a föld alá, mikor odalenn járok s koromtól fekete a pofám, aztán nézze meg, hogy pirulok-e miatta nagyon.”

A következő szombatig nem látta Iván a leányt.

Akkor, mint rendesen, ismét megjelent az szokott találkozási helyükön, a nyitott folyosón, a fizető asztal előtt.

Ezúttal Iván, midőn leszámlálta Evila kezébe a hetibért, egyúttal fogva tartá az eléje nyújtott kezét. A leány mosolygott. Tán az Iván arcán keresztül-kasul ragगतott fekete flastromokon.

— Hallod-e, Evila, még egyet akarok neked mondani.

A leány ránézett és hallgatott.

— Én téged feleségül akarlak venni.

A leány tagadólag ingatta fejét.

— Micsoda? — szólt Iván kétkedőleg.

— Az nem lehet! — felelt a leány.

— Nem lehet? Miért nem?

— Mert énnekem már van vőlegényem, akinek el vagyok jegyezve.

Iván elereszté a leány kezét.

— Kicsoda az?

— Nem mondom meg! — szólt a leány gyanakvó tekintettel. — Mert ha megmondanám, ön bizonyosan elkergetné innen, vagy nem adna neki előmozdítást. Pedig hamarább nem vehet el, mint amikor tárnalegényyé lesz.

— Tehát egy köznapaszámos?

— Az ám!

— S te azt többre becsüled, mint engem, aki úr vagyok?

A leány vállat vont, fejét félrehajtá, szemszögleteiből egy kétkedő pillantást vetett Ivánra, mely azt még bódultabbá

tette, s azután egész merészen rendbeszedte magát, és megfelelt a kérdésre.

— El vagyok ígérve régen, még az anyámtól, s azt meg kell tartani.

— Ördög vigye apádat, anyádat! — tört ki haraggal Iván — mit bánom én, mit ígérték ők egy bivalynak. Én tőled kérdezem, akarod-e velem elcserélni a vőlegényedet.

Evila ismét tagadólag ingatta fejét.

— Nem lehet az! Az én mátkám dühös, vad ember. Képes volna engemet megölni, s önnek a tárnáját felgyújtani, mikor legjobban zúg a viheder. Jó éjszakát.

Azzal hirtelen elfutott a folyosóról, s a kapu előtt ácsorgó társnői közé vegyült.

Iván úgy vágta az asztalhoz jegyzőkönyvét, hogy annak minden sarka kiment a helyéből.

Egy pórleány, egy targoncatoló nőstény fenevad! Visszutasítja kezét és szívét!

És kiért?

Egy másik szurtos, rongyos, nyomorult, föld alatt furkáló parasztért! Egy vakandokért!

Iván nagy küzdelemre talált, midőn az éj magányában egyedül maradt.

Várt rá Asmodái és Leviatán.

Amaz azoknak az ördöge, akik szerelemből megőrülnek; emez azoké, kik őrültségből gyilkolnak.

Fellobogott benne az aszkéta elfojtott szenvedélye.

Óh, őrizkedjete a hideg, márványarcú szenttől, a nyugodt, szelíd, becsületes embertől, ki az asszonyi arctól félrefordul, ki az idegen bájak előtt lesüti szemeit, ki nem óhajtja azt, ami a másé; mert ha annál egyszer kitör a lefojtott láng, az bosszút áll, az kárpótlást vesz magának az eddig tűrt rabszolgaságért. A csélcsap szerelme kis kutya, hanem a remete szenvedélye oroszlán!

Ezzel az elszabadult oroszlánal szívében járt-kelt egész

éjjel szűk lakában alá s fel a tudás embere, le-ledobta magát nyugágyára, de nem pihenhetett meg; bősziült démonai tovább üldözték.

Eszébe jutott mindaz, amit ritka inkunábulákból olvasott, a rémtörténetek szentnek híresztelt emberekről, kiket egész környék tisztelt, becsült, s kik egyszerre egy pár fekete szem miatt megbolondultak, s sorba mentek a hét főbűnön, s csináltak belőle hetvenhetet; az őrzöngökről, kik Isten tiltó kezén keresztül törtek szenvedélyük tárgya után. Eszébe jutott a Cenci történet, átkozott vérrel lemosott átkozottabb csókok. Ninon fia, ki megölte magát, mert anyját szépnak találta; Ödipusz és Myrrha, Salomé, szent János fejével egy tánc jutalmául; Thamár, Absolontól széttépett ruháival; Dinah, egy kiirtott város férjihulláinak halmán; Iréne szultána mosolygó feje, leütve szerető férje által . . . De minek a szent mesék? Hisz itt van Pitaval! A rettenetes lélektani talányok, ahol rögtöni az átmenet a szentből az ördögibe.

Iván tudta érteni, tudta érzeni annak a lelkésznek szívháborgásait, aki megszeretett egy szép parasztnőt, gyónás ürügye alatt magához csalta, egy csókért megölte, s azután nem tudta hova elrejteni a hullát. Széttépte darabokra, ahányat, annyifelé dugta. Egyet vízbe dobott, mászt elásott, harmadikat elégette.

Óh, ő ezt mind meg tudná tenni. És ügyesebben, mint az a pap.

Vannak édes mérgek, rejtélyes varázssitalok, mik a vérbe tüzet gyújtanak, s a szemérmességet eloltják. Ő ismeri azokat. Nemcsak Bánk bán feleségét ronták meg azzal. Hanem az, akit ily méreggel Astarte misztériumainak megáldoztak, megőrül, elszárad, elvész utána.

De az nem jönne napvilágra soha.

Hát ha elvész, meghal, megölve ott marad? A hulla, akitől már nincs kérni semmit! Akkor igen jó csendes hely van a számára.

Mikor az a tó a kőszénbarlangban visszavonul, a rejtélyes odú labirintjában nem egy olyan hely van, ahova egy megölt leány holttestét el lehet rejteni. Ott nem sejtetheti, nem keresheti senki. Ez a víz nem árulkodik, ez a sír nem veti fel halottait. Csak késő századok múlva, mikor már ezeket a sziklákat is feltépik, fognak majd ráakadni egy emberi holttestre, mely kristállyal van bevonva, s maga is kővé vál, s hogy fognak az akkori idők tudósai teleírni fóliánsokat afelől, hogyan került az eocén korszakán alul, a kőszén- és porfir alakulások közé egy emberi alak.

Hahaha!

Nevetett. Odáig jutott.

Vagy pedig úgy tenni vele, hogy vegytani úton kivonni az egész testből azt, ami érc, kohóban, olvasztókemencében, lombikban egy maradék salakot higgasztani le belőle, s abból azután egy karperecet készíteni, s viselni a kéz csuklóján az egész leányt örökké.

Ez volna még a kézfogó; ez volna a házasság!

Mit?! Ha szabad volt ezer meg ezer csillagnak fellázadni az Isten ellen, a nap ellen, kirúgni a pályakörből, s egy örült parabolával kirohanni az állócsillagok közé, hát egy embernek ne volna-e szabad?

Iván úgy érzé szívében, mintha ő volna az az üstökös, kit önlángja a végtelenbe visz. Úgy dobogott, úgy hullámozott e szív, mint mikor egy rabszolga elszabadul, s saját urát lába alá taposva, annak parancsolatokat ad.

Jaj annak, akit útban talál!

Iván az ágyon feküdt, örült szívdobogása felkölté onnan.

Hát „ki” az a szív?

Én vagyok-e „ő”, vagy ő az „én”?

Iván felmagasult, s nehéz öklével — pedig jó férfiöklől volt! — úgy ütött egyet a szívére, mintha gonosz ellenségnek lett volna szánva az ütés.

Hallgatsz?!

Ki itt az úr? Te-e vagy én?

Végezd a dolgodat, szolgál! Én vagyok a te urad és királyod! A te dolgod pedig semmi egyéb, mint a kék érből felszivattyúzni a carbonicumot, átkergetni a tüdőre, a tejmirigyből átszívni a chylust, vért alkotni belőle, az artériákat ébren tartani, a vénák zsilipeit kinyitni! Bajodat atrófiának, hipertrofiának hívják, de úr nem vagy itt! Mert az úr az akarát!

És midőn szívét oly kegyetlenül megütötte e férfi, úgy tetszett, mintha saját magát, mint egy büvtükör alakját látná megjelenni maga előtt, s e másodalakjával saját énjének kelne küzdelemre. Mintha az a bünszomjas arc szemei előtt állna idegen emberként, ki saját vonásait rabolta el.

S midőn öklét fenyegetőleg maga elé taszítá a levegőbe, mintha az előtte lebegő tüneménynek adna ütést, lezúzó, megsemmisítőt, s mintha mondaná neki: „Többé ily arcodat ne lássam magam előtt”.

És azzal, mint a mágus a meghódított démont, kényszeríté szívét, hogy leüljön vele az íróasztalhoz csendesen, és figyeljen nyugodtan a prózai számadások tételeire, és kísérje elvont figyelemmel a hideg kétszerkettő örök igazságait, míg körülé a vérben és rózsafényben úszó légkör lassan áttisztul és átlátszó lesz, mint a világéter, melyen keresztülvonulva hallatják a planéták a nem emberi hallműszereknek szóló szférák zenéjét.

A Z E M B E R E V Ő

Ivánt a reggel szürkülete még íróasztalának lámpája előtt találta.

Mikor a hajnalfény és a lámpa már kettős árnyékot kezdtek vetni papírjára, eloltá a lámpát.

Hazatért magához.

Lelkében ki volt egészítve a terv, amit végrehajtani fog.

Tiszta, angyaloktól jóváhagyott terv.

Vasárnap reggel volt.

A szénizzasztók gépei ilyenkor pihennek. A nagy vízmedence, mely a gőzszivattyúkat táplálja, vasárnap reggel a munkásoknak van átadva, hogy abban a hetes szennyet magukról lemossak.

Hat órától hétig a női munkásoknak van átadva a medence langyos hulláma a fürdésre; azután fél nyolctól kilencig a férfiaknak.

E nagy medence szivattyúgépéhez vezető kulcsot szombat este Ivánnak szokta átadni a gépmester. Kíváncsi, pákosz, alkalmatlan ember ne férhessen oda.

Ivánnak sohasem jutott még eszébe, hogy e kulcsnak hasznát lehetne venni.

A szivattyúgép fülkájából egy tükörüveg ablakocská nyílik a medencére. Innen lehet a gépből kitekinteni, ha nincs-e a medence vízállása megzavarva, mikor a szivattyúk működnek.

Pedig ott vasárnap reggel hat órakor olimpi látvány lehet!
Evila is ott van!

Iván lekasztá a szegről a kulcsot, és zsebébe dugta.

De nem hat és hét óra közti időben, hanem nyolc óra után.

A férfi munkásokat akarta meglesni.

Miért?

Mert tudta azt a szokást a tárna népe között, hogy akinek szeretője vagy jegyese van, az annak a nevét a mezetlen testére szokta tűszúrásokkal kipontozni. Azt az embert akarta megtalálni, aki Evila nevét viseli.

Honnan került tárnámunkásaink közé ez a vad indián gyöngédség? Régi ez már. Más európai népnél is megvan.

A férfiak kedveseik nevét vállaikra, karjaikra tetovírozzák, tűszúrásokkal, miket aztán tetszés szerint cinóberrel vagy berlini késsel bedörzsölnék. Az ilyen írás aztán ott öröklök. Többnyire egy páros szív, nyíllal átlőve vagy két galamb, vagy a bányászjelvények: kalapács és csákány vannak a név fölé pontozva.

Nők közül csak azok utánozzák ezt a divatot, akik nem mennek férjhez. Ők nem a karjaikra pontozzák ki a nevet és jelvényeket.

Néha aztán úgy jön, hogy az örökre odaírt nevet jól esnék letörölni az albumról. Az is egyszerű dolog; hólyaghúzó flastromot ragasztanak az egész névre, s az aztán leveszi az írást a pergamennel együtt. Nő helyébe új bőr, s új nevet lehet rátetovírozni. Valóságos palimpszeszt.

Némelyik azonban nem olyan skrupulózus. Alája pontozza az új nevet a réginek, s hagyja nőni a lajstromot, míg minden üres tér megtelik vele.

Ivánnak nem nagy fáradságába került megtalálni azt, amit keresett. Amint a koromlepte alakok lemosták vállaikról a szennyet, mindjárt megtalálta az egyikén Evila nevét. A név betűi kékek voltak, a kettős szív fölötté piros.

Az egyike volt a legértelmesebb, legszorgalmasabb mun-

kásoknak. Igazi neve Szaffrán Peti, gúnyneve társai közt „az emberevő”.

Iván előtt rég feltűnt ez az ember sajtászerfű magaviselete által.

Hallgatag volt, sohasem szokott senkivel feleselni. Ha gúnyolták, ha ingerkedtek vele, hallatlanná tette, látott dolga után. Nem panaszkodott semmi bajáról, s nem járt a többiekkel sem templomba, sem korcsmába.

És különös ellenszenvre volt a gyermekek iránt. Amint egy közelébe akadt, azt űzte, kergette, fogakat vicsorított rá s megdobálta, amíg érte. Féltek is tőle valamennyien. Gyermekes asszonyok dugták előle porontyaikat, mikor már jött.

Pedig különben igen jól ki lehetett vele jönni mindenkinek.

Iván megtudta, amit keresett, s azzal hazament, és kapujába kiállva várta, míg a tárnamunkások egész csoporttal megindulnak a közel faluba, a déli misére. Látta Evilát is köztük.

Hidegvérrel vizsgálta már, tudományosan meghatározva magában, hogy az egész különösség, amiért ez az arc oly feltűnő, onnan ered, hogy az több faj sajtáságainak keverékét egyesíti magában. Ilyen külön emberfaj-típus Cuvier szerint van három, Blumenbach szerint öt, Prichard szerint hét, és Desmoulin szerint tizenhat.

Az előttünk álló alak valami vegyülete az urál-altajinak az arameivel, némi vonatkozással az ausztro-kaukáziihoz. A kicsiny kéz, láb, a karcsú termet, a keskeny, gömbölyű homlok, az emelt finom orr, a finom fekete haj: azok az ind típusra mutatnak; hanem a felvetett felső ajk, a kígyóvonalú szemöldök a szláv-szkíta eredetről tanúskodik; az égő nagy szemek az aramei rassz tulajdona; az áll, az arcszín a maláji faj sajtásága, melyen azonban uralkodik a kaukázii faj kizárólagos kiváltsága: az elpirulhatás. Csak a kaukázii fajnak adatott meg, hogy el tudjon pirulni, s ennek sajtát magyarázata van a sejtiszövet alakulásában.

Ezt magyarázta meg magának Iván, mikor Evilát ismét meglátta maga előtt elhaladni.

„Hát a vőlegénye miért nem kíséri a leányt a templomba?”

Az leült a tárna légtisztító kemencéje elé, s két tenyerébe támasztva állát, bámult a világba.

Iván odament hozzá.

— Jó reggelt, Peti!

— Jó reggelt.

— Hát te mit csinálsz itt?

— Hallgatom a szelet, ami a föld alól jön.

— Hát te miért nem mégy a templomba?

A munkás felnézett az úrra, s azzal felelt neki, hogy:

— Hát ön miért nem megy a templomba?

— Én kálvinista vagyok, s nekünk itt nincs templomunk.

— Eszerint ön el fog kárhozni.

— Mikor egyedül vagyok, imádkozom.

— Én pedig sohasem imádkozom.

— Miért nem?

— Mert nem vétek senkinek, nem lopok el semmit, s ha van Isten, az jobban tudja, hogy nekem mi jó, mint én magam.

— Nincs igazad, Péter! Ebben a dologban különbség van a tanult ember és a természet fia között. Engem minden bajomban, minden kételyemben megnyugtat a tudás, a bölcselkedés; minden kísértetben megóv a tapasztalt ész, a következmények előrelátása; de a magad sorsú ember nem úgy van; ki nem bír egyéb tudással, mint amit kézi munkája körül gyűjtött, annak szüksége van hitre, reményre, vigasztalásra, bűnbocsánatra.

— Azt a pap nekem mind nem tud adni — szólt a munkás mogorván, s térdeire fektetett két karjára tette féloldalt arcát, s úgy tekintte vadul Ivánra.

Iván leült melléje a gerendára s vállára tette kezét.

— Neked valami nagy bajod van, Péter.

— Az van.

- Valami nyomja lelkedet?
- Lelkemet, testemet, mindenemet.
- Titok?
- Nem titok. Ha meg akarja ön hallani, elmondom.
- Gyilkosság?
- Több annál.
- Nem veszélyes rád nézve, ha velem közlöd.
- Akár a piac közepén kibeszélhetem; emberi hatalom nem bánt engem azért. Tudják felőlem elegen! Ha nem restell ön vele beszélni.
- Mondd el.

— Rövid történet az. Mikor húszéves suhanc voltam, elmentem szerencsét keresni a tengerre; beálltam egy trieszti gőzösre fűtőlegénynek. Brazíliába mentünk lisztteherrel. Utunk odáig szerencsés volt; visszajövet megrakodtunk kávéval, gyapottal. Az egyenlítőn innen útba kapott bennünket egy tornádó, gépünket tönkretette, árbocainkat letördelte, a hajót egy zátonyra verte s ott elsüllyeszté. Egy része az utazóknak a dereglyén menekült odább; nem messze mentek, midőn a dereglye elsüllyedt, s mind belefúlt a vízbe. A másik rész a tört hajó roncsából tákolt össze egy tutajt, s annak a hátán bírta magát a tengerre. Ezen a tutajon voltam én is. Harminckilencen voltunk együtt; köztünk a hajóskapitány, a kormányos, azután egy Rio de Janeiró-i fiatal kereskedő, feleségével és egy kis háromsztdős fiával. Több asszony és gyermek nem is volt velünk; mert a többiek a dereglyébe furakodtak, vesztükre. Ah! Dehogy vesztükre! Boldogságukra! Hamar végezték. A harminckilenc közül kilencedmagammal szabadultam meg. Bár ne szabadultam volna!

Nyolc napig hanyódtunk a tutajjal a tengeren. Hajók mentek el mellettünk a láthatáron, amik nem vettek bennünket észre. Akkor szélcsend állt be, s mi mozdulatlanul oda voltunk szegezve a sík tengerhez egy csepp ivóvíz, egy harapásnyi eledel nélkül.

Már akkor két nap óta nem evett senki semmit. Tízen már meghaltak éhen, ragályban.

A kilencedik nap sem hozott menekülést; a nap égetőn süttött felülről és a tengerből vissza, s felforraltta agyvelőinket.

Este elhatároztuk, hogy egyet magunk közül feláldozunk; akit a többiek meg fognak enni. Kalapba dobtuk neveinket, az ártatlanságra, a gyermekekre bíztuk, hogy húzza ki a nevet.

A saját nevét húzta ki.

Engedje el, uram, az ezután következtek elmondását. Sokszor, mikor végigálmodom azt, egész odáig, ahol a szerencsétlen anya megátkozott valamennyiünket, hogy soha ne legyen nyugalomunk e rettentő vendégség után, kiugrom ágyamból, s nekifutok az erdőnek és várom, hogy mikor változom át farkassá. Az jó volna nekem.

Csak kilencen maradtunk élve ez átkozott lakoma részvevőiből.

Ez nyom, ez éget, ez él bennem mindig.

A saját véremen kívül még egy idegen embernek a vére jár bennem.

Rettenetes gondolatok üldöznek. A végítélet napján hogy fog egy csontváz sorba járni, és elrabolt testét huszonhét embertől visszakövetelni!

Aztán az iszonyatos! A megevett emberhús-darab odabenn éheznek!

Én értem a kannibálok gyönyörűségét! Nem láthatok meg egy pirosposzsgás gyermeket anélkül, hogy eszembe ne jutna: hejh, milyen harapás esnék ennek a kövér vállába. Ha pedig egy nyávadt, beteges kölyket látok, éppen elfog a düh: Hát ennek miért kell élni? Nem lehetne ezt mindjárt . . .

A beszélőt itt elhagyta az emberi szó, csak ajkainak felnyitása, fogainak összeharapása s fejének marcangoló megrázása mutatá, hogy mit akart mondani, fenevadi mordulás mellett.

Azután összeborzadt és felállt; keblébe dugta mind a két kezét.

Kisvártatva nagyot sóhajtott s így szólt:

— Már most mondja meg ön, uram, hol van ennek a bajnak a számára templom, hol patika, pap, aki megbocsássa, doktor, aki meggyógyítsa. Elmondtam a papnak, az meghagyott velem, hogy böjtöljek, vezekeljek; elmondtam a doktornak, az azt mondta, ne igyam pálinkát, s vegyek köppölyt. Nem ér az semmit, az még rosszabbá teszi a dolgom.

— Én tanácslok neked valamit! — szólt Iván. — Házasodjál meg!

Szafrán meglepetve nézett urára, s gyöngé villanata a mosolynak jelent meg arcán.

— Magam is gondoltam arra. Talán ha saját gyermekeim lennének, elmúlnék tőlem az iszonyat a gyermekek irányában.

— Hát miért nem teszed azt?

— Hja! „Szegény ember szándokát boldog Isten bírja.” Mikor két koldusból egy pár lesz, akkor kétszeres koldus mind a kettő. Előbb a betevő falatról kell gondoskodni.

— Az is megjön. Te szorgalmas, értelmes munkás vagy. Én tégedet már régen akartalak előmozdítani tárnalegénnyé; csak arra vártam, hogy megnősülj. Nálam elv, hogy nagyobb fizetésekre csak nősülteket alkalmazok. Tapasztaltam, hogy ha nőtlen legényt juttattam jobb fizetésbe, az rendszeren a fölösleg által elkorhelyedett, iszákos lett. A nős munkásban pedig jobban lehet bízni. Nem is olyan könnyen hagyja el a helyét. Hát gondold meg a dolgot. Amely vasárnap bejelentet nálam, hogy ma fognak kihirdetni a templomban a mátkáddal, az arra következő hétfőn, mint tárnalegény fogsz működni a tárnában, s külön házat kapsz lakásul.

A munkás arcán egyszerre végigcsordult a könny. Leesett térdre Iván lábaihoz, s annak térdeit átkarolva, zokogott s érthetetlen hangokat fuldoklott közötte.

— Nos? Hát? — szólt Iván egy jótékony buzdítással. — Ma is egy vasárnap. Nem gondoltál semmit?

A munkás felszökött térdeiről, s megtörlé szemeit, mintha látni akarná gondolatait, miket agyában eligazítani nem bír.

Iván segített rajta.

— Még nem kezdődött az isteni tisztelet, még útban vannak a templom felé, ha nagyon sietnél, a templomajtó előtt beszélhetnél a mátkáddal és a pappal is.

A munkás nem szólt semmit, csak egyszerre nekiindult a futásnak; nem is az úton, hanem a torony irányában. A kalapját is ottfedte; még azt is Ivánnak kellett hazavinni, hogy el ne vesszen.

Iván utána nézett a szaladónak, míg a völgy rekettyéi el nem fedték szeme elől.

„Milyen bolond ez!”

Azután lakába tért. Beírta üzleti könyvébe, hogy Szaffrán Péter, eddigi tárnamunkás, jövő héttől kezdve tárnalegényi fizetésbe kerül, s helyébe egy tárnamunkás fogadandó.

„Nos, hát meg vagy-e velem elégedve? — kérdezé tőle a szíve. — Te kegyetlen, parancs osztogató nagy úr?”

Iván pedig gyanakodó volt, s azt mondta a szívének:

— Nem hiszek én neked. Amióta már egyszer jégre akartál vinni. Ezentúl vigyázni fogok az utaidra. Hátha arra gondolsz most, hogy az a leány mint menyecske is elég szép fog lenni, s akkor nem lesz olyan drága s hozzájárulhatlan. De bevágom az utadat. Engem nem csalsz meg többé. Megállj csak!

És azután ismét tanácsot kért Iván üzleti könyvétől, s úgy találta, hogy az idei bruttóbevétel emelkedése megengedte a fényűzést, hogy egy tárnafelügyelő szereztessék az üzleti hez ezerötszáz forint fizetéssel.

Az az iránti felszólítást rögtön megírta, s felküldte néhány külföldi német és francia hírlapba hirdetményképpen.

Így nem fog többé mindennap közvetlenül érintkezni munkásaival.

A PÉNZCSINÁLÓ

Két hétre azután, hogy Iván hirdetményét a külföldi lapokba iktatá, éppen egy szombati nap reggelén, jön hozzá Péter és jelenti, hogy két idegen úr érkezett ide, akik a tárnát meg akarnák nézni. Külföldiek lehetnek, mert egymás közt franciául beszélnek. Péter a franciához is sejtett valamit, hajdani matrózéletéből.

— Mindjárt szolgálatjukra leszek — szólta Iván, ki éppen akkor valami zöldes nedvet csepegtetett le hegyes nemezsüvegen. — Csak addig öltöztessétek fel őket a szokott bányászgúnyákba. A tárna nem divat-toaletthez való.

— Már az megtörtént, csak önre várnak.

— Megyek. Hát a te dolgod mennyiben van már? — kérde Iván, midőn útnak indultak.

— A házassággal? Egészen rendben van. Holnap hirdetnek ki bennünket a templomban harmadszor.

— S mikor esküsztek?

— Hát most éppen advent van. Azalatt tiltja a pap a lakodalmaskodást, hanem vízkereszt után az első vasárnap átesünk rajta. Magamnak is jólesik az a kis haladék, mert hát egy kis pénz is csak kell azalatt gyűjteni. Ha az ember házasodik, faedény, cserépedény, egy kis télire való zsíradék csak kell a házhoz.

— Hát te sohasem takarítottál meg eddig a keresményedből semmit?

— De igen, uram! Már egyszer volt százötven forintom egy rakáson. A szájamtól fogtam el. A dohányt tagadtam meg magamtól, hogy tízest tízestre rakva, összegyűjtsék ennyit. Akkor idehozta az ördög az újoncozó bizottmányt, s én az egész százötven forintomat a vizsgáló felcser markába nyomtam azért, hogy adjon róla bizonyítványt, hogy fegyverképtelen vagyok, mert kancsalítok. Tudniillik, hogy tetszésem szerint tudok szemeimmel néhány percig erőszakosan kancsalítani. Ezért felmentettek az asszentálás alól. Ide ment a százötven forintom. Még az esküvés alatt is folyvást kancsalítnom kell; mert a pap csak úgy esket meg, mint fegyverképtelent. Ezt a rendeletet így adta ki az Isten a Hórebhegyen.

— Jól van Péter. Majd egy kis pénzzel én is segíthetek rajtad.

— Köszönöm! De előlegezni nem szeretek; az olyan, mint mikor az ember délben megeszi a vacsoráralvót.

Eközben eljutottak odáig, ahol a két idegen úr várt rájuk.

— Ah! Félix, te vagy az! — kiáltá Iván, az egyik úrban régi ismerősére találva, s szívélyesen megrázta kezét.

A régi ismerős, kit Iván Félixnek szólított, vele egykorú férfi lehetett; finom arcszíne, fekete bajusza, művészien felkunkorítva, franciás kecskeszakálla, villogó, tűzteli sötétkék szemei még az elegáns öltözet fölé öltött bányászgúnyában is elárulák a világfit; az egész szurtos burokszaból pusztá fejtartásával kivált messziről az „úr!”. Mikor megszólalt, meglepte az embert az, hogy csaknem gyermekhangja volt, oly lágy, mint egy asszonyé, s oly csengő, mint a vatikáni énekeseké.

Félix sietett régi barátjának segítségére jönni az első találkozás legnehezebb pontjában.

— Megbocsátasz, hogy nem szállottam hozzád. Te a munka embere vagy, én pedig üzlet embere. Te nem tartózkodol itt uraskodásból, én pedig nem utazom itt mulatságból. Aztán teleped vendéglője igen tisztességes. Íme, bemutatom neked útitársamat, Rauné Gusztáv bányamérnök urat.

Iván ugyan lekötelezve érezte magát e mellőzése által a vendégszeretet igénybevételének. Volt ugyan házában régi időkből fennhagyott ágynemű elég, amikben évek óta nem hált senki; talán némelyik kályhát a soha nem lakott szobákban be is lehetett volna fűteni; de mégis egész életrendszerét összezavarta volna, ha egyszer egypár vendéget kellett volna ellátnia saját házánál. Erre a megeshető szerencsétlenségre nem is gondolt.

— Igaz — szól egész nyíltsággal —, hogy biz az én házam nincs vendéglátásra berendezve, hanem a telep vendéglője is az enyim: legyen szerencsés bennetek ott is vendégeimül fogadhatni.

— Elfogadjuk az ajánlatot — szól Félix könnyeden —, annyival inkább, minthogy úgyszólván saját érdekedben, saját hívásodra jöttünk ide! A napokban olvastam a zurnálok hirdetései között egy felhívást, melyben tárnafelügyelőt keressz.

— Igen! — mondá Iván, s kétkedve tekintte az egyik úrról a másikra.

— No, én nem vállalkozom rá, mert nem értek hozzá — szól Félix nevetve. — Hanem útitársam, Rauné úr, hajlandó volna veled megegyezni; ha vállalatodat tehetségeihez mértnek találandja. Rauné úr régi ismerősöm; a creuzot-i tárna növényéke, igen alaposan képzett férfi.

Rauné úr kevésszavú ember volt, amire ezúttal annál több indoka lehetett, mivel hogy a két másik úr olyan nyelven társalgott, amit ő sohasem hallott életében. Alacsony, szikár alak, földszínű arccal, hegyes arcéllal, és ijesztő hosszúságra meghagyott kecskeszakállal.

— Én pedig igen köszönöm baráti érdekeltségedet irányomban — szól Iván, s azután Rauné úrhoz fordult, s a legfolyékonyabb franciául adá tudtára, hogy örülni fog, ha tárnatelepe minden részleteit személyesen megmutogathatja neki.

Azzal lementek a tárnába együtt. Késő délig odalenn

jártak. Két szakember tartott egymás fölött kölcsönös érettségi vizsgát. Rauné úr Iván fölött, s Iván Rauné úr fölött. Mind a kettő meggyőződött felőle, hogy a másik a maga tudományát alaposan érti. Némely intézkedésekre nézve különbségek támadtak a két férfi véleményei közt s azokon elvitatkoztak sokáig, a régibb és újabb módszerek előnyeit hasonlítgatva, hanem arról mind a kettő meggyőződött, hogy a másiknak e téren semmi újat nem mondhat.

Rauné úr tudományos képességéről leginkább tanúszkodott az, hogy mielőtt Iván tárnájának átmetszeti térképét látta volna, hozzávetőleg meg bírta becsülni a réteg alakulásáról, mennyi köbtartalmat ígér ez a tárna, és meddig terjedhet ez a kőszéntelep, még az Iván tulajdonát képező birtokon túl. E tekintetben hozzávetései csaknem az aprólékokig találkoztak Iván kiszámításával.

Minőségre nézve pedig a kőszént a jobbak közé sorozandónak találta.

Délre átmentek a vendéglőbe ebédelni, rövid időközött engedve egymásnak a kimosakodásra és átöltözködésre. A kőszénbányai séta nemigen tiszta multság.

Ebéd utánra volt halasztva a kőszénizzasztók meglátogatása s estére a vashámoré.

Mikor a vashámorból visszajöttek, a kocsis Iván háza előtt állt meg; Félix bekísérte őt lakába, míg Rauné úr felment a vendéglőbe.

Iván csodálatos rendetlenségű dolgozószobájába vezette régi ismerősét, s ott leülteté egy valahonnan nagy könyvcsoomagok alól kiszabadított székre, s biztatta, hogy gyűjtson szivarra egy kémiai csodalámpánál.

— Te nagy tudománybúvár voltál teljes életedben Iván, az iskolában első voltál közöttünk, míg én csak dilettánskodtam melletted; már most hát mondd meg nekem őszintén, annyi tanulmány, szorgalom és fizikai fáradság mellett mi tiszta jövedelmet hozhat neked ez az egész telep?

— Évenkint tízezer forintot.

— Más szóval: a telep maga semmit. Magad vagy az igazgató, a felügyelő, a pénztárnok, a bányamérnök, a titkár, a könyvvezető és a speditőr. Tehát csak azt kapod, szűken, amit ezeknek fizetnél, ha magad nem volnál mindez egy személyben. Más szóval, a munkádat, a talentumodat, a tanulmányodat, a buzgalmatad megfizeti neked a saját tárnád úgy, mint ahogy a legzsugoribb idegen birtokos megfizetné; de mint realitás, mint százezreket képviselő érték neked ez a tárna nem vet egy vörös batkát sem.

— Annak sem a tárna nem oka, sem magam. Hanem egyedül az a körülmény, hogy a „consumo” korlátoltsága mellett a produkciót nem lehet oktanul kiterjeszteni.

— Én majd rávezetlek, hogy hol a hiba. Mai világban minden erő a konglomeráció után törekszik. A politikai világban nem létezhetnek többé az apró államok, kénytelenek nagyobb tömegekké olvadni össze, mert kis államgazdaságot kormányozni nem lehet. Az iparvilágban szintén nem létezhetnek többé az apró iparvállalatok, mert az újabb igények szerint a kisebbnek is olyan nagy a rezsije, mint a nagyobbak. Egy száz lóerejű gőzgéphez éppen csak annyi felügyelet kell, mint egy négy lóerejűhöz, s a kis vállalatnak éppen annyi strazzával van dolga, annyi kontókönyvet kell ellátni, mint egy nagynak; s a leglukratívusabb vállalkozásoknál a kis vállalatokat leszorítja az „üzleti tőke” hiánya miatt az azzal rendelkező nagyobb vállalat.

— Azért viszont a kis vállalatok nem veszélyeztetik olyan nagyon a csendes életben maradását.

— Dehogynem. A te tárnádnak például nem kell egyéb, mint hogy egy szép napon a bécsi kereskedelmi miniszter írja alá egy angol vastermelőnek a folyamodványát a nyersvas-behozatal végett, s másnap kiolthatja katlanait a szomszéd hámor; te meg aztán elmehetsz a szenedet kosárszámra áruolni a cigánykovácsoknak.

— Ezen is estem már át egyszer. A nyersvasunk kiállta a külföldivel a versenyt, s nem kellett kioltanunk a hámor katalnait, s nem kellett betemetnünk a tárnáinkat. Vasunk, szenünk kivívta magának azt a helyet, ahonnan nem lehetett azt elűzni.

— Eggyel több ok azon eszme foganatosítására, amely engem idehozott. Mert azt talán csak nem gondolod, hogy Rauné urat idekísérni jöttem csupán a Bonda-völgybe, hogy ő meg ne únja magát az úton. Idetalált volna ő magában is. Nekem egy nagyszerű tervem van veled. Én téged gazdag emberré akarlak tenni. Amiből természetesen magam is hasznot akarok húzni.

— Nos?

— Nem tudom, micsoda adomás könyvben olvastam a nemzetek különböző kifejezéseit a pénzszerzésre nézve. A magyar pénzt „keres”, a német pénzt „érdemel” (Geld verdienen), a francia pénzt „nyer” (gagner d’argent), az amerikai pénzt „csinál” (to make money). Tökéletesen jellemző kifejezések. A szegény magyart mintha látná az ember, hogyan keresi a pénzt, melyik bokorban találhatná meg; a jámbor németet, ahogy izzad, dolgozik kézzel-lábbal, míg megérdemli azt a pénzdarabot; a könnyűvérű franciát, ahogy kockáztat és nyer, ha akad egy másikra, aki veszít; míg a nehézvérű jenki ül egyhelyben, s a körmét faragva csinálja a pénzt. Mert sok millió pénz hever még, ami csak csinálásra vár. Hol hever? Életrevaló, de élni nem tudó vállalatokban. Egy helyen a föld rejtett kincseiben, miknek kiaknázásához nincsen forgalmi tőke, más helyen halomra gyűlt tőkében, aminek felhasználásához nincs biztos vállalat; új találmányokban; az ipar és kereskedelem számára még meg nem hódított területekben; a közlekedési eszközök kiterjedésében; az emelkedő luxusban, az emberek bolondságaiban s a tudomány vívmányaiban és főleg a pénzféltő kis tőkepenzesek ládáiban. Mindezeket a heverő kincseket felszínre hozni, a stagnáló kapitálisnak gyors forgalmú csatornákat nyitni, a sok apró tőkét egy nagygyá egyesí-

teni, az iparnak piacot, a piacnak árkeletet szerezni, a hitel által minden tényleges forintot két-három helyen szerepeltetni: ez az, amit mai nap pénzcserinálásnak nevezünk. Szép tudomány! Tisztességes tudomány. S úgy látszik, hogy eltartja az emberét.

Félix ez értekezés után azon önteltséggel dugá mellényzebeibe két kezének ujja hegyeit, mely szerint bizonyos lehet afelől, hogy Iván barátja nagyon is jól fogja ismerni a Félix Kaulman firmát, mely dolgozik bankárügyekben Bécsben és Párizsban. Jó hangzású név, ha akarom francia, ha akarom német.

Iván ismerte azt. Félix hajdani iskolatársa volt: bankár fia. Apja üzletét örökölte. Sokat lehetett a nevet olvasni újabb vállalatok, üzletkötések alatt.

— De hát hogy akarsz az én bányámból sok pénzt csinálni?

— Nagyszerű tervem van vele.

— De hisz maga az egész tárna sem nagyszerű.

— Mert nem látod olyan magasról, mint én. Rajta toposol a gyémántokon, s mikor aranyat kérhetnél a földtől, megköszönöd, ha vasat ád. Ez a tárna teneked, mint mondad, tízezer forint hasznot hajt. Ez 200 ezer frtnyi tőkének a kamatja. Én tehát alakítok egy konzorciumot, mely ezt a te egész telepedet, ahogy áll, megveszi kétszázezer forintért.

— De nem válok meg semmi pénzért a tárnámtól. Ez nekem elementumom, mint a csíknak az iszap.

— Hiszen nem is válsz meg tőle. Dehogy válsz meg. Azután leszesz még csak hozzáláncolva egész kedved szerint. Ha futni akarnál, sem eresztenélek. A konzorcium egyelőre négymillió tőkével fog megalakulni, s nagyszerű établissement-t rendez be, mely egyfelől a poroszországi szén konkurenciáját megöli, másfelől az angol vasúti síneket és gépvasat leszorítja az osztrák piacról. Te ez établissement-nak főigazgatója maradsz 10 000 forint évi fizetéssel, két percent tantième-et kapsz a tiszta haszonból, s szabadságodban álland a neked vételárban adandó összeg egy részét részvényekben al pari

magadnak tartanod, s miután e vállalat biztos húsz percentet fog jövedelmezni, biztosítva vagy róla, hogy a mostani tízezer forint jövedelmed helyett 30 ezer forint évi biztos jövedelmed van, s a tőkéd ötven százalékkal megnövekedik. Dolgod pedig éppen egy hatodrésznyi lesz, mint most.

Iván félbeszakítás nélkül hallgatta mindezt végig. Azután egész csendes vérrel azt felelé rá, hogy:

— Kedves Félix, ha én egy konzorciumnak, melynek négymilliója van, azt mondanám: add ide a pénzedet; én csinállok neked olyan iparágból, mely nekem csak tízezer forintot jövedelmezett, jövőre nyolcszázezer forint évi jövedelmet, akkor én legfeljebb semmirekellő volnék; hanem ha még ezenfelül azt is megtenném, hogy ennek a társulatnak a részvényeibe a magam pénzét is beleverjem, már akkor éppen azzal kellene magamnak hízelkednem, hogy bolond vagyok.

Félix nagyot kacagott e szóra. Tréfás mondat volt az nagyon. Azután hajlós sétatálcáját nyaka mögé téve, s két kezét annak két végére felakasztva, magas fensőbbégi tudattal beszélt le Ivánhoz.

— Mert még nem hallgattad végig, amit mondani akarok. Hiszen nem csupán a te telepedről van itten szó. Tudod jól, hogy a te tárnád csak egy kis kiszögellése a Bonda-völgyi óriási szénrakványnak, s az mértföldnyi területben halad odább, folyvást erősebb rétegben messze el Bondavár alatt, egészen a szomszéd völgytekniőig. Én ezt az egész köszénmedencét akarom megvétenni, aminek most még bagatell az ára, s amin milliókat lehet nyerni, tisztességes, okos raisonnabilis úton, anélkül, hogy valakitől lopnók a pénzt, anélkül, hogy valakit megcsalánák érte. Egy heverő kincset akarok felvenni a földből, ami itt van, megvan, kínálgozik; csak éppen a kincs súlyának megfelelő erőt követel.

— Ez más. Így értem a tervedet. S nem tagadom meg tőle, hogy az így jogosultan nagyszerű. De éppen azért, mert

nagyszerű a terved, annak a hibái is óriásiak. Az igaz, hogy a kincs, amit az egész Bonda-völgy rejt magában, valami óriási. Legalább százmillió. Ki sem lehet számítani mennyi. Hanem ahhoz nem lehet hozzányúlni, először, mert ez az egész bondavári uradalom, így ahogy áll, nem eladó.

— Ah, dehogya!

— Elmondom, miért nem. Először is a birtok az öreg herceg Bondaváryé, ki jelenleg leggazdagabb úr az országban.

— Milyen gazdag úr valaki, azt mi jobban tudjuk.

— De legbüszkébb úr, annyi bizonyos, aki előtt nem mernék azzal az ajánlattal megjelenni, hogy családja ősi fészket, nevének predikátumát képező birtokát adja el köszvénybányának.

— Óh, hó! Láttunk már büszkébb urakat is hasonló elhatározásokra jutni. Az olasz király koronás úr, mégis túladott Savoyán, ami nemzetségének előneve, s keresztjét címerében viseli.

— Én pedig ellenkezőleg láttam egy magyar családot, melynek hajdan oly kiterjedett birtoka volt, hogy a Dunától a Tiszáig folyvást saját jószágán utazhatott, s mely később mindezen birtokát elveszté, elpazarlá, de egyetlenegy folt földet, egy kerek nyárfaerdőt Bánkházán, semmi áron és semmi nyomorban nem bírtak megvenni tőlük, mert az képezte predikátumukat.

— No, ezen én fognék segíteni.

— Azután. Ha az öreg herceg hajlandó lenne is birtokát áruba bocsátani, nem tehetné azt, amíg leánytestvére, Bondaváry Theudelinda grófkisasszony él. Mivelhogy atyjuk e várat és uradalmat vitalitiumképp hagyományozta leányának, aki jelenleg valami ötvennyolc esztendőös lehet, s még szándékozik valami harmincig élélni. Az pedig hozzá van növe a várához, még soha egy napra tudtomra ki nem jött belőle. Az egész világot gyűlöli. Azt ugyan rá nem veszi semmi emberi hatalom, hogy Bondavárát átengedje akármilyen világboldogító konzorcium-

nak, ha mindjárt arról lenne is szó, hogy őalatta van az utolsó kölszén, s ha azt ide nem adja, megfagy a világ.

Félix nevetett rajta.

— Ennél nehezebben bevehető erősségeket is kapitulációra bírtam én már. Asszonyszíveken különösen nincs Bramah-závár.

— Jól van — szólta Iván. — Tehát tegyük fel, hogy sikerülend a herceget is, meg a grófort is rábírti, hogy a birtokot eladják; még akkor mindig nincsen nagyszerű établissemment-od. Következnek a technikai akadályok. Mi a legfőbb szükséglet ily vállalatnál?

— A készpénz.

— Nem az. A kész ember.

— Ahol pénz van, van ember.

— Ember és ember között nagy a különbség. Ez azon árucikk, amelyben a legnagyobb szerű csalódások lehetők. Nálunk először is hiányzik a közmunkás.

— Hozatunk Belgiumból, Franciaországból.

— Csakhogy amely munkás Belgiumban, Franciaországban vállalkozik arra, hogy hozzánk eljöjjön, először is nem azért jön, hogy kevesebb bért kapjon nálunk, mint ott, hanem megfordítva. Tehát ily forszírozva támasztott iparvállalatnál a legelső hiány az, hogy néhány perccel többbe kerül nála a munka, mint a fennállóknál. Szerintem minden iparvállalatnak a maga természetes útján kell kifejlődni. Erőnköz és a piachoz mérten kezdeni, a munkásokat magunknak nevelni, hozzánk édesgetni, összetanítani, lassan, de biztosan terjeszkedni, kicsinyben experimentálni, a készre alkudni, s inkább szívósan kitarítani, mint rohammal megindulni. Ez az én regulám.

— Múlt századbéli nézetek. Ily elvek mellett Amerika sohasem hagyta volna el Európát.

— A másik baj a külföldi munkásokkal az, hogy aki onnan hozzánk átjön, az többnyire a nyugtalan, helyhez nem kötött rész; a titkos társulatok szövetségese, mely amint beteszi

ide a lábát, azonnal elrontja a mostani jószellemű munkásainkat is, s meghonosítja a grève-et.

— Nálatok soha sincs grève?

— Soha.

— Hogyan előződ meg?

— Az az én titkom. Hosszú volna elmondani. Annyit bizonyosnak tartok, hogy egy erőszakolt gyártelep nálunk legelőször is a kézmunka drágaságával fog első akadályul találkozni. Második akadály egy hozzáértő technikai vezető hiánya.

— Azt biztosan kapunk külföldön.

— Meglehet. Én, magános ember, ha van mire és miből, bizton hiszem, hogy kapok; mert utánajárok, s kikeresem, megválasztom a legjobbat, s ha megkaptam a legjobbat, megfizetem úgy, ahogy én értem, hogy megérdemli. Ez nem úgy megy nyereszkedésre alakult konzorciumoknál; ott először is szerepel a protekció. Az igazgató tanács tagjai a legtöbb részvénnyel bíró alapítók. Azok rendesen annyit értenek ahhoz az üzletághoz, amelynek kormányzatát viszik, mint a hajdú a harangöntéshez. Többnyire az elnök, az igazgató imponál. Azoknak van valami protezséjük, akinek alkalmazás kell. Az talán bádogos volt, annálfogva kell értenie a vasöntöde vezetéséhez. A legjobb esetben takarékosági szempontból indulnak ki, s tíz ajánlkozó közül kiválasztják a legjutányosabbat. Az első év azután magán viseli az experimentáció jellegeit. A feldolgozott nyersanyagnak fele kárba vész. Kisül, hogy senki sem ért ahhoz a munkához, amit magára vállalt. Rosszul teljesített kötelezettségek miatt kárpótlási pörök zúdulnak a jogfelügyelő gallérjába özönnel. Vége felé rájön az igazgató bizottmány, hogy ünnepnapokon, mikor a gépek pihennek, sokkal kevesebb a veszteség, mint munkanapokon, mikor dolgoznak. Végre nagy későre észreveszik, hogy a vállalatnak nagyobb a teste, mint az ereje, s nem bír mozogni. Van sok épület, gép, anyag, készlet, de nincs elég üzleti tőke. Új befi-

zetés rendeltetik. Nem fizetnek. Vetik ezerével a részvényeket a piacra. Következik egy prioritási kölcsön a társulat ingatlanaira. Ez egy percre megállítja a bukást. Akad uzsorás, ki a százforintos prioritási papírért ád 60-at. Akkor az igazgató bizottmány iparkodik a saját csizmáit kimenteni a sárból, s ha szabadulhatott, nyakra-főre leköszön, magára hagyva a felügyelőt, hogy tegye, amit akar. Az azután amíg a készletben tart, szórja potom árért, ami eladható, okosnak, bolondnak, hogy a munkásait fizethesse, hogy maga élhessen. Végre az is megszökik, s az üresen maradt nagyszerű établissemment előtt megüti a címeres ember a dobot: „*Ki vesz téglát?*” Ez a története az én tudtomra minden erőltetett nagyszerű iparvállalatnak, ami nem a maga természetes kifejlődési stádiumain keresztül a korkíváalom és közszükséglet mellett nőtt nagygyá.

Félix sokat nevetett Iván elbeszélése alatt.

— Igaz! Valóságosan így van! Mintha nyomtatásból olvasnád! Hanem hát éppen ezen baj elkerülése végett akarok e vállalat igazgatására egy olyan embert megnyerni, aki az egész üzletet az „F”-ből érti, tégedet.

— No, ez a legveszedelmesebb csalódás. Én értem és ismerem a magam iparvállalata szűk feladatait ebben a kis keretben; de nem ismerem sem a nagy világpiacot, sem a magasabb üzleti követelményeket. Sok embert tett már az a káprázat tönkre, hogy jó kisgyáros, kiskereskedő létére nagygyárosnak, nagykereskedőnek hitte magát fölemelhetni; holott az két „ellentétes” talentum és tanulmány. Az egyiknek minden apró nyereséget meg kell ragadni, a másiknak észre sem szabad azokat venni. Az egyiknek csak bizonyosra szabad dolgozni, a másiknak feladata mindig nagyokat kockáztatni. Az egyiknek alkalmazkodni kell a helyi viszonyokhoz, a másiknak a kerek világra spekulálni, hogy ha egy helyről kiszorult, más helyütt szorítson magának tért. Ehhez nekem nincs elég tanulmányom, ismeretem, hivatásom.

— Túlszerény vagy. Majd meggyőzlek az ellenkezőről.

— No, de hát tegyük fel, hogy minden megterem úgy, ahogy képzeletedben létezik. A nagyszerű gyártelep itt áll, működik, jó anyagot szolgáltat, olcsón, eleget; most következik a legfőbb baj: a topográfiai akadályok. A Bonda-völgyi széntelep húsz mértföldnyire esik a legközelebbi vasútállomáshoz, huszonöt mértföldnyire a legközelebbi hajózható folyamhoz. Amíg idejöttél, láthattad, milyen utak vannak idáig. Van négy hónapja az esztendőnek, amikor éppen nem lehet semmi szállítmányt küldeni távolabb helyre, de a legkedvezőbb szakában is az esztendőnek, mire a nálunk előállított szén és vas tengelyen azt a pontot eléri, ahol a legelső piacot megtalálja, már akkor a magas fuvarbér által úgy megdrágult, hogy azzal a vassal, azzal a szénnel, amit Liverpoolból vagy Poroszországból hoztak, nem versenyezhet.

— Azt én mind tudom — szólt Félix, pálcikája klárisfaragványával egyengetve fodorított bajuszát. — Hanem azon könnyen segít egy szárnyvasút a Bonda-völgyből a főempóriumig.

— Egy Bonda-völgyi vasút! — kiálta fel Iván elbámulva. — Tán csak nem gondolod, hogy a négymillió tőkével még húsz mértföldnyi vasutat is ki lehet építeni.

— Óh, éppen nem! Az megint más vállalat feladata lenne.

— S te hiszed azt, hogy tisztán pusztán a Bonda-völgyi gyártelep kedvéért akad tőkepénzes, aki egy semmi kereskedelmi forgalommal nem biztató vas zsákútnak a kiépítésére vállalkozik.

— Hogyne vállalkoznék! — szólt Félix, pálcája klárisfejét szája elé téve, mintha kétfelé akarná vele osztani a szót. — Ha az állam megadja az útvonalra nézve az alkotmányos kamatbiztosítást.

(Azon időben a Reichsrath volt az alkotmány.)

Iván most még jobban felnyitá szemeit, s minden szót külön megnyomott.

— Az állam — adjon — ennek a — vasútvonalnak — kamatbiztosítást! De hisz az a legvilágosabb megrövidítése volna az államnak. Én nem képzelem annak a lehetőségét!

Félix meggondoltan felelt.

— Vannak kulcsok, melyek a magas urak hivatalszobáinak ajtaját megnyitják előttünk.

Többet nem engedett magának elmondani, sétabotja korallbunkójával mintegy visszatömve szájába a további felvilágosításokat.

Iván erre a szóra kihúzta asztalfiókját, s kivett belőle egy darab fekete kenyeret.

— Látod ezt? Akik ilyen fekete kenyérral élnek, azok nem fognak az excellenciás urak előszobáiban alkalmatlan-kodni.

Félix kolerikus nevetéssel vetette hátra fejét, s szélmalmot csinált ujjai között pálcájával.

— No, hát n'en parlons plus! Majd ráérsz később is hozzánk csatlakozni. Mert én, amit egyszer feltettem magamban, azt ki is viszem. Fogadom neked, hogy kihúzom a Bonda-völgyi uradalmat a herceg lába s a kegyes grófnő imazsámolya alól, hogy felépítem rajta a legnagyobb szerű gyártelepet, ami a birodalomban lehet, s hogy odatolom azt a világpiac közepébe mindeneztől, amilyen igaz, hogy Kaulman Félix a nevem.

— No, sok szerencsét az expedícióhoz, hanem én itthon maradok.

Rauné úr megérkezése megszakítja a beszélgetést.

A francia elmondá, hogy megismerte feladatát, Iván föltételeit elfogadja, s azonnal beállhat hivatásába.

Iván kezét nyújtott az alkura, a szerződést aláírák, s azután rögtön átadta neki a kézipénztárt s a munkások jegyzékét, kérve őt, hogy a ma esti bérfizetést végezze a vendéglő csarnokában, ahol állandó lakás lesz számára rendelve.

A vendéglő átellenben volt Iván lakával.

A munkáscsoportok szombat este ott gyülekeztek össze a két ház közötti téren. Iván az ablakhoz ment utánanézni, hogy milyen renddel fog menni az új felügyelő alatt a fizetés sora. Félix is odaállt mellé, s óraláncán csüggő kis miniatűr lornyonján keresztül szemügyre kezdé venni a munkásokat.

— Ah, ça! — szólt egyszer, nyelvével csettentve — az a kis Cendrillon abban a piros rokolyában nem volna rossz bronzfigura! Ettől meg kell tanulnom, hogy hívják tótul azt, hogy „szeretsz-e engem?”

— Vigyázz vele — szólt Iván féltréfásan — mert vőlegénye van, akinek a mellékneve „emberevő”.

A kifizetés rendén ment. Szaffrán Péter kihozta a vendéglőből Evila hetibérét is, s azt át akarta neki adni. Evila visszaadta neki. S aztán jókedvvel haladtak hazafelé. A leány elkezdett dalolni, s Péter vállára tette kezét.

— Terringettét! Milyen hang! — kiálta fel a bankár. — Ha Párizsban volna, levágná veled Theresát!

Iván szivarra gyújtott, leült egy szegletbe és hallgatott.

DOKTOR ÚR!

Másnap vasárnap volt. Iván korán reggel elvezette Félixet és Rauné urat a gyártelepbe, hogy megmutogassa nekik a munkások lakását, amik egész kis falut képeztek már. Azt a falut Iván atyja alapította. Szegény, rongyos, burgonyán tengődő lakosok vidéke volt az. A kőszén uralma óta tisztos viseletű, jól élő nép növekedett rajta. Minden családos munkásnak külön házikója volt, s kis gyümölcsöskertje hozzá.

Mikor az előtt a ház előtt elmentek, amelyben Evila lakott, kénytelenek voltak mind a hárman betekinteni annak az udvarára. Először is azért, mert a háznak az ajtaja nyitva volt; másodszer pedig azért, mert annak az udvarán oly látványnak voltak tanúi, ami bármely arramenőt megállítana.

Szafrán Péter verte Evilát.

A vőlegény rácsavarta balkezére menyasszonyának hosszú, tömött fekete haját, s a jobb kezében egy kétrét fogott szíjat gyakorolt abban a foglalatosságban, hogy azzal a leány hátára, vállaira csattogó ütéseket osztogatott.

A fickónak az arca egészen megérdemelni látszott gazdájának „emberevő” gúnynevét; szeméinek fehére felül kilátszott szempillái alul, szemöldei találkozót adtak egymásnak egy mély homlokránc tövében, arca sápadt volt a dühtől, szétnyílt ajkai összecsikorgatott fogait láttatták.

Minden ütésnél, amit tett a leányra, valami kurta morduló

kérdést tett hozzá, mintha olyasmit mondana: „Ellenkezel még? Makacskodol még? Fogsz még velem dacolni?”

A leány pedig nem sírt, nem könyörgött, csak felemelt kötényt ajkaihoz szorítá két kezével, s mikor a brutális fickó nagyokat rántott a fején hajánál fogva, olyankor olyan szelíden nézett fel rá engesztelőleg azokkal a lélekteljes szemekkel! A Brontes nem értette a szemek beszédét.

— Ejh ni! — kiálta Félix. — A Cendrillon és vőlegénye egy szerelmes pásztorórán.

— Az ám — felelt rá Iván egykedvűleg.

— De hát ne engedd annak a gazembernek, hogy azt a szép gyermeket úgy üsse.

Iván vállat vont.

— Joga van hozzá. Az övé. Menyasszonya. Ha beavatkozom, csak még jobban megveri. Aztán meg úgy látom, hogy ez alkalommal erősen fel van pálinkázva a fickó. Ilyenkor nem bírni vele.

— No, én majd megmutatom, hogy bírok vele — szólt Félix. — De azt nem nézhetem, hogy ezt a szép gyermeket üsse itt előttem.

— Nem jó lesz odamenned — inté őt Iván. — Ezek a földalatti munkások nem igen tartják tekintélyben a selyemkabátos embereket.

— Majd meglássuk. Te csak annyit tégy meg, hogy mikor azt látod, hogy ennek a ciklopsznak a karját megfogom, kiáltsd rám e szót: „doktor úr!”

Azzal az útmagaslatról aláugorva, egész önbizalommal sietett be a kis ház udvarára az elegáns nagyvárosi úr.

Szafrán Peti bizony fel sem vette a jövetelét, még jobban cibálta Evila haját.

— Hát te fickó! — kiálta rá Félix — miért vered ezt a lányt!

Szafrán visszafelelt rá nagy pimaszul:

— Kinek mi gondja rá? Az én mátkám!

Csakugyan nagyon dült a szájából a pálinkabűz.

— Ah, te házasodni készülsz? — szólt Félix, odalépve egészen a herkulesi alak mellé, kinek alig ért a válláig. — S vajon szabad már neked megnősülnöd? Nem vagy te még katonaköteles?

Ennél a szónál csakugyan leereszté a felemelt szíjat Szaffrán Peti, mintha tízmázsás pörölylé lett volna kezében.

— Fegyverképtelen vagyok — dörmögé fogai közül. — Bizonyítványom van.

— Ah! Te fegyverképtelen? Te jeles verekedő! S ki volt az a derék becsületes orvos, ki neked erről bizonyítványt adott? Ilyen karokkal! Kérem!

S e szónál megtapintá a legény karjának kidülledt izmait.

„Doktor úr!” — hangzék e pillanatban Iván szava.

Amint e szót hallá, s amint Félix ujjainak motozását megérezte karjának izmain Péter, egyszerre lecsavarta kezéről Evila haját, s ijedten bocsátá azt el.

— No, megállj fiam — szólt Félix, vékony kis halháj pálcáját megsuhogtatva az orra előtt —, majd holnap reggel a felülvizsgálatnál megnézem, hogy micsoda nagy bajod van, amiért nem szolgálhatsz fegyver alatt. Azért vagyok itten!

Szaffrán Petinek egy percre az a mentő gondolata támadt, hogy elővegye rögtöni kancsalítását.

Félix kinevette vele.

— Jaj fiam, úgy én is tudok — s visszakancsalított a szeme közé. — Holnap majd megvizitállak.

Szaffrán Peti erre a szóra megfordult a sarkán, nekiiramodott az udvar ellenkező végének, keresztülvetette magát a kerítésen, s addig vissza sem pillantott, míg az erdőt el nem érte.

Iván bámult a csodálatos sikeren. Neki minden testi ereje s személyes bátorsága mellett nem ígérkezett jó kimenetel e fickó elleni beavatkozásnál, s amaz, a másik, azzal a finom, kényes alakkal két perc alatt keresztülveti a kerítésen a maga óriását, s elkergeti a világba.

Iván restellte a dolgot és szégyenlette magát. Láta, hogy Félix még jónak találja ott időzni s a leánnyal szóváltásba elegyedni. Erre a jelenetre meg éppen nem akarta Iván a száját tátani.

— Jerünk odább — szólta Raunénak —, majd utánunk talál Kaulman úr.

Azzal továbbmentek. Összevissza néztek minden megláttnivalót, hanem bizony Kaulman úr csak egy jó óra múlva találkozott velük össze, mikor már ők visszafelé jöttek. Azt mondta, hogy kereste őket, de nem bírt nyomukba találni.

Mikor Félix egyedül maradt a leánnyal a kis ház udvarán, az úri leereszkedés részvéthangján kérde tőle:

— Mit vétettél annak az embernek, hogy úgy vert?

A leány hirtelen megtörölte kötényével szemeit, s azután mosolyogni törekedett. Olyan sajtóságos volt a fájdalom, a keserűségen keresztül ez a mosolygás. Visszafelé fordított drámai művészet.

— Óh, uram, tréfa az egész. Csak tréfált velem.

— De köszönöm az ilyen tréfát. Nézd a nyakadon, ahogy átsapott a szív, milyen daganatfoltot hagyott.

Félix kis zsebfésűje tükrét tartá a leány elé. Az egészen elpirult, mikor meglátta magát benne. Talán az ütés foltja gerjeszté haragra.

— Hát lássa uram — szólta a leány elkomolyodva —, ez az egész dolog. Nekem van egy kis öcsém, aki nyomorék. Egy apától, egy anyától valók vagyunk. Mikor az apánk meghalt, az anyánk férjhez ment egy más emberhez. Az részeges volt. Mindig ütött, hajsolt bennünket. Egyszer azt a kis öcsémet, mikor még háromesztendős volt, haragjában ledobta az asztalról, ahova az anyám felülteté. Attól az eséstől kitörött a dereka. Nyomorék lett: a melle és háta meggömbült, a lábait nem bírja, s a lélegzete elfullad, mikor beszél. Mindennek a mostohám az oka. Azután, hogy e gyermek nyomorék lett, még jobban üldözte, kínozza. De sok verést kaptam helyette!

Kivált miután az anyánk meghalt. De nemsokára a mostohánk is ittas fővel lebukott az aknába, s nyakát szegte. Azóta magunkra maradtunk. Amit én napszámmal keresek, abból megélünk mind a ketten. Most a Péternek el kellene engem venni. Aztán a Péter ki nem állhatja azt a szegény kis nyomorókot. Azt mondja, miért nem megy koldulni. Ilyen két mankón járó csodaszörny sok szép pénzt összekoldulhatna a vásárokon, a templomajtókban. Ma is azon történt a civakodás. Eljött értem, hogy majd felkísér a templomba. Ma hirdetnek ki bennünket harmadszor. Én mondtam neki, hogy mindjárt készen leszek, csak egy kis burgonyapépet melegíték az öcsikémnek tejben. A gyerek ott ült a küszöbön és várta az ételét. „Mit? Ennek a békának még tejbe burgonyát? — kiálta Péter. — Moslékot neki, abban hízik meg a tekenősbéka”. Azzal odament hozzá, s megfogta a fülét és felhúzta a földről, hogy csak úgy ropogott bele a füle. A gyerekek pedig az a szokása, hogy nem sír, ha bántják, csak a szemeit forgatja, s a száját nyitja keserves könyörgésre, de hangtalanul. Én mondtam Péternek, hogy ne bántsa a gyereket, mert azt én nem szeretem. „Hát miért nem megy koldulni, a varangy? Miért nem ül ilyenkor a templomajtóban, miért nem megy faluzni tarisznyával? Soha fertelmesebb nyomorék két mankóval nem járt még házról házra, mint ez. Idehaza akar lebzselni? Ez a lidérc!”

A leánynak már ennél a szónál kicsordultak a könnyei.

— Hát mit tehet ő arról szegény, hogy olyan csúnya? Nem az Isten tette olyanná, hanem a mostohám. Én mondtam Péternek szép szóval, hogy annak a gyerekek hagyjon békét, az az én apámnak-anyámnak a fia; ha azt bántja, annyi, mintha engem bántana. Inkább üssön engem. „Téged is megverlek — kiáltá aztán rám —, ha még egyet szólsz!” Azzal elkezdte a gyermeket fülénél fogva hurcolni kifelé az udvarra: „Gyere, te víziborjú, gyere a templomajtóba, vagy megeszlek!” — s azzal olyan arcot meresztett rá, hogy a gyerek felordított ijedtében. Erre én elkéseredten odarohantam hozzá, kirántottam a gyere-

ket a kezéből. „Ezt a gyereket nem szabad kendnek kínozni, vagy vége van közöttünk mindennek!” A gyerek aztán bebújt a kemencébe; Péter pedig megharagudott rám érte, hogy nem hagytam őt neki gyötörni, s megfogta a hajamat és jól megvert. Már most ez mindennap így lesz.

— De lányom — mond Félix —, nem lesz az így minden nap, mert legényednek még ki kell szolgálni a maga kapitulációját. Az nem megy, hogy ilyen izmos, erős fickó kihúzza magát a fegyver alól. Ha mindenki így tenne, ki az ördög védelmezné a császárt, meg az országot? Ezt nem lehet elengedni.

— Ön csakugyan doktor? — kérdezé a leány féligkétkedve.

— No, hogyan volnék az, ha mondom!

A leánynak egy gyenge örömsugár derítette fel az arcát.

— Akkor ön talán meg tudná mondani az én kis öcsémről, hogy meg lehetne-e azt gyógyítani, vagy sem.

— Hogyan tudnám megmondani! Hozd elő a kis öcsédet!

Evila bement a konyhába, s nagy kéréssel, engeszteléssel kicsalogatta a nyomorékot a sütőkemencéből, ahova üldözője elől bebújt.

Csakugyan rendkívüli példánya volt egy kárbaveszett emberi anyagnak. Mintha a teremtés kifogyott volna már a kovászból, s az innen-onnan összekapart hulladékból gyúrt volna össze egy embervakarcsot. Egyik tagja sem szolgált a másikat, s valamennyit nem kormányozta egy közös akarat.

Evila ölébe vette a félénk, nyavalygó szörnyeteget, és úgy biztatta, a pergamenbőrű vén gyermek pofáját csókolgatva, hogy ne féljen ettől az úrtól.

Félix orvosi komolysággal tapogatta össze a nyomorék tagjait, s azután egész nyegle tudákossággal mondá:

— Óh, ez a baj még kigyógyítható. Csakhogy sok időbe és ápolásba kerül. Van Bécsben egy olyan intézet: ortopédiai gyógyintézetnek hívják, ahol csupa ilyen nyomorékokból építenek derék szál legényeket.

— Igazán? — szólt a leány, megkapva Félix kezét. — Bevennék oda a Jánoskát? Hanem az sok pénzbe kerülne, ugye? Nem lehetne az úgy, hogy én odamennék abba az ember-kiegyenesítő intézetbe szolgálni, aztán amiért én szolgálnék, azért gyógyítanak a Jánoskát?

— Dehogynem! — állítá Félix komoly arccal. — Kivált az én ajánlatom mellett, kinek ott nagy befolyásom van. Csak egy szavamba fog kerülni.

— Óh, tegye meg, az Isten is meg fogja áldani, tegye meg! — rebegé a leány, teljes szívéből elkezdve zokogni, s odaveté magát Félix lábaihoz térdre, és kezeit elhalmozá csókjaival. — Én szolgálni fogok, dolgozom nekik éjjel-nappal. Még kutyát se tartsanak, mert kutya is leszek a háznál, csak a Jánoskát gyógyítsák ki, hogy ember legyen belőle, ne üljön a templom küszöbére koldulni. Messze van az a Bécs?

Félix elnevette magát.

— Csak nem gondolod, hogy gyalog viheted fel az öledben odáig az öcsédet? Ne legyen rá gondod! Ha egyszer valamire szavamat adtam, azt megtartom. Én a magam kocsiján járok itten. Elviszlek benneteket magammal, ha akarod.

— Óh, én elülök a kocsis mellett, s a Jánoska az ölemben.

— Jól van leányom — monda Félix kegyes pártfogói arccal —, én szeretek jót tenni a szegényekkel. Ha el vagy határozva az öcséd kedvéért feljönni Bécsbe, s ott őt kigyógyíttatni, most jó alkalmad van rá. Csak készen légy, hogy jókor hajnalban, mikor a postakürtöt hallod, felvehesselek benneteket. Azt a goromba legényt pedig verd ki a fejedből, mert az a jövő héten be lesz sorozva az árkász-kompániába, s négy évig onnan nem szabadul. Most pedig itt van valami kis pénz, szerezz az öcsédnek meleg takarót az útra, mert éjszaka hideg van, s én éjjel-nappal utazom.

A leány úgy elbámult a kapott összegen, hogy el is feledte azt megköszönni. Két darab tízes bankjegy volt az. Nagy pénz egy szegény leány kezében. Ez az úr nem tréfál!

Ez rettenetes nagy úr! Ez igen jótékony úr! Csak akkor jutott eszébe, hogy meg is kellene köszönni az ajándékot, mikor már Félix messze járt az utcán. Oda nem illett már utána futni.

Evila örült, mint egy gyermek (hiszen gyermek volt még); nevetve, csapongva játszott a körül kis öccsét, leülteté a lócára, maga eléje térdelt, s átölelte nyomorék derekát.

— Elmegyünk, Jánoska, szívem! Kocsin, Bécsbe! Hottó lovam, hottó! Négylovas gyors kocsin, csengős lovakon. Gyih te fakó, gyih te szellő! A Jánoska az ölembe. A Jánoska kap jó édes orvosságot, amitől keze, lába megerősödik, melle, háta kiegyenesedik; olyan legény lesz, mint a többi. Gyalog jövünk haza, teringettét! „Szekéren ment, gyalog jött!” Mankó nélkül!

Végtére is megnevetteté a kis szegény nyomorékot.

Azután átszaladt a boltoshoz, összevásárolt nála meleg zubbonyt, sipkát, téli botoskákat a gyermek számára, de felét sem tudta elkölteni a kapott pénznek. Gondolta: a többit majd visszaadja annak a jóltevő úrnak.

Azután elment a templomba. Ismerősei kérdezgették: „Miért ily egyedül, hát Péter hol maradt?” Evila azt felelte nekik, hogy még ma nem látta. Nem illett ugyan úrnapiján, mise előtt, hazudni. De mikor van egy eset, amelyben hazudni kötelesség. Az asszonynak, a leánynak, kit a férje vagy a vőlegénye megvert, kötelessége elhazudni, hogy megverték.

Az Isten elengedi azt a hazugságot, s az emberek követelik.

Szafrán Péter pedig a templomban sem jelent meg.

Evilának szégyenszemre egyedül kellett végighallgatnia, hogy harmadszor kihirdeti a pap a szószékről. Úgy sem lesz már abból semmi.

Délután azonban nagyon elővette a búbánat, hogy hát már most ő végképpen itthagya ezt a tájat, vőlegényét, ismerőit, minden megszokott tárgyat, s elmenjen messze világba, ahová innen madár sem jár!

Ez a búbánat azt a tanácsot adta neki estefelé, hogy neki-induljon az erdőnek Szaffrán Pétert felkeresni.

Sejtette, hogy hol fogja megtalálni!

Van az erdők mélyében, egy hegykatlan fenekén egy rejtett kopanicsár, ahol rendszeren katonaillesítéskor össze szoktak gyűlni az újoncozást kerülő legények, s hetekig eltanyáznak ott, míg a bizottság másfelé veszi az útját. Senki sem adja fel őket.

Evila vaktában bolyongott csalitokon, bozótokon keresztül, az éj is sötét volt, az erdő még sötétebb; oldalvást a hegy-oldalban éhes farkasok vonítása felelgetett egymásnak. A leány remegett, de mégis el volt szánva, hogy völlegényét felkeresi. Pedig tudta, hogy az megint meg fogja őt verni. Az útban egy dorongot lelt, azzal ütögette maga előtt a borókabozót. „Hess te farkas!” — s nagyot dobbant a szíve, mikor valami futó állat felriadt előtte a zörejre. Mindig mélyebb, mindig sötétebb lett a völgy, mégsem riadt vissza. Utoljára meglátott a völgy sötétében egy magányos ablakvilágot. Az ott a kopanicsa.

Lelkendezve sietett a ház felé. Amint közelebb ért hozzá, megüté füleit a dudaszó s a rikongatás, ami belülről hangzott. Itten vígan vannak.

Odalopózkodott csendesen a világló ablakhoz és benézett rajta.

Legények táncoltak odabenn néhány ismerős néemberrel, akiket Evila mindig kerülni szokott mosdatlan szájuk miatt. A dudás fenn ült a siska padján, és fújta a láb alá valót.

Evila megismerte a legények között Szaffrán Pétert. Jókedve volt, táncolt s akkorákat ugrott, hogy megütötte öklével a gerendát. Egy leánnyal táncolt, akinek bécsi piros ronggyal volt kerek folt festve a két arcára.

Szaffrán Péter két izmos kezével derékon kapta a leányt, s feldobta a levegőbe, s aztán megint elkapta, s megcsókolta az orcáját.

Ugyan mit tud azon a bécsi pirossal mázolt kerek piros folton csokolni?

Evila eltántorgott az ablaktól, s visszafordult erdőnek, bozótnak, ahol a csikaszkok felelgetnek egymásra vonítva, s most már a botot sem vitte magával, hogy a bokorra ráüssön vele: „Hess te farkas!”

— — — — —

Estefelé még egyszer elment Kaulman Félix Ivánhoz.

— Barátom, még egyszer eljöttem, hogy felszólítsalak, akarsz-e azon vállalatban részt venni, amelyre felhívtalak.

— Ismétlem, hogy nem akarok.

— Tehát kereken és röviden visszautasítod?

— Nem szoktam meggyőződéscímet könnyen változtatni.

— Jó. Én teneked ajánlottam en bon enfant a szövetséget, és most ismét cavalièremment bejelentem, hogy miután velem tartani nem akarsz, én a tervemet létesíteni fogom nálad nélkül, mindig tártan hagyva az ajtót, ha kedvező siker esetére hozzá akarnál járulni. Addig is maradunk jó barátok. Te meg fogsz nekem azért bocsátani, ha azokat a gyémántokat, amiken te rajta taposol, én felszedem, s bűbájos titkaidat kitalálom.

— Teljesen felszabadítalak rá.

— Élni fogok e szabadsággal, s lesz idő, amidőn emlékeztetni foglak engedélyedre.

Iván összeráncolta homlokát, s hirtelen végiggondolt rajt magában: „Vajon mit vehet el tőlem, ami az enyém? A tárnámat nem; ahhoz jogom van a bányatörvény szerint. A szomszéd földön való turzást? Tessék! Nekem elég a magamé.”

— Sok szerencsét minden vállalatodhoz! A felügyelőért köszönet.

Ezzel elváltak egymástól.

Másnap korán hajnalban felébredt Ivánt egy percre a postakürt szava, mely Félix elutazását jelenté.

Szerencsés utat kívánt neki, s aztán aludt tovább.

Reggel, mikor felöltözött, s házából kiment, ott találta az ajtóban Szaffrán Pétert.

A munkás egészen ki volt kelve arcából. Egy átdőzsölt éj s gonosz indulatok nyomai látszottak meg minden vonásán. Szemei véresek voltak, és haja szerteszét kuszálván.

— No, mi kell — kérdezé Iván kedvetlenül.

— Uram! — szólt a legény rekedt hangon — mi a neve annak az orvosnak, aki tegnap önnel járt?

— Mi bajod vele?

— Elszöktette magával Evilát! — ordíta fel magánkívül a legény, s kalapját lelökte fejről, s hajába markolva kitépett abból egy csomót, s aztán összeszorított ökleivel az égre fenyegetődzött.

Ivának az első percben kegyetlenül jólesett ezt hallani.

— He — eh! Úgy kell neked, veszett barom! Jólesik neked! Hát meg kellett verved a mátkádat harmadik kihirdetés napján?

— Óh, uram! — csikorgott, ökleivel dörzsölve homlokát Péter — hiszen részeg voltam. Mit tudom én, mit csináltam! Aztán micsoda verés volt az? Egy rongy szíjjal? Hisz az megszokott dolog minálunk parasztnál. A parasztasszony nem hiszi, hogy szereti az ura, amíg egyszer meg nem verte. Azért itthagyni engem! Megszökni egy úrral!

Iván vállat vont s odább akart menni, hanem a munkás megfogta kabátja szárnyát.

— Most mit tegyek én? Mit tegyek?

Iván keserű volt és bosszús.

Félrelökte maga elől Pétert, s elmondá neki röviden az utasítást.

— Eredj a pokolba! Keresd fel a csapszéket! Igyál meg még egy kupa vutkit! Aztán válassz magadnak másikat mátkát a repedsarkúak közül, amelyik örülni fog rajta, ha mindennap végigdöngeted!

Péter felvette kalapját a földről, s azután egészen higgadt hangon szólt:

— Nem én, uram! Több pálinkát nem iszom ez életben soha! De egyszer még iszom. Egyetlen egyszer. Ráemlékezzék ön, amit mondok. Amikor megérzi ön rajtam mégegyszer, hogy pálinkát ittam, vagy meglát a korcsmából kijönni, vagy meghallja, hogy ott voltam, aznap maradjon otthon a házában, mert azon a napon nem tudhatja senki, miért, mi módon és mi által hal meg!

Iván otthagya a legényt, s visszament házába, bezárva maga után az ajtót.

Csak akkor vette észre, hogy mennyire fel van a kedélye dűlve ez esemény által.

Az első pillanatban jólesett apátiába fullasztott kedélyének ez a rázkódás, hogy tehát a nyomorult parasztnak, kit a leány nálánál többre becsült, mégsem jutott ez az irigyelt kincs, hogy kiejtette a kezéből, az ostoba, a nem becsült gyöngyöt; hanem azután egész zűrhangra kelt szívében minden gondolat annál a tudatnál, hogy az a gyöngy maga is értékét veszíté. A leány, kit erényesnek hitt, kinek hűségét bámulá, kinek naivságába beleszeretett, íme, elesik a legelső hízelgő szavára! El tudja utasítani az úri férjet, ki tisztességesen, mint hitvest kéri őt, s meg akarja vele osztani házát; mert ez az úri férj maga is munkás, komoly ember, s mert ez a ház egyszerű falusi hajlék; de elfut a másik úrral, ki délceg viselettel, felpiperézve jön elé, ki merészen hízelkedik, s nem ígér neki főköttöt, tisztességes nevet, de cifra házát, cifra ruhát!

Vadmadár a némben! S igaza van a mahomedánnak, ki nem ád neki lelket a földön, új életet a másvilágon.

THE UDELINDA GRÓFNŐ

Bondavár úrnője csakugyan volt ez idő szerint ötvennyolc esztendőös, mint Iván állította. Nem véljük vele megsérteni, ha e más nőnél féltéken tapogatható titkot népszámlálói indiszkréciával kibeszéljük.

Theudelinda grófnő rég lemondott a világról. Tulajdonképpen sohasem is vette a világot birtokába.

Tizennégy éves koráig atyja, a herceg házánál neveltetik, akkor anyja, a hercegnő meghalt. A guvernántonő szép volt, a herceg öreg volt, a grófkisasszony (csak az elsőszülött viselheti a hercegi címet, a többi családtag csak gróf volt) nem maradhatott tovább az atyai háznál. Indikálva volt rá nézve, hogy egy időre kolostorba menjen.

Mielőtt azonban odament volna, eljegyeztették marquis de Calomirano egyetlen fiával, don Antonio di Padua márkival, aki akkor tizennyolc éves volt.

Az apák abban egyeztek meg, hogy mikor don Antonio di Padua huszonnégy éves lesz, akkor Theudelinda grófnő is húszéves lesz, kijön a kolostorból, és együtt a szent házasság kötelékeivel összefűzetnek.

Theudelinda grófnő hat évig volt egy minden kifogáson fölül álló kolostorban, akkor hazavitetett, hogy férjhez menjen.

De óh, borzalom! Mikor meglátta a vőlegényét, felsikoltott és elszaladt. Ez nem az, akivel ötet eljegyezték! Hisz ennek bajusza van. (Persze huszártiszt volt.)

Hat év előtt még, amíg az atyai háznál volt, sohasem látott bajuszos férfit. A mágnások, a külföldi követek és úri vendégek, maguk az inasok és kocsisok, mind a füle gombjáig simára borotvált arcokkal jelentek meg a világ előtt; azontúl a kolostorban csak borotvált képű gyóntatóatyákat látott, s most egyszerre egy bajuszos ember állt előtte azzal a pretenzióval, hogy őt nőül vegye.

Elviselhetlen gondolat.

Hiszen bajuszt és szakállt csak egyedül a szentek viseltek és a próféták, ahogy az ájtatos képeken látható. De bajuszt magában, szakáll nélkül, nézze bár végig a kálváriai stációk minden képeit valaki, senkinél sem fog találni, egyes-egyedül Pontius Pilátus hóhérlegényeinél. Azok vannak szőlő-bajusszal festve minden ábráin a *passiónak*.

A szenteket még csak lehet ájtatosan tisztelni azokkal a bajuszos és szakállas ábrázatokkal; de ugyan képzeljen magának valaki egy olyan sacrilegiumot, hogyha egyszer egy festő arra a bizarr ötletre jönne, hogy urunk, megváltónk, a Jézus ábrázatjáról a szakállt elhagyva, azt pusztán bajusszal tüntetné fel! Mindenkinek, aki rátekintene, egyszerre torkán akadna az imádság. Theudelinda grófnő hallani sem akart többé a házasságról; ő Pontius Pilátus hóhérlegényének felesége nem lesz. A jegygyűrűket visszacserélték, s az összeköttetésből nem lett semmi.

Igen természetes, hogy a világi multságokat is kerülte a grófnő, nem volt rávehető, hogy bálba, színházba járjon. Bűnös és frivol multságok helyei azok.

Hanem azért arra sem határozta el magát, hogy az apácáfátyolt felvegye; sőt inkább nagyon is erős követelései voltak a világ iránt. Azt kívánta, hogy az egész világ alakuljon át olyanná, amilyenben ő tudná gyönyörűségét feltalálni. És követelte a káosztól, hogy teremtsen neki egy olyan ideált, amilyennek ő alkotó agyában a férfit; az legyen sima arcú, tiszta lelkű, csengő hangú, gyöngéd, engedelmes, hű, bornemissza,

nem pipás, nem kártyás, nem veszekedő, érzelgő, szellemdús, türelmes, nyájas, szelíd, ábrándozó, otthonülő, ünnepmegtartó, kegyes, vallásos, szűz; azonkívül eszes, olvasott, mindent tudó, nagyhírű, magasrangú, köztiszteletű, címeket, érdemrendeket viselő, lojális, vitéz és gazdag; amely sok szép tulajdonság együtt és ilyen kvantumban, meglehet, hogy megvan valahol, csakhogy igen nehezen feltalálható.

Theudelinda grófnő a keresésben eltöltötte a legszebb idejét. És pedig mentül jobban múltak az évek, annál inkább követelő lett, s mentül magasabbra nőttek követelései, annál kevésbé talált azoknak keretébe illő arcképet.

Bátyjának, Gusztáv hercegnek, volt rá egy észrevétele, mely a grófnő lelki helyzetét legjobban jellemzi.

„Az én Theudelinda nővéremnek bajosan fogunk addig férjet kapni, amíg valamiképpen az ökumeni koncílium el nem törli a cölibátust.”

Nem is kaptak.

A grófnő túlment a harminc éven is, s mégsem talált ideáljára, s amellet abba a balhelyzetbe jött, hogy a világtól követelt, de a világot úgy, amilyen az valóban, elfogadni nem akarta, s így sem a kolostori lemondás, sem a világi élvezet között nem választhatott.

Az öreg herceg meghalt, s végrendeletében Theudelinda grófnőnek hagyományozá bondavári uradalmát az ősi kastéllyal együtt. A grófnő már több év óta odamenekült legörömetesebb, sértett ábrándjai közül. Életfogytiglani használatra volt az neki hagyományozva, s testvérének, ki csak jogi birtokosa volt az uradalomnak, semmi beleszólása abba, hogy a grófnő mit tesz-vesz azon, amíg él.

Theudelinda grófnő bondavári magányában teljesen szabad kifejlődést engedett bajusz- és szakállgyűlöletének.

Ilynemű kinövések viselői láttávolába nem vetődhettek.

Később „a minori ad majus” a bajusz után az egész férfienem száműzetett udvarából. Nem túrt maga körül mást, mint

nőnemű cselédet. Szakácsa, kertésze, kuktája, fűtője mind leány volt; belső cselédei, szobalány, komorna, varrónő annál inkább. Mind leányok, és nem asszonyok; férjhezmenésre nála senkinek sem volt szabad gondolni; aki ily tilos hajlamokat árult volna el valami fejkötő után, rögtön mehetett a háztól. Még kocsisa is fehércseléd volt, kivételképpen az özvegyi osztályból udvarképpessé emeltetve. Ennek az egynek, szintén kivételképpen, meg volt engedve, minthogy női viseletben a hintóbakon ülni nem illik, a hosszú kocsisködménhez férfikalapnak s még egy bizonyos öltözetfajnak viselése, melynek megnevezésére angol hölgy „shoking”-ot kiált és elájul; melyet a régi rómaiak nem viseltek, a skótok maig sem viselnek; mely pedig éppen történetünk éveiben jó Magyarországonkron fontos szerepet játszott, az levén az alkotmányhűség és alkura ingadozás shiboletje és látható jelvénye, hogy vajon ez elmondhatlan nevű öltözetnek szarait a csizmaszáron belül, vagy a csizmaszáron kívül viseli-e valaki.

No, tehát Örszik asszonynak szabad volt ezt az állapot viselni, az egyedülit az egész kastélyban. Örszik asszony bort is ihatott és pipázhatott is. Meg is tette.

Azonkívül volt azután még egy társalkodónője is a grófnőnek, Emerencia kisasszony, aki tökéletes kiegészítő része volt grófnőjének. A grófnő magas, szikár alak volt, finom vonásokkal, fehér arcszínnel, csaknem keresztüllátszó orral. Ajkai szokatlanul pirosak s tökéletes kézj formára metszettek, valaha szépek lehettek. Sovány termete meghajolt és előre-görnyedt; szempillái mindig lankatagok. Sok évi megszokott mórrikálás miatt nem egy egész arc, hanem két félarc, melynek mind a két fele más kifejezést és — nem udvariasság ugyan a fotográftól —, de más ráncokat is mutat. Hajfodrozata most is Karolina Pia menyegzője korából való, mellyel, ha kitart egy-pár esztendeig, éppen megint belejön a divatba; ruházata szintén azon kor feszes divatja szerinti: krinolin, rikiki, bufándli, volán, vertügadin nem türetik el senkin. És azután kezei

finomak, átlátszóak, reszketegek: egy könyvet felvágni a papírvágó késsel képtelenek. Az egész alak túlideges, érzékeny; minden kis zörejre felretten, görcsöket kap, rángásokba esik, és kitalálhatlan ellenszenvekkel kínlódik bizonyos tárgyak, állatok, illatok, mozdulatok, ételek, tapintatok iránt; egy macska láttára elájul; ha testszínű virágot lát meg, felháborodik a vére; a puszta ezüstnek ízét érzi, azért kanalainak meg kell aranyozva lenni; ha valaki egyik lábát a másikra teszi, azt kikergeti maga elől; le nem ül az asztalhoz, ha kés, villa vagy kalán egymásnak keresztbe van fektetve, s ha valami bársony-ízlét lát meg női környezetén, ideges rángásokat kap attól a gondolattól, hogyha neki véletlenül hozzá kellene érni a kezével ehhez a borzasztó lágyság és mégis ragadó, elektrikus és anti-patétikus boszorkányszövethez! †

Jó szerencse, hogy éjjel nem háborítja ideges rigolyáival környezetét, akkor be van zárkózva legbelső szobájába, s reggelig ki nem nyitja az ajtót, ha a ház égne is a feje fölött.

Emerencia kisasszony, kiről azt mondtuk, hogy tökéletes kiegészítő része grófnőjének, először is azért kiegészítő része, mert mindaz megvan nála, ami a grófnőnél nincs. Emerencia alacsony, gömbölyű, kövér, hízott, feszes arc, hanem szép fehérre festve, mint a grófnőé. Piszé orr, mely titokban kedveli a burnótot. Ruházata, hajbodrozata éppen olyan, mint a grófnőé, a feszes ruha az ő természetén nincs minden humorisztikus kifejezés nélkül. És azután éppen olyan ideges, mint a grófnő. Kezei éppen olyan erőtlenek egy könyvet felvágni; szemei éppen oly érzékenyek a világosság iránt, ellenszenvei éppen oly számosak, s idegei éppen oly készek mindennemű rángásokra és ájulásokra, mint a grófnőéi. Sőt e tekintetben még előnye is van fölötte, mert amint észreveszi, hogy most következik valami, amitől a grófnő meg fog ijedni, meg fog iszonyodni, ő az ijedésben és iszonyatban egy perccel meg tudja őt előzni; előbb elkezdi a reszketést, az ideges elmeredést, mint a grófnő, s legalább egy perccel tovább bírja a csuklást, mint a grófnő,

s ha az elájul az egyik pamlagra, ő végigájul a másikon, s ott feküsznek egymással vizaví, s elvégre is a grófnőnek kell előbb magához térni.

Éjjel pedig rettenetes mély álma van Emerencia kisaszszonyoknak; a grófnőtől harmadik szobában alszik, de oly mélyen, hogy Theudelinda ugyan minden csengettyűzsinórt letéphet anélkül, hogy Emerenciát az ajtajához csalja. Ez is egyik neme az ideges álomkórnak, mint Emerencia állítja.

Egyetlenegy férfinak volt bejárása a bondavári kastélyba.

De mit mondunk? Dehogy férfi! Nem masculinum. A dogma nyelvtana feltalálta a „neutrius generis” embereket. Ez pap. Több és kevesebb, mint a férfiúnemen levő ember: lelkiatya. Testileg senkinek sem, lelkileg ezer embernek atyja.

Semmiféle emberszólást, csipkedést, gyanúsítást se várjon tőlem senki. Mahók plébános úr igen derék, tisztességes ember. Veszi a hivatását úgy, ahogy az van: misézik egész ájtatossággal, keresztel, kopulál, eltemet annak rendje szerint; éjjel is felkel, ha haldoklóhoz hívják, s nem szidja érte a sekrestyést, hogy minek költi ki az ágyból, mikor izzad. A húga, ki a házánál gazdasszonykodik, tíz esztendővel öregebb, mint ő, s minden gyanúsításon felül áll. Plébános úr nem ír a veszekedő hírlapokba polémiát; nem is olvassa azokat; kölcsön néha elkéri a tisztartótól a „Pesti Naplót”. Ha a kántora péterfilléreket gyűjtött, azokat ő, egy forint megtoldással a maga részéről, beküldi az „Idők Tanúja”-nak; hanem azért este csak mégis összeül tarokkozni a luteránus tiszteletessel, s a szkeptikus tisztartóval. Sokat ad a jó pincére, a baromfiudvarra; nagy méhész és gyümölcsoltó. A politikában lojális és középpárti; ami falun annyit jelent, hogy megszavazzuk a dohánymonopóliumot, de magunk szűzdohányt szívunk; mert jó, mert van.

Az előrebocsátottakból sejtheti mindenki, hogy a tisztelendő úr ez egész történet folyamán keresztül senkit megbán-tani nem fog. És nekünk egyáltalán nem lenne utunkban soha, valamint hogy annyi ezer emberséges falusi plébános nem volt

utunkban ez ideig; ha történetesen a bondavári kastélyba nem volna hivatalos mindennap tizenegy órára a grófnőhöz gyónatásra, melynek végeztével ottmarasztaltatik ebédre, s mindkét feladatának meg szokott felelni becsülettel. Meg is látszik az ég áldása domború termetén és kettős tokáján s mindig életpiros arcszínén.

A tisztelendő úr pontos, hanem a grófnő nem az. A lelki- atya, amint üti a tizenegyet, ott kopogtat a társalgószoba ajtaján; de a vékony „herein”-t csak Emerencia kisasszony hangja fuvolázza elé, s a belépő üdvözlő mosolyára az ő mosolya felel vissza. Két egymásra sütő telehold!

— A grófnő még be van zárkózva szobájában — susogja Emerencia kisasszony, mintha félne, hogy a harmadik szobába is áthallatszik a hang.

Plébános úr kezének kenetteljes mozdulatával s fél szemöldöke felhúzásával int, hogy nem kell háborítani az igazak álmait.

S kivált az igazak *toalettjét*. Fenn van már ilyenkor a grófnő, de öltözködik. Egyedül öltözik, nem bocsát senkit magához közel, míg tökéletesen fel nincs hüvelyezve. Azért minden öltönye előlfűző.

Plébános úr az egyedüllét meglesetlen perceit felhasználva, tógája hátulsó zsebébe nyúl, s abból egy titkolva rejtegetett tárgyat kimarkol, s óvatosan szétekintve, ha nem nyit-e rájuk hirtelen valaki, azt a kisasszony kövér markába nyomja, mit a kisasszony éppen oly sietve dug el ruhája zsebébe, s miután biztos helyre rejté, hálateljes pukedlivel fejezi ki néma köszönetét, melyre plébános úr éppen oly szótdanul válaszol udvarias kézmozdulattal, hogy minek a köszönet ily csekélységért. Mely után Emerencia kisasszony szemérmesen félrefordul, s a kapott titokteljes tárgyat óvatosan elővonna zsebéből, annak belsejébe tekint, egészen közelvive azt orrához, s nagyot sóhajtvá belőle, s a sóhaj szimatolása alatt gyönyöríttasan emelve fel szemeit félig az égre, félig a papra, ki viszont maga

részéről bal keze hüvelyk- és mutatóujjának hegyes összeszorításával igyekszik ugyanazon eszmét kifejezni: „Pompás! Igen pompás!” Elvégre a kisasszony jobb keze hüvelyk- és mutatóujját az említett titokteljes tárgyba belemártva, azokat onnan orrának majd egyik, majd másik nyílásához vándoroltatja, csendes eksztázissal szíván fel a mennyei illatú spanyol burnótot.

A plébános úr szokta ellátni a kisasszony burnótos szelencéjét igazi, eredeti sárga spanyol burnóttal. Ez a plátói viszony létezik közöttük. Két szaglóműszer vágya egy közös ábránd után.

A sárga tubák különben nem ábránd. Kapni azt eleget, fertályfontját bádogostól egy forint nyolcvanöt krajcárért a trafikában. Hja, de mi az a papok tubákjához képest? Az, ami a sartróz a vutkihoz; ami a grand vin de Cliquot a „Preszburger mussirender”-hez. Ezt csak az érti, aki studírozza.

Honnan veszik a papok e minden aromát egyesítő tubákot? Hogyan készítik, hol készítik et caetera? Ezek mind oly kérdések, miket liberális embernek firtatni nem illik, ha tudnánk is, denunciálni nem fognánk; annyi bizonyos, hogy bírnak vele; egy legközelebb meghalt püspök hagyatékában másfél mázsa találtatott e mennyei porból, s az volt a boldogabb, ki kaphatott belőle négy latjával egy aranyért. Ezt ismerve, senki sem fogja paradoxnak tartani Mahók plébános úr azon mondását, mellyel egy káplánját kifizette, ki megirigylé a jól élést tőle, hogy jól eszik, jól iszik, jó dohányt szí, s még az orrát is jó burnóttal tartja: „Bizony, fiam, csak még valamit tudnék, amit a fülembé is tömjek!”

E csendes „nez-à-nez”-t (vide: „tête-à-tête”) megzavarta egy sajtyszerű csengettyűpendülés, melyre a grófnőhöz vezető ajtón egy réztáblácska felnyílt, s annak elfordultával a tulsó felén levő tálcán megjelent egy üres teáscsésze.

Ez azt jelenté, hogy a grófnő megreggelizett.

Minden ajtaja a kastélynak úgy volt felszerelve, hogy azon kisebb-nagyobb táblácskák nyíltak ki. A táblák rézből

voltak, s az ajtók keményfából, sarkaikon vasütközőkkel. A grófnő hálószobájának ajtaja éppen vert vasból volt, belüli paplanszőnyeggel bélelve. Férfi nem levén a háznál, a defenzív rendszert kellett tökéletesíteni, netaláni erőszakos betörések ellen. E rendszert kiegészíté egy gépezet, mely a grófnő hálószobájában egy lábnyomásra az ajtaja előtti padlót egy perc alatt velencei sóhajhíddá alakítja, s a vakmerő látogatót valami kijárástalan sötét üregbe lecseppenti. Az alkovenből pedig egy villanytelegráf szolgál fel a tűztoronyba, mely egy ujjnak gyöngéd nyomására rögtön félreveri a harangot, hogy veszély esetén a major és vadászlak férfi lakói rögtön segítségre siethessenek.

Emerencia szobájában is ilyen villanygép csengettyűje ad jelt, s az ajtón feltáruuló forgófülke (tourniquet) jelvényezi, hogy ki hívatik.

A csésze azt jelenti, hogy a szobaleány jöjjön.

A könyv a társalkodónót hívja.

Emerencia tehát előbb beküldé a szobalányt. Az végezte dolgát. Azután következett a második csendítés a könyvvel, akkor bement a társalkodónő. Kis idő múlva az is visszajött, s ajtót nyitott a pap előtt, ezt súgva neki:

„Látásai voltak az éjjel. Sok mondanivalója van.”

Kövessük a tisztelendő atyát a grófnő belső szobájába.

Ne tessék visszarettenni e gondolattól! Jelen lenni egy hölgy gyónása alatt! Azok, akik be merték járni velem a mammut-korszak kísértetes világát, ez ismeretlen régióba is követni fognak merni, előre meg levén afelőlgyőződve, hogyha produkálok is néha kísérteteket, azok igen dresszírozott kísértetek, s gondom van olvasóim idegeire, midőn őket rejtelmes helyekre vezetem. Elvégre mindent meg kell tudnunk!

Tehát miután a pap gondosan becsukta maga után az ajtót, odajárult a grófnő elé, s kezét szorított vele. A grófnő egy nagy karszékben ült, s nagyon bágyadtnak látszott.

Intett a papnak, hogy üljön le az átellenben levő kar-
székbe.

— Ismét látta őket? — kérdezé a lelkész.

— Ismét — felelt a grófnő suttogó hangon. — Éppen úgy kezdődött, mint máskor. Amint az éjfél ütötte a vártorony-
ban, lenn a mélyben, mintha a kripták fenekéről jőne, megzen-
dült a „de profundis”. Kísértetes, borzadályos ének. Hallat-
szott a pontifikáló pap magánéneke; az antifóna, a kórus. És
azután közben hangos kacagás, kicsapongó kiáltozás, asszonyi
vihogás, pohárcsörgés, vad gúnydanára fordított éneküvöltés.
Azután ismét a csendes, áhítatos korálé. S az felváltva ment így
tovább. Én karomba csíptem, hogy nem álmodom-e. Itt a
csípés foltja, nem álmodtam: Felkeltem. Meg akartam felőle
győződni, hogy ébren vagyok-e. Fogtam egy írót és egy
hangjegypapírost. És mikor egy világosan kivethető kádencia
vagy akkord abból a kísértetes danából felhangzott hozzám,
a papírra lekottáztam azt. Íme, itt van. Ön ért a hangje-
gyekhez.

A pap átfutotta a lejegyzett kísértetes akkordot, és mind-
járt ráismert: „Csicseri borsó, vad lencse! Fekete szemű
menyecske!”

Ez bizony elég borzasztó nóta éjfél után a kriptá fenekén.

— És sohasem hallotta a grófnő ezt a nótát azelőtt parasz-
toktól a mezőn?

A grófnő neheztelő méltósággal felelt:

— Hát járok én olyan helyekre, ahol a parasztok dalolnak?

Azután folytatá az elbeszélést:

— Íme, ez világos tanújele annak, hogy ébren voltam.
Nem is lettem volna képes többé elaludni. Valami oly ellen-
állhatlanul hívott, hogy menjek le magam is oda, ahol ezek a
hangok hallatszanak. Felöltöztem. Bizonyosan tudom, a
fűzőld gros de Naples ruhám vettem magamra, a pálma
kasmír-szegélyzettel. Nem hívtam magammal senkit; aludt
mindenki a háznál. Csodálatos bátorság támadt szívemben;

lementem egyedül a lépcsőkön a családi kriptáig. Amint az ajtóhoz értem, annak kettős szárnya rögtön kétfelé tárult előttem, s én ott találtam magamat ismét abban a társaságban, amelyben annyiszor voltam már elhunyt családtagjaink között. Minden emlékkő ki volt mozdulva helyéből, minden fülke üres. És azoknak lakói ott ültek mind a hosszú asztal körül, mely a kripta közepén áll. Ugyanazon öltözetekben, ahogy a címerteremben aranyrámáikban festve láthatók, és mindenkit jellemzett elmúlt életének hivatása. Érsek nagybátyám teljes ornátusban a kripta oltára előtt pontifikált. Grandaieulöm, a kancellár, az asztalfőn ült, s az ország pecsétjével nagy pergamenokmányokat pecsételt. Nagyonklim, a tábornagy, páncélban és allonge-parókéval, parancsokat osztott, marsallbotját csipejének támasztva. Ósanyám, Katharina, az udvarhölgy, ki hódító szépség volt, most is folyvást forgatta szemeit, és semmi más nem mozdult arcán, csak e villogó, hódító szemek. És nagy-néném, Clementina, az ursulita fejedelemszony, psalmódiákat énekelt nagybátyámmal, mihez a kórust az elébb nevezettek képezték, közbe-közbe.

— De hát a kacaj, a viháncolás, a gúnydalok? — kérdezé a lelkész.

— Rátérek arra is. Az asztal alsó végén ültek további néhai rokonaim. Fiatalon meghalt ős-niece-em, Clarisse, ki halálra táncolta magát, és egy nagyöcsém, ki híres fuvolázó volt; azután Ottó nagybátyám, kinek szenvedélye volt a szerencsejáték, s ki most is kockákat zörgetett egy bádogkehelyben, s szitkozódott, mikor vakot vetett. Azután egy ős-unokahúgom, ki menyasszonyfővel halt meg esküvője előtti éjszakán, s most is koszorús fővel ült ottan. És végre az asztal túlsó végén László nagybátyám, kinek arcképrámája üresen van hagyva címertermünkben; száműzve a család köréből még a tizennyolcadik század elején.

— Akkor hogyan ismert rá a grófnő, hogy ő az? — E kérdéssel vélte megszakíthatni a vízió folyamát a lelkész.

— Majd megmondom — szólt a tudás nyugalmaival Theudelinda. — László ősöm kivált a családból, lázadó lett, eretnek lett, anatómia alá esett és megnótáztatott. Elfogatott, elítéltetett és lefejeztetett. Azért nem is volt arca a többiek között, hanem arc helyett egy halálfőrt viselt a fején. Erre a halálfőre pedig ráismertem ekként: László ősöm volt az első, ki az országba be merete hozni a pipázást, dacára a király peremptórius parancsának; amiért is suppliciumakor előbb a pipázók ellen hozott büntetés hajtattott végre rajta, keresztül-szúratván az orrán a pipaszár. Most pedig, midőn ott ült a többiek között, ismét ott volt a csontfő fogai között a fatális nagy tajtékpipa, amiből füstölt rémségesen, hogy tele volt dohányfüsttel az egész kriptá.

A pap meg volt felőle győződve, hogy ezt már csak álmodta a grófnő.

— A két őshúgom, az apáca és a menyasszony között volt egy üres szék; nekem oda kellett leülnöm. A menyasszony mindig divatról akart velem beszélni, s dicsérte toalettemet; különösen zöld gros de Naples ruhámat összetapogató, magasztalva a kelmét. Olyan hideg sugárzott ki az ujjából, mikor hozzám ért. Az asztal felső része zöld posztóval volt terítve, az alsó sárga selyem virágos abrosszal. Idealant lakomáztak, vígan voltak, kacagtak, vidám kupletteket énekeltek, odafenn az antifóna zsolozsmáit mondták, s ez a kettő együtt olyan borzasztó volt nekem. Fácánok, császármadarak voltak a tálakban, épen meghagyott tollas fejekkel, granátvillogású bor a kelyhekben. Engemet kínáltak étellel-itallal. Sem ételnek, sem italnak nem volt semmi íze. Egyszer őshúgom, a menyasszony, mint ifjú lánykák tréfásan tenni szoktak, odanyújt élém, két ujja közé fogva, egy fácán mellcsont-sarkantyúját: „Törjük el, kedvesem, melyikünk megy hamarább férjhez?” Én megfogtam a sarkantyú másik ágát, húztam, húztam, s egyszer csak eltört; nekem jutott a nagyobbik fele. A menyasszony őshúg kacagott: „Theudelinda megy elébb férjhez!” Én pedig úgy

pirultam. Ugyebár, az nem illik, az őszellemeknek ilyen frivol tréfákat űzni?

A tisztelendő úr is úgy találta, hogy biz a megboldogultak más foglalkozást is kereshetnének a túlvilágon, mint férjetlenül maradt élő nőrokonaikkal fácánfantomok sarkantyúcsontját tördeltetni.

— De ami legjobban háborított, az László bátyám magaviselete volt. Egyre kiabált, kacagott, trivális dalokat üvöltött; káromkodott, gúnyolta a szenteket, a pápát, a szakramentumokat, a hölgyeknek pironkodni való élceket mondott, s orrlyukain keresztül fújta a dohányfüstöt felém. Én ráztam a zöld selyemruhám szárnyait, hogy a füst rájok ne ragadjon; de úgy éreztem, hogy az mégis keresztüljárja azt. László ősbátyám rámfogta, hogy a nászjósuló mellcsontot eldugtam ereklye gyanánt zöld ruhám zsebébe. Én égtem a szégyentől, mert igaz volt. De eltagadtam, azt mondtam, nem igaz. Arra ő elkezdett esküdni oly pogányul, hogy a boltozat reszketett bele, s verte az asztalt csontökleivel. Neveu-im befogták a száját, akkor a szemüregei beszéltek; megfékezhetlen volt. Szidta a szenteket és a császárokat! Ekkor ősbátyám, az érsek, kiveté ellene kezét elátkozólag; grandaëul-öm, a kancellár megpecsételé az ítéletet, s ősbátyám a marsall, kivoná hosszú pallosát, s egy ülőhelyéből leüté László bátyám csontkoponyáját. A fej odagördült lábamig; még akkor is foga között tartotta a pipát, s még akkor is fújta rám a füstöt. Arra elfutottam onnan.

A plébános látta, hogy itt egy hisztérikus álommal van dolga.

Csak az volt a különös, hogy ezt az álmot olyan sokszor újra látja a grófnő, s a kezdete mindig ugyanaz.

— Még mikor levetettem is a zöld ruhámat, éreztem rajta a keserű pipafüstöt.

— És hol van az a zöld ruha? Ha szabad ily tárgy után kérdezősködnöm.

A grófnő némi kéjelmetlen feszengést árult el.

— Azt valóban nem tudom. Ruhatáram Emerencia kisasszony felügyelete alatt áll.

— De hát megengedi a grófnő e kérdést? — nem itt vetette le felöltönyét?

— Azt már nem tudom. Emerencia kisasszony azóta járt idebenn, talán tud felőle.

— Megengedi a grófnő, hogy behíjjam a kisasszonyt?

— Rögtön itt benn lesz. — A grófnő kettőt csendített a villanycsengettyűvel, s arra bejött a társalkodónő.

— Kisasszony — szólt hozzá a grófnő —, ön emlékezik a fűzőld gros de Naples zubbonyomra a pálmaszegélyzettel.

— Igen. A bő felöltő, japáni szabással, melyet bojtos selyemzsinórral átkötve szokott viselni a grófnő.

— Éppen az — mondá a grófnő. — S hol van ez az öltönyöm?

— A ruhatárba van eltéve, magam akasztottam fel, és pacsulit tettem az ujjába, hogy a molyok a kasmírszegélyzetet meg ne rágják.

— Mikor tette ön oda?

— A múlt nyáron.

A plébános kezdett mosolyogni. Most mindjárt meg lesz győzve a grófnő afelől, hogy álom volt, amit látott.

— S azóta nem volt rajtam ez a ruha?

— Egyszer sem, nem is viselhetné ilyen időben a grófnő, mert a nyitott japáni ujjak csak nyárra valók, mikor legmelegebb van.

— Lehetetlen!

— De hiszen meggyőződhetik felőle a grófnő — monda a plébános —, ha saját szemével megtekinti ruhatárát. Kinél áll a kulcsa?

— Emerencia kisasszonynál.

— Parancsolja a grófnő? — kérde a kisasszony.

— Látni akarom — monda a grófnő — s felkelt helyéről, és inte a lelkésznek, hogy menjen vele.

Emerencia kisasszony némi durcás szelességgel indult meg a kulcsosomaggal csörömpölve, s a mellékszobában egymás mellett álló nagy faragványcifra, ódon szekrények közül egyet felnyitva, annak szárnyait kitárta.

Legalább ötven selyemszoknya volt ott egymás hegyirehátára akasztva. A grófnő soha semmi ruháját idegen kézre nem hagyta jutni. Profán emberi alak azokat meg ne szentségtelenítse.

E felagatott öltönmúzeum tömegébe biztos tájismerettel benyúlva, előhúzá Emerencia valahonnan hátulról a kérdéses fűzőld ruha egyik lebernyegét azokkal a kasmír pálmákkal a szélén.

— Itt van!

A pap már diadalmaskodott. De a grófnő, kinek túlérzékeny idegei minden iránt fogékonyabbak voltak, mint más vastagbőrű emberé, egyszerre elsápadt, megérezett valamit, reszketni kezdett.

— Vegye ön ki azt a ruhát onnan!

Emerencia nagy dér-durral lekasztá azt helyéről, mint aki meg nem foghatja, mi köze lehet a gyóntató papnak a japonikával.

A grófnő kikapta azt kezéből s fejét félrefordítva, odatartá a pap elé.

— Szagolja ön!

A pap meg volt lepetve. Annak a selyemruhának valóban oly kapadohány szaga volt, mintha fél éjjel valami tarokklubban lett volna elfoglalva. Ezt érezte a grófnő már messziről.

— Nem pipafüstszag-e ez?

— De bizony az.

Most még egy jutott eszébe a grófnőnek. Belenyúlt a fűzőld selyem japonika zsebébe, s amit kivett belőle: az volt a kettétört fácánmell-sarkantyú.

— Hát ez?

A grófnő abban a pillanatban elájult, és lerokadt egy karszékbe; Emerencia kisasszony nagyot sikoltott, s elájult a másik karszékbe; a tisztelendő úr pedig úgy megzavarodott, hogy egymás után három falszekrényajtóba nyitott be, míg rátalált az igazi szőnyegajtóra, mely a szomszéd szobába vezet, hogy a cselédséget fellármázza.

Itt valami természetfölötti boszorkányság van a dologban.

AZ ALBUM ÉS LAKÓI

Mahók tisztelendő úr e dohányfüst járta szalúp rejtélyét nem tartotta egészen a természet rendes törvényei szerint megoldhatónak. Mind hivatalos állásánál, mind hajdankori nevelésénél fogva nagyon illett hozzá, hogy az ördögi működés jelenségeit komoly megfontolásra méltóknak tekintse.

Ebéd fölött nem szólt e tárgyról semmit Emerencia kisasszonynak. Csak ketten voltak az asztalnál. A grófnő szobájában maradt, mint szokta rendszeren, ha görcsös rohamai voltak, s tiszta levesnél egyebet olyankor nem vett magához. Ebéd után hívatta magához a szentatyát. Nyugággyán feküdt, s nagyon ki volt merülve.

— Már most meg van felőle győződve, tisztelendő úr, ugyebár, hogy amit elmondtam, az nem álomlátás?

— Valóban, kell valami szokatlan dolognak lenni benne.

— Jó vagy rossz szellemek munkája-e ez? — kérdezé a grófnő, szeméit kenetteljesen emelve feltartott mutatóujja felé.

— Ezt csak a kipróbáltatás mutatná meg.

— Minő kipróbáltatást gondol tisztelendő úr?

— Az egyházi megtisztítás kipróbáltatását. Ha jó lelkek azok, akik sírjaikat ekként éjente elhagyják, a szelleműzés ájtatos mondatainak erejétől kell, hogy visszatérjenek ítéletnapig tartó nyugodalmuk helyére.

— És ha nem térnek vissza? — kérdé a grófnő aggodalmasan.

- Akkor nem jó szellemek.
- Azaz: elkárhozottak! — szólt a grófnő csüggetegen.
- Miről lehetne ezt megtudni?

Mahók tisztelendő úrban a bevett fogalmak küzdeni látszottak az egészséges ép kedéllyel. E kérdésre azt a bátor feleletet adta, hogy:

- A legközelebbi éjjel én fogok virrasztani a kastélyban.
- És ha hallani fogja ön azt a föld alatti éneket?
- Akkor leszálok magam a kriptába a szentelt vízzel, s eloszlatom a kísérteteket.

A grófnő arca felhevült.

- Én önnel fogok menni.

— Nem, grófnő. Nem ön fog velem jönni, hanem a sekrestyés.

— A sekrestyés! — kiálta fel a grófnő. — Egy férfi! Hogy jönne egy férfi e kastélyba?

— Kérem, hisz én is az vagyok! — szabódék a plébános. — A sekrestyésem éppen úgy egyházi személy, mint én magam. Nekem nélkülözhetlen asszisztensem minden szent cerimóniánál; ő viszi előttem a lámpást, a szenteltvíztartót, a tömjénfüstölőt, a crucibulumot; az nekem minden szertartásnál nélkülözhetlen emberem.

A grófnő nagy nehezen beleegyezett, hogy ma este kivételképpen, a sekrestyés is bejöhessen a kastélyba; de csak a földszintre, az emeletre nem szabad feljönnie. Inkább a plébános úr is megígérte, hogy odalenn marad a növényházban, midőn éjszakára a lépcső rácsajtaja elzáratik.

Az egyezmény szerint este újra eljött Mahók tisztelendő úr a kastélyba a sekrestyés kíséretében, ki egy negyven év körüli férfi volt, nyírott bajusszal és nagyon rezes pófával.

A plébános úr a vacsorát is odafenn költé el, melynél a grófnő is megjelent már, de nemigen evett semmit. A plébános úr is étvágyhiányról panaszkodott. Emerencia kisasszony is. Ez mind nagy dolog.

Vacsora után rögtön hálósobájába vonult a grófnő; a lelkész pedig lement a növényházba, ahol azalatt sekrestyése egy üveg bor és pecsenye mellett azon fáradozott, hogy a vaskályhában ki ne engedje aludni a tüzet.

A cselédségből senki sem volt beleavatva abba, amik történni fognak. A grófnő nagyon kérte a tisztelendő urat, hogy az ártatlan hajadoni szíveket el ne rémítse ama föld alatti jelene-tek tudatásával, mikről azok nem is sejtjenek semmit. Egy sem hallotta még közülok azt az éjszakai misemondást a kriptában, mert egy sem említette azt a grófnő előtt soha.

A tisztelendő úr tehát egyedül várta a történeendőket sekrestyésével, s e várakozás hosszú időközét iparkodott valami régi könyv olvasgatásával megrövidíteni; erősen küzdve ólom nehézségű szempillái ellen, mik a rendes órában leragadni készültek. Attól tartott, hogyha elalszik, mindazt fogja végig-álmodni, amit a grófnő elbeszél előtte, s amit még mindig félig-meddig hitt is, nem is.

Az olvasás pedig rendesen arra szolgál a derék úrnál, hogy az álom ágyvetője legyen. Egy kis appetitórium az alvás előtt.

Annálfogva abbahagyta azt, s diskurálni kezdett a sekrestyéssel.

A „belső ember” e várakozásteljes órákban miről beszélhetett volna egyébről, mint csupa merő kísértetes történetekről: a félkerékről, a fejetlen barátról, a Lucaszék látványairól, a valóságos prikulicsról, a Márce Záre boszorkányról, „táncos kovács” líderchordta sok pénzéről s más efféle történelmi dolgokról, miket részint saját szemeivel látott, részint ott volt, ahol azokat a leghitelesebb személyek elbeszélték.

„Bolondság, hazugság!” — mondá mind valamennyire a tisztelendő úr; hanem azért az ilyen éjjél előtt hallott mesékből „tamen aliquid haeret” valami megmarad.

Csak legalább pipázni lehetne! De ebben a kastélyban nem szabad. Megérzi azt a padlón keresztül a vár asszonya, mint a sárkány az emberbűzt.

A sekrestyés, miután látta, hogy minden igaz történetére az mondatik, hogy „hazugság”, gondolta magában, hogy nem szól hát többet. Abból az lett, hogy mihelyt elhallgatott, elaludt. Olyan édesdeden tudott a széken ülve aludni, fejét a támlára hátrahajtva, a száját tátva, hogy tisztelendő úr megirigylé tőle.

De nemsoká tarthatott irigykedése; mert a jó ember amint aludni kezdett, elkezdett horkolni is. S azt oly kísérteties akkordokban tudta adni, mindennemű variációiban a „bőrhúzásnak a fagyon” és a „kásafúvásnak”, hogy tisztelendő úr kénytelen volt őt időközönként megintetegetni, hogy ne horkoljon olyan csúnyául.

Végre ütötte a tizenkettőt a vártorony órája. Ekkor végleg felrázta álmából a sekrestyést a pap.

— Ne aludjék kend, nem azért hoztam kendet ide magammal, hogy itt nekem aludjék!

A sekrestyés álomittasan dörzsölé szemeit; a pap elővette burnótos szelencéjét, hogy az álmat elűzze szemeiről egy szipantással; de rögtön elmúlt mind a két férfiúról az álom. Egyszerre megüté füleiket a tizenkettedik óraütés elrengő hangja után a föld alatti mise kísérteties zengése.

Az éjféλι mély csenden keresztül világosan hallható volt a papi énekhang, amint azt a legbetanultabb áldozár a kegyes latin mondásokon végigzengeti, és azután a rázúduló kar, néha-néha valami orgonahanghoz hasonló zene, csakhogy annál sokkal élesebb; mintegy paródiája az orgonának, mintha az orgona az orrából énekelne.

Mahók plébános úrnak egész testi felszíne lúdbőrré borzadt e kísértő hangokra.

— Ah! Hallja kend? — szólt a sekrestyéshez.

— Hogyne hallanám! Miséznek valahol.

— Itt alattunk.

— A kriptában.

— Mi lehet az?

— Az ördög.

— Minden jó lélek dicséri az urat! — rebegé a tisztelendő, háromszor vetve magára keresztet.

— De úgy látszik, hogy a rossz lelkek is dicsérik.

Gyorsan meg lett cáfolva a sekrestyésnek e jámbor véleménye a rossz lelkek felől, mert a legünnepélyesebb antifóna hangjaiból egyszerre mintegy ördögi kardal rivallt fel a kriptából: „Gyere be rózsám, gyere be, csak magam vagyok idebe. Két cigánylegény hegedül, csak magam járom egyedül!” S a dal vége elvegyült a felszívító kacagás, ujjongás, asszonyi nyihorászás és férfiúi hahota pokoli hangzavarában.

A tisztelendő, ha az ájtatos szólnál csak reszketett, e fertelmes ensemble-ra egészen összeesett ijedtében. Meg volt zibbadva minden tagja, a homlokát kiverte a hideg izzadság.

— Ez a pokolbeli sátán műve odalenn.

Éppen így beszélte azt el előtte a grófnő.

— Mihály — monda fogvacogva —, hallotta kend ezt Mihály?

— Hogyne hallottam volna! Süket volnék akkor. Gonosz lelkek szombatja van odalenn.

Ekkor csengettyűhang szólt közbe, a lárma elhallgatott, s újra folytatta az éneklő hang a misét.

— Mit kellene tennünk? — szólt Mahók úr.

— Mit tennünk? Leszállni a kriptába s exorcizálni a gonosz lelkeket.

— Micsoda? Egyedül?

— Egyedül? — szólt Mihály hetvenkedve. — A seregek urának nevével. Aztán ketten vagyunk. Volnék csak én pap, volna csak énrajtam a stóla, meg a fejemen a négyszegletű sipka: egyedül lemennék közéjük a szenteltvíztartóval, s ha elkiáltanám magam: „Apaga satanas!” elűzném magam elől a pokol minden légióit.

A tisztelendő úr restellte, hogy a sekrestyésének több

bátorsága van és erősebb hite a gonosszal megküzdeni, mint neki magának.

— Hiszen én mennék szívesen; de egyszerre úgy beleállt a lábaimba a köszvény, hogy nem vagyok képes a térdeimet meghajlítani.

— Márpedig az nagy szégyen lenne ránk nézve, ha mi most, hallván a kísértetek lármáját, nem mernénk közéjük lemenni.

— De ha nem bírom a lábaimat.

— Mondok valamit. Üljön fel a tisztelendő úr az én hátamra, vegye kezébe a szentségeket, majd én viszem a lámpást.

Ezen ajánlat elől nem lehetett kitérni.

A pap az Istennek ajánlotta lelkét, megkeményíté szívét s elszánta magát, hogy megvívja hát az alvilági harcot a hit szent fegyvereivel.

— Ne költenénk fel még valakit a háznál? Mindenkit. És processzióval mennénk ellenségeink ellen.

— Dejsz ez a sok félénk leánycseléd ki nem bújik a dunnája alól, ha azt mondjuk neki, hogy kísértetek járnak, ezért az egész kastélyért. A férficseléd meg nem jöhet be a majorból, mert minden ajtó be van zárva.

Mahók úrnak el kellett magát szánni, hogy segítők felével egyedül induljon meg a kemény ütközetbe.

— Jerünk tehát!

Mihály gazda leguggolt a pap előtt s felvette nagybecsű terhét nyakába.

— De el ne ejtsen kend! — inté őt a lelkész úr, mikor már rajta ült, mint Anchises Aeneason.

— Ne tessék félni! Nem roppant még meg az én derekam.

Azzal kezébe vette Mihály gazda a lámpást, a papnak kezébe adta a szent szertartási eszközöket, s megindult vele kifelé.

Az előtornácba érve, úgy érzé Mahók úr, hogy ott még

hidegebb van, mint a növényházban volt. Az az egy kis homályos szövetnek, amit Mihály mester tartott a kezében, nem világította meg a hosszú folyosót, csak éppen a legközelebb eső falakat, amik mellett elhaladtak, s amiken végig nagy elfeketült rámákban festett páncélos vitézek avult képei jöttek és tűntek el kétfelől: a bondavári hős vezérek hadnagyai és alvezérei, kik bandériumaikat vezették egykoron törökre, velencésre és kurucra. Azok is integettek a két lelki harcosnak, hogy csak menjenek, majd megtalálják őket együtt odalenn uraik széktámlája mögött.

A folyosó közepén következett a lejárát a kastély föld alatti részeibe. Az egy vasajtóval volt elzárva. Tisztelendő úrnak csak az ajtónál jutott eszébe, hogy hisz az ajtónak kulcsa is van, s azt ő a növényházban feledte. Tehát oda vissza kellett lovagolni. A növényház ajtajában Mihály gazda azon észrevételt kockáztatá, hogy egy valami kemény tárgy nagyon ütögeti az ő testi oldalbordáit; vajon nem a kérdéses kulcs az a tisztelendő úr reverendája zsebében? Mahók úr odanyúlt, s valóban úgy tapasztalá, hogy a keresett kulcs ott van nála. Tehát harmadszor is végig kellett tenni a vesszőfutást az őskori harcosok fenyegető arcképsorozata között a lépcsőgádig.

A kulcs nyikorogva fordult el zárában, s a gádorba lépőket azonnal megüté valami nehéz, dohos szag, minő a ritkán szellőztetett föld alatti helyiségekben szokott lenni.

— Az ajtót hagyjuk magunk után nyitva — monda a plébános, gondolva a netaláni gyorsított visszatérés esélyeire.

Azzal megkezdődött az alászállás a lépcsőkön.

Tisztelendő úr minden lépcsőfoknál jobban kezdé észrevenni, hogy a paripája még jobban fél, mint maga; annál fogva még jobban megragadá baljával annak gallérját, s lábszáraival erősebben átszorítá a nyakát.

— Jajaj, tisztelendő atyám, ne szorítson a térdével, mert megfulladok!

Huh, mi volt ez? Egy fekete tárgy suhant el fejeik fölött.

Egy denevér! A kísértetek előpostája!

— Mindjárt odaérünk! — biztatá lovasát Mihály gazda, és fogai vacogtak bele.

Amíg a csigalépcsőn aláhaladtak, a föld alatti zaj kevésbé hallatszott, hanem amint a pincefolyosóra leértek, ismét előtört az teljes alvilági borzasztóságában.

A pincefolyosó hosszú volt, s egyik szárnya a lépcsőzettől balra a pincékhez vezetett, a másik a kriptákhoz. Átellenben a lépcsőlejárattal pedig volt egy keresztfolyosó, mely a szabadba kivezetett, nyolc lépcsőnyi felhágással egy áttört művi rácsajtóval záródva, melyen keresztül a folyosót szabadon járta a külső lég.

— Huh! Szinte elfűtta a lámpásunkat a légvonat! — jegyzé meg a tisztelendő úr.

Légvonat? Jó lett volna, ha csak légvonat lett volna; de amint Mihály gazda három lépést tett előre a kriptajtó felé, mindjárt kitűnt, hogy minő dolgok várnak ott reájuk.

A folyosó túlsó végén lobogott valami kékes láng, hasonlatos azokhoz a lángokhoz, amik Sz. György éjszakáján felvetik magukat a földből, ott, ahol a kincs van elásva, midőn „*tisztul a pénz*”.

A kékes láng előtt pedig ott állt vagy ült, vagy guggolt, vagy mit csinált egy törpe fehér alak. Alig volt három lábnyi magas; de nagy idomtalan feje volt.

Amint a törpe rém észrevette a közeledőket, egyszerre magasra lobogott fel a kékes láng, most már sápadt, halotti fényt árasztva el az egész folyosón, s a fény mellett a törpe alak elkezdett lassankint felnődni, elébb hat láb, aztán nyolc láb, végre kétöles magasra! Még hosszabb árnyékát a fellobogó szürke láng mint fekete kígyót táncoltatá végig a folyosó márványpadlatán, míg az emelkedő fő kísértetes bikabömböléssel veré fel a boltozat visszhangját.

De Mihály gazdának sem kellett több. Megfordult terhével együtt, s elkezdett inalni visszafelé. Egy fatális magános

lépcső volt a pincefolyosó közepett, amit nem vett észre, abban elbukott, jó, hogy el nem harapta a nyelvét, s végig-
esett a rajta ülővel együtt a kövezeten. Estében a lámpást is
összetörte; az kialudt, sötétben maradtak, s azzal egymás
hegyin-hátán iramodtak, ki merre látott. Azaz, hogy látni
nem lehetett semmit; mert egyszerre pokoli sötét lett; hanem
csak tapogatózni. A lépcsőfeljárást a világ minden tudomá-
nyával sem bírták többé megtalálni, hanem ahelyett rábukkan-
tak a keresztfolyosóra, melynek rácsajtáján keresztül a holdvilág
sütött be nyájasan. Arra menekülének. De azt az utat meg a
rácsajtó zárja el! Hogyan, hogyan nem, a rácsajtót Mihály
gazda csak felnyitotta, s azzal ki a szabadba!

A szuterén rácsajtaja a kertbe vezetett, a kertajtó ki a
mezőre; így történt, hogy az ördögűző férfiak a legnagyobb
sebességgel iramodának bogáncsos tarlókon, iglicés bozótokon
keresztül. Nem fájt már a papnak a lába! De úgy kigyógyult a
köszvényből, hogy versenyt bírt futni az ösztövért sekrestyés-
sel, s három másodperccel hamarabb ágyában volt, mint a
sekrestyés, kinek szavát nem bírta venni a felesége három nap.

Mahók úr nagy szorongások közt ment fel másnap a
grófi várba.

Becsületes, egyszerű ember volt, ki inkább hitt az ördö-
gökben, mint a rossz emberekben, s amit szemével látott, azt
kételyével nem fürkészné egész a tilos homályok mélyéig.
Hitte már világosan, hogy itt elkárhozott lelkek járnak, s
éjféli lakomáikon csirkesarkantyúkat tördelnek: „Ki hamarabb
férjhez megy?”

A grófnőt azonban szokatlanul jókedvében találta.
Nyájas, izgékony volt, nevetett, egzaltáltan fogadta az érke-
zőt; mely kedély-túlcsapongások nem voltak meglepők Mahók
úrra nézve; megszokta már, hogy a grófnőt egyik nap nagyon
rosszkedvűnek, a másik nap túlkedélyesnek találja.

— Itt virrasztottam az éjjel — szólt a pap, egyenesen
rátérve a dolog velejére.

— Óh, hála, ezer köszönet érte, tisztelendő atyám. Önnek pusztá jelenléte száműzte a kastély rémeit. Ez éjjel nem volt semmi zaj odalenn.

— Nem volt semmi zaj odalenn? — kérdé bámultában felemelkedve székéről a lelkész. — Az éjjel nem hallott a grófnő semmit?

— Bibliai csend és árkádiai béke volt a háznál, fenn és alant.

— No, már pedig én nem álmodtam, s ha csak kék foltok és könyökről lehorzolt helyek kellenek, olyan tanúbizonyságaim nekem is vannak, nem számítva az élő sekrestyést, kit most is lel még bele a hideg, hogy soha olyan istencsúfoló pokoli lárma sehol nem hallatszott, mint az éjjel a kastély kriptájában, ahova én személyesen le is szálltam, s találkoztam magával a gonosszal, a küzdelemben gyarló sekrestyésem által megháborítottam; s ezúttal csak azt jöttem a grófnőnek kijelenteni, hogy az én tudományomnak vége. Ez a kastély el van átkozva. S én a grófnőnek nem tanácsolhatok egyebet, mint hogy minél előbb hagyja el ezt a helyet, költözzék a városba, hová nem fognak a rémek utána menni.

A grófnő balkeze középujjának hegyét mellére nyomva, büszke felmagasztaltsággal szólt:

— Én elhagyjam e kastélyt azért, mert őseim szellemei éjente feltámadnak benne? Ah, akkor rosszul ismer ön engemet! Eggyel több erős ok, hogy itt maradjak. Egy olyan házban, hol ősapáimmal, őshölgyrokonaimmal találkozom, kik engem ismernek, megszólítanak, meglátogatni méltóztatnak, magukhoz meghívni kegyeskednek. Sőt inkább ez előttem legfőbb ingere a bondavári lakásnak. Ez ősrémekek jelenléte a pretium affectionis, mely e vár becsét megszázaszorozza.

Mahók úrnak erre az a válasz lebegett nyelvén, hogy: „No, ha a grófnő itt marad, akkor én nem maradok, keressen magának más gyóntatót!” Hanem erről más jutott eszébe. Ad vocem gyóntató!

— De mondja meg nekem a grófnő, hogy amíg ön oly benső összeköttetésben áll ama bizonyos rémekkel, hogyan lehet az, hogy a grófnő éppen a múlt éjjeli ördögszombat zajából semmit sem hallott?

E kérdésre a grófnő fehér arcán két kerek piros folt jelent meg, s szemeit zavarodtan süté le.

A pap pedig folyvást élesen szögezte tekintetével, nem lehetett előle menekülni. A hölgy lassan térdre roskadt előtte, s kezével mellére dobbantva, susogá:

— Pater, peccavi! Van egy dolog, amit önnek nem gyón-tam meg soha. És ami oly régen nyomja lelkemet.

— Mi lehet az?

— Óh, félek!

— Ne félj, leányom — szólt a pap malasztal —, Isten megbocsát.

— Azt elhiszem. De attól tartok, hogy ön — hogy ön — kinevet.

— Ah! — A pap egészen hátrahőkölt székében erre a furcsa nyilatkozatra.

A grófnő felemelkedett térdéről, s írószekrényéhez sietett. Annak egy rejteklőfiókját felnyitva, elővett egy albumot. Pompás kötés volt, elefántcsont táblával és zománcolt aranykap-csokkal és foglalvánnyal.

— Tekintse ön végig ez albumot!

A pap kinyitá a kapsokat, feltárta a táblát, s látott azután egy szokott fotográfgyűjteményt arcképekből, amelyet akár-hányat látni a hölgybudoárok asztalain.

A lelkész ki nem bírta találni, mi bámulni valója legyen neki mindezekben az arcképeken. Hiszen derék, híres emberek vannak ott, nagy államférfiak, zenészek, költők, színészek, akiket érdekes dolog megismerni; és egyetlen egy botrány-gerjesztő alak nincsen közöttük. Hanem azt az egy megjegy-zést mégis tehette magában, hogy valamennyi arckép van az albumban, mind simára borotvált arc. Egynéhány ismerősre

is talált közöttük, Liszt Ferenc, Lendvay, Reményi, Vadnay Károly, Szerdahelyi a több külföldi celebritások között, kik sem bajuszt, sem szakállt nem viselnek.

És még egyet tapasztalt: azt, hogy némely lapon a betett kép helyett az üres foglalatba egy fekete fátýoldarab volt alkalmazva. Ez már kissé gondolkodóba ejtő körülmény.

— Ez bizony igen érdekes gyűjtemény — szólt a pap, végigforgatva az albumot —, de hát mi jelentősége legyen mindennek voltaképpen?

— Gyónom — szólt a grófnő a lelkész fülébe sűgva. — Ez az album az én bolondságaimnak és bűneimnek tárháza. Egy bécsi múárusnak rendelete van tőlem, valahol csak egy sima arcú férfi fényképe megjelen, azt nekem azonnal megküldeni. Én ezekben keresem az én ideálomat. Hosszú évek óta keresem. Néha azután azt hiszem, hogy megtaláltam. Egy megragadja lelkemet. Övé leszek. Azt elnevezem jegyesemnek. Elém helyezem, és órákig elábrándozom felőle. Azt hiszem, hogy beszélek vele. Mondunk egymásnak csodaszép dolgokat, boldog hízelgéseket, s ez ámító képzelettől csaló boldogság mámora lepi el szívemet. Bolondság ez; de nekem valami azt sűgja ezen felül, hogy bűn is. Nem voltam képes eddig elhatározni magamat, hogy meggyónjam-e ezt, mint bűnt, vagy elhallgassam, mint bolondságot. Mi az ön nézete, atyám?

Mahók úr meg volt akadva. A biblia a tűzparancsolat magyarázatánál beszél ugyan valamit a „szemmel való vétkezésről”, hanem a fotográfiákról egy szóval sem emlékezik. Ezt a zsinatnak kellene elhatározni.

— Mondjad leányom tovább! — A grófnő tovább gyónt.

— És midőn egy-egy ily kiválasztott arckép előtt sokáig ábrándozom, ezáltal kényszerítem azt, hogy megjelenjék előttem álmaimban. Mint égi tünemény szokott előttem az ábrándozott alak megjelenni, s járunk egymással karöltve, túlvilági fénytől elárasztott mezőkön, virányokon, hol minden falevél átlátszó árnyékot vet, s hol az ember fiatal és boldog.

A gyónó sírt.

— Nem véték ez?

Mahók úr fellélegzett. Megtalálta már a ritka bűneset nevét.

— Sőt igenis. Ez varázslat.

De mi bűnhődést találjon ki erre?

— Én is úgy hiszem — sietett rámondani a grófnő —, s a bűbájos víziókért azzal szoktam vezekleni, hogy az álomban megjelent arcképét a kandallóban elégetem, s helyét egy fátýoldarabbal borítom be.

Tehát innen azok az üres fülkék az albumban!

Mahók úr a penitencia nemét is igen jól választottak találta. Égő áldozat! Az írásban ugyan „gödölye” van rendelve; de a fotográfia is megjárja. Theudelinda folytatá:

— E víziók alatt mély álmom szokott lenni; lelkem nem jár a földön többé, égben vagyok, semmi földi érzés nem köt ide; szellemmé váltam. Azért nem hallok semmi zajt, mely ide alant történik, bárminő legyen is az.

— Tehát ez éjjel is azért nem hallád e kísértetes zajt, mert ily álomélet másvilágában jártál.

— Confiteor — susogá a hölgy arcát lehajtva.

„No, ez szép kis kastély! — gondolá magában Mahók úr. — Az ősök haláluk után feljárnak misézni és dorbézolni, az unokájuk meg életében fellátogat a mennyországba. Utoljára is azt tehetik, amit jónak látnak, mert grófok. Szegény embernek ily extravaganciák nem jutnának eszébe. Hanem hát mit csináljon velük egy jámbor falusi pap, akinek a szűrös emberek csak hétköznapi vétkeket szoktak meggyónni. Ebben a komplikált ügyben nem bánta volna, ha erősebb zseni tesz helyette igazságot; mert ő a grófnőnek sem kísértő, sem elcsábító szellemeivel nem tud mit csinálni. Amazok már megkergették, emezeket pedig nem éri utol! Legjobb lesz ráhagyni a dolgot.”

— Leányom. A vezeklés, melyet magadra mértél a

varázslattal határos víziókért, igen helyes és jól sugalmazott. Elégetted-e már a legutóbb megjelent varázsalak fényképét is?

— Nem — felelt a grófnő.

— És miért nem? — kérdezé a pap szigorúan; kapva rajta, hogy mégis csak találhatja valami vétekben a bűnbánót, ami érdemes az abszolúcióra.

— Lehetetlen azt a képet tűzbe vetni.

— És miért lehetetlen?

A grófnő válasz helyett az albumnak egy rejtekét nyitá fel, s megmutatá, ami a rejtek alatt volt.

— Ah! — kiálta fel a pap, az eléje tárt képet meglátva, melyre rögtön ráismert.

Ez Sámuel apát, egy névtelen vagyis inkább soknevű rendnek főnöke.

— Bizományosomnak az a rendelet van adva — szólt a grófnő —, hogy mindenféle sima arcú deli férfi fényképét megküldje, ő tudtán kívül követte el a vétket, hogy egy felszentelt egyházi személyt is megküldött. A bűn az enyim.

— És álmodban ezzel is jártál karonfogva a paradicsomi tájakon?

— Mea culpa!... — nyögé a grófnő, mellére téve ökleit.

A papnak egy mentő gondolata támadt.

— Úgy az ég sugallta azt, hogy e képet is a tűzbe ne vedd, miként a többit; mert azáltal lelted meg lelki betegségednek orvosságát. E képnek hozzád tévedése a gondviselés munkája; mert íme a hiú világi ábrándok után meglelted azt az igazi ideált, akinek vezetése alatt e világon is üdvöt találhatsz, s kinek magasztos jelleme, felszentelt homloka távol űzi a földi érzelmek minden salakját szívedből, s a megtisztult kegyesség boldog régióiba, nem álomképpen többé, de valóban átvezetni képes, és aki elég lelki hatalommal bír várad mindennemű rémeit elűzni innen, legyenek azok kísértők avagy csábítók, mert mindnyájan egy helyről erednek.

A Z Ö R D Ö G Ű Z Ő

Mahók úr unszolására rászánta magát a grófnő, hogy felhatalmazást adjon lelki orvosának olyan intézkedéseket tenni, aminőket akar. A lelkész még aznap meghívta Sámuel apátot, ki éppen akkor Pesten tartózkodott.

Sámuel apát nagyhírű férfi volt, azon papok közül való, akiket szabadgondolkozásúaknak hínak. Barátságos viszonyban élt a szabadelvű kitűnőségekkel, s ellenzéki irányzatú vezércikkék elé jegyzett nagy (S.) betűről tudták a beavatottak, hogy ezek az ő tollából kerülnek. Társaságban kedélyes volt és szellemidús, a vidám hangulatot nem rontotta meg. A tudományos körökben is fényeskedett, felolvasásait az elit látogatta, mik felületesek voltak ugyan, de mindig sok szellemmel alkotva. S mindezek felett az ultramontán lapok is fáradhatatlanul szidták. Sőt egyszer a rendőrség is házmotozást tartott nála, maga sem tudja, mi után. Mindezek igen kedvező hírben tarták fenn Sámuel apát úr nevét, kinek, midőn arcképe is megjelent valamely képes újságban, teljesen meg volt számára nyerve a közvélemény, oly deli alak tűnt fel benne; magas, szabad homlokkal, férfias, kifejezésteljes vonásokkal, erős szemöldökkel és merész szemekkel; csupán az az egy vonás árulta el arcán hivatását, mely minden papot jellemez: a szájszegletek sajátszerű behúzása, mely bizonyos kegyteljességet kölcsönöz az arcnak, s egyúttal az arcizmokra állandó grácia kifejezését erőlteti, úgy, hogy e malasztteljes szájszéchúzással

úgy tűnnek fel, mint érettkorú amorettek. A többire nézve nem látszott rajta semmi papos. Kifejlett természetének idomai éppen egy gladiátornak illettek volna oda.

Általában hírhedett volt országszerte mint szabadelvű pap, ki a hatalommal szemben is meg meri mondani az igazat.

Ezért nagy respektussal viseltetett iránta tisztelendő Mahók úr. Ő mint afféle szegény falusi plébános nem sokat tehetett a hazáért, legfeljebb hogy egyszer — akkor! — egy honvéd zászlóaljjal együtt járt valami húsz csatában, s prédikált nekik abban az időben hazaszeretetről, amiért el is ítéltetett egy kicsit halálra, azután megkegyelmezett tíz esztendőre nehéz vasban, leült belőle ötöt, a vastól most is sebes a lába; hanem mindezek olyan csekélységek, hogy Mahók úr szégyell velük dicsekedni egy olyan nagy férfiú érdemeivel összemérve, minő Sámuel apát, ki nevének kezdőbetűjét merészen kitéve, bátorodik szabadelvű cikkeket írni a hírlapba! Most! Haynauval, a muszkával bajoskodni, ágyú torkába nézni, akasztófa alatt állani, az mind tréfa; de most! Most! A rettenetes políciával kikötni, az a valami!

Mahók úr tehát végtelen sokat tartott Sámuel apát magas tehetségei felől, míg jómaga bizony nagyon ellágyultnak érzé már hajdani erélyét. Hja bizony, tizenöt év szép idő! Kivált mikor öt belőle kettős kapitulációba megy.

Néhány nap múlva megérkezett a meghívott vendég Mahók úr parókiájára. A plébános tudatá vele a grófnő körülményeiről mindazt, amit a gyónási titok megsértése nélkül el lehetett mondania. A kísértetekkel való esetet is elmesélte neki. Abba már saját élménye is vegyült.

Sámuel úr szuverén nevetéssel fogadta ez elbeszélést.

— Hiszen engem tessék kinevetni; hanem a grófnőt, kérem, ne gúnyolja ki nagyságod, mert az nagyon sokat tart a kísérteteire — mondá szerény meghunyászkodással a plébános.

Az apát úr leíratta magának körülményesen a kastély fekvését, a szobák és lépcsők egymásba nyílását, s különösen

kikérdezett a plébánostól minden körülményt apróra abból a jelenetből, ahol a sekrestyével a földalatti rácsajtón kimene-
kültek.

A grófnő hintaja a szokott órában lejött érettük a kastély-
ból, mely kissé távol esett a falutól, s felszállítá a becses vendé-
geket.

A grófnőnél igen természetes dolog volt, hogy Sámuel
apát meglátása percében zokogó görcsöt kapjon, mely görcs
makacsul nem múlt el addig, amíg az apát kezével nem
érintette a grófnő homlokát. Bevett szokás szerint Emerencia
kisasszonyt szintén utolérte a zokogó görcs, melyet a szimmetria
kedvéért Mahók úrnak kellett volna elmulasztani, de biz az
nem törődött vele nagyon, hanem hagyta a görcsöt görcsnek
lenni, míg magától el nem múlt.

Csak e roham után ocsúdott azon nyilatkozattételre a
grófnő, hogy az ég küldte e napon ide az apát urat!

Az apát úr az ebéd alatt, mely lukulluszi gazdagságú volt,
egészen prózai körülmények felől tudakozódott, a cselédség
számáról, a leányok hozzávetőleges életkoráról, a pincekezelés-
ről, a borok szüretelési idejéről, s többet foglalkozott Emerencia
kisasszonnyal, mint a grófnővel. Kérdezte a kisasszonytól,
hogy szabad-e a poharába bort tölteni, s csodálkozva hallá annak
tiltakozását, hogy sohasem iszik bort, még tenyerével is leta-
karta a poharát. Azt is meg akarta tudni, hogy nem jegygyűrű-e
az az ujján, mire a kisasszony szemérmesen elpirulva szabadko-
zott, hogy még csak gondolatában sem foglalt férfi helyet
soha.

Ebéd végeztével Mahók úr künn maradt az étteremben
Emerencia kisasszonyt mulattatni, ami abból állt, hogy leült a
kandalló mellé egy karszékbe, s két kezét domború termetén
imára kulcsolva, szemeit lehunyá és édesdeden szundikálván,
remekül tudta magát álmában tettetni, mintha arra hallgatna,
amit Emerencia kisasszony beszél.

Az apát úr pedig a grófnővel annak belső szobájába vonult.

A grófnő remegve várta, mi ítéletet hoz a főtekintély a kísértetpörben.

— Elmondta önnek gyóntatóatyám a kastély rémtitkát?

— Megtudtam tőle, amennyit ő tudott.

— S mi véleménye van e celebris ügyről szent Ágostonnak, s az egyházi tekintélyeknek?

— Az én egyéni véleményem az, hogy itt közönséges emberi csíny működik.

— Emberi csíny? — kérde a grófnő elszörnyedve. — Az én vízióim?

— Pszichiátriai összefüggésben vannak e csínnyel. A grófnő egy részét hallja, más részét álmodja a történetnek. Az eleje az érzékek felfogása, a kifejlődés pedig hallucináció, idioszinkrázia. Látható szellemek nincsenek, mert aki nem anyag, annak alakja nincs. Aki egyszer meghalt, az többé mozgásra nem képes, mert organizmusa szétbomlott.

A grófnő kedvetlenül rázta fejét. Egy magas állású egyházi úrtól nem ilyen magyarázatot várt. Ha csak ennyit akart volna megtudni, ahhoz nem hívatott volna apát urat.

Sámuel apát olvasta szavai hatását a grófnő arcán, és sietett a gyökeres orvoslással.

— Grófnő. Én ismerem önnek kételyeit és erős hitét abban, amit látni és hallani vél. Ön azt hiszi, hogy számtalanszor leszállt már az elbűvölt sírboltba, hol ősei összegyülekeznek.

— A múlt éjjel nagyon zajosak voltak, s megígérték, hogy ma ismét összejönnek és magukhoz várnak.

— S ön megígérte, hogy ismét közéjük fog menni?

— Nappal borzadok tőle, de éjjel oly különös erővel vonz valami, hogy oda menjek; leküzdöm félelmemet és nem tudok maradni.

— Jó. Tehát ma éjjel én együtt fogok önnel menni a kriptába.

A grófnő arcán e szóra ismét megjelentek azok a tűzrózsák. Az élő arckép! Vele együtt leszállni! Hová? — Talán a po-

kolba? — De néhány perc múlva visszanyerte önuralmát s kétkedve kérdezé:

— Hogyan lehetne az? Az egész cselédséget beavassam a legmélyebb titkaimba?

Az apát úr átértette a kérdést minden consecrariumaival.

— Nem szükséges, sőt azoknak éppen nem szabad efelől semmit tudniok. Az egész háznál egy lélek se gyanítsa szándékomat kettőnkön kívül.

A grófnő zavarodottan tekintte rá. Ez esetben mulhatlanul szükséges volna, hogy az apát úr egész éjjel a grófnő szobáiban maradjon, vele egyedül.

Az apát úr ezt a gondolatot olvasta Theudelinda arcán.

— És most eltávozom a plébánossal — folytatá —, s nem jövök vissza, csak éppen a kitűzött órára, éjfélkor, s akkor jelentkezni fogok a grófnő ajtaján.

A grófnő hitetlenül rázza fejét.

— Hogyan lehetne az? Gondolja meg, hogy télen este hét órán túl kastélyomnak minden ajtaja zárva van, s önnek belső szobáig nem kevesebb, mint hét bezárt ajtón kellene észrevétlenül áthatolni. Először is jön a várkapu. Azt a kapusnő, egy ritkán alvó éltés asszony őrzi, azonkívül két óriási szelindek, valóságos véreb jár ki két oldalfülkéből éjszakára, hosszúra eresztett láncon. Akkor jön a korridorajtó, mely két kulcsra záródik, egyik van a kulcsárnőnél, másik a hetesnőnél, azt nem lehet kinyitítani anélkül, hogy mind a kettőt fel ne költse. A harmadik a lépcsőajtó; annak a szakácsnénál van a kulcsa, aki oly mélyen alszik, hogy mire azt feldörömböli álmából valaki, már az egész házat felköltötte. A negyedik a zárt folyosó rácsa, azt a szobaleány nyitná fel, de aki annyira félénk, hogy éjjel a szomszéd szobába sem mer átmenni egyedül. Az ötödik ajtó a komornám szobájáé. Az egy szemérmes hajadon, ki férfi szavára, habár egy szent, egy próféta legyen is az, éjjel ajtót nem nyit. A hatodik ajtó Emerencia kisasszony, a társalgónőm szobájáé, ki görcsöket kap és

elájul, ha éjszaka valaki a kilincset meg találja zörrenteni. A hetedik ajtó végre saját ruhásszobámé, mely csak egy általam kezelt gépezet által nyílik fel. Tehát hogyan jöhetne ide főtisztelendőséged éjjelben észrevétlenül?

— Engedjen nekem egy kérdést tenni a grófnő. Miután a grófnő innen a legbelső szobájából annyiszor járt le éjente a sírboltba, hogyan tehetta azt saját maga annyi zárt ajtón keresztül?

A grófnő arcán diadalmosoly ragyogott; a babonahívó a bölcs csapását győztesen bírta visszaadni.

— Óh, oda én nem azon az úton járok. Hálószobámból egy rejtett lépcső vezet alá előbb a könyvtárba, onnan ismét le a sírbolt kápolnájába. Én a családi lépcsőn szoktam odajárni.

Erre igen természetes ötlet talált volna lenni az apát úr részéről, ha felajánlja, hogy tehát majd ő elrejtőzik a könyvtárban, s ha a grófnő rábízta a rejteklépcső kulcsát, közvetlen közelében találandja magát. Csakhogy a grófnő jellemét ismerve, az ilyen expediens felemlítése által oly érzékenyen meg lett volna sértve uralgó prűdériája, hogy képes leendett az ajánlattevővel rögtön félbeszakítani minden további értekezést. Közönséges emberi (s tehát asszonyi) felfogás útján nem lehetett őt megközelíteni.

Az apát úr tudta azt jól.

— Grófnő, én maradok amellet, amit mondtam. Ma éjjel, a csillagászati nap középpórájában, itt fogok kocogtatni ezen az ajtón.

A grófnő ideges borzadással rázta meg vállait.

— Vagy azt hiszi ön — folytatá az apát —, hogy vannak földfeletti lények, amik a természet szabályait megcáfoló hatalommal bírnak, s zárt ajtókon keresztül járnak; egyik emberre nézve láthatók, másokra nézve láthatlanok; e törvény szerint én is bírhatok ugyanazon emberentúli hatalommal. Vagy pedig nem hiszi ön, hogy én, mint földből alkotott ember, mást tehessek, mint amit a természet örök szabályai meg-

engednek, azon esetben minden rendkívüliségnek meg fogja ön találni természetszerű magyarázatát. A bűvészet mai világban nem boszorkányság, Boscót és Galuchet-t nem égetjük meg a máglyán többé. Tehát vagy tartson ön Boscónak, vagy higgyen Paracelsusnak, én ismétlem fogadásomat. Amely órában a kastély rémei orgiáikhoz kezdenek, én itt fogok zörgetni a grófnő ajtaján e szóval: „In nomine Domini aperiantur portae fidelium!” Az Úr nevében nyílnak meg a hívek ajtajai. De senki ne tudjon erről kettőnkön kívül! Addig is Isten malasztja legyen önnel grófnő.

Theudelinda el volt ámulva, meg volt bővölve e rendkívüli ember biztos fellépésétől. Olyan magasból beszélt le hozzá, hogy szinte szentségsértésnek tartotta szavaiban kételkedni. És mégis lehetetlenségeket mondott! Hogyan történhetnék meg az? Csakugyan földfeletti hatalmú lény volna?

A grófnő látta ablakából, midőn a hintó a két pappal elhagyta a várakot. Az apát úr benn ült, s még kezével üdvözlést intett az ablak felé, melyben meglátta a grófnőt. Azután ottmaradt a grófnő az ablaknál, míg visszatért a hintó üresen.

A kocsisnő dicsekedve mutogatta az oldalzsebéből kivett borralalót. Egy új ezüstforintos volt az. Az összefutott leánycselédség kézzől kézre adva bámulta azt sorba. Csoda volt az! Magyarország tizenötmillió lakosából tizennégymillió ötszáz-ezer nem látott soha ezüstforintost.

Ez aztán a pap! Nem az a másik, aki papirosba takart négykrajcárosokat szokott osztogatni — vasárnaponkint — borralalóképpen.

A grófnőnek hosszúak voltak a percek az est közelgtéig. Nyugtalanul járt minden szobáján végig. Törte rajta a lelkét, minő úton, minő résen repülhetne be ide valaki, aki nem lélek. És azután, amint a hét órát ütötte, maga felügyelt rá, hogy lakosztályának minden ajtaja rendesen be legyen zárva, csak azután tért magánszobáiba vissza.

Ott elővette a flórenci művész terveit, amikben e várak

építészeti rajzai voltak. Nem először vizsgálta ő azokat. Midőn e várkastélyt atyjától megkapta, hosszasan keresztültanulmányozta a kastély tervrajzát. Az háromszor oly nagy volt, mint amekkorát ő elfoglalni szándékozott belőle lakásul, tehát ki kellett választania, hogy melyik lakosztályba költözzék. A középosztályban roppant termék voltak, gyűlések, nagy lakomák termei, fegyvertárak, képek, régiségek múzeumai. Az nem volt lakályos.

Abból is vezetett ki egy földalatti folyosóhoz egy rejtett csigalépcső; tán arra a célra szánva, hogy ha egyszer a török megszállja a várat, az őrség észrevétlenül kimenekülhessen; hanem annak a lépcsőit felszedette még nagyatyja mint egészen szükségteleneket, s a kijáratot betömte; ott nem jöhet fel senki. A szemközti balszárny az élvezetek után hajhászó ősök kedvenc tanyája volt, annak már voltak rejtekei, titkos fülkéi, sejtetlen átjáratok egy vastag fal üregén végig, egyik szobából és emeletből a másikba; leskelődő szegletek, képek mögé dugott ajtók, kandallók hallgatkozó üregei. Mindezeket részletesen felfedezte az építész terve. Theudelinda szűzi borzalommal sejté, hogy e titokkal teljes lakosztály nem felel meg az ő magas eszmejárásának. Azért választá azt a szárnyát a várkastélynak, mely a legegyszerűbb építészeti alakítás volt; fenn egyszerű, egymásba nyíló laksobák, földszint a könyvtár, és alant a kriptá. Ennek a szárnyaknak a hű terv nyomán semmi egyéb rejteke nem volt az imént említett titkos lépcsőzetnél, mely egyes célokból csupán a könyvtárba s a sírbolti kápolnába vezetett.

E kastélyban gondoskodva volt a várurak egész biotikai metamorfózisáról. Míg fiatal, bonviván; ha megérett, államférfi; ha megvénült, pietista.

Theudelinda grófnő azonban minden átjáratot befalaztatott, mely e harmadik lakosztályból a középosztályba vezet, s így onnan semmi közlekedés az ő folyosóival nem lehet. Kijárat csak az udvar felől van.

Tehát az ő lakosztályában sem rejtett folyosók, sem elforduló szobrok, sem gépsüllyesztők, sem álcázott kandallók, sem felnyíló padmalyok, sem kétfelé váló üres oszlopok, sem kiemelkedő márványkockák nincsenek, ellenben minden ablakon és kürtőn erős vasrács van. Ide emberi fortélyal bejutni nem lehet.

Csak egyetlenegy eset volt feltehető, az is csak a természettan, de nem a lélektan szabályai szerint.

Ez az eset, ha az apát úr az összes várbeli cselédséggel egyetértene. Ennek a lehetőségéhez ugyan nem enged közel férni az apát úr magas jelleme; de az idő is rövid hozzá, hogy azalatt, míg egy kastély szobáin végigmegy, minden vele szemközt jövő teremtest megvesztetessen, kivált olyan tanú jelenlétében, aminő Mahók plébános úr. Vagy annak is egyet kellene vele érteni.

Ez pedig lehetetlen.

És elvégre mi szüksége volna az apát úrnak e rejtélyes alakoskodásra, ha alakoskodás akarna lenni?

Theudelinda korán feküdni küldé cselédeit; Emerencia kisasszony előtt féloldali főfájásról panaszkodott, mire Emerencia kisasszonynak rögtön a másik féloldalon fájdukt meg a feje, s midőn a grófnő aludni ment, a társalkodónő egész fejét bebugyolálta melegített bodzavirágos vánkoskákkal, és nyögött halálosan.

A grófnő bezárkózott hálószobájába, s azután számlálta a lefolyó perceket. Pasziánsz-játékhoz fogott, de az egyszer sem jött ki; bizonyosan nem volt figyelme hozzá. Elővette Doré pompás metszvényekkel kiadott bibliáját (az Approbata szerint), s a metszvényeket nézegette benne; megszámlálta hány nő-, hány férfialak van e kétszázharminc nagy műlapon. Azután azt, hogy hány ló, hány teve van benne. Hány ember-ölés fordul elő? Azután a szövegével töltötte az időt. Megszámlálta, hogy minő magánhangzó van legtöbb egy lapon. Legtöbb volt az „a”, azután az „e”, azután az „o”, azután az „u”, leg-

kevesebb az „i”. Ez a francia szöveg volt. Összehasonlítva azt a magyar szöveggel, úgy találta, hogy abban legtöbbször az „e”, azután az „a”, azután az „o”, azután az „i”, végül az „u”, utóbb az „ö” és „ü”.

Ebbe is belefáradt. Zongorájához ült, és sokszor ismételt ábrándművekkel igyekezett lelkét megnyugtatni. Az sem ment. Kezei reszkettek, és lankadtan siklottak le a zongoráról. Mikor már a rémóra közeledett, nem tudott másra gondolni, csak a vonzó, kényszerítő látványalakokra. Azoknak rabja, megigéztette volt, s az idő lassú folyása kínozza, míg a rémjaj bekövetkezett.

Ilyenkor rendesen meglepte a láz ez ismeretlen kísértetvihar alatt; sietett levetkőzni, ágya dunnái közé bújt, füleit betakarta, míg a nehéz verejtékes álom elnyomta. Késő reggel aztán, mikor felébredt, azt hitte, hogy ott járt, ahova álmodta magát.

Ma este elővette talizmánját, amiben erőt keresett; az apát úr arcképét. Odahelyezte maga elé olvasóasztalkája támlányára s elmerengett rajta. Valóban oly emberfölötti lény volna-e ő, akinek szavára a záruk lehullanak, a kísértetek eloszlanak, a poklok bezárulnak? És mégis lehetetlen arra gondolni, hogy ez teljesüljön.

Mentül tovább haladt az éj, annál nyugtalanabban dobogott a szíve. Nem a minden éjjeli rémektől dobogott az most, hanem ez új rémtől.

Ha mégis lefetséges volna, hogy ez ember ez órában megzörgesse belső szobája ajtaját. Mi volna akkor ez az ember? Egy bűvész vagy egy szent?

A lassan forduló idő elhozta az éjfél. A toronyóra kondulásai végigrezgették a hallgató éjben.

Pontosan, amint szoká, az éjfél utolsó órakondulása után rákezdé a föld alatti dana a kísértetes misét.

A grófnő nem arra hallgatott most.

Hanem azt neszelé, nem hallatszik-e a mellékszobákban

ajtónyitás, kilincszördülés, kulcsok elfordulása a zárakban, közeledő léptek.

Semmi.

Ajtájához lapult, úgy hallgatott. A szobákban semmi nesz. Már egy óranegyed is elmúlt éjfél után.

S a föld alatti boszorkányorgia azalatt már áttorzult az áhítatos virginálásból a förtelmes dombérozásba. Úgy üvöltöttek, hörögtek, viháncoltak, nyihorásztak oda alant, mintha a pokol minden ördöge szavát adta volna egymásnak, hogy ma különösen kitesz magáért.

— Nem fog ő eljönni — mondá magában a grófnő, s már minden tagját rázta a hideg. Képtelenség volt azt várnia, hogy ember olyasmit tegyen, amire csak kísértő lélek képes. Alkovenjéhez indult, hogy lefeküdjék.

Abban a percben hangzott a kocogás az ajtaján.

És az ismeretes hang halk, de szilárd szóval mondá az egyezményes jelszót:

„In nomine Domini aperiantur portae fidelium!”

A grófnő felsikoltott.

Minden lélekerejét összeszedte, hogy eszmélete el ne hagyja.

Ez való! Ez nem álom! Nem hallucináció.

Ő itt van az ajtó előtt.

Előre!

A grófnő az ajtóhoz futott, s felnyitotta azt.

A pillanat hevélye felmagasztalt erőt kölcsönzött lelkének.

Ha rabló, ha varázsló, ha szent az, aki idáig tudott jönni, álljon vele szembe! Az a padló, amelyen az most áll, egy mélység sóhajhídja, egy nyomás a titkos rugó gombjára, s az lehull a sötét mélységbe. A grófnő e rugóra tette a lábát, midőn ajtaját felszakítá.

Ott állt előtte az apát úr. Semmi papi ornátus nem volt rajta, egyszerű, térdig érő fekete kabátot viselt és kezeiben semmi szent tárgy, monstrantia, szenteltvízhintő, hanem egy

jó rinoceroszbőr-pálca a jobbában, bal kezében egy zárt lámpa.

— Maradjon ön ott állva, ahol most van! — kiálta rá a grófnő parancsoló hangon. — Mielőtt átlépné e küszöböt, mondja meg ön, hogyan jutott ideig? Istennek, embernek vagy ördögnek segítségével?

— Grófnő! — szólt az apát —, nézzen ön végig szobáin. Minden ajtó tárva van. Tárva talált ajtókon jöttem a kastélyba fel. Hogy miként jutottam be az udvarra, azt majd elmondom, ha végeztünk.

— És cselédeim — kérde a grófnő elbámulva —, kik e szobákban alusznak?

— Minden ágy mennyezetének le van bocsátva a függőnye; én oda nem néztem. Ha alusznak, az igazak álmát alusznak, amely mély.

— Megfoghatatlan!

A grófnőt elhagyta erélye.

— Kérem, lépjen ön be!

Azzal egy karszékbe roskadt.

A kriptai zaj tetőpontját érte.

— Hallja ön e zsvajt?

— Hallom és értem! Azért jöttem, hogy szembeszálljak vele.

— A hit adott önnek ahhoz fegyvereket?

— Csak egy botot! — szólt az apát szívós pálcáját marokra fogva.

— Nem hallja ön keresztül László ősbátyám ordítását e zsvajon? — kérde a grófnő, megragadva mindkét kezével az apát úr karját. — Nem hallja ön ősnénéim rémséges kacagását?

— Hogy kitől jönnek e hangok, azt mindjárt meg fogjuk tudni — szólt a pap szilárdul és nyugodtan.

— Hogyan? Mit akar ön?

— Odamenni közéjük.

— Oda? Miért?

— Ítéletet tartani fölöttük. Ön azt ígerte, hogy együtt fog velem jönni.

— Én ígértem? — szólt a grófnő, két tenyerét keblére nyomva ijedten.

— Ön kívánta.

— Igaz, igaz! De úgy meg vagyok most zavarodva, hogy eszem nincs helyén. Önnek jelenléte e helyen! S e borzasztó rémzaj odalenn! Én félek!

— Hogyan? Ön, ki máskor egyedül ment le e rémek közé, most velem együtt félne ugyanazt tenni. Nyújtsa kezét!

A grófnő remegve tette lankatag kezét az apát kezébe, s midőn annak férfias szorítását érzé, szokatlan melegség, önbizalom, erély terjengett át erein, megszűnt reszketni, szemei nem kápráztak, szíve nem lüktetett sebesen. A férfi kezétől fölelevenült.

— Jöjjön velem — szólt a pap, korbácsát hóna alá véve, s jobbájával a grófnőt vonva maga után.

— Hol vannak ama lépcsőnek s a többi terméknek a kulcsai, amiken át kell mennünk?

A grófnő érezte, hogy a férfi kezét nem bocsáthatja el. Sem testi, sem lelki ereje nincs hozzá. Rábízta magát. Szárnyai alá bújt. Most már kénytelen követni a legborzasztóbb helyekre is; az alvilágba is.

Némán mutatott az antik rostélyzatú kulcstartóra, hol csomóba kötött kulcsok álltak.

A pap egyenesen kiválasztotta az igazi csomagot. Az sem volt csodatétel. A kulcs tollán rajta volt az ismertető kereszt. Ez a kápolna kulcsa.

A szőnyegajtó felnyílt, s az első lépésnél már tanúskodott valami az apát úr előtt afelől, amit úgyis tudott: egy pókháló szövevénye akadt keresztül az arcán. Nem járt e lépcsőn a grófnő soha.

Hanem a grófnő még nem ocsúdott fel káprázatából. Vannak ideges álomlátók, kik oly elevenen megálmodják a

soha nem látott helyeket hogy mikor egyszer ugyanazokat ébren végigjárják, azt hiszik, hogy már egyszer voltak ottan.

Mikor a grófnő vezetőjével végighaladt a lépcsőkön, azt súgá neki:

— Egy ablak ki van törve odafenn, s azon keresztül úgy süvölt be a szél.

S valóban, amint a csigalépcső kanyarult, ráakadtak egy kis fülke ablakára, mely nappal a lépcső megvilágítására szolgál, s az ki volt törve.

Pedig sohasem látta ő azt. A könyvtárajtóhoz értek.

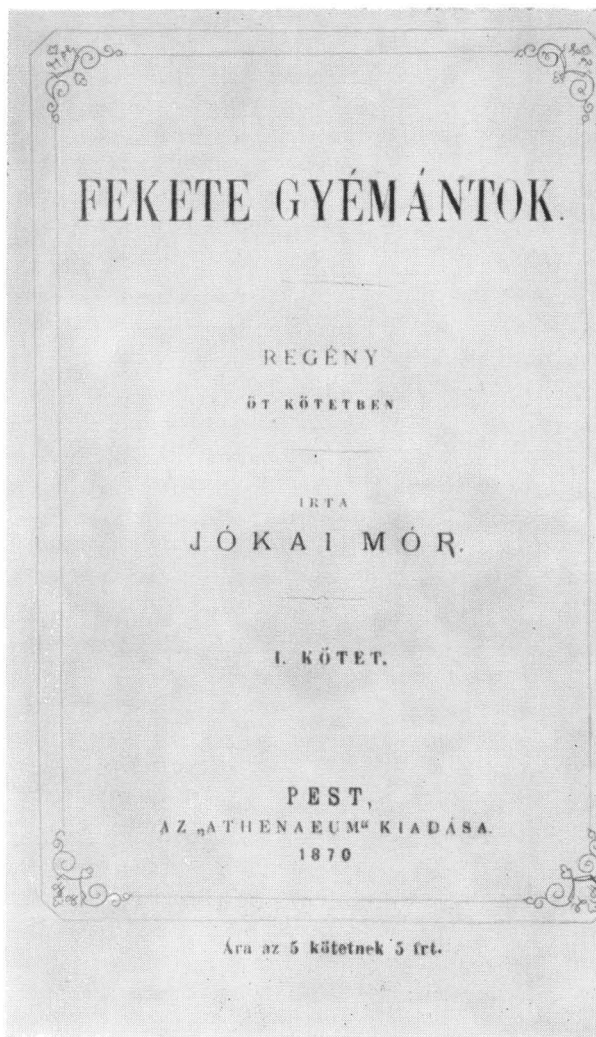
— Az a legborzasztóbb rám nézve mindig, amíg a könyvtáron végigmegyek — mondá a grófnő. — Mikor a hold a tetőzet üvegnégyszögein keresztülvilágít, s fehér udvarokat rajzol a márványpadozatra, annak a mozaikja mintha titkos írás volna. Egy szögletben, két szekrény között ott áll egy csontváz, üvegfülkében. A baloldali üvegmáriomban szent Loyola Ignác halott-álarca van viaszból.

Meglehet, hogy kicsiny gyermek korában valamelyik dajkájától hallotta ezt a grófnő.

Úgy volt, ahogy ő mondta. A hold felülről világított le az üvegpadmalyon keresztül; a csontváz ott állt az üvegszekrényben, s a viasz halottálcák sorban feküdtek egy üveglap alatt.

Hanem a grófnő nem járt itten soha. A szoba padlata fedve volt azzal a finom porral, amit „nap-por”-nak neveznek, aminek atomjait látjuk táncolni az ablakunkon besütő napsugárban, s mely évtizedek alatt réteget képez padlón, bútorokon. Lábnyom nem volt abban észrevehető.

Abban a percben, amelyben a grófnő és az apát a könyvtárba beléptek, nem volt a szomszéd kriptá kápolnájában zűrzavaros zaj hallható. A rémek elhallgattak. Hanem a rémnesznek nem volt azért vége. A kápolnaajtón keresztül hallatszott valami orgonaszóféle, minő a prelúdium szokott lenni a mise előtt. Csakhogy az is oly csúfondáros hang volt, mintha még az

Az első kiadás címlapja (1870)

orgonának is volnának elkárhozott szellemei, amik gúnyt dudorásznak.

A grófnő fulladozó kebelével támaszkodott a kápolnaajtó küszöbéhez, s kezének görcsös rándulásával tartóztatá vissza az apát urat, hogy ne nyissa még fel az ajtót. Reszketett minden tagja.

Minő rémhangok ezek?

És azután megzendült odabenn a „vesperae”.

Egy hang, mely a misemondó énekkanyarulatait utánozta, rákezdé: „Bacche, ad haustum intende!” *

Más hang hasonló tónusból ráfelelt:

„Et ad potandum festina!”

S következett, mintha szent könyv textusát olvasnák gyorsan:

„Gloria Baccho et filiae ejus Cerevisiae et Spiritui Vini, sicut erat in Baccho natus, et nunc et semper et per omnia pocula poculorum, Stramen!”

A grófnő jéggé fagyni érezé tagjait; a félelemhez jött a borzadály!

A grófnő értett latinul.

Most az orgonakíséret mellett megszólalt az antífóna:

„Date nobis de Cerevisia vestra; quia sitiunt guttura nostra!”

S rá a Psalmus:

„Dixit frater fratri suo:

Potes ne ebibere pocula duo?

Haec duo, tria, et adhuc quinque,

Nec sufficiant meae sitiendi lingvae.

Beati sint Bacchus, cum Cerere in uva,

Ut non cruciet nos sitis saeva.

A solis ortu usque ad noctem potabo,

* E mondat s az alább következő latin szöveg magyarul (Jókai fordításában) a regény végén (2. k. 265—66. l.) olvasható.

Et nullos nummos curabo.
Nisi quis biberit, ut ruat ter quater,
Non poterit dici noster sincerus frater.
Nos enim subinde tempore matutino,
Solemus bibere more palatino.
A meridie etiam bene facimus,
Ut Baccho grati simus,
Dicimur fratres esse bibaces,
Diu noctuque bibere capaces,
Et ideo, qui vult ad nos venire,
Debet sicut nos generose haurire.
Gloria Baccho.”

A grófnő az elkárhozottaknak azt a kínját érzé, amit kell azoknak érezni, mikor legelőször megtudják, hogy miről beszélnek az ördögök egymás között.

Következett a „Capitulum”.

„Fratres attendite, et sollicitemini, ut ex popina redeuntes omnes amphoras visitetis, et quid in illis invenietis, illico epotetis, ne in vanum veniat vinum, et hoc facite per omnia pocula poculorum. Stramen! Baccho Gratias.”

S most egy egész pokolbeli kórus, egész sereg férfi és női ördög zendíté rá a csúfolódó himnuszt:

„Bacche, genitor Cereris,
Deus haustum diceris,
De tua clementia
Potum in abundantia,
Et bibemus alacriter
Tuam laudem jugiter
In haustu propagabimus,
Quandocunque potabimus,
Sit tibi Bacche Gloria!”

Most a csengettyűszó hangzott.

És aztán a papi hang áhítatos áldása:

„Bacchus vobiscum!”

Rázendült a kórus:

„Et cum cantharo tuo!”

Folytatá az „oratio”:

„Voremus! Vomipotens Bacche! Qui sodalitatem nostram in tuum honorem erigere constituisti, da, quaesumus, ut eadem sodalitas, ab omni persecutione libera, strenuis potatoribus augeatur. Per omnia pocula poculorum . . .”

A kórus rázengé: „Stramen!”

A grófnő nem bírta tovább lábain állani, térdre roskadt, s önkívületben tekintte fel a papnak arcára, kinek alakját megvilágítá a felülről besütő holdfény, mintegy glóriát alkotva büszkén fölemelt feje körül.

Az apát úr a kápolna zárába taszítá a kulcsot.

A grófnő eléje tartá kezeit irtózáttal, borzalommal:

„Ne nyissa ki! Ne tárja fel! Az ott a pokol!”

Az apát úr bátran, büszkén, haraggal monda:

— „Nec portae inferi! . . .”

S azzal elfordítá a kulcsot, s feltárta a nehéz vasajtót.

A felnyílt ajtón keresztül egyszerre végig lehetett tekinteni az egész látványt, amit a kápolna és a sírbolt kivilágított ürege nyújtott.

A könyvtárból négy lépcső vezetett le a kápolnába, a kápolna szentélyétől aztán ismét nyolc lépcső le a sírboltba.

A kápolna oltárán mind meg voltak gyújtva a gyertyák, ez világította meg a sírbolti jelenetet.

De minő jelenetet!

A sírbolt hosszában elnyúló asztal mellett ültek és lakmároztak, de nem a grófnő ősapái és ősnénjei, hanem valamennyi cselédje.

A házába bezárt némbercsoport mulatott a házából kizárt férfihaddal.

Abban a percben, amint az apát felnyitá az ajtót, a torz-mise éppen végződött, s az egész cótus egyszerre rákezdé a tivornyadalt utána.

Most már látta a grófnő, hogy micsoda kísérteteket tart kastélyában.

Minden nőcselédjének volt egy férfi udvarlója: a szomszéd major őrnokei, majorosai, vadászai.

A félnék szobaleány, ki éjszaka ki nem merne menni a folyosóra, az urasági őrnök poharát töltögette, az erényes komorna az ispán hajdújával ölekezett; a kapusnő, az öreg matrona, ki mindig józan, az asztal tetején táncolt, s egy boroskancsót tartott két kézre fogva, annak dalolt, valamennyi rikácsolt, kurjongott, vihogott és verte az asztalt, mint az öreg dobot. A juhász, a grófnő ösatyja, a kancellár sírkövének tetején ült, lábait átvetve a keresztben, és fújta a dudát. (Ez volt az, ami az orgonát paródiázta a gúnyvesperae alatt.) S a főpap sírlapjára volt felállítva a csapra ütött hordó.

Valamennyi némbor a grófnő selyemruhába volt öltözve, kivéve a kocsisnőt, ki férfiruhát viselvén, szimmetria kedvéért a szeretőjét, a majorkocsist öltöztette fel némbornek; a nagy, bajuszos fickó fején megismerte a grófnő hálófőköttőjét és termetén a csipkés frizírozó köpönyeget, amit naponkint használni szokott.

És ami legborzasztóbb volt! Ott látta az asztalfőn elnökölni Emerencia kisasszonyt egy fiatal diáknak kétségbevonhatlanul bizalmas közelségében. A kisasszony a grófnő lángszín selyemszalüpjét viselte (a grófnő sovány volt, a kisasszony kövér). És piros volt a bortól és — hallatlan! — kegyetlenül pipázott egy öblös tajtékipiaból — Emerencia kisasszony!

A férfinép részegen üvöltött, a némborhad féktelenül sivalkodott, a dudu nyekegte a nótáját, a vert asztal pufogott; s a kápolna oltára előtt kiterjesztett karokkal éneklé az álpap az istengúnyoló végáldást: „Bacchus vobiscum!”, melyhez teljes erejéből kolompolt egy csengettyűvel a ministráns.

Hát ezek kik voltak?

Az álpap senki sem volt más, mint maga a sekrestyés, felöltözve plébánosának az ő gondja alá bízott díszöltözetébe,

fején egy improvizált infulával. A ministránsa volt maga a harangozó.

A grófnőt hármias borzalom nénítá meg e látványra. Ez a keserű hálátlanság elfacsarta szívét! Ő ezeket a lányokat úgy tartotta, mint saját gyermekeit, ártatlan angyaloknak hitte őket. Vasárnaponként maga orgonázott előttük a vártemplomban, s énekelt velük együtt. Abból az ételből ettek, amiből ő, soha egy pirongató szót nem hallottak tőle. És ők meggyalázzák érte ősei sírboltját, rémítik ideges asszonyukat kísértetjajukkal éjről éjre, míg félőrült álomkórost csinálnak belőle s ami legnagyobb vétkük, viselik az orgiákon asszonyuk ruháit, hogy az a férfi érintéstől megszenstelenített, borral leöntözött, dohányfüsttől átjárt öltönyöket viselje ismét sorban hajadon természetén!

De nagyobb volt e keserűségnél a szentségtörés feletti borzalom. Minő ördögi gondolat: a vallás kegyes szertartásai-ból förtelmes bacchanált torzítani. Papi ruhát, oltárt, infulát, szentséget megfertőztetni, breviáriumot, litániát, zsoltárt korcs-madalból szerkeszteni. Mekkora „JAJ” ez a botránkozónak! Ez a „jaj”, mit az írás enlít, minden emberi fájdalom között a legnagyobb, mert írja nincsen.

És végre a rémület.

Egy csoport ittas férfi, és ugyanannyi bőszült megéra! A legszörnyűbb vétek forró tettén kapva! Ha ezek észreveszik, hogy őket valaki megleste: azt ízekre fogják tépni. Húsz örült, démoniákus vétkezővel szemben egyetlen férfi és egyetlen asszony!

A grófnő látta az apát úr szemében villámlani az apostoli haragot, s megijedt tőle. Megragadta mindkét kezével a pap kezét, hogy visszatartsa őt.

Az apát azonban kirántá kezét, s egy szökéssel a négy lépcsőn leugorva, odaszökött az álpaphoz, s amint az éppen paródiázó mozdulattal kiterjeszté karjait a tivornya gyülekezet fölé e gúnyszóval: „Stramen!”, az apát úr olyat húzott neki

kettőt a hátán végig a rinocerosz korbáccsal, hogy szétrepedt a cifra stóla, a ministráló harangozót pedig egy rúgással úgy lelökte a kriptába, hogy az a hosszú asztal alá gurult valamennyi lépcsőn végig.

S amit azután most látott a grófnő, az valóban álomszerű vízió volt.

Mint rohan egyetlenegy férfi egy korbáccsal kezében egy egész pokoltábor közepébe; megkapja félkézzel a hosszú asztalt, s egy lökéssel felfordítja azt kancsóstul, lakomástul együtt, s azzal nekivág ostorával az egész csoportnak.

Azok, mintha az ítélet napja következett volna be, s az apokalipszis csodái zuhannának alá a felhőkből, rémülten, örülten ugráltak fel helyeikből, s ordítva, sikoltva tódultak a kriptajtó felé. Ez egyetlen bátor alak úgy dúlt közöttük, mint egy szent György a sárkányok között. A korbács pufogott a hátakon, a jajszó, az üvöltés szaporodott; férfi, leány egymást legázolva törte magát a lépcsőkön fel, mik a kriptafolyosóhoz vezettek, aki hátul maradt, ordított, azt hitte, őt viszik a pokolba; a dudás négykézláb menekült, veszedelmére a rajta keresztül bukdosóknak. A pap nem ismert irgalmat, emléktelenül el nem bocsátott senkit. A rémült csőcselék között senki sem mert védelemre gondolni. A tetten kapott bűn gyáva: a meglepetés rögtöni volt és váratlan; aztán a papnak irtóztató öklei voltak; egyetlen vadásznak jutott eszébe, szegletbe szorultan, az a kétségbeesett gondolat, hogy megkapja a pap kezében a korbácsot, hanem kapott azután annak a bal kezétől egy olyan pofont, hogy jobbnak találta a hátával fedezni a visszavonulást.

„Vágjad! Vágjad!” — suttogá a grófnő, amint látta kényeztetett cselédeit egymás hegyén-hátán bukácsolva egy gomolyba rekedni az ajtónál. Emerencia csak a fejét dugta, hogy az arca ne kapjon a korbácsból. Leghátul maradt a sekrestyés, ki hosszú stólájától nem tudott szaladni, annak a hátát addig paskolta a pap, míg rongyokban hullott le róla a papi palást.

Mikor az utolsó *convivat* is kilökte a küszöbön az apát úr, becsapta utánuk a sírboltajtót. És azután visszatért a grófnőhöz.

A pap arcán sugárzott valami, ami a dicsfényhez hasonlít. A férfierő volt az.

Amint a grófnő elé ért, a hölgy leborult előtte a földre, és megcsókolta a pap lábait. Szólni nem tudott, csak zokogott.

A pap felemelte őt a földről.

— Térjen magához, grófnő. Küzdje le gyöngeségét. A helyzet, amelyben ön most van, minden testi, lelki erőt összeszedni parancsol. Gondolja meg, hogy e percben rajtunk kettőnkön kívül egy élő lélek sincs e várkastélyban, mert az ajtót, mely az udvarra visszavezet, én bezártam. Legyen ön józan. Legyen eszénél! A bolondságnak vége. Azt láthatja ön, hogy rossz szellem csak emberi testben kísért, s azok ki vannak úzve.

— Mit tegyek? — kérde a grófnő, s erőttette magát, hogy ne reszkessen.

— Vegye lámpásomat, addig, míg én kimegyek a kripta rácsajtáját bezárni, hogy a kastély ez oldalról nyitva ne maradjon; s azon az úton, amelyen idejöttünk, térjen vissza hálószobájába, keresse elő teakatlanát, és főzzön magának teát, mert fázik.

— Egyedül?

— Mondja ön szívében: „Ha Isten velem, ki ellenem?” — s nem lesz egyedül. A rémlátás nagy betegség. A gyógyszer heroikus volt. Akarom tudni, hogy használt-e.

A grófnő összeborzadt.

— Mitől retteg ön? A csontvázról a szögletben? Jöjjön oda velem!

S azzal megfogva a grófnő kezét, s felvéve a lámpást a székről, odavezeté Theudelindát a csontvázhoz. Ott felnyitá a hosszú üvegszekrény szárnyát.

— Nézzen ön ide! Nem rémületnek, de az Isten bölcsességét hirdetésnek alakja ez. Az egész csontépület minden egyes

ízeckéje egy titkot magyaráz meg, hogyan tette az Úr a halandó embert uralkodóvá a föld felett. Tekintse ön e koponyát. E boltozatos homlokra van írva az emberi nem joga a világhoz. S e derékszöget képező arcél a fehér faj előjoga a többi fajok fölött. E koponya tanít bennünket arra, hogy mennyivel tartozunk Isten végtelen kegyelmességének, ki minket ily csontalkatúvá teremtett, s minden teremtései fölé s minden emberi fajok fölé emelt. Egy koponyának látása ne borzadályt, de ihletet költsön szíveinkben; mert a Mindenható legnagyobb szerelmének jele az kiválasztott, kitüntetett gyermekeihez.

A pap rátette a grófnő kezét a csontváz koponyájára.

A grófnő megszűnt reszketni. Úgy érzé, hogy ez ember szavai új vért öntenek ereibe.

— Most térjen ön szobájába vissza, sietve jövök én is. De az oltáron is el kell oltanom a gyertyákat, hogy tűzveszély ne legyen, ha leégnek.

— Jó. Megyek egyedül — szólta a grófnő. — Magamért nem félek többé, de az ön életét félttem. Ha ön most kimegy a sötét folyosóra, meglehet, hogy a gonoszok bosszút forralnak; azóta magukhoz tértek, s önre rálesnek és megtámadják.

— Arról is gondoskodtam — szólta az apát úr egy revolvert vonva ki oldalzsebéből. — Készen voltam rá, hogy gyilkosokkal is találkozhatom. Tehát Isten nevével menjen előre a grófnő!

Theudelinda kezébe vette a lámpást, s végighaladt a hosszú könyvtáron.

A pap utána nézett, míg az ajtón kilépni látta. A grófnő nem esett vissza betegségébe.

Sámuel apát sietve tért vissza a kriptába; onnan a kripta lépcsőin felhaladt a folyosóra. A folyosóban egy cintáiban lobogott még a kísértetes láng.

„Alkohol szalmiákkal vegyítve!” — dörmögé magában az apát. — „Ez volt az, amitől Mahók úr megrettent.” Mellette hevert a hosszú lepedő, a nagy kísértettejjel. Az apát bevonta a lángoló edényt a szögletbe. Tudta, hogy a sötétben

találkozásnál nem előny az egyik félre nézve, ha meg van világitva, s azzal óvatosan haladt a sötét folyosón előre. Nem találkozott senkivel. Dejszen elfutottak azok, még tán most is futnak! A rácsajtó tárva maradt. Azt bezárta, s levonta róla a kulcsot. Azzal ismét visszatért a kriptába; annak is bezárta az ajtaját belülről. És azután elotlogatta az oltáron égő gyertyákat. Az utolsót kivette tartójából, s azzal világitott magának, míg a grófnő szobájához visszatért.

A grófnőt ott találta asztala előtt ülve a párolgó teakatlan előtt.

Szót fogadott.

Mikor Sámuel apát belépett hozzá, a grófnő áhítattal tette össze kezecit és rebegé:

— Én szentem! Én apostolom!

— Nem illetnek ily magas címek, grófnő! — szólt az apát. — Megelégszem, ha e nevet megérdemeltem: „ember!” Azt látja ön, hogy csodákat nem tettem, mert csupán halandó emberekkel volt dolgom; amit előre tudtam, s hogy a csodálatosnak, a rendkívülinek minden aureoláját lefűjjam ez eseményről, azt is elmondom, hogyan jöttem idáig annyi zárt ajtón keresztül. Hanem kérem elébb, töltsön magának teát a grófnő, s ha részeltet vendégszeretében, nekem is; kissé fel vagyok indulva a lefolyt jelenetek által, s azután beszéljünk a tárgyról, mintha a legegyszerűbb történetről fecsegnénk unalmas téli estén.

A grófnő töltött teát magának és vendégének, s azután elhelyezé magát karszékében, selyemburnuszát összevonva magán. Még mindig fázott.

— Tehát arról, hogy itt közönséges emberi csínnyal van dolgom, az első értesülés után meg voltam győződve — kezdett hozzá az apát. — Amit egyszerű barátom, a plébános elmondott, abból észlelhettem a következőket. Akik az éjjeli lármát csinálják ideleinn, azok nem lehetnek mások, mint a házi cselédek maguk. Hogy mire való e zaj, azt megmagyarázta

előttem az a helyzet, amit a grófnő itt maga körül teremtett; csupa leánycselédekkel véve körül magát, akikhez férfinak nyíltan közelíteni nem szabad. Ők találtak más, bűnös találkozási módot, s hogy a grófnő azt soha fel ne fedezhesse, a kísértetek rémvilágításával vették azt körül. Ha csendben, suttogva fűttek volna vétkes kicsapongásaikat, a grófnő rég megtudta volna azt. Abból, hogy Mahók plébános a sekrestyésével a rácsajtón keresztül menekült ki, megtudtam azt, hogy az a rácsajtó az, amelyen a férfiakat be szokták eresztetni a kastélyba; és azonfelül azt is, hogy a sekrestyésnek be kell avatva lenni e szövevénybe. Azután így számítottam: hogy a fehér-cselédség a várból a kriptába juthasson, szükségképp a pincegádon át kell leszállniok. Akkor, midőn a szobákat így elhagyják, okvetlenül minden ajtót tárva hagynak maguk után, nehogy a későbbi ajtónyitogatással, midőn visszatérnek, a grófnő figyelmét felköltsék. A grófnő társalkodónőjének arcán, szemem, bőre színén olvasható, hogy az a néember élvsovár, ínyenc és sörissza. És az első ebédnél láttam, hogy hipokrita is. Tiltakozik a szeszes italok ellen. Tisztában voltam vele. Semmi kétségem sem volt aziránt, hogy mindent tárva fogok magam előtt találni. Hogy neszt ne költsek, gyalog jöttem el a kertajtóig. Friss havon számos férfilábnyom vezetett odáig; tudhattam, hogy a társaság ismét együtt van. A nyílt kertajtótól egyenesen vezettek a lábnyomok a kriptafolyosó rácsajtáig. Az csak be volt támasztva. A folyosó jobb szárnya vezet a kriptához, a bal a pincegádonhoz. Ennek a lépcsőin felhaladtam, annak az ajtaja is nyitva volt. Bizton számítottam rá, hogy azon túl is minden ajtót tárva fogok lelteni. Úgy is volt. Most csak egy nagy kérdés van még hátra. A grófnő legközelebbi szobája a ruhatár. Annak az ajtaját nem kulcs zárja be, hanem egy ütőköző, melynek rugóját a grófnő innen saját szobájából szokta kezelni. Pedig annak az ajtónak is nyitva kell lennie. Ezt a dohányfüst átjárta öltöny tudatta velem. Ezek a némberek éji orgiáikhoz kilopogatják a grófnő selyemruháit. A luxuries

szereti a luxust. De hogyan lehet ez ajtó nyitva? Annak is igen egyszerű magyarázata van. Mikor a grófnő hálósobájába távozik, hirtelen odadugnak egy kést a ruhatár ajtajának ütközője elé. S amint aztán a grófnő a gép rugóját megnyomja, az ütköző nyelve a kés lapjára csapódik, onnan rögtön visszaugrik, s az ajtó záratlan marad. A kés most is ott volt az ajtó közé dugva. És így a grófnő éjről éjre egész hálósobája ajtajáig tárva-nyitva hagyott ajtók mellett aludt, kitéve rablók megtámadásának; egyedül hagyva és agyonrémítve kísértetes zajgás által, hogy szobája ajtaján kilépni ne merjen, hogy cselédeit szólítani ne is próbálkozzék. Grófnő, ez szörnyű büntetés volt önre!

— Büntetés! — rebegé a grófnő elképedve.

— Igen, büntetés! Mert ön e szenvedést megérdemelte.

Theudelinda megrettenve tekintte az apátra.

— Grófnő! — szólt az apát úr szigorral. — Önnek nagy része van azoknak a kárhozatában, kik az ön környezetéből a bűn meredélyén lesikánulottak. Ön vitte őket oda. Az ön makacs szeszélye, az ön bizarr ötletei kényszeríték e némberekre a hazugságokkal teljes életmódot. S a természet megbünteti az ellene lázadókat. S a lázadást ön követte el, ki hosszú évsoron át kizárta magát a világból, s azt hitte, hogy másokat is kizárhat onnan magával együtt. Ez nagy tévedés volt, s nem maradt bosszultatlanul. Most két bíró előtt áll ön. Egyik az ég, másik a világ. Az ég haragra, a világ nevetésre kész. S a mennydörgés s a gúnykacaj egyaránt kínzó lesz önre nézve. Mi védelme van ellenük?

A grófnő megbénultan rogyott karszéke támlányára. A rohammal végigzajlott ijedelmek, botránkozások és undorodások után most még a pap vádjá által önlelkiismerete kínzó rémétől is kiszenvedni! Ez a nagy szorongás még a kiállott izgalmakat is túlhaladta.

Mély hallgatás állt be.

S e hosszú csend alatt folyton hangzott az idéző harangszó

a grófnő lelkében: „Mi védelme van önnek az ég haragja s a világ gúnykacaja ellen?”

Végre azt hívé, hogy megtalálta a védelmet, s egy eszmétől felvillanyozva felemelkedék, s ezt rebegé az apát úrnak:

— Kolostorba fogok menekülni, hová a világ gúnykacaja el nem hangzik. Ott fogom a hideg kövön térdepelve az ég haragját éjjel-nappal imádkozva megengesztelni. Ön, főtisztelendő atyám, kegyes lesz mellettem közvetítő szót szólni egy zárdafőnöknőnél, ki legszigorúbb rendet tart. Ott élve eltemetem magamat, és senki nem fogja nevemet emlegetni többé. Összes vagyonomat, melyet sok éven át fukarkodva szereztem, és egész ősi birtokomnak éltem fogytáig való haszonvételét hagyományozom azon szerzetnek, amelynek ön főnöke; egyedül azt kérve, hogy megszentelt család sírboltom kápolnijában minden éjjelben egy ájtatos vesperat tartsanak, míg e kastélynak birtokában leszek.

A grófnő az életről lemondás szomorú hangján rebegé e szavakat; hangja sokszor suttogássá vált s el-elcsuklott, midőn erőt akart neki adni.

Az apát úr is felkelt helyéről, s amint a grófnő eléje nyújtá reszkető viaszfehér kezét, megszorítá azt, s aztán büszkén fel-emelve arcát, mondá:

— Üljön le, grófnő, és már most hallgassa, amit én beszélek. Hogy legelőször is aziránt tisztában legyünk, amit ön szavai végén említett: sem nekem, sem az én rendemnek az ön kastélya, birtoka, pénze nem kell. Az nem a mi feladatunk: gyöngé szívű emberektől a lelki összeroskadás perceiben világi vagyonaikat eláhitatoskodni. A középkori örökségért csúszás által mi magunkat gyűlöletesekké nem tesszük. Nem is az a dolgunk, hogy az ön családi kriptájában minden éjjelkor mezítláb vecsernyézzünk, a nap többi részét meg az ön jövedelmeinek konyhai és pincei művészet útján való elfogyasztásával töltjük be. Erről az eszméről tehát egyszer mindenkorra tegyen le a grófnő!

A grófnőt meglepték e szavak. Minden érzelmein a vonzalomnak keresztülment már ez ember irányában, most még csak az volt hátra, hogy önzetlenségeért, a világi vagyion magas visszautasításáért *becsülni* is kényszerüljön, hogy teljesen alá legyen vetve ez ember uralmának.

— És már most arról a gondolatról is tegyen le a grófnő — folytatá az apát —, hogy magát valami klostomba eltemesse. Ott nem fogná a grófnő megtalálni azt, amit keres: a nyugodalmat. Csak gondolkozzék rajta kissé! Az ön felfokozott képzelgése mellett, mit a kolostori idegrontó magány még kínzóbbá szokott tenni, lehetne-e önnek egy misét végighallgatni? A psalmus, az oráció elzengése alatt nem örökösen a gúnyszöveg kísértene-e az ön lelkében; a legájtatosabb énekhangok alatt nem ott állna-e az ön fülei mellett az a démon, ki a kórusba belerivallja a korcsmadalt? És valahányszor egy apácatestvért látna ön ájtatos arccal az oltár előtt térdepelni, nem mindig az jutna-e eszébe: az én kegyenceim is ilyen ájtatos arcokat hazudtak imádkozva, és imádkoztak akkor nem az Istenhez, hanem az ördöghöz! Nem! Grófnő, ön rossz helyre menekülne a kolostorba, az oltár elé. Más emberre nézve lehet az menedék; önre nézve kárhozat helyei azok és botránykozás kövei, amikben mindennap felháborodnék önmagában és úgy járna, mint a költőtől megénekelte remete, ki elfelejtette az imát, és ahelyett átkozta az Istent!

A grófnő szemei lángoltak e rémlátvány alatt: „Igaz, igaz!” — rebegé, és oly elevenen látta mindazt, amit az apát elmondott.

— Önt a botrány kínzó emléke száműzte e templomból, és megfosztotta az imádságtól!... — folytatá a pap kegyetlenül.

— Igaz! Igaz! — hörgé a grófnő mellét verve ökleivel. — Én nem láthatok többé templomot, és nem vehetek többé ajkamra imádságot! — s azzal kétségbeesetten veté magát oda a pap lábaihoz, és megragadá annak kezét egy kárhozatra menő görcsös erőszakoskodásával, és magánkívül kiálta. —

De hová meneküljek hát, ha a templomba nem? S mivel védjem magamat, ha imádsággal nem lehet?

A pap kenetteljesen válaszolt:

— Meneküljön a grófnő saját szívébe! Ott a menedék! És védje magát jótetteivel! A jótettek majd imádkoznak ön helyett.

Theudelinda forró homlokához szorítá a pap kezét. Azután töredelmesen felemelkedék, s karjait széttárva mondá:

— Rendelkezzen ön velem! Parancsoljon, mit tegyek!

— Térjen vissza a nagyvilágba, s foglalja el helyét, mely önt ott megilleti.

A grófnő megdöbbenően hátrált vissza, s merev szemekkel tekintte a papra.

— Én térjek vissza a hiú nagyvilágba, melyet huszonöt év előtt elhagytam? S amely világnak örömeit magamtól elutasítottam, most annak a gúnyját hívjam fel magam ellen?

— Grófnő, ön életének azt a felét, mely örömeiket oszt, eltékozolta hibásan, helytelenül. Most még hátra van életének az a fele, melyben a világ tiszteletét lehet megszerezni. Még jó idő van a megtérésre.

— Atyám, gondolja meg ön, hogy azon körökben, amikben megjelenésre ön engem kényszerít, számomra csak gúny, megaláztatás terem. Engem az új nemzedék nem ismer, rokonnaim kicsúfolnak.

— De van egy bűvkör, amelyen belől mindenkit rögtön megismernek és senkit ki nem gúnyolnak. Akarja ön e bűvkört maga körül vonni?

— Helyezzen ön bele! Minő bűvkör az?

— Elmondom grófnő. Az ön nemzete egy nagy küzdelmen megy most keresztül; a szellem küzdelme az. Mindenki törekszik az előrehaladt nagy nemzeteket utolérni: a tudós, a költő, az állambölcs, a nemzetgazdász, az iparos, a népnevelő; a férfi, a nő, az ifjú, az agg, a főúr, a közpolgár. Ha úgy tudnák mindannyian, mennyire egy cél után törekesz-

nek, csodákat mívelhetnének; de el vannak egymástól szakítva, s külön magára fáradsz, és kifárad sikertelenül mindenik.

A grófnő feszülten figyelt; még nem érté a pap célzatait.

— Mije hiányzik ez óriási törekvésnek? Egy központ. Az országnak nincsen központja. Debrecen egészen magyar, de vallásfelekezeti kizárólagossága megfosztja az univerzalizációtól; Szeged jó helyen van, de a kezdetlegesség stádiumában, és egészen demokrata város; Kolozsvár magyar is, elég jól is vannak benne vegyítve az arisztokrata elem és a hazai kultúra alkotórészei; de túl esik a Királyhágón, s a Bethlenek, Bocskaiak korszakának vége. Pest volna hát az egyedüli központ. Sajátos egy tanya! Beutaztam mind az öt világrészt, de sehol a világon ehhez hasonló alakulást nem láttam. Ott minden úgy áll elő, mintha senkinek a másik emberre nem volna gondja, s minden ember azt hinné, hogy a világ megáll ott, ahol ő elhagyta. A Dunán érkezőt meglepi a nagyszerű partsor tágas előterével, s most e gyönyörű hosszú tért elkezdik beépíteni hatemeletes bérházakkal; természetesen ahány ház, annyiféle stíl. Látjuk egymás mellett a római, a mór-spanyol, a reneszánsz-kori palotákat, miket hatalmasan inzultál egy szemközt emelkedő félig hollandi, félig gót idomú középület. E látványt kiegészíti néhány falusi torony. A lánchíd monumentális alakjával szemben emelkedik egy kőskatulya négy toronnyal: erről azt mondják, hogy „bazilika”; most úgy néz ki, mint egy nagy vesztőhely; hanem annál több óriási gyárkémény mered elő mindenünnen, a város közepéből, örök füstöt terjengetve el fölötte. Gyár, lerakóhely, akadémia-palota, bálház, bérkártyaház, múmalom, egymás hegyén-hátán, az akadémia szöglete elszorítja a rakparti közlekedést, s a rakpart lármája elnyomja a tudósok értekezletét; a múmalom füstje elfojtja mind a kettőt, s a városházának igazi ősmuzulmán mintára alkotott minaretje hirdeti az idegennek hogy: gyere csak beljebb, itt van Konstantinápoly.

A grófnő már mosolyogni is tudott a pap előadásán.

— Úgy is találja. A belváros egy tömkeleg, amelynek az utcáit még akkor alapították, mikor a városháztéren a rác kereskedők sertéspocsolyái voltak, szűkek, rendetlenek; hanem a kirakatokban európai fény és pompa; a szél szemétkupacokat hány szemek közé; hanem az utcán járó közönség toalettje vetekedik Párizssal. Seholy annyi gyönyörű nőarcot s annyi rongyos koldust nem találni, mint ott, minden lépten. A szűk utcákon egymást éri az úri fogat s a nyüzött bőröket szállító szekér. A külvárosok mesés mohósággal épülnek, kis ház, nagy ház, ki-ki a maga gusztusa szerint, s az építés miatt örök a por a szél minden lendületére. Egy-egy kis zöld oáz, akkora, mint egy nemesi kúria kertje, a többi sivatag kőhalmaz. A város körül egy Szahara, melyet szorgalmasan szántanak, hogy a sirokkónak legyen mivel bajlódni. Ez a város külső képe. Nem tudni, gyárvárosnak indul-e, kereskedelmi empórium akar-e lenni, tudományok, művészetek városává emelkedik-e, országváros lesz-e, vagy pedig csak amerikai telep, ahova a világ minden részéből mindenféle osztályú ember siet pénzt keresni, de ha egyszer meggazdagodott, ott meg nem marad, hanem menekül falura vagy külföldre.

A grófnőt érdekelte a leírás.

— A társadalmi viszonyok aztán éppen olyanok, mint a külső alak. Külön kínai fallal körülzárva minden osztály. A kereskedelem, a börze-üzelem német és zsidó. Ez nem olyan baj, mint az, hogy szédeleg, és a bécsi pénzpiac minden szeszélyétől halomra omlik. Magyar elem a táblabíró-osztály és az iparos. Ehhez járul valami húszezer Fölvidékről jött tót, ki az alsóbbrendű kézi munkával foglalkozik. Van ott a nemzetnek művészete is, de nem divat azt pártfogolni; van tudománya is, de nem tartozik a bontonhoz vele foglalkozni; van irodalma is, de kevesen tudnak róla; vannak előkelő körei is, van magas arisztokráciája, de azoknak a termei zárva vannak mindenki előtt, aki nem hozzájuk tartozik, vagy nem oda hivatalos. Szétziláltan, egymástól magára hagyva küzd, sóhajt, panasz-

kodik, emeli a terhet külön-külön minden ember, s a legjobb eszme is elvész a meg nem értés miatt. Hiányzik a találkozási tér. A közélet még van bénítva; kivételes törvények eltoltanak minden összejövetelet az országban. Megyeház, országgyűlés bezárva. Egyedül a társadalom parkettjei azok, ahol még annyi nemes törekvésnek találkozni lehetne. De ki nyissa meg termeit e célra? Főrangúink egy része közönyös, más része élvezetet hajhász, melynek semmi egyéb célja, mint éppen az, hogy magát mulattassa; vannak elegendő, kik értik feladatukat, teljesítenék is örömet, de akiket az utóbbi évtized veszteségei úgy megrontottak vagyonukban, hogy nem képesek a nyílt terem költségeit megbírni; s aki végre tudná is, tehetné is, hogy a nagyvilág sorompóit megnyissa saját úri lakában, azt meg oly tragikus gyászemlék száműzi a fővárosból, mely örökre eltiltja a jókedv zaját a lefátyolozott képek termeiből. És így nincs az egész vízözönben, mely bennünket eltakar, egyetlen száraz pont, ahol a jók, a bölcsek és igazak minden osztályból találkozhatnának. Olyan pont nincs!

— Lesz! — szolt a grófnő, felmagasztosult arccal kelve föl helyéből. Egész lelke áthevült már az új gondolattól, melyet a pap még jobban ki tudott színezeni.

— Ön megértett engem! Ez a menedék egyúttal önnek is mentsvára. Ha ön felköltözik Pestre, ha ott rangjához és jövedelméhez méltó házat tart, termeit megnyitja a nemzet „krém”-je előtt, melyhez nemcsak az előkelő rang tartozik, de melyhez hozzászámítjuk az egész művelt világban a tudomány, a művészet, a politika, az egyház kitűnősegeit, ha lesz egy tér, amelyen a tudós a főpappal, a költő a mágnással egyenlőnek van bemutatva; ha a vagyon és szellem arisztokráciája egyesül, hogy életerős eszméket eredménydús tettekkel érleljen, ha lesz egy szalon, melynek közepéből indulnak meg a közművelődés, a népboldogítás, a segélyezés apostoli missziói, nem áldáson és köztiszteleten fog-e nyugodni e szalon úrnőjének feje, a honpolgári dicsőítés glóriájától körülvéve?

A grófnő mindkét kezével megragadá az apát úr kezét, s csókjaival halmozá el e kezét, és zokogta hozzá: „Köszönöm, köszönöm, köszönöm!”

— Most tehát elhiszi nekem a grófnő, hogy más útja is van a mennyországnak, mint amelyhez a zárda ajtaja vezet?

— Ön próféta.

— Azonban engedje meg a grófnő, hogy most egy prózai kérdéssel zavarjam meg kedélyét. E feladathoz, melyet ön oly lelkesüléssel karolt fel, bizonyos anyagi médiumra is van szükség. Ahhoz bőséges jövedelem kell. Szabad e kényes tárgyban önnek bizalmát kérnem?

— Én gazdag vagyok — szólt a grófnő. — Van saját szerzeményemből Pesten úri házam, most bérlak, s jó helyeken fekvő tőkepenzeim.

— A házat a grófnő a maga számára fogja átalakítani, mert ott bérlak többé nem lehet, a tőkepenzeket pedig jó lesz a mostani zavaros pénzviszonyok közt fel nem mondani. Mennyi rendes jövedelme van a grófnőnek a bondavári uradalomból?

— Mintegy húszezer forint.

— Mekkora terjedelmű ez uradalom?

— Kilenc-tízezer hold.

— Akkor ez a jövedelem kevés. A hibás házi kezelés az oka. Kevés a birtok nagyságához, s kevés ahhoz a háztartáshoz, amire a grófnő vállalkozni akar. Húszezer forint jövedelemmel Pesten nyílt szalont vinni nem lehet.

A grófnő elbámult.

— Én pedig azt hittem, hogy az nagyon sok pénz.

— Sok falun. De Pest olyan drága város, mint Párizs. Önnek legalább negyvenezer forint évi jövedelemre van szüksége, ha Pesten termeit nyitva akarja tartani a rang és szellem igényei számára.

A grófnő zavarodottan tekintte rá.

— Hogyan?

Az apát úr közönyös ajkpittyesztéssel felelt:

— Az nem nehéz. A gazdálkodási rendszeren kell változtatni, a házi kezelés helyett a bérletgazdászatot hozni be. Én pénzállományhoz nem értek, de vannak a pénzarisztokrata körökben megbízható ismerőseim, kik közül valamelyikkel majd értekezhetik a grófnő, ha Pesten leszünk. Annyiról mindenestre biztosíthatom, hogy a „farm”-rendszer mellett ezért az uradalomért évenként negyvenezer forintot kell a grófnőnek kapni. Ennyi ismeretem már van a nemzetgazdászati terén.

A grófnő el volt bájolva e szavak által. Ez a pap napról napra szeretetreméltóbbá lesz! Már meg a jövedelmét is megduplázza a grófnőnek. Hisz ez valami kedves ember!

— Rendelkezzék ön teljhatalommal minden ügyemben — szólta a grófnő elragadtatással.

— Ha rám bízta a grófnő, akár a kész bevégzett szerződést hozhatom el, előre biztosítva mostani jövedelmének megkét-szerezését. Legalább a grófnő nem költ alkuszra.

Theudelinda gyermekké érezte magát lenni örömeiben. Úgy tekintett a papra, mint valódi atyjára. Mint arra az emberre, kit nemes jóvalta minden tekintetben kijelölt azon egyedüli alakként, akit szeretnie lehet, szabad, szükség.

Meglehet, hogy meg is érdemelte azt ez a pap.

... Hanem annyi bizonyos, hogy ezzel a bondavári uradalom már az egyik birtokos lába alól ki volt húzva! ...

A KELLEMETLEN EMBER

Theudelinda grófnőt egész önfeledtté tette az öröm. Annyira önfeledtté, hogy gépcsengettyűjéhez rohant, s elkezdte annak rugóját működtetni.

— Mit csinál a grófnő? — kérdé az apát bámulva.

— Rögtön hívatom tisztartómat.

— De ki által?

A grófnőnek csak akkor jutott eszébe, hogy hiszen egyetlenegy élő lélek sincsen a háznál. Erre nagyon elkomorodott megint.

— Ez, valóban, egyike lesz a nehezebb problémáknak — monda a pap —, hogy mint jut ki legközelebb a grófnő ebből a kastélyból.

— Hogyan? — A grófnő oly gyöngye elméjű volt, hogy a legközelebbi helyzetet sem bírta magától felfogni.

— Úgy, hogy mindössze ketten vagyunk a kastélyban. Ha én elmegyek most a grófnő számára valahonnan szolgálattelévő lelkeket előteremteni, akik lovait befogják, úti szükségleteit összemállhazzák, s akikre elhagyott kastélyát rábízhasa, akkor a grófnő arra az időre egyedül marad itt.

— Óh, én itt egyedül nem maradok egy világért.

— Akkor a másik választás, hogy velem együtt kell gyalog jönnie a legközelebbi uradalni lakig.

Éppen a havas ónos eső kezdte verni az ablakokat.

— De hisz itt vannak a lovaim.

— Csakhogy én sem lovat befogni, sem hajtani nem tudok.

— Óh, azt nem is engedném.

Most azután itt volt a dilemma: vagy egyedül maradni a kastélyban, míg a pap segélyért jár, vagy együtt menni vele erdőn, mezőn, havas esőben gyalog.

— Valaki dörömböz a kapun — mondá az apát.

— Az bizonyosan a tisztartó lesz — szólta a grófnő —, megtudta cselédeitől, hogy mi történt itten, s most sietve jő.

— De nem fogja neki senki kinyitni a kaput, mert valószínűleg maga a kapusnő is azok között van, akik kinn rekedtek.

— Az ám. Az volt az a vén boszorkány, aki az asztal tetején táncolt.

— Nincs a grófnőnél a várkapunak másik kulcsa?

— A legvastkosabb kulcs az az antik fogason. Mit akar ön vele?

— Lemegyek és kinyitom magam a kaput.

— Az ebek nem ismerik önt, és szét fogják tépni. Erős juhászszelindekek.

— Majd nevükön szólítom. Hogy hívják?

— Nem tudom én.

Törődött a grófnő olyan plebejus dolgokkal, mint a parasztkutyák nevei!

— Akkor nem tehetek mást, mint hogy lelövöm őket.

— Csak ne nagyon.

A grófnő nem azt értette ezalatt, hogy a kutyák ne haljanak meg nagyon, hanem hogy a lövés ne szőljon nagyot.

Az apát úr tehát vette a revolverét, s lement az udvarra. Lámpásra nem volt már szüksége, mert hajnalodni kezdett.

A két komondor olyanformán volt a kapu alá beszállásolva, hogy midőn éjszakára láncukat megeresztették, éppen csak annyi menzúra maradt közöttük, hogy egymással össze

ne marakodhassanak, ellenben a közöttük elhaladni akarónak vagy a Scylla, vagy a Charybdis torkába kellett esnie.

Az apátnak nem volt más választása, mint az egyik ebet agyonlőni, hogy a másiktól a kapuig mehessen. Társa szomorú példáján okulva aztán a másik is bebújt odújába, s ereszté a papot a kaput kinyitni.

Sámuel apát, amint a kaput kinyitá, egy férfit látott maga előtt, annak is revolver volt a kezében.

Egyszerre mind a ketten egymásra szegezték a revolvereiket, s aztán úgy kezdtek el egymással értekezni.

— Ki ön? Mit akar itt? — kérdé a pap.

— De ön ki, és mit keres itt? — szólt a másik.

— Én Sámuel apát vagyok, a grófnő gyóntatója.

— Én pedig Berend Iván, a grófnő szomszédja.

Az apát úr leereszté fegyverét, s szelídebb hangon mondá:

— Szokatlan idő, ugyebár?

— Honni soit, qui mal y pense — viszonya Iván, s zsebébe dugta a pisztolyt. — Szokatlan időben jövetelem magyarázata az, hogy levelet kaptam most éjjel, melyben tudatják velem, hogy a kastélyban nagy zavar van, jöjjenek a grófnőnek segélyére.

— A zavar abból áll . . .

— Tudom, hogy miből áll, az is meg van a levélben írva; hanem azért a rendelkezésére állok a grófnőnek. Ámbár tudom, hogy a grófnő nem szokott elfogadni férfiakat, különösen ily korai órákban.

— Önt bizonyosan elfogadja. Engedje meg, hadd zárjam be a kaput, mert kapus sincs már a háznál, s vigyázzon, a baloldali fal mellett ne menjen, mert onnan még egy eleven kutya jár ki.

— A másikat agyonlőtte ön?

— Igen. Azt a lövést hallotta ön kívülről. Arra vette elő ön is revolverét.

— Természetesen. Nem tudhattam, mit lövöldöznek itt az udvaron.

A két férfi felhaladt a grófnő termeibe. Sámuel apát bement a grófnőhöz.

— Véletlen segélyünk érkezett — szólt neki —, a grófnő egyik szomszédja, Berend Iván.

— Ah — szólt a grófnő ajkcsettentve —, kellemetlen ember! Egy ateista.

— Már legyen ő bár thug, mormon vagy manicheus, de e percben igen nagy szükségünk van rá. Valaki levélben figyelmeztette a grófnő helyzetére, s afelől akar a grófnővel beszélni.

— Én nem akarok vele beszélni. Kérem önt, értekezzék vele helyettem.

— Grófnő, lehet, hogy ez az ember csakugyan annyira eretnek, hogy nekem azt találja mondani, hogy én csak a grófnőnek vagyok gyóntató atyja; de nem neki is.

— Jól van hát. Kimegyek hozzá a terembe. De kérem, legyen ön is jelen.

— Ha kívántatni fog.

A grófnő sáljába burkolta magát, s kiment az elfogadó-terembe, melyet már akkor a felkelő nap kezdett megvilágítani. Sámuel apát mégis jónak látta egy kétágú gyertyatartót utána hozni.

A grófnő fagyosan kínálta Ivánt üléssel, s maga jó távol iparkodott tőle letelepedni.

— Uram?

— Grófnő, ma éjjel az ablakomon zörgettek, még ébren voltam és dolgoztam, s amint az ablakom kinyitottam, egy levelet adtak be rajta. A levelet önnek a tisztartója írta.

— A tisztartóm? — szólt a grófnő elbámulva.

— A levél stílusánál fogva nem alkalmas arra, hogy a grófnő elolvassa; a tartalmából csak ennyi érdeklő: A tisztartó jelenti, hogy az éjjel a grófnőnek összes mindenrendű és nemű cselédsége megszökött, és hogy ő is szökök utánuk.

— A tisztartó is? De miért?

— Annak is megírja az okát a levélben; de én azt hiszem, hogy az csak mendemonda, amivel nagyobb vétséget takarognak. Én azt hiszem, hogy a grófnőt meglópták.

— Engem?

— Ne rettenjen meg! Nem rabló módra lopták meg, hanem ahogy gyanútlan úri birtokosokat szoktak meglopni hűtlen sáfáraik, csempészetek, sikkasztások útján. S most aztán a csalók igyekeznek futamodásuknak humorisztikus színezetet adni, hogy a világ nevéssen a bűneiken, s nevéssen a károsult rovására. Én úgy vélekedem erről.

A grófnő kénytelen volt elismerni, hogy az az ő szomszédja először is okos ember, másodsor pedig gyöngéd ember.

— A tisztartó levélében az van, hogy ő nem mer a történetek után a grófnő szeme elé kerülni, miután a grófnő sohasem fogná azt elhinni, hogy az ő egyetértése nélkül történhetek bizonyos cselédbotrányok a kastélyban. Én ezt csak ürügynek tartom. Azt elhiszem, hogy a grófnő egy felindulás percében minden alárendeltjét rögtön elkergette, mert rájött, hogy mindannyian visszaéltek elnézésével; és ennél fogva ama levél vétele után első gondom volt egy emberemet azonnal lóra tiltetni, s a legközelebbi távírodaállomásra egy táviratot küldeni a grófnő pesti bankárjaihoz, kik az eladásoknál a tisztartót teljhatalmú megbízottnak ismerték, azzal a tudósítással, hogy a tisztartó hirtelen eltávozván, neki semmi összeget ki ne adjanak.

— Ez igen praktikus elővigyázat volt öntől — szólta a grófnő helyett az apát úr —, ezért a grófnő önnek nagy hálával fog tartozni.

Theudelinda kegyteljesen inte fejével.

— Ez volt az egyik oka idejövetelemnek, hogy a grófnő helyeslését ez intézkedésemre kinyerjem — folytatá Iván. — Másik oka az, hogy miután a grófnő itt minden szolgálat nélkül van, s itt valószínűleg maradni nem óhajt, innen tovább költözni sejtsem, s addig, míg rendelkezni fog, kasté-

Vidacs János (1826–1873) gépgyáros, a főhős alakjának egyik mintája

IV.

Danielik János (1817–1888) címzetes püspök,
a regény Sámuel apátja

lyát saját embereimmel őriztessem, akikért magamra vállalom a felelősséget.

— Ez valóban a leggyöngédebb szomszédi figyelem ön részéről — szólta ismét a pap —, s a grófnő nagyon lekötelezve érzendi magát ön iránt e gondoskodásért.

— Csak kötelesség — mondá Iván. — És most még egy harmadik indok. A grófnő többé falun nem fog lakni, azt tudom. Arról sincs semmi kétségem, hogy a grófnő amilyen gazdag, olyan takarékos. Hanem arról csaknem bizonyos vagyok, hogy a grófnőnek tisztviselői, sáfárai rögtöni megszökése miatt e percben minden pénztára üres. Annálfogva nem véltem megbántani a grófnőt, ha a jelen esetben saját pénztáramat rendelkezésére adom. Rövid időre, amíg a grófnő rendezetlen pénzügyeit rendes kerékvágásba hozza, kölcsönözhetek tízezer forintot.

Sámuel apát odament a grófnőhöz, s olyasmit súgott a fülébe, nehogy az ajánlattevőnek valami uzsorát kínáljon. Annálfogva a grófnő kegyteljes mozdulattal nyújtá kezét Iván elé, helyben hagyása jeléül, ki arra tárcájából tíz darab ezerest kiszámlált. A grófnő írást akart neki róla adni. Iván azt mondá, hogy szükségtelen, hiszen rövid időre adja.

A grófnő kérte az apátot, hogy vegye gondviselés alá az összeget.

— És most — szólta Iván —, ha szabad a grófnőt kérdenem: mikor szándékozik kastélyát elhagyni?

— Most! Éppen e percben! Rögtön! — sietett mohón felelni a grófnő.

— Abban az esetben némi tervet leszek bátor a grófnőnek ajánlani az indulás első stádiumára nézve, ami nem megy minden nehézség nélkül. Az első a legszükségesebbek összemásházása. Csak mondja meg a grófnő, hogy mit és milyen bóröndbe rakjak el. Azután majd befogom a lovait a hintójába. Azután az üresen maradt kastély főbejárásait bezárjuk és lepecsételjük. Mindaddig, míg a grófnő valakit küld a kastély

átvételére, két biztos emberem fog őrködni a kapuk előtt. Azután útra kelünk. A tiszti lakot útba ejtjük, hogy ha lehet, valamit a számadások közül megkaphassunk.

— Nem! Nem! Oda nem megyek! Nekem nem kell számadás — tiltakozék a grófnő.

— Jó. Tehát egyenesen hajtatunk az én vendéglőmhöz.

— Miért a vendéglőhöz?

— Mert ott van egyúttal a posta is, s a grófnő hintójába ott fognak postalovakat.

— Miért postalovakat? Hát nem utazhatom saját lovaimon?

— Nem.

— Miért nem?

— Mert olyan rosszak. Azok nem viszik el a grófnőt a szomszéd állomásig.

— Miért rosszak az én lovaim? — kérde a grófnő felboroltan.

— Azért, mert rosszul vannak tartva.

— Kellemetlen egy ember! — mondá magában a grófnő. — Mindenre olyan parasztul felel.

— Én a vendéglőbe nem megyek — szólt durcásan. — Sohasem megyek olyan helyre, ahol bort mérnek. Nem lehet az ön házánál megszállnom, míg a hintóba fognak?

— Szerencsémnek tartom. Ámbár háztájam igen rideg. Egyedül lakom, s agglegény vagyok.

— Az mindegy.

— Tehát legelőbb is határozza el a grófnő, hogy minő ruháit málházzam el, és minő bőröndbe.

— Minő ruháimat? — szólt a grófnő és sajátos kifejezéssel nyíltak szemei kerekre. — És mibe? Azt mindjárt megmondom. Tegye ön meg azt a szívességet, hogy szítsa fel a tüzet a kandallóban, míg a ruhatáramba megyek. Hideg van itt.

Egy nagy zöld márványkandalló állt a terem közepén,

melyben még hamvadozott a múlt esti parázs; Iván fahasábot rakott a parázsra, s a tűz nemsokára vígan lobogott.

A grófnő rövid időn visszajött. Egész nyaláb mindenféle öltözetet hozott, amennyit csak ölébe össze tudott fogni.

— Ah, ezt mind el akarja a grófnő csomagoltatni?

— Mind! mind! És a többit is mind.

— És hová?

— Ide ni! — szólt a grófnő, s belehajítá a kandallóba az öltönycsomagot, hogy az egyszerre megtölté lángjával a kandalló üregét. Égett a selyem, a muszlin, a krepp és a csipke sziszegve, huhogva, perlekedve.

A két férfi bámulva nézett rá, de egyik sem szólt neki egy szót is.

A grófnő pedig visszasietett ruhatárába, s új csomaggal jött elő, s az összegyűrt ruhákat egymás után hajigálta a kandallóba; az csak egyet lobbant nagyot hahotázva, mintha mindegyikből egy kipörkölt ördögös ördög röpülne ki a kéményen keresztül. Theudelinda égő tűzrózsákkal arcain járta meg az utat ruhatárába tízszer egymás után, s indulattól lihegve szórt mindent az égő tűz közé. Az öltönyök után következtek a fehérneműek, azok is mind a máglyára kerültek, irgalom nélkül, kivétel nélkül valamennyi. Hímzett, drága finom úri készlet. Elégett.

„No ez elég egyszerű módja a málházásnak és inventálásnak!” — gondoló magában Iván, de nem szólt hozzá semmit.

A pap hátratette két kezét s nyugodt bonhómiával engedte a grófnőt garde-robe-ja autodafé-jén dühöngeni.

A bevégzett tény után azt mondta Iván:

— Ez már hát megvan, de már most miben fog a grófnő tovább utazni?

— A rajtam levő ruhában s az úti bundámban.

— Ahogy tetszik. Én megyek a lovakat befogni.

Amíg Iván lement az udvarra, a grófnő felsegítetté az apáttal magára meleg nyusztprémes bundáját, s azzal készen

volt az útra. Semmit sem vitt el magával a kastélyból, amit egykor sajátjának nevezett. Minden tárgyat megfertőztetettnek tartott.

Mikor Iván visszajött jelenteni, hogy a kocsi be van fogva, már készen volt az úrnő. Az ajtókat egymásután bezárták és lepecsételték. Az udvarra leérve, a grófnőnek a szemébe ötlött holt kutyáról eszébe jutott a még meglevő eleven. Hát azzal mi lesz? Azt is agyon kell löni, hogy éhen ne vesszen!

— Kár volna — monda Iván —, majd szabadon bocsátom, s eljön velünk. Nálam megmaradhat.

A grófnő kíváncsi volt rá, hogy harapja meg Ivánt a láncon elmérgesült szelindek; de nem harapta meg.

Iván szépen beszélt hozzá, ahogy lelkes állathoz szokás, az nyugodtan engedte nyakáról lecsatoltatni az örvet, s azután megnyalta az elszabadító kezét.

A kocsi kigördült az udvarról. A bezárt kapu kulcsát odaadta Iván az apát úrnak, ki a hintóban ült a grófnő mellett, s maga a bakra felkapva, hajtotta a két gebét, amit a grófnő ekvipázsnek nevezett, s nem tudom, hány ezer forintba fogadott el a sáfáraitól. Rossz két vén, ínpókos dikhenc volt.

Mikor az úton alákanyarodtak a szénbányatelep felé, oldalvást valami füstöt vettek észre a reggeli szürkületben az égre felkanyarogni, s a tárna felől Iván egy csoport munkását látta arra felé sietni tűzoltó szerekkel. Kérdezte tőlük, hogy mi az, hova mennek; mondták neki, hogy a grófnő magtára ég; de hiszik, hogy rögtön el fogják oltani.

— Azt képzeltem — monda Iván. — Múlhatlan feladata a hűtlen sáfárnak felgyújtani a magtárt, hogy ne sülhessen ki, mi volt benne, s mi volt belőle eladva.

A grófnő skandalizálva volt az emberi süllyedés ily mértéke fölött, mire Iván igen szárazan azt az észrevételt tevée, hogy biz a mezei gazdálkodás csak olyan ember számára való, aki mindennek maga utána tud nézni, nem pedig annak, aki bezárkózik a szobájába.

Kellemetlen ember!

Fényes nappal lett, mire a hóval vegyes sárban a két rossz urasági díszparipa a grófi hintót a tárnatelepig el bírta vonszolni. Ott már füstölgött mind a kettő a nagy igrkezezettől.

Iván behajtott saját háza udvarára; az elősiető postames-terre rábízta az előfogat felőli gondoskodást s a grófnő lovai elhelyezését, s addig bevezette úri vendégeit saját dolgozószobájába. A többi szobákban csikorgó hideg volt, mert azok sohasem voltak fűtve; hát csak itt kellett a magas uraságokat elfogadnia.

Rendetlenség éppen csak annyi volt ebben a szobában, mint egyébkor; dologba került, amíg a vendégeknek helyet lehetett csinálni, ahová letelepedjenek.

A grófnő szorongva tekingetett körül ez ismeretlen tárgyakon, mik e dolgozószobában széken, asztalon, állványon álltak, heverték, nyújtóztak. Ördögös műszerek! Titkos borzadályal tekingetett át a vegytani műhelybe, melynek süvegkatlanában még akkor is izzott a félbenhagyott vegykémlet parázsa.

„Cagliostro officínája” — sűgá a grófnő borzongva az apát úrnak.

Gonoszat főznek itt, aminek titkát ember nem érti!

De még e szent borzadálynál is erősebb volt nála az a visszás érzés, hogy most ő ennek a barlanglakó embernek vendége, lekötelezettje, adósa, ő, a gazdag, a főrangú, az igazhitű, ennek a munkásnak, névtelennek, vallástalannak. Fizetett volna neki uzsorát pénzeért, jutalmat jó szolgálataért, csak azt a szót ne kellett volna neki fizetnie, hogy „köszönöm”. Nem sajnálta volna ékszerei legszebb gyöngyét kidobni neki hintájából, mikor megválnék udvarától, de sajnálta tőle e búcsúszót: „Isten önnel!” Egy ateistának ez üdvözlést! Csak le tudná tartozását róni valamivel.

Iván eltávozott néhány pillanatra a szobából, s midőn visszajött, valami nőcseléd egy tálcán a párolgó reggelit

hozta utána, s egy fehér abrosszal leterítve valami kis asztalt, lerakta rá a csészéket és ibrikeket a grófnő és az apát úr részére.

Amíg a grófnő valami ürügyet keresett, ami alá preciózuskodását elrejtse, hogy a reggelit visszautasítja, addig az apát úr le is telepedett amellé, s útitársi szabadalommal szólítja fel a grófnőt, hogy kövesse példáját.

— Estig nem találunk olyan vendéglőre, ahol valami meleg ételt kapnánk, s a grófnőnek szüksége van erősítőre.

Azután, hogy látta a grófnő, hogy az apát úr fejét nem fordítják hátrafelé a manók, amint a boszorkánymester kávéjába belekóstol, hát ő is csak ráfanyalodott. Biz az nemigen jó volt. A tej megjárta, de a kávé rettenetes!

Iván az időjárásról kezdett beszélni. Kezdetleges társalgási téma. Az a különbség mégis volt benne, hogy nem a megszorult udvarló, hanem a meteorológus beszélt az időről. Biztosítja a grófnőt, hogy mind a barometrum, mind az angol strom-glass kedvező időre mutatnak; a nap oly forrón süt, mint májusban; jó ideje lesz az utazásra.

S hogy annál jobban élvezhesse a napot, félrehúzta Iván ablakáról a zöld függönyt, mire a nyájas napsugár egyszerre megvilágítja a szomorú szobát.

A grófnő e rögtöni világosságnál idegesen rezzent hátra valami, eddig a homályban nem észlelhetett látványtól.

Saját arca volt az egy átelleni roppant homorú tükörtől visszaadva.

Tény ugyan, hogy nincsen ember, aki a saját képét ne szeretné látni a tükörből. Csempésszünk a legkomolyabb szónok elé, mikor legjobban fel van lelkesülve, egy tükröt, s tapasztalni fogjuk, hogy az egy perc múlva nem lát többé semmit, mint saját magát a tükörben; annak beszél, annak gesztikulál. Hanem egy nagyítótükörben meglátni az embernek magát, az valami rettenetes látvány. A saját fejét akkorának, mint egy hordó, arcvonásait egy mesebeli óriás számára

kitágítva, s az ijesztő szörnyetegben mégis önmagára ismerni!
Ez kellemetlen ismeretség.

— Micsoda nagyítótükröt tart ön szobájában? — szólt a grófnő félig bosszúsán, félig tréfálva Ivánhoz, s hátat fordított a tükörnek.

— Grófnő, bizony ez a tükör nem toailettem rendbehozására szolgál; hanem ez egy úgynevezett gyútükör, melyet olyan vegytani műtételnél használunk, ahol a legbehatóbb tüzet akarjuk előidézni.

Az apát úr be akará bizonyítani, hogy ő is jártas a természettudományokban s beleszólt:

— Például a gyémánt elégetéséhez.

— Igen — helyeslé Iván. — Ahhoz is a gyútükröt használjuk, a gyémánt csak abban ég el, meg a ropp-gáz lángjában.

A grófnő hálával tartozott azért a mondatért az apát úrnak, mert arról egy jó ötlete támadt. Lám, ez az ember még a lelke gondolatainak is elővilágít.

— Hogyan? — szólt kíváncsiságot tettetve a grófnő Ivánhoz. — Ön azt állítja, hogy a gyémánt eléghető volna?

— Eléghető biz az, grófnő, mert nem egyéb, mint szén kristályalakban! S a beható tűzben a patricius gyémántból, minek karátja 90 forint, s aztán minden további karátnál köbös emelkedésben nő a becse, éppen az lesz, ami a plebejus szénből: szénéleg, láthatlan gáz. Ezt bizonyítja a gyútükör tűzpontja.

— Ah, ezt nem hiszem! — szólt a grófnő fejének előkelő hátravetésével.

Iván meghajtotta fejét.

— Sajnálom, hogy most éppen be nem bizonyíthatom, mert a gyémántot azért, mert eléghet, fűtőszerűl nem használjuk, s a kísérletekhez csak olcsó forgácsait szoktuk vesztegetni, de nálam most az sincs.

— Én szeretném azt látni, mert nem hiszem — szólt erre

a grófnő, s a mellkendőjét összefűző agrafot kivonva, odanyújtá azt Ivánnak: — Kísértse ön meg ezen!

A melltű köve gyönyörű, kétkarátos briliánt volt.

A grófnő semmit sem várt bizonyosabban, mint azt a választ Ivántól, hogy „Óh, kár lenne ezért a szép drágakőért!” s abban az esetben készen volt részéről a viszonzás: „Hát tartsa ön meg akkor emlékül!”; ezzel szépen meg lett volna ajándékozva a kellemetlen ember, s aztán el lett volna felejtve a hétköznapi ember.

Ámde bámulva tapasztalá a grófnő, hogy csalatkozott.

Iván egy tudós nyugalmával, s egy gentleman engedelmességével vette át a melltűt; anélkül, hogy gúnyt vagy szenvelgő hidegvért tüntetett volna.

— De magát a melltűt nem akarja a grófnő megolvasztatni? Akkor kivesszem a foglalatból a követ. Ha nem ég el, ismét visszahelyezem belé.

Iván egy kis fogóval kivette a követ a jour foglalatjából, s egy vastag, lapos agyagtégely homorú fenekére helyezé.

Azután kinyitotta az ablakot, hogy szabadon jöhessen be a napsugár.

A tégelyt, melyen a gyémánt feküdt, egy kis ércállványra állítva, odatette a szoba közepére a grófnő elé.

Maga pedig fogta a gyútükröt, és kiment vele a szabadba, mert benn a szobában az ablak keresztfái miatt nem eshetett volna teljesen a napsugárzat a gyútükörre.

A grófnő még mindig azt hitte, hogy a gauklereinek az lesz a vége, hogy a gyémánt csak nem ég el a napban, s ő annál inkább megajándékozhatja vele Ivánt, hogy tegyen vele majd kísérletet nyáron, mikor tüzesebb a napsugár.

Iván künn az ablakból, eltalálva a sugárverés legkedvezőbb helyét, ráirányzá a tégelyre a gyútükör sugárgúlájának hegyét. A gyémánt czernyi szikrát szórt e megsemmisítésére törő napsugárkatlanban, s pillanatokig úgy látszott, mintha ő maradna e harcban a győztes, minden rálövellt nyilát a napsu-

gárnak a szivárvány hét színére törve össze; hanem a gyútükör tűzősszpontja egyre szűkebbre szorult körülötte, s egyszerre vakító napfény tölthette meg a kis szobát, oly világló, hogy ezüstnek látszott benne minden tárgy, s elenyészett benne minden árnyék.

Egy tűzkarika lövellt szét a tégelyből, villámnál világóbb nyilakat szórva maga körül, s a következő percben megszűnt a gyútükör működni.

Iván még ott állt künn az ablakban. Onnan kérdezé a szobában levő grófnőtől:

— Mi maradt a tégelyen?

— Semmi.

Iván visszatért a szobába, felakasztá helyére a tükröt, s átadta a grófnőnek az üresen maradt melltűt.

Az apát úr nem hagyhatta megjegyzés nélkül.

— No, ez olyan látvány volt, aminőt csak királyok engedhetnek meg maguknak.

A posta trombitált, a grófnő feladatta magára utazó bundáját, s midőn Iván a kocsiba felemelé, mégis csak kénytelen volt neki kezét nyújtani és rávesztegetni ezt a szép szót: „Isten önnel”.

Mikor tovarobogtak, a grófnő azt kérdé az apáttól:

— Ugyebár ez az ember egy bűvész?

— Nem — felelt a pap. — Gonoszabb annál. Természet-cudós.

— Hm! Kellemetlen ember.

SUBLIMIOR MATHESIS

A Kaulman-cég boltajtaja most is ugyanott van, hol ezelőtt ötven esztendővel. Még a boltajtó is ugyanaz, s ha lehetne, az üvegek is azok volnának, amiken keresztül 1811-ben a ház első alapítója mint obszervatóriumból tanulmányozta az utcán járó-kelő főtisztek arcairól, hogy hausse készül-e, vagy baisse? Ő már tudta azt, hogy az az utcai fizionómia milyen jó barometrum, s a járókelőktől elhullatott szóban mennyi profécia van. Csak a meglepett ember s az elejtett szó mutat igazat.

Ezt a régi fakó boltcímet is meghagyták az utódok az alig olvasható felirattal. Ez a bankárok arisztokratikus tüntetése, a fakó régi címer, félszázados firma, ősnemesség! A többi fényes új boltfeliratok, kirakatok, öles betűk, aranyfüst-dekorációk, portálék között ez a kopott, fakó tábla ragyog a legjobban. Erős ház! Ötven év feketedik rajta.

Benn a pénzváltóboltban most is azon kikopott bőrvánkosú székek, azok a szüette, feketére festett íróasztalok, azok a faketrecek, s a faketreccen belül most is ott görnyed még az ősz, régi divatú könyvvezető zöld ernyővel a homlokán, shirtingborítékkal a könyökén; s ott pompáznak a faliállványon sorba rakott komisz kötésű könyvek, de amiknek sarkain ötven évig visszamenő számok olvashatók. Nemesi családja!

A Kaulman-firma most is folytatja a régi lombard-üzletet, s széles jó hírben áll.

Talán méltán, talán nem.

Az ifjú főnök nem helyez többé nagy súlyt az escompte- és lombard-üzletekre; neki *magasabb* tervei vannak.

Lakása ugyanazon háznak első emeletén van, de már ott úri pompával és komforttal találkozunk.

Dolgozószobája múzeum, s íróasztala csecsebecsetárlat, telerakva majolikával, bronzokkal, antikokkal. Tintatartója benvenutoi remek (ha ugyan nem galvanoplasztika), benne kék és vörös karmin tinta, tollszára agutitővis, rajta aranytoll gyémántheggyel; porzója aranypor, porzóhintője pávakőkanálka, tolltartója nemes korallagancs, papírnymtatója pompéji mozaik, gyertyaernyője valódi hegykristály, portefeuillejének táblája kínai halyotis, papírvágója török handzsár, pecsétnyomója malachit faragvány, maroken papírtartójában rezeda illatú színes levél, átlátszó szalmapapír, elefántcsont-velin, bristol-, regal-, bath-papír; hanem hogy valaha valaki ezen az asztalon írta valamit, azon még nem lehetett rajtakapni.

Az a tudomány, amivel Félix úr foglalkozik, nem jár irkafirkával; az csak szellemi munka; dolgozik ő éjjel-nappal, még tán mikor aluszik is, csakhogy az nem hagy maga után papírra tett nyomokat.

Mikor azt hiszik róla, hogy mulat, táncol, dőzsöl, lovagol, utazik, udvarol, ő akkor mindig dolgozik; van előtte egy kitérített cél, azzal mulat, azért dőzsöl, annak udvarol, afelé táncol, lovagol, az után utazik, és sohasem veszi el szeme elől.

Nem tollat mozgat ő, hanem embereket.

Néhány nap múlva a bondavári kastély nevezetes magárahagyatása után dolgozószobájában látjuk Félix urat egy kettős balzakon heverészve, melynek átelleni vánkosán Sámuel apát úr vidám homloka dereng. A két úr bizalmas beszélgetést folytat, mely, úgy látszik, már idejövételünk előtt kezdődött.

Előttük pompás sèvres-i porcelánban illatos mokka párolog, melynek aromája a drága latakia füstjével egyesül, mit az apát

úr türkizzel kirakott csibukból, Félix úr pedig tollszárvékony cigarettéből ereget.

— Nh, a grófnővel a szerződésed már megvan, ahogy kívántad, oarmínckét évre. Itt van, alá van írva szabályszerűen. Hanem már most szeretném tudni, mit ér ez tenedek és a te konzorciumodnak. Az nem elég, hogy a grófnő aláírta a szerződést, hacsak a herceg is alá nem írja. Mert a grófnő csak élethosszig rendelkezhetik a bondavári uradalommal, s amint meghal, visszatér az a herceg birtokába vagy a herceg unokájára, s akkor a ti szerződéseteknek vége.

— Tudom — szólt Félix, leütve a hamut cigarettéjéről.
— De hisz éppen azért lesz rá gondunk, hogy a grófnő sokáig éljen, hogy kedvet kapjon az élethez. Óh, hidd el nekem, hogy mikor egy ilyen vén hajadon kedvet kap egyszer a sokáig-éléshez, és pénze is van hozzá, borzasztó sokáig el tud élni. Aztán nem vagyok én olyan elővigyázatlan, mint gondolod. Ismerem a megholt herceg hagyománylevelét, melyben körül van zárva az a kikötés, hogy ha Theudelinda grófnő egyszer megdicsőül, bátyja, vagy annak utódai, a megdicsőült grófnő netaláni hagyományosainak, bérlőinek vagy hitelezőinek mindazon építkezéseket tartozzanak megtéríteni, amiket az a bondavári uradalom területén tétetett. A jó herceg arra gondolt, hogy leánya egyszer ájtatos kedvében valami fogadalmi templomot vagy zárdát építtet uradalmában, azt hadd váltsák meg az örökösök; valakinek adósok ne maradjanak érte. Hanem arra nem gondolt a herceg, hogy valaki a klauzula alapján még egyszer tárnát, gyárat, raffinade-ot emeljen a bondavári domíniumon; s ha én egyszer beleépítek abba az uradalomba két milliomot, a bondavári örökösök sohasem fogják azt tőlem kiváltani tudni.

— Kivéve, ha egy másik konzorcium segélyükre jó.

— Az nem olyan könnyű. Azt csak egy olyan konzorcium tehetné, mely az egész Bondaváry család anyagi ügyeit ren-

dezni vállalkoznék, s ahhoz igen sok kell. Sok ész, sok pénz és sok merészség mind e kettőt kockáztatni. Egyébiránt tovább is nézek én, s még nem pihentem meg. Nem egy „dámára” tettem fel minden pénzemet.

— Igazság! Hát azzal a kis vadmacskával mit csináltál, akit a bondavári kőszénkupacból raboltál el?

— Hát egyelőre nevelőbe adtam madame Risan intézetébe; hadd művelje ki magát, mert szép tehetségei vannak, de egészen ostoba. Gyönyörű hang, de nem tud énekelni; szenvedélyes arc, de semmi mozgás; csupa érzés, de nem tud más nyelvet, mint amit az anyjától tanult.

— Színésznőt akarsz belőle csinálni?

— Először azt.

— És azután?

— Feleségül akarom venni.

A pap nagyot nevetett.

— Ne ne vess rajta, mert komolyan mondom!

— Jó! Hát komolyan beszélek róla. Először is nem értem azt, hogy minek *neked* a házasság. S ha megértettem, akkor nem értem azt, hogy minek viszed azt, akit feleségül akarsz venni, madame Risan intézetébe, ahol nevelnek kítűnő sarjadékokat a külvárosi színházak számára, de nem szerény háziasszonyokat a homlokaik simaságára féltékeny férjeknek.

— Az az én gondom! — pattogott hetykén Félix. — Azt te nem érted. Az sublimior mathesis. Nem papnak való. Nekem szükségem van egy törvényesen megesküdött feleségre, aki éppen Risanné asszony növeldéjében végezte iskoláit. Hogy mi lesz a homlokommal, az a kalapom gondja. Hanem most olyan dolgot kérdezek tőled, amit csakugyan te tudsz jobban, mint én, mert az már pap dolga. Elvenni akarom a leányt, s akarom, hogy törvényes hitvesem legyen, *hozzám kötve*, akinek én parancsolok. De amellet úgy akarnám a dolgomat intézni, hogy én ne lennék őhöz kötvé; ő ne parancsolna nekem. Egyszóval, hogy amíg én akarom, feleségem, mikor

nem akarom, nem feleségem. Ebben adj nekem tanácsot. Te ismered a mindenféle fufangokat, amik miatt hosszán, több ideig tartott házasságok egyszerre csak megsemmisülnek; nem válópert értek: az sok kárral, sok áldozattal jár, s utoljára is, ha egyik fél megköti magát és maliciózus akar lenni, mindig megghiúsulhat; hanem valami más úton-módon, gyorsan, biztosan, csalthatlanul.

— Óh, igen, tudok egy ilyen módot, de csak egyetlen egyet — szólt Sámuel. — Megesküszöl, akivel akarsz, a vallás rendes szertartásai szerint itt Bécsben. Mikor aztán azt akarod, hogy ez a házasságod ne legyen házasság, a bécsi bankárházaddal felhagysz, a firmádat leveszed, s átköltözöl párizsi házadba. Firmád ott is fennáll, már apád francia polgár volt, s te is az vagy. Ha egyszer aztán ott célszerűnek látod megmenekülni a hitvestárstól, egyszerűen megismerteted azzal a körülménnyel, hogy a francia törvények előtt semmi házasság sem érvényes, mely nem polgári hatóság előtt kötött. Éppen a napokban döntetett el ez értelemben egy francia grófi család pere, hol a spanyolországi oltár előtt kötött házasságból eredt fiak apjuk örökségétől elmozdítottak, mert apjuk elmulasztá feleségével Franciaországban polgári házasság útján „is” egybekelni. A francia törvény feleségedet leánynak deklarálja, tégedet garzonnak, s mehettek jobbra-balra.

Félix felemelkedett helyéről, s megcsókolá gyöngéden az apát úr homlokát.

— Köszönöm.

Biz azt meg is csókolhatta azért a jó tanácsért.

— Én valóban nagy hálával tartozom irántad; s ha gyermekkori barátságunk emléke nem súgná azt, hogy amivel neked tartozom, az szeretet, úgy azt kellene éreznem, hogy az egy lefizethetlen adósság.

— Óh, én sem felejtém el, hogy mivel tartozom atyád házának. Szegény tót diák voltam, mikor atyád felkarolt; úgy lettem nevelőd, úgy tudtam tanulmányaimat folytatni.

Ezt én sem felejtettem. Tehát ne beszéljünk többé a múltak tartozásairól.

— Igen. A jövő is együtt fog bennünket találni. Most arra kérek még, légy szíves, mint a grófnő teljhatalmazottja, a szükséges iratokat átvenni. Ez itt a szerződés. Itt a biztosíték állampapírokban. Itt az utalvány az első félévi haszonbérre. És itt egy másik utalvány pénztárnokomhoz negyvenezer forintig.

— Hát ez kinek?

Félix nyájas szemhunyorítással nyomta oda az apát úr markába az utalványt, gyöngéden súgva:

— A szerencsés közbenjárónak.

A pap csodálkozva rázta fejét.

— Te engem meg akarsz ajándékozni?

— Ne úgy értsd. Nem én. Ez a konzorcium költsége, ami ily rubrika alatt fordul elő: „alapítási költségek” minden vállalatnál. — Ezt mondva Félix, új cigarettét dugott szájába, s a gyufa lángján keresztül ravasz önbizalommal lesett barátjára.

Sámuel apát száját szánakozó félmosolyra húzva, csendesen négyfelé repeszté a negyvenezer forintos utalványt, s azután nyugodt fensőbbiséggel veregetett a bankár vállára.

— Kedves barátom! Nekem az az egész bondavári uradalom a markomba volt adva, s ha akarnám, most az enyém lehetne. Azzal is így tettem, mint ezzel most! — A pap szétszórta az eltépett papírfoslányokat. — Ismerj meg engem valahára! Én nem koldulóbarát vagyok, hanem pretendens! Nem járok domínium után, hanem birodalom után!

E merész tekintet annyira megszeppenteté a bankárt, hogy letette a szájába vett szivart, amit most bátorkodott meggyújtani. Hisz ez nagy szó!

— Ül le már most, és hallgasd meg, mi dolgom van veled — szólt a pap, s maga hátratevő két kezét, úgy kezdett el a szobában fel s alá járkálni, s beszélt majd járva, majd megállva bámulója előtt.

— Az egész világ vajúadásban van most, s folyvást egereket szül, mert az oroszoknak restek elhatározni magukat arra, hogy szülessenek. Mindenütt káosz van: a finánciális téren, a diplomáciában, az egyházban, s a három káosz egymást zavarni segít. Egyetlen ember, aki tisztán lát, urává lehetne e „tohuwabohu”-nak. Aki ezt fel tudná használni! Hímzett ruhás bohócok, akiknek kezében van a világ vezetése. Itt van előttünk egy ország, amellyel nem tudnak a kormányzói mit csinálni. Ahova hívják, oda nem megy, kényszerítenék, de nem merik, nyomják és félnek tőle, s amelyik maga sem tudja, mit fog holnap csinálni; megadja-e magát, megalkuszik-e, fizet-e, vagy vasat ragad; melyik ellenségével szövetezik, melyik ellensége ellen, vár-e még, vagy feladja állását, nevétsbe tör-e ki vagy átkozódásba. Azután ennek az országnak van egy elementuma, amely a két küzdő fél között áll: a papság. És ebben az országban az egyháznak még nagy vagyona van!

Félix összeráncolta a homlokát, mert még mindezekben nem látott semmi összefüggést.

— Mit gondolsz, fiam — szólt hirtelen megállva előtte a pap —, mire számíthatna az az ember, aki ennek az országnak először egyes vidékeit, azután egyes osztályait meghódítaná a kivihetetlen állameszmének. Nem gondolod-e, hogy a te bondavár-völgyi vasutadnak létrejöttét semmi sem mozdítaná úgy előre, mint egy alázatos küldöttség a föld népéből s annak papjaiból, mely híséget fogadni a miniszter elé járulna? Egyik kéz a másikat mossa. Annak a vidéknek az állameszméhez csatlakozó népét meg kell jutalmazni. Érted-e, hogy mi hasznod van neked ebben?

— Kezdem látni.

— S mit gondolsz, aki a *halinaposztót* ez országból is bevinné a törvényhozás teremébe s az infulát ez országból is a bécsi felsőházba, minő állást szerezne az magának?

Félix tenyerébe csapott csodálkozva. Ez volt rá a felelet.

A pap egyet járt alá s fel, azután ajkait összeszorítva mondá:

— A prímás öreg ember.

Félix hanyatt feküdt a balzakon, mintha olyan magasra akarna nézni, amit ülve nem láthat meg.

— A pápa még öregebb — mormogá a pap.

A bankár most még jobban bámulva tekintte Sámuel apátra.

Az pedig egyszerre szenvedélyesen tört ki:

— Törpe emberek állnak a hajók kormányán, fiam! És ezek azt hiszik, hogy ők fognak ellenállhatni a nagy viharoknak. S minő szegény eszközeik vannak! Halomra dűl az egyház! S azt hiszik, hogy azt ócska támaszokkal fogják fenntartani. A siralomházban él minden! S epileptikus átkozódással akarná feltartóztatni a falakat. Figyelj reám! Az olasz papoknak minden erőfeszítése csak szegénységi bizonyítvány. Fillérekkel tartják fenn szent Péter székét, holott milliárdok voltak a kezükben, amiket el hagytak veszni. Csak Magyarországon van még egyházi vagyon. Tudom jól, hogy a miniszter fiókjában készen áll a törvényjavaslat, mely azt az állam javára szekularizálja. Csak egy kis ürügy legyen rá a magyar klérussal összeveszhetni Bécsnek. Ők fognak a liberális állásponton harcolni, ellenfeleiké marad a világ antipátiája. Nem kell sok hozzá. A deficit nő, a kormány szorong. Csak egy kis oppozíció a birodalmi tanácsban, mely a büdzsét megnyírja, vagy egy kis külháború. A kincstár üres, kölcsönt nem kapni már. „Mikor az ördög megéhezik, legyet eszik.” De hátha megelőzi őket valaki? Szent Péter széke veszélyben forog. A magyar egyháznak nagy birtoka van. Ez is veszélyben forog. Ha valaki most egy ilyenforma eszmének adna lényegét: Álljunk a mozgalmak fölél! Legyünk hazafiabbak a táblabíráknál, legyünk lojálisabbak a minisztereknél, legyünk szabadelvűebbek a forradalmároknál, legyünk katolikusabbak a főpapoknál, mentjük meg a magyar egyházvagyonát a kormánytól s azzal ismét az egyházat a forradalomtól! S létesítenénk a világpiacon egy óriási, százmillióس kölcsönt a magyar egyházi javakra és szent Péter

trónjának megmentésére! Mit gondolsz, mi lehetne az az ember, aki ezt létrehozná?

— Minden! — rebege elragadtatva e fantazmától Félix, s most már a kezét csókolta meg barátjának.

— E nagy műhöz szemeltelek én ki téged — szólta a pap, és engedte kezét csókolni. — A te bondavári vállalatod szükséges arra, hogy egy szerencsés csatánnyal egyszerre világhírt szerezz nevednek, hogy együtt emlegessenek Stroussberggel, Pereirával, talán egykor Rothschilddal is. Ez az oka, amiért segítlek benne. Ha egyszer azután erősen fogsz állani, akkor azt fogom mondani: „Most tartsd válladat, hadd lépek fel rajta!”

Félix eksztázisba merült e reveláció után. Már szeme előtt ragyogott az óriási kölcsön s annak dicsfényében az ő kedves barátjának felmagasztalt alakja.

SOIRÉES AMALGAMANTES

Egy szép téli napon Berend Iván hivatalos levelet kapott a Magyar Tudományos Akadémia elnökétől, melyben tudtára adatik, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Természettudományi és Matematikai Osztálya által ajánlva, a legutóbbi közgyűlésben, megválasztott levelező tagnak a fentnevezett osztályba.

Egy másik levélben pedig szintén a Magyar Tudományos Akadémia titkára felszólítja hivatalosan, hogy miután tudóstársasági tagnak megválasztott, serénykedjék e megválasztásnak az alapszabályok (nem tudom, melyik) paragrafusában értelmében tartandó székfoglaló beszéd által a szankciót megadni.

Iván elbámult ez ajándékokon.

„Hogy jövök én ehhez a megtiszteltetéshez? Soha életemben egy betűt se írtam semmiféle tudományos folyóiratba, még a tudománytalanokba sem. Se közeli, se távoli atyafiságban nem állok egyik akadémiai taggal sem. Mánás sem vagyok. A politikai küzdtéren sem szerepeltem. Hol veszem hát azt a renomét, amiért tudóstársasági tagnak megválasztanak? Híre futamodott volna kémiai laboratóriumomnak? De hisz akkor minden tárnadirektort, minden vasúti géppárfelügyelőt meg kellene választani tudósnak, mert annyi tanulmánnyal azok is bírnak a fizika és mechanika dolgában, mint én!”

Azonban hát a megtiszteltetést el kellett fogadni. Ki

tudja, hátha szüksége van az országnak arra, hogy minden emberét, aki valamivel többet tanult a többinél, összeszedje, hogy a tömeggel imponáljon. Iván megköszönte a választást, s válaszolt a titkár úrnak, hogy mielőtt az alapszabályokban kikötött év lefoly, ott lesz a székfoglalójával Pesten.

Aztán nagyon lelkére vette a dolgot, s keresett magának egy témát, amiről székfoglaló értekezést írjon.

A mikroszkopikus crustaceák leírása volt az, amelyet tíz évi szorgalmas kutatás után rendszerezett egy artézi kút fúratása alkalmával, s mely tárgyról jegyzeteit a késő őszi birta egy egészé alakítani.

Az igaz, hogy ezzel az egy nyomtatott ívre terjedő értekezéssel bárhol a világon, ahol hasonlóval foglalkoznak, szenzációt gerjesztett volna; hanem az is igaz, hogy annyit nem ásitottak tudós-társasági felolvasás hora canonicája alatt (csak 7 óráig szabad olvasni, akkor az elnök megvonja a szót a felolvasótól), mint mikor Iván görcsövi héjancai beszéltettek magukról, míg azt viszont a méltányosság kényszerít feljegyez-nünk, hogy ez értekezésért, az Akadémia közlönyében kinyomatván, Ivánnak pontosan kifizeték a húsz osztrák értékű forintokat.

Hanem ez nem tartozik a regényre.

A felolvasás után, aki a neofitát legelőbb üdvözlé, kezét szorítva véle és „nagy érdekű” értekezését megdicsérve, az Sámuel apát volt.

Szintén tudós. Hogyne lenne tudós!

Egyszerre világosság támadt Iván agyában.

Rájött, hogy mi érdeme van az akadémiai tagsághoz.

Itt van a titkos pártfogó és felfedező! Ezt Sámuel apát barátságának köszönheti. No, ez is jól van. Apró ajándékok erősítik meg a barátságot.

Néhány napot kellett még Ivánnak Pesten időznie; voltak eligazítani való ügyei. Ezalatt a lapok obligate referáltak akadémiai értekezéséről. A legirgalmasabban bánt vele, amelyik

azt állította róla, hogy a csepegőkő vulkáni származásáról értekezett — igen alaposan.

Ivánt csak az biztatta, hogy idebenn nem olvassa a referátákat senki, odakinn pedig nem érti senki.

Valaki mégis olvasta idebenn is, odakinn is.

Egy napon, mikor már éppen hazakészült távoli odújába Iván, kap egy meghívást három nappal későbbre, Bondaváry Theudelinda grófnő estélyére.

— Aha! Még egy lerovás — gondoló Iván. — Ugyan jó, hogy hamarabb nem jött.

Mindjárt leült, hogy választ írjon a meghívásra, a legudvariasabban megköszönve e kitüntetését, s elmondva indokait, amiért azt nem élvezheti. Holnap utaznia kell, minden dolga aszerint van berendezve, mulaszthatatlan teendőök s a többi.

Mielőtt lepecsételhette volna a levelet, látogatója érkezik. Sámuel apát.

Iván nagyon örült a kitűnő férfiú láthatásának s e nem várt megtiszteltetésnek. Úgy voltak már, mint akik rég idő óta ismerik egymást.

— Nem mulaszthattam el, hogy önt meg ne látogassam amíg Pesten van. Nemcsak tartozásból teszem ezt, a bondavári szíves látogatás visszaadásaul, hanem valóban ösztönözve éreztem magamat egy ily jeles, fiatal tudósunknak kifejezni, mennyire örvendek, hogy megismerkedhettem vele.

Iván szerette volna mondani, hogy ő bizony sem nem jeles, sem nem fiatal, sem nem tudós; de csak elhallgatott vele.

— Reményilem, hogy hosszabb ideig fogjuk önt bírni a fővárosunkban — folytatá az apát Iván mellé ülve a pamlagra.

— A lehető legrövidebb ideig maradok itt — viszonzva Iván szárazan —, holnap haza kell utaznom.

— De abból semmi sem lesz. Nem eresztjük el önt olyan könnyen. Úgy tudom, hogy Theudelinda grófnő legközelebbi estélyére ön is meg van hívva.

— Sajnálom, hogy e gyönyörtől meg kell fosztanom magamat, de mulaszthatlan dolgaim vannak, amik hazahívnak.

— Ugyan, beszéljen ön őszintén! Ne nevezze gyönyörnek. Hanem vallja meg, hogy fut ez elől a multság elől, mert előre únja a dolgot.

— Hát ha jobban illik az igazmondás, megvallom, hogy úgy van. Nekem akarmelyik grófnő estélyét végignézni a lehető legéldelhetlenebb multság.

— No hát értse ön meg a dolgot! Ezek nem olyan estélyek, mint a szokott „cercle”-ek a societében a kizárólagosság sajátágaival, amikben persze egy nem-habitué sehogy sem érzi magát. Ez új valami. Theudelinda grófnő megnyitotta termeit az elegancia és az esprit crème-je számára. Ott találkoznak az előkelő társaság legfőbb szereplői a politikai, művészet, tudomány és költészet celebritásaival. Valódi high life! A rang, szépség és szellem arisztokráciája.

Iván hitetlenül rázta fejét.

— S mit csinál az a sokféle ember egymással egy teremben?

A pap erre egy kicsit összehúzta szemeit, s az orrát vakarta.

— Igaz. Igaz! Míg megismerkednek, kissé feszesen megy a dolog. Senki sem tudja, hogy mivel kezdje a diskurzust, mikor egy olyan emberrel jön össze, aki egy egészen más csillagzatból való. Hanem szerencsére van egy közvetítő, amely minden társaságot képes amalgamálni, ez a szellem. Ahol csupa szellemdús emberek vannak együtt, lehetetlen, hogy a társaság egygé ne forrjon. Csak a kezdetét kell tudni. Azt is könnyű volt kitalálni. Első kezdet volt a művészet. A társaságba hitt művészek s a magasabb körök dilettánsai hangversenyeket rendeznek, színdarabocskákat adnak elő, egyik hegedül, másik zongorázik, harmadik énekel. Szép grófi hölgyek hazafias költeményeket szavalnak; azután hírneves poéták mulattató felolvasásokat tartanak, tablókat rendeznek, s így lassankint élvezetessé teszik a heterogén találkozást.

— De miután én sem nem hegedülök, sem nem szavalok, sem eleven rébuszokat nem találgatok . . .

— Ellenkezőleg! — vágott szavába az apát — ön nagyon is jó előadással bír; azt én bámultam a székfoglalójánál.

— Micsoda? Csak nem gondolja ön, hogy Theudelinda grófnő estélyén felolvassam az értekezésemet a mikroszkopikus crustaceaékról?

— Hahaha! Nem. Azt nem. Az jó volt az Akadémiában. Kevesen értjük. Akik értjük, nagyra becsüljük. De nem asszonyoknak való. De tud ön valami mást. Fog felolvasást tartani a társaság előtt valami másféléről, olyasvalamit, ami tudományos dolog is legyen, aztán poézis is legyen benne. Érdekelje is a hallgatókat, aztán meg is lepje újdonsága által. Mélyebb alappal is bírjon, és mégis élvezhesse mindenki. A fantáziát is foglalkodtassa, aztán a tudományos bűvárlatot is kitüntesse. Ilyesvalamit.

Most már Ivánon volt a sor kacagni.

— De főtisztelendő úr, ilyen genre-nek én még sem látója, sem hallója nem voltam, sem soha ehhez hasonlólt nyomtatásban vagy írásban soha fel nem fedeztem.

A pap maga is nevetett.

Ezalatt a háziszolga egy levelet hozott Ivánnak, mely „per express” jött a postán: tehát az átadás percét konstatálni kellett a vevényen.

Iván engedelmet kért vendégétől, hogy e sürgetőslevelet elolvashassa.

Az apát nagyon kérte, hogy csak tegye azt.

Iván arcán észrevehető változás ment keresztül a levél olvasása alatt. Előbb elsápadt, azután összevonta szemöldekit; néhány percig kigyulladtak arcai, míg végre elbámult maga elé, s amíg a végigolvasott levelet folyvást kezében tartá, mintha újra meg újra elolvasná azt, merev tekintete a levél szélén túl bámult elmélázva.

Egyszer aztán elnevette magát.

Eszébe jutott, hogy ezen végződött a diskurzus.

A levelet összehajtá és keblébe dugta.

— Hát jól van! — szólt nevetve. — Elmegyek Theudelinda grófnő estélyére. Tartok felolvasást. Olyant, amilyent sem nem láttam, sem nem hallottam még magam se soha. Tudományt poézissal vegyest, fantazmákat és adatokat úgy összekeverve, hogy minden tudóst kétségbeejtek vele, míg szét tudja válogatni; amivel minden geológot herceggé, s minden hercegasszonyt geológgá teszek.

— Úgy, úgy! Nagyon jó lesz! — biztatá az apát.

— Mit szól ön hozzá? Valami villanydelej-világítási produkcióval illusztrált előadást?

— Nagyon jó lesz! Ez mulattató! Igen érdekes fog lenni.

— Szabad önt kérnem, hogy eziránt a grófnő helybenhagyását kieszközölje? Sok apparátus jár vele.

— Előre biztosíthatom róla, hogy a grófnő el lesz az ön ajánlatától ragadtatva, a műtani készletek elszállítását bízza ön egészen rám. A grófnő magánkívül lesz örömeiben, ha ezt megtudja. — Az apát úr szárnyakat kapott a sietséghez, s megölelve tisztelt kollegáját („Nevezzük egymást ezután így!”), nagyon meg volt elégedve idejötte sikerével, s azzal elsietett.

Iván pedig újra elővette kebléből a levelet, s kitérve azt maga előtt, folytatta, ahol elhagyá, a levél széle fölötti merev elmélázást a végtelenbe.

— — — — —
Sajátszerű *szezon* volt biz az! Egyszerre feltette magában minden magyar ember, hogy ő ezentúl magyar lesz.

Bizarr gondolat!

Tessék ezt lefordítani valami más nyelvre.

A hírlapok ditirambokat írtak a pompás magyar viseletről, mely minden rendű néposztály rögtöni divatruhája lett, az atilláról, a dolmányról, a bogláros övről, hát még az arany-csipkés főköttőről! Hát még az eszményi pártáról!

„Százszorta szebb minden asszony!”
N'en parlons plus! S' is scho' vorbei!

Az utcán pengett a sarkantyú, nagy, nagyobb, legnagyobb taréjjal; az ékszerészkirakatok antik gombokkal, csatokkal voltak tele, sastoll, darutoll röpködött a kalapok mellett, s nem volt a Somogyban kurta szűr, a Székelyföldön zeke, Debrecenben fürtös guba, Gyöngyösön gombos mente, Kecskeméten tornyos főköttő, Túron süveg, Kőrösön viktoría-dolmány, mely biztosítva lett volna, hogy hímet nem varrnak felőle, s Pesten bálokban, reuniókban, magas körökben be nem mutatják. Ósapáknak, Attilának, Budának helyt kellett állni, hogy köntöseiket leszabják; rég megholt poétáknak, Csokonainak, Kazinczynak meg kellett engedni, hogy zsinór-hieroglifokban örökíttessenek. S e hieroglifoknak értelme volt!

Azok a zsinór kacskaringók egy látható protestáció voltak, melyet ha írni, nyomtatni nem lehetett, kivarrtak zsinórból.

A legelőkelőbb körökben ki volt adva a rendelet, hogy csak nemzeti öltözetben fogadtatnak el látogatók; s ha valaki megkísérlé egy úri estélyen fekete frakkban megjelenni, azt kockáztatta, hogy a legelső úri ember, akivel találkozik, azt fogja neki mondani, hogy „Ugyan lieber Johann, bringen Sie mir ein Glas Wasser.”

A népviselet szükségképpen összekeverte az osztályokat. A gróf olyan divatot hordott, mint a kocsisa. Sokan úgy érezték, hogy jó volna egymással megismerkedni.

E nemes óhajtásnak eleget tettek a főúri estélyek, amik között Theudelinda grófnő soirées amalgamantes-jai egyik nevezetesebb korrajzi vonást szolgáltatának. Ott találkozott egymással főúr és költő, akadémiai tag és prelátus, művész, hegedűs, zongorász, festész, szobrász, színész, kritikus és mecénás, tanár, orvos, publicista, újságíró, sportsman és minden színezetű politikus.

Ragyogó társaságok voltak azok: úgy — in thesi.

Ami csak szépség és bűbáj van a főrangú körökben: a legdelibb hölgytársaság, oly pompában, mintha királyi táncestélyre jött volna, s ami még a pompánál is fényesebb, a fiatal-ság, a kellem, a műveltség nimbusza, mely őket oly megkülönböztetettekké teszi; ami csak történelmi név van a főnemesi aranykönyvben s népemlegette név a szellem világában együtt, egymáshoz közel hozva.

Hanem az amalgama bizony nehezen fogott. Pedig Isten látja, hogy megvolt a jó szándék mindenkiben.

Emánuel gróf, a kedves öreg, ha megfoghatott egy újságíró celebritást, oly nemes igyekezettel törte a kedvéért azt a nyelvet, mit csak most tanul, a magyart, hogy lehetetlen volt el nem ismerni felőle, miszerint azon szilárd elhatározásával, hogy ezentúl csak magyarul fog beszélni, ha nehezen megy is, csak az a másik fogadás versenyez, miszerint ezentúl csak magyar csizmát fog viselni, melynek felhúzása-lehúzása egy álló órát szokott igénybe venni.

Cserében viszont egy fiatal publicista izzad hatalmasan abban a fáradságban, hogy egy idegen születésű, de Magyarországért rajongó grófnőnek francia nyelven adjon feleleteket olyan kérdéseire, amiket nem értett. Persze tökéletesen ért franciául, de csak ha nyomtatva látja.

Azonban a nyelvészeti akadály még nem olyan nagy baj. De a téma!

Emberek, akiket először mutatnak be egymásnak, s kik egészen különböző életkörben forognak, s azután keresik, hogy mi módon tudjanak a másik világába valahogy áthatolni.

Leo gróf dicséri Nándori drámaírónak tíz év előtt látott drámáját, amit a kritika kegyetlenül lerántott. Első műve volt. Maga is rossznak találja. Az utóbbiak persze jobbak. Már most ezután ez azt hiszi, hogy vagy nem látta a többi műveit a gróf, vagy ironizál vele.

Viszont Kinizsi, a tudós, meg akarja mutatni Oszkár bárónak, hogy ismeri nevezetes érdemeit a sport terén, s beszél

neki a legközelebbi lóversenyről s firtatja, hogy mely díjakra fog futtatni. A körülállók elfordulnak. Mindenki tudja, hogy Oszkár eladta a versenyparipáit a tavalyi veszteségei miatt, s visszavonult a turfról. Most már csak néző.

Kákori, fiatal újdondász azonban egészen otthonosan akarja magát érezni az idegen társaságban, fecseg sans gêne mindenkivel, aki szemközt jön rá. Akad témája elég: napi pletykák. Egy szép sasorrú úrral, aki igazi mágnási típust visel minden vonásán, beleereszkedik abba a pletykába, hogy most már a budai várban is fognak estélyeket adni, s oda is hivatalosak lesznek a magyar főurak. „Vajon elmegy-e valaki?” — kérdi a főúr. „Legfeljebb Guidó gróf!” „De én ugyan nem megyek!” Az újdondász akkor veszi észre, hogy annak mondott egy nagy sottise-t a szemébe, akivel ismeretlenül beszélt. Ki tudja, hány emberrel gorombáskodhatott már inkognitó, amióta itt van!

István gróf, Theudelinda grófnő unokabátyja, tökéletes olvasott és művelt ember, ki a világ minden költőjét összeolvasta. Annálfogva igen jól véli mulattatni azt a fiatal poétát, aki hazafias verseivel hirtelen népszerű nevet szerzett magának, ha odaszorítja egy szegletbe, s ott elkezd vele értekezni a világirodalomról. Idéz neki Burns-ból, Shelleyből. Ismeri-e Spencer „Fairy Queen”-jét? Bevégzett műnek tartja-e Milton „Elveszett paradicsom”-át? Mi véleménye van Dryden iskolájáról? Wordsworthot szereti-e jobban vagy Byront? Talál-e szellemrokonságot a Frithiofs saga s Ossian regéi között? Mit szól a „Légende des siècles”-hez? Vajon lehet-e, hogy ezáltal Hugó Viktor Dante fölé emelkedik? Nem kár-e, hogy az „amadisse”-ok genre letűnt? Tassónak ad-e elsőséget az olaszok közt vagy Ariostónak? Tart-e valamit Metastasio improvizációi felől? Mi a véleménye az olasz „Commedia erudita” hatása felől? Ismeri-e már francia fordításban Hariri arabs költeményét „Antár élete”? Hát az indus „Sakuntalá”-t ismeri-e angol fordításban? Pláne egyszor azzal támadja meg,

hogy az Odüsszeia mennyivel szebb görög eredetiben, mint latin fordításban.

A szegény versíró pedig azalatt porhanyóvá fő a pirító tűzben, mert ő sohasem szokott egyebet olvasni, mint a saját verseit. Zseniális ember, de saját kádenciáin kívül semmit sem ismer; annálfogva, amint e veszedelmes recontre-ből megszabadulhat, úgy fogja jövőre messziről kikerülni ezt a tudományban telhetetlen grófot, mint a csörgőkígyót.

De akik a „japáni expedíció”-ból legjobban megjárták, azok lehettek, kiket azon kitüntetés ért, hogy Bondaváry Angela grófnőnek bemutatassanak.

Angela grófnő klasszikus szépség.

Angela grófnő nagyatyja politikai celebritás. Nagy név. Különféle nimbusz környezi. Jó is, rossz is.

Annálfogva semmi sem természetesebb, mint hogy a szép grófkisasszonynak bemutatott halandó lakója a lateiner világnak, a harmadik szóváltásnál már elkezd Bondaváry Tibald grófról, nagybátyjáról beszélni és obligate tudakozódni.

Arra azután Angela grófnő egy szót sem szól többet az előtte állóhoz, hanem hagyja azt ott állni és beszélni, amíg ki nem fogy, s odább nem megy. Több szavát nem hallja az a grófnőnek.

Pedig talán még egy tudósnak is megfájdul tőle a szíve, ha ezek a szép szemek, amik egy perc előtt a tavaszi ég mosolyával néztek szemébe, egyszerre csak ilyen jégvisszfényt vetnek reá.

Angela grófnő ideálszépség. Már egyszer mondtuk, de nem győzzük eléggé ismételni. Az ember visszatér a bámulására. Tiszta, nemes arc antik tökélyű vonásokkal; gyönyörű szabású orr, finom metszésű ajkak, hosszú sugar szemöldökök s árnyékot vető szempillák, amik istennői szemeket takarnak. Mikor e szemek villogásban vannak, vagy mikor elrejtőznek, azt hisszük: feketék; csak mikor mosolyra derülnek, akkor látjuk, hogy kékek. Hajzata dúsgazdag, aranyban játszó

sötét gesztenyeszín. S az egész arcon, az egész alakon clömlik valami öntudata a búbájnak, mely érzi azt, hogy ő egy bizonyos világnak a központja, s meg van elégedve helyével. Ő tudja, hogy a szépség: hatalom!

De hát miért vetnek olyan fagyos tekintetet ezek a szép szemek arra az árva jövevényre, ki igen természetesnek találja, hogy Bondaváry Angela grófnő előtt bevezetésül nem lehet okosabban kezdeni, mint Bondaváry Tibald gróf érdemeit felemlíteni?

Ezt bizony a societé tagjai mind jól tudják. De a lateiner világ nem tudja. Egyszerű a talány. Tibald gróf egyetlen unokáját, Angelát, Sondershain német hercegnek szánta nőül. Angela grófnőnek ez nem tetszett. Ezen nagyapjával úgy összezördültek, hogy Angela felfogadta, hogy sohasem fog Tibald grófhhoz szólni, s minthogy éppen akkor Theudelinda grófnő házat nyitott Pesten, Angela grófnő lejött nagynénjéhez, és nála maradt, s azóta még csak fel nem bontott egy levelet is, melyet nagyapja írt hozzá.

Ez a titok. Tudja a societé minden tagja; de az olyan jól meg tudja őrizni a maga titkait, hogy soha abból a külvilágba semmi ki nem párolog. Egymás közt közlékenyek, de az idegen előtt „knownothing” valamennyi, mint egy tősgyökeres jenki.

Sámuel apát úrtól jó gondolat volt az, hogy e heterogén societásnak valami közös mulatságot kellene kitalálni. A pusztá konverzációnál meg nem élnek. Az összejöveteleken egyik teremben vannak a fiatal hajadon úrhölgyek, másik teremben az uraságok, a harmadikban ülnek a férjes úrasszonyok: mintha még nem és kor szerint is osztályt képeznének.

Elkezdtek művészi előadásokat, költői, tudományos felolvasásokat rendezni. Az mindjárt elevenítette a társalgást, közelebb hozta az „idegeneket” egymáshoz. Látták egymást próbákon is: nem bal paréhoz öltözve, meg merték egymásnak a kezét fogni. Megtanulták egymásnak a neveit. Még az utcán is ráismertek egymásra. És örültek, mikor egymást

látták. Később már bele is találták magukat egy-egy olyan témába, amiről élvezettel társaloghattak együtt.

Hanem — valljuk meg az igazat — mégiscsak mikor úgy éjfél felé vége volt a koncertnek, felolvasásnak, műkedvelő előadásnak, s tudós, művész, poéta eljötnék látta az időt, hogy hazamenjen, s a societas egyedül maradt, olyan jól érezték magukat mind a ketten: akik hazamentek is, meg akik ott maradtak is.

A societasban még azután kezdtek el igazán mulatni. Az ifjak táncolni, az öregek whistezni, tarokkozni kezdtek, s folytatták reggelig.

Azt bizony tették volna, ha a tudósok, művészek, poéták mind ott maradtak volna is! Minek mentek el? Ők is részt vehettek volna mindebben a mulatságban; hanem hát nem nekik való az. Jobb volt, hogy hazamentek.

Sámuel apát nagyon jól értett a reklám csinálásához. Mikor valami nevezetes előadásnak kellett történni Theudelinda grófnő termeiben, azt elég jókor megtudta tőle mindenki. Az előadó művész, író, tudós, hegedűs vagy ezermester egész élettörténetét, előzményeit, hogy azután mindenki tudhasson miről beszélni az est hőisével.

Az interkaláris három nap Theudelinda grófnő legközelebbi estéyeig elég volt rá, hogy Berend Iván előléte a legkisebb részletekig köztudomásúvá legyen, s az előadást megelőző társalgás alatt minden tulajdonságáról beszéljenek.

„Igaz, hogy egész esztendőn át a köszénbánya fenekén lakik?”

„S csak egyszer, minden holdújságban, szokott megmosdani?”

„Parbleu! Most éppen utolsó negyed van!”

„Soha életében asszonnyal nem beszélt.”

„Nem társalkodik, csupán mammutfogakkal.”

„A felolvasásában négyszázötven görög, latin, arab és zsidó szó fog előfordulni.”

„Igaz, hogy Theudelinda grófnőnek egy háromkarátos briliántját experimentum gyanánt elégette, ami nyolcszáz forintot ért?”

„Négykarátost, ezerötszáz forintot ért.”

„Könnyű neki, ha tud gyémántot csinálni.”

„Vajon tud-e?”

„És nem eszik soha egyebet, mint fokhagymát.”

„De ma talán csak nem?”

„Végül produkálni fogja magát az elektrizír-masínán.”

„Muzsikálni fog vele?”

„Nem az, megelektrizál mindnyájunkat.”

„Arra ugyan nagy szükség van!”

„Az szép lesz, ha a vén báró Stefit felállítja az izolátorra, ahol az embernek az elektricitástól elkezdenek a hajaszálai ég felé állni, s egyszer csak elrepül a parókája.”

„Hol van az az ördögös masina?”

„Ott az olvasóállvány háta mögött; de nem szabad hozzányúlni, mert aki hozzányúl, rögtön félrehúzódik tőle a szája, s úgy marad.”

„Áh, dehogy! Az egy villanyvilágító-gép; én ismerem. Láttam Párizsban olyat. Hanem ennek az a sajátsága van, hogyha valaki a társaságban ki van festve, azon a festéket egyszerre feketévé változtatja.”

„Diable! Ezt jó lett volna az ajtóra affichírozni.”

„Vajon tudja ezt Theudelinda grófnő?”

„Ma különösen fehér az arca.”

„Olyan azzal a nagy gyémántdiadémmal a fején, mint a márvány menyasszony „Zampá”-ban.”

„Hanem Angela húgom ma különösen igéző!”

„Úgy találod?”

„Az a fehér gyöngypárta valami szelídséget kölcsönöz az arcának.”

„Ami a pártájának a hibája.”

„No, ha a mi vademberünk egyszerre bele talál botlani

ebbe a sok asszonyi fényességbe, nem tudom, nem feledei-e el a delej villanyvilágítást?

„Majd hozzászoktassuk apródonkint! Fogadjuk szívélyesen, hogy érezze magát fesztelenül. Imhol jön; a mi papunk eszkortírozza.”

Az utóbb szólt gavallér, ki Angela grófnőt hűgának nevezte, mintegy húszéves ifjú, finom, tökéletes alak, eléje sietett Ivánnak, kit Sámuel apát vezetett be a terembe, s bemutatatta neki magát mint Ödön gróf, a háziasszony unokaöccse, azután karon fogta, s elvitte István grófhhoz, a háziasszony unokabátyjához, ki igen olvasott férfi, azzal megismerkedtette, engedte, hogy annyi szót váltson vele, amennyi elég rá, hogy Iván meggyőződjék, miszerint itt műértő közönség is van, azután még néhány barátjával szoríttata kezét. Azok is mind igen nyájasak voltak hozzá. A fogadás e societásban a legbuzdítóbb. Azután az apát úr átvitte Ivánt a másik terembe, hol az úrhölgyi kör volt; ott a háziasszony elé vezeté. A grófnő kezét nyújtott neki, s néhány szíves szóval fogadta. Azután ismét Ödön gróf fogta meg karját, s a szomszéd terem ajtajában álló ifjú hajadon csoporthoz vezetve, bemutatá őt Angela grófnőnek.

Iván kissé elfogult volt, de nem volt sem méla, sem zavart.

— Önt ritkán látni Pesten! — szólt a bemutatotthoz Angela grófnő.

— Rég ideje, hogy utolszor voltam itt. Úgy tudom, a grófnő is először van itt. Eddig nem Pesten lakott.

Angela arca hidegülni kezdett. Most mindjárt következik a Tibald grófról való kérdezősködés.

— Igen — felelt szárazon. — S mi következik abból, hogy most én először vagyok Pesten? — kérdező élkereső faggatással Ivánt.

— Az, hogy lehet igen közönséges véletlen, ami egy embert valahova elvisz, ahol még nem volt; de amidőn nagyon

sok ember találkozik egy olyan helyen, abban már van valami „misszió”. S midőn e helyen annyi fényes alak ad egymásnak találkozt, egyedül *ebben* a gondolatban találok mentségemet, hogy én is itt vagyok, sötét, csekély pont. Talán a gondviselés küldi az embereket most szokatlan helyekre.

E szóra fellángoltak Angela szemei.

— Ugye, ön hisz a gondviselésben? Ön hiszi azt, hogy vannak „missziók”?

— Hiszem.

— Akkor én önt szeretem.

Azzal másfelé nézett, amit Iván jelnek vett, hogy odább mehet.

Egy negyedórai kölcsönös ismerkedés után tudatá vele Ödön, hogy a felolvasóterem el van rendezve, a társaság átvonult oda. Iván helyet foglalt az emelvényen, mely a terem háttérében számára volt elkészítve, s kivéve tárcájából iratait, hozzákezdett a felolvasáshoz.

Megnyerő hangja, nyugodt, követelés nélküli előadási modora volt, hallgatta mindenki figyelemmel.

IVÁN FELOLVASÁSA

„A HATODIK VILÁGRÉSZ”

Öt világrészt már ismerünk, a hatodikról még csak azt tudjuk, hogy „van”.

De azt, hogy „van”, már bizonyosan tudjuk.

Hol van?

Az északi földsarkon.

Egy egész világrész, tele ismeretlen növényzettel, ismeretlen állatokkal és így bizonyosan emberekkel is.

A legünnepeltebb tudósok bizonyítják lételet, s merész hajósok egy századnál több idő óta törekednek a jeges tenger úszó bércein keresztül, hogy e *hatodik* világrészbe eljuthassanak.

Lehet, hogy még egy *hetedik* is van, a déli földsarkon. *Maury* kapitány felszólította az angol kormányt, hogy küldjön oda egy expedíciót, s előadta kellő tudományos bizonyítással, hogy a barometrum állása szerint, mely a délsarki folytonos esőzés alatt nem változik, ott ritkább légnak kell lenni, s a felső sűrűbb lég nyomása az alsó, ritkább rétegre okozza a magas hőmérsékletet, mely alatt új életnek kell támadni a jéghegyeken túl.

De ez csak sejtetem. Az éjsarki világról már pozitív tudatunk van.

Ennek a keresésében vészett el Franklin és hős társai. Példájuk nemhogy elriasztott volna, hanem követőkre talált; férfiak, vasszívvel és tűzakarattal, támadtak nyomdokában, kik utána törtek, keresve a végtelen jégmezőkön az elveszettek hulláit és jegyzeteik kincsét.

Felhatoltak a csupán eszkimó vadászoktól látogatott örök tél országaiba.

Két írlandi hajós rátalált a Wellington-csatornára, mely a tenger jéghegyei között szabadon folyik, s annak legvégső szigetét elnevezték „Írland szemének.” Ama csatornát az oroszok „Poliniá”-nak nevezik, mi nyelvükön vízi utcát jelent.

Ez van az északi szélesség $77^{\circ} 49'$, s a nyugati hossz $115^{\circ} 35'$ alatt.

A legtöbb utazó odafagyott hajójával a jégtenger örök kolosszai közé, s szánokon menekült vissza, mindenét elvesztve, jegyzésein kívül.

1852-ben így kényszerült *Belcher* hajóskapitány négy hajóját hátrahagyni a *Barrow-útban*, odaékelve oly jégtömegek közé, amik hegyek volnának a szárazon.

E négy elhagyott hajó közül egy, a „*Resolute*,” a következő tavasszal megszökött társaitól. Elindult utazni a maga fejtől. És ment tizenhat hónapig vitorla nélkül, kormányzó nélkül, kapitány nélkül, egyetlen hajóslegény nélkül, vezetve csupán a tenger rejtélyes folyásától, míg végre ezerkétszáz tengeri mértföldnyire a *Barrow-úttól*, a *Hogarth Sundban*, csaknem a föld másik oldalán elfogta *Buddington*, amerikai hajóskapitány.

Tehát ez a „barom” hajó meglelte magától azt az utat, mely a szabad tengerre visz; s kétségtelenül keresztül kellett mennie a „*meleg tenger*” egy nagy részén.

Ha ez a hajó beszélni tudna!

De valamit mégis tudott beszélni.

A bal oldala teli volt ragadva csigákkal. Valószínűleg egy időre zátonyra jutott, s míg onnan újra kiszabadította a dagály, ragadtak oldalpalánkjaiba a csigák. *Murex*-fajok voltak. Azok pedig tengeri növényvel élnek. Tehát ahol ez a hajó járt, ott már csigák vannak és tengeri növényzet. Ott már nem fagy be a tenger soha.

És még egy tanút hozott magával: egy madárfészket.

Azon a fészken egy anyagólya ült két fiával. A mi golyáinktól annyiban különböző, hogy tollazata világoskék, fején bóbítával; minden eddigi ismert madárfajtól elüt.

Mikor az anyagólya az idegen férfiakat az elfoglalt hajó födéletére látta lépni, egyiket a két fia közül hirtelen hosszú csőrébe kapta s elröpült vele. A kapitány nem engedte, hogy lelőjék. A madár röpte sebesebb volt, mint a közönséges golyáé; percenkint harminc ölnyi gyorsasággal szelte keresztül a levegőt, ami óránként huszonzét mértföldet tesz.

Az elhagyott madárfiókot ápolás alá vették a hajósok, de nem evett semmit. Harminc óra múlva visszatért az anyja. Akkor már a hajó szintén annyi időn át folytatta útját dél felé a vontatóba vevő gőzössel. Tehát a madárnak, leszámítva a hajó útját, hétszáznyolcvan mértföldnyi tért kellett átrepülnie, míg a legközelebbi szárazföldről visszatért.

Hogy ott járt, azt bizonyítja a szájában hozott béka, melyet fiókjá számára röptében a légből a hajófödélre levetett. Olyan alakú békát sem láttunk még eddig. Hátán olyanforma pikkely volt, mint a chiton squamosus páncélja.

Azt mohón elköltötte a fiatal madár.

Még egyszer visszatért negyven órai út után az anyagólya fiókjának egy újabb hasonló hüllőt hozva, de már a kis madár akkor megszűnt élni. A hajósok a madarat kitömték, a hüllőt borszeszbe tették, s mind a kettőt a New York-i múzeumnak ajándékozták. Minden természetbúvár, aki azokat látta, elismeri, hogy azok egészen ismeretlen állatfajok példányai, éppen oly különök, mint az ausztráliai fauna az európaival szemben.

A szárazföldnek, mely azokat tenyésztí, a madár röpte után leszámítva, az északi szélesség 85. fokánál kell kezdődni, az ahhoz vezető szabad tengernek még néhány fokkal idább, és ott már meleg égálynak kell lenni!

De hát mi adja annak az égnek a meleget? Holott már a 72-ik foknál a kényeső is megfagy, s kalapálható lesz, mint az érc.

Az éjsarkkutatók viszontagságai a legiszonyosabbak, és nőttön nőnek, amint feljebb közelítenek a föld sarkpontjához.

A legmerészebb, a legszerencsésebb s a legtöbbet kiállt éjsarki kutató Kane kapitány.

Amiket a föld 80-ik északi szélességi foka alatt tapasztalt, az a képtelenségek fantáziája, az elaludt természet csodaálma.

Ott örök a tél, csak fokozatai vannak, a nyár csak kegyelmesebb tél.

Egy őszi estén utoljára megy le a nap a láthatáron, és azután fél esztendeig nem jön fel többet az égre. Fél évig tartó éjszaka lesz. Csak a távol elterülő hómező világít és a hold, nagy ünnepélyes napokon a titokteljes *aurora borealis*, az északi fény.

A hévmérő 40 fokot mutat a fagypontra alul. (F.)

Semmi állati és növényi szervezet nem létezhetik itt. Az utolsó jégmadár is eltűnt a légből, az utolsó rozmár a vizekből, s a legmakacsabb életű növény, a zuzmó, eltűnt a kősziklákról. Az ember egyedül maradt.

Oly rettenetes egyedül, hogy mikor egyszer Kane nyakát egy szőrszál csiklandani kezdte, örömmel nyúlt utána, azt hitte, bolha. Megörült neki, hogy van még rajta kívül állat a semmiségnek ez országában. Hiú öröm! Még ez az utolsó hű kebelbarát is elhagyta itt az embert. Nem lakik itt más, csak a *Semmi*.

S milyen szeszélyes alakításokat teremt a *Semmi* mindabból a Valamiből, amit vakmerő emberek idehoztak az ő országába?

Mivé lesznek az élelmiszerek?

Az aszalt almából kalcedon szeletkévé váltak. Igen szépen lehetne belőlük gyűrűbe való pecsétnyomókat készíteni. A savanyú káposzta a hordóban bizonyos új ércnemet képez, mely rétegekre hasítható, mint a csillámpala, törése gyöngyházfényű. A cukor ellenben, mely itthon kristályalakban ismeretes, ott olyan, mint a fagyott kaucsuk fűrészporral keverve; törni, vágni nem, csak fűrészelni lehet. A vajból igen jól lehet elefánt-

csont alakokat esztergályozni, törése csillámfényű. A hús a legszebb márványmozaik, mely a florencivel vetekedik; a fejsze éle elpattan rajta, csak a vas emelőrúddal széttörhető. Egy hordó lámpaolaj, melyről a dongákat lefeszegették, hogy pörölyvel széttörhessék, olyanforma kőhenger, amilyennel a makadámos úton a kavicsot lehengerezik.

S ez a hajószobában van, ahol fűtenek, s melyben a folytonos tüzelés mellett 34 fokra engedett fel a hideg.

Az emberek, kik ott a fűtött szobában ülnek, oly köddel vannak körülveve saját párázatuktól, hogy nem látnak hat lépésnyire. És ki egy percre leveszi a kalapját, az a főveg, mintha egy tál főtt burgonyát tartalmazna, úgy gőzölög. Aki nagyot kiált, s nem a fogai közül beszél, oly gőzt lövell ki a száján, mintha ágyú volna, s aki valami erőfeszítő munkát végez, annak gallérjából úgy emelkedik ki a gőz, mintha ő volna a geyzer. Kés, villa oly hideg, hogy aki nem vigyáz, mikor eszik vele, odaragad a nyelvéhez meg az ajkához, s lehúzza a bőrét. Aki elalszik anélkül, hogy süvegét szemére húzná, mikor felébred, nem tudja kinyitni a szemeit, mert pillái lefagytak.

Künn az éjben, a jégpusztában még hat fokkal mélyebb a semmin alóli fokozat.

S a vasszívű emberek nekiindultak ennek a riasztó tájnak és éjnek, hogy az éjsarkhoz közelebb jussanak.

Hajóik mélyen oda voltak fagyva, de gondoskodtak egyébről. Hoztak magukkal szánkókat, a szánkókra voltak téve hat ember számára való dereglyék vasból és kaucsukból. El voltak rá szánva, hogy ahol hajóikat elfogja a jég, szánkón utaznak tovább, s ahol rátalálnak a szabad tengerre, a dereglyébe vetik magukat, mégis elhatolnak a földsarkig. Hoztak magukkal hatvan szibériai kutyát a szánkókat vontatni. Hanem már a 79-ik foknál a kutyák mind állkapcagörccsöt kaptak, s elhullottak bele. Nem maradt hátra más, mint maguknak vontatni szánkóikat, attól sem riadtak vissza. Negyven fokú hidegben

tizenöt napig haladtak kínosan előbbre. Két fokkal jutottak az éjsarkhoz közelebb.

És amidőn a 82-ik fokot elérték, a tizenhatodik napon a hőmérő elkezdett emelkedni. Azon a napon tíz fokot emelkedett.

A diadal előérzete visszaadta kedélyük rugalmát. Nem maradtak pihenni tovább, folyvást haladtak fölfelé, s a következő napon a hőmérő egyre magasabbra emelkedett, s egyszer elérte a zérust.

Az már meleg volt.

A szikla, amelyen állnak, még jég, de ami előttük terül, az a szabad tenger.

S mintha a bátrak üdvözlétére jőne, az égen egyszerre kiemelkedik az észak hajnala, a villámkoronás északfény, egy nagy, kerek sötét kúp körül kilövellő sárga és rózsaszín fénykévék, mintha egy fekete napból kisugárzó küllők volnának, magasra átszeldesik az égboltozatot s kitárják az utazók előtt a legigézőbb látványt, mely után vágytak, de melyet képzelni sem tudtak.

Előttük állt egy háromezer négyszögmértföldnyi területű tenger. Egészen a láthatárig szabadon, tisztán, jég nélkül. Középe, ahol az aurora sötét belső kúpját tükrözte vissza, acéllék fényű, a többi rózsafényben úszó.

S e tengert hosszan elnyúló körben fogta el az a jégpart, melyen Kane és társai álltak. Mindenütt ötven-hatvan ölnyi magas jégsziclák, bearanyozva a csodálatos éjszaki hajnaltól.

Ötvenhat óráig álltak a jégparton az utazók, ötvenhat óráig érezték fújni az éjszarki „meleg” szelet, mely a jégsziclákat lassan, de folyton hátrálni kényszeríti. E hosszú szél egyetlen jégdarabot sem hajtott feljükk észak felől. *Ott élő világ van és meleg táj!*

De hát miért nem szálltak dereglyéikkel arra a régen keresett szabad tengerre? Miért nem törtek evezve tovább a sejtett világrész felé?

Azt megmondta maga a tenger.

Ez nem olyan tenger, mint a többiek, amiknek tizenkét órára rendezett ár-apály van. Ennek a dagályát valami más erő szabályozza, mint a hold vonzereje, annál hatalmasabb és erőszakosabb. Ennek a hullámai óránként szállnak és emelkednek, oly erőhatalommal, mely dereglyét hátára venni nem tűr; s mikor a dagály visszatér, tizenhat lábnyi rögtöni emelkedéssel rohan előre, s hosszában zeng a végtelen jégpart, amint hullám hullám után csapkodja oldalát. A mennydörgés az, mely tüvegharangon játszik.

Úgy tetszik, mintha az a langy tenger folyvást fogyasztaná maga előtt a jégsziklákat.

Csak Belcher hajója tudná megmondani, hogyan bírt eljutni e türelmetlen óceánra, hol találta meg annak olyan folyását, amely elvezette a Polinia másik bejárásáig, hogy nem zúzott össze e jégpartokon.

Kane-nek be kellett érni a látvánnyal, ami halandó elé először tárult, s a meggyőződéssel, hogy amit keresett, az csakugyan való; s a csigahéjakkal s ismeretlen növények töredékeivel, miket a tenger a partra kihányt, mint látogatójegyeit egy meg nem nevezett világnak az óvilág kapujában. A tenger felett ismeretlen madarak csoportjai röpködtek.

E tengeröböl a *Peabody-öböl* név alatt jegyzék fel a földrajzon a tudósok, s a csatornát, mely ez öbölhöz a jégen át vezet, *Kennedy csatornájának*. A pont, hol Kane és társai azt fölfedezték, 82° 2' foka alatt fekszik az északi szélességnek, nem egész nyolc foknyi távolban a föld éjsarkától. S mert a pólusoknál a földgömb be van lapulva, a fokok hossza rövidebb. A földsark onnan már talán csak tíz napi járó!

Tegyük magunkat annak a helyzetébe, aki e látványtól felmagasztosulva, képzelete lázalmában oda röpítette magát, hova evező, vitorla, nehéz láb nem bírta elvinni többé!

Milyen lehet az az éjszarki más világ?

A föld a két sarkán be van horpadva.

Ezt a percinga sebesebb mozgása matematikai pontossággal igazolja.

A két tengelyén oly lapos a föld, mint a narancs két végén. A többi bolygók is. Lány korszakukban kapták ez idomot.

Annálfogva, aki a földszarkon áll, az előtt hatszorta nagyobb láthatár terül, mint minálunk, mert nem hajlik oly gyorsan a föld felszíne. Képzeljük, mintha innen Pestről látnók nyugatnak Bécs István-tornyát, keletre Debrecent, északnak Kassát és délnek Belgrádot, és ami közbe esik, mind!

S e szédítő látkör felett félig kiemelkedve vöröslik a sötétkék atmoszférán keresztül egy izzó kupola. Az a nap!

Naphosszant ott vöröslik a láthatáron. Fel nem jön rajta. Hanem körös-körül járja az egész láthatárt. S minthogy a látkör szérűje mintegy húszorta nagyobb kört képez, mint a mienk, szemmel lehet figyelni, amint halad gyorsan körül rajta. Egy-egy halom elállja útját s eltakarja, perc múlva megint előtör. Éjfélben az átelleni oldalon vöröslik, mint délben — és délben, este, éjjel egyforma magasan jár, mindig féltettel a láthatár felett. Ez az ekvinokciális nap.

Az év nyaratszakán felemelkedik két foknyira a láthatár fölé délben, s lemegy egy órát pihenni a látkör alá éjfélben; de oly magasra sohasem jó fel, hogy a gőzkört meghaladja; sugára soha sincs itt a napnak, meleget sohasem ad. Többnyire nem is a nap maga az, csak a légkör sugártörése által felemelt csalképe. Egy óriási óragép az éjszarki világban, melynek körüljáró mutatója maga a napgömb.

A nap itt csak egy izzó égi csoda, egy tünemény, miként a hold; de nem teremtő lelke a világnak, nem éltető lelke a földnek. Itt a föld maga az úr!

Kegyetlen, istentagadó eszme volna az, ha ennek az egész világnak, mely a mi világunk, oly matematicice kiszámított irgalom nélküli halállal kellene elveszni, aminő rá volna mérve,

ha semmi egyéb nem melegítené, mint a veszendő belső tűz s a közönyös napsugár, mely nem melegít többé, hol a belső tűz elfogyott. S ha millió év kell is hozzá, hogy az bekövetkezzék, de bekövetkeznie kell! Hiszen ki van számítva, hogy a kőszén alakulásakor a föld évszaki átlagos melegének 22 fokig kellett emelkedni, s a mostani átlagos melege már csak 8 fok. Az olvasztott bazalt kihűléséből ki van számítva, hány század kell még, hogy még tizennégy fokkal alább szálljon. S akkor vége legyen mindennek?

Meghaljon-e a föld?

A föld azt mondja: „Nem! Én élni fogok az örökkön örökké való időkig!”

A földnek van saját hatalma, mit nem kér sem a naptól, sem a firmamentumtól kölcsön: *a delej, a villany.*

Az az ő *tulajdona*. A többi bolygóknak is van. A *Jupiternek*, a *Venusnak* ön-delejfényét távcsöveink rég hírül hozták, a polaroszkóp kétségtelenné tette.

S ez a hatalom, a föld deleje, annál magasabbra fejlődik, minél jobban kihűl. Az izzó vasnak semmi delejessége nincs; amint hideggé válik, akkor delejes lesz.

S a delejben tűz van, mely erősebb, mint a nap tüze. Az öszpontosított napsugárban megég a gyémánt, de a delej tűzében születik a gyémánt. Ezt mindenütt tudják, ahol a delejvillany-világítást alkalmazzák. A pólust képező hársszén hegye abban a tűzben, mit a Volta-oszlop idéz elő, meggyémántosodik.

Az, ami az éjsark országának életet, meleget ad, a föld deleje az.

A véghetetlen látkört alig szakítja meg magasabb orom.

Hegyláncok nem tolakodnak elő. Sík, hullámos róna terül messze.

E róna közepett emelkedik fel magasra egy óriási hegytömb, mintha zárt vulkánok csoportja volna egy helyre gyűjtve; meredek, sima, fényes oldalú bércecsüveg, feketés,

barnás, vörhenyeges színnel, hegyeiken sötétkéssel, lilaszínnel zománcozva.

Nagy területben e hegydiadém körül még kopár, sima talaj terül, mintha merő meteorvasból volna az egész föld; hanem azután következik egy tó, mely az egész hegycsoportot mint szigetet öleli körül. E tóba folynak mindenünnen, a róna minden tájékáról jövő folyamok, patakok, tanúsítva, hogy itt van a földnek legmélyebb horpadása, ez az éjsark.

A tó menedékes oldalait képezik a *szigetdelték*, miket a folyamok torkolatai alkotnak körös-körül.

Magasan a hegykorona fölött, széles kerek tért foglalva el az ég zenitjén, ott világol az örök északi hajnal, mint egy sugárkoszorú ezeryi szivárványból, majd erősebb, majd szelídebb fénnel. A föld delejének kisugárzása ez, világító, éltető, melegítő sugárpiac. Maga a körülölelt közép fekete, az örök éjt mutatva szüntelen, középett az éjsark csillagával s a nagygöncöl körüljáró fényes pontjaival; hanem a külső tér a fény minden színeiben ragyog; világoskék, sárga, zöld, rózsaszín, ami pásztánként az eget átszeli, s a földre viaszasüt, a fénylő csillagok átragyognak rajta.

A tájék, a messze láthatárig és azon is alul, fényárban úszik alatta. Nem a nappal égető, perzselő fénye az, hanem egy tündérvilági ég szelíd, melegítő, változó ragyogása; az éjsarkot körülfogó szigetdelták emelkedései virágzó erdőkkel vannak koszorúzva. Minden lomb világosabb zöld, mint az óvilágban; a ligeteket kiszínezi a fák virága, gyümölcse, váltakoznak ultramarinkéktől tündöklő pagonyok rubinvörös ligetekkel, kék borókával, vörös bogyókkal rakott fák tömegei azok; másutt arany-sárga a geszt a bokrok gyöngye hajtásaitól, s a faóriások itt-ott hófehérek, mintha pillangósereg szállta volna meg; virágözön az rajtuk, s a távoli rónán, hol halmok, dombok hajladoznak, egymást váltva olvad össze a sárgazöld mező, lilaszín virányokkal, rézbarna dülökkel, mik közt színes

szalagként kanyarognak a színes eget tükröző patakok, szegélyezve ezüstzöld bokrokkal.

Itt a tél nem hideg, a nyár nem forró; tavasznak és ősznek virágból, gyümölcsből fonott koszorúi csaknem összeérnek.

S a rét, a mező, állatsereggel népesült, a lombok alatt madárzaj, a hullámok közt hallubickolás van. Élet van minden elemben.

Az emlősállatok közt nem uralkodik a rőt egyszínűség, a tollasok közt meg a tarkaság, mint az óvilágban. Amazok a tarkák, emezek egyesülnek a fehér, szürke vagy kék színben: a szelídülés jele mind a kettő.

Hát az ember?

Embert ne szült volna a táj, mely annyi életet tenyészt? Bizonyára az is van itt, s ha van, tökéletesebb, mint mi. Hogyan került volna oda?

Hát aki megmondja nekem, hogyan került Amerikába az *azték*, a *részínű*, Polinéziába a *hottentot*, a karibi szigetekre az *indián*, ki vitte őket oda és „*honnan*”, annak majd megmondom én is, hogyan került a földszarki szigetre az ottlakó ember. Mert sziget minden darab föld e planétán. A víz a földteke felszíne.

Hogy pedig tökéletesebb az ottani ember, mint mi, annak az első oka az, hogy régibb ember, mint mi.

A pliocén nagy alakító rombolása után a legelső lakható földnek a pólus alatt kellett lenni: az húlt ki legelőbb, s mikor még Európa helyén a vulkán küzdött a tengerrel, mikor még Helvécia sziget volt, az egész orosz róna tengerfenék, Olaszország Afrikának egy része, akkor a pólus alatt volt a mérsékelt égöv. És mikor azt a dögletes mocsárt, melyből a görögök és asszírok országa felmerült, még az a nap szikkasztá, mely most Dél-Amerika szavannáit teszi lakhatlanokká, akkor számíthatatták az éjsarkvilág tudósai, miként a mieink most, hogy mi lesz az ő világukból, ha évezredre így hűl ki a föld; a

telek mindig hosszabbak, a nyarak rövidebbek lesznek, a fa, a tüzelőanyag elfogy. És számítottak tízezredeken át.

Mert akkor tele és nyara volt az éjsarknak is.

Hanem amint a földszarkon áthúlt a föld, azonnal megkezdődött ott a delejesség, s az éjszaki fény anyamelegével felváltotta a mostoha napot.

Ezt a mágnes-tű lehajlása a láthatár felé igazolja.

Az éjsark emberei tízezredeivel az éveknél előbb kezdődnek, mint mi, valamint mi is megelőztük tízezred évekkel a szigetlakókat. S amennyire fölöttük állunk mi emezeknek, annyira kell, hogy fölöttünk álljanak amazok. Az ő első prerogatívájuk az anszienítés.

A másik előjoguk a *delej*.

A delej hatalma mindenre kiterjed, fűre, állatra, levegőre. Csodaerőt kölcsönöz a vasnak s a vassal vetekedő emberi szívnek.

E valószínű hatást majd később elemezzük. Most szóljunk arról, milyen lehet az éjsarki ember.

Szintelen.

Mert arcát soha nem éri a perzselő nap, fehér az, mint az alabástrom. Vonásai túlfinomak; haja a hajcsövekben rejlő túlságos vasfestvénytől csaknem acélfekete, kékes fénnel, szemei, szemöldökei is olyanok. Termete kicsiny, de karcsú, ideges, erőteljes. Növénnyel él, az állattól nem vesz el mást, mint tejét; a hústeltől a delej alatt irtózik. Azért ruganyosabbak izmai, tisztább kedélye, sohasem beteg.

Beszédük tökéletesebb, mint a miénk. Oly nagy darab földön nem lehet, hogy többféle nyelvvidom ne fejlődött volna ki, de van valamennyiben valami zeneszerű, amiről egymást megértik, mint a dalos madár.

Ruháik könnyebbek, mint a mieink; posztóra, állat bőrére nincs szükségük: az évszak egyenlő. Nincs náluk divat. Hogy miért nincs, majd arra is visszatérek.

Az ő egüknek planétája a föld. Igazi, uralkodó csillaga.

A jó, kifogyhatatlan, anyai szerelmű föld. Az a sugárkoszorú, mely egüket bevilágítja, légüket bemelegíti, talajukat termékenyíti, a föld anyaszerelme.

És ők messze vannak már a tudományokban. Messzebb, mint mi, kik még csak tapogatózunk. Ők már tudják, hogy a föld mágnesereje hatalom, melyet kölcsön lehet kérni, égtől, földtől el lehet vonni, annak a segélyével mindent lehet alkotni.

Hiszen annyit már mi is tudunk, hogy ha egy sárkányt, melynek zsinégén ércsodrony van végigeresztve, felbocsátunk a légbe, e sárkány zsinégéből félöles villámsugarakat lehet előcsalni. Ezt már Franklin is tudta.

De ők már kitanulták, hogy e mindenütt jelenvaló delejét az égnek és földnek hogy lehet egy helyen összpontosítani; itt lángot szítani belőle, mely kőkolosszokat olvaszt meg üveggé, amott gépeket hajtani vele tűz nélkül, gőz nélkül, s parancsoló szükség esetében fegyverül használni és sújtani vele, messzebbre és biztosabban, mint Armstrong-ágyúval, Congrev-röppentyűvel.

E tudomány felemelte őket a földről. Kitalálták a *röpülés* titkát. Nem a tehetetlen léghajó öblében van ez a titok, hanem a mozgásban. A fecskének nincs léghajó a hátán. Vannak gépeik, miket a villany hoz mozgásba, s e mozgás légbe emel. Tudják az *üveget* használni, mint ércet és mint tollat. Hiszen idáig mi is eljöttünk már, hogy e merev üveg, ha selyemszállá vékonyul, gombolyítható és szőhető és kötélle csavarható.

S mert utazni, terhet szállítani ott van az istenadta lég, nem vesződnek azzal, hogy az áldott földre hosszú vonalakon kőhalmazokat rakjanak, miket mi utaknak nevezünk, hanem engedik annak minden foltját zöldülni, kenyeret teremni.

A légbe emelkedés, a *röpülés* feltalálásával *lehetetlenné* lett minden *háború*. A legnagyobb hadsereget, mely kívülről ágyúkkal, monitorokkal törne be e nép határán, szétvernék, tengerbe fojtaná, villámokkal agyonpaskolnák a légből, és anélkül, hogy egyetlen rendes katonát tartaná hozzá; ott

nincs harci dicsőség, csatatéri halál, ütközetben ellőtt kéz, láb, honvédrokkantak és elesettek özvegyei, árvái.

Ebből természetesen következik, hogy *hódító zsarnokok sincsenek*. Ki tudna egy népnek fejére ülni, mely röpül?

Még az igavonó barmok szolgasága is megszűnt náluk. A villanydelej ekét hajt, kévéket út nélkül hazaszállít, mozdérőnek szolgál kicsiben és nagyban; *a jármot elvetették* ott már, mint haszontalan barbáreszközt.

Ártó állat, dúvad ellen sem kell fegyver. Ami volt, azt kiirtották, s kívülről nem jöhet hozzájuk. Nagyon erős fala van országuknak.

Rossz embert, tolvajt sem kell üldözni ottan. Miért lopna valaki? Miért ártana másnak? Mindenkinnek annyit ad a föld, amennyi kell neki. Minden ember dolgozik s megél utána.

A földművelés nem kockajáték ott, mint nálunk. A magot bizonyosra vetik el. Jó év, rossz év nem tesz különbséget.

Ott nem könyörögnek, zászlót, keresztet hordozva, esőért, napsugárért, hanem hozzálátnak, hogy szerezzenek azt.

Leszármaztató huzalaik által, mikor esőre van szükség, a föld delejét a tavak, tengerek tömege ellen fordítják, felhőket támasztanak belőlük, találkozást idéznek elő ott, ahol akarják emberi tudománnyal villanyterhes felhők között, s megáztatják velük az aszályos vidéket; ha pedig erősebb meleg kell a növényzetnek, visszavezetik a villanydelejt a központhoz, intenzívebb központi kisugárzást adnak neki, s olyankor látja néha magasan fellobogni az ég a távol földlakó a csodálatos aurora borealist, s kérdezi magában: „Mit jelent az?” Mit jelent? Azt, hogy az éjszark országában most szürethez, aratáshoz készülnek!

Így csinálnak éjszakát is, mikor a föld növényeinek álomra van szükségük. A tavakból támasztott köd eltakarja az égi fényt, s nyugalomra tér a világ.

S mert mindezt egyszerre, egy akarattal kell tenni az egész országnak, ott egyetértés van mindig. *Ott nincs nemzeti-*

ségek közötti viszály, nincs határvillongás, nincs jobboldal, baloldal közötti harc, csak egy van: a hazaszeretet.

Ott nem lehet főrang, születési előny. Mindenki munka után él és ész után. A földműveléshez is ész kell, és tudomány az, mint a csillagászat.

Hát a kormány? Óh, igen, *kormány* is van ott. S ott valóban megérdemli e nevet: gondviselés. Mert nem azzal vesződik, hogy alattvalóit hogy tanítsa be katonáknak, hogy szedje be tőlük az adót, hogy lessen bele az üstjeikbe, mit főznek, hogy küldjön rájuk paragrafusözönt, mihez tartásuk magukat, hogy őrizze őket börtöneikben, hogy regulázza őket iskoláikban, hogy énekeltesse templomaikban, hogy esküdtesse, vallassa, kínozza, ítélje őket, hogy rakja meg városaik hivatalos henyéivel, akik szerzik az izgágát, s numerusok szaporításában keresik érdemeiket; hogy tartsa félelemben egyik nép fiaival a másikat, s hogy osszon parancsokat: mikor dolgozzanak, mikor pihenjenek, mikor szabad és mikor nem szabad mulatniok, és elcserélje gabonájukat, selymüket, ércceiket papiros darabokért. Nem, itt a kormány nem azzal foglalkozik. Hanem azt cselekszi, hogy kezében tartja az egész világrész meteorológiai észleletét. Tudomást szerez a lég és villany tüneményeiről, figyelemmel kíséri a keletkező szelet, s tudósítja róla az egész országot; várai nem erődök, hanem obszervatóriumok, szövetségese nem az államvallás, hanem a tudomány. Amit összpontosít, az a bűvárlat, a találmányok tökéletesítése, az egyetemes észlelet felhasználása, a felfedezések gyors elterjesztése. Sok ez és nagy feladat, s többet nem kíván kormányától az éjsark népe.

De hát ha adót nem vesz a kormány, miből tartja fenn egész szervezetét, miből fizeti észlelő tudósait, kik nem szánhatnak; a tömérdek apparátust, az egész meteorológiai hálózatot, az experimentumokat, a találmányokat, a növeldeket, az akadémiákat? Úgy hiszem, igen egyszerűen. *Az állam kereskedik.* Övé a villanyközlekedés eszközei, mikkel egyik világpárt

terményeit a másikéval kicseréli. A kereskedés az állam szolgálatában áll. A delejkörön innen eső új világban is tudják már ezt a mesterséget, s úzik a kormányok szép sikerrel. (Lásd: dohánymonopólium.) Csak azzal a különbséggel, hogy Delejország kormánya nem veszi el Pétertől a földjén termett dohányt tíz forintért, hogy ugyanannak a Péternek egy óra múlva eladja ötvenért, hanem szállít onnan, ahol sok van egy terményből oda, ahol nincs, hanem van más, s azon nyer annyit, hogy deficitje ne legyen.

Azután az államé minden gyár, bánya, összpontosított erőt követelő iparműhely, azokból él és hatalmas, mint amilyen gazdag és hatalmas nálunk Rothschild, anélkül, hogy valami törvénybe volna iktatva a civillistája.

Tehát itt nincs *börzeszedelgés*, nincs *bukás*, nincsenek milliomosok, kiknek fölösleges pénze az erkölcsökben vásárt üssön, az asszonyokat fényűzőkké, a férfiakat sóvárokká tegye. De koldusok sincsenek. Milliomos csak az állam, szegény csak a miniszter.

Hát házaik milyenek lehetnek? Hát ők építkeznek-e?

De még hogyan! A mi óvilági architektúránk ott neveltség. Összehordunk százféle anyagot, nekiállítunk tízféle mesterembert, összetákolunk fát, követ, vasat, homokot, üveget. És azután szobáink sötétek, minden szél keresztülfúj rajtuk, egy század egy háznak már öregség, ha azt megéri anélkül, hogy egyszer legalább leégjen. Ez a sok baj Delejországban mind nincs. Ott másként építenek. Kavicsuk van elég, mert utat nem csinálnak belőle, sziksót bőven adnak a tavak és tengerpartok. Tehát az üveg általános náluk. A hatalmas villanydelejtűz egy üvegtömeggé olvaszt kavicsot és sziksót, és mikor folyékony a tömeg, két óra alatt kész belőle a ház. Hogyan? Ki nem játszott gyermekkorában szappanvízzel és szalmaszállal? A szalmaszálat beledugtuk a szappanvízbe s belefújtunk, és azzal egyszerre egy csoport színes hólyag emelkedett ki a híg tömegből, egymáshoz tapadva, középett a

legnagyobb. Ezek is úgy tesznek; egy nagy fúvógépet a híg üveglávába bocsátanak, s percek múlva kiemelkedik a ház gömbölyű üvegfalakkal, üvegtetőkkal, körül a kisebb szobácskák, középett a nagy kupola, az ott bizonyosan családi étkező. S az egész épület kész, az építésznek csak ajtókat kell rajta vágni egyik átlátszó szobából a másikba. Azok azután egymáshoz illenek pontosan, nem repedeznek, nem kívánnak tatarozást, nem nedvesek, nem sötétek, nem légvonatosak, nem égnek el és eltartanak örökké! Fő előnyük a Delejországi lakóira az, hogy az üveg mint elszigetelő pihenést ad a külsőtől izgatott idegeiknek.

Ilyen az építés falun. Tulajdonképpen faluról beszélni nonszensz itten, mert ha utak nincsenek, utcák sincsenek, minden ember háza külön áll a kertje közepén, mintha nálunk a Balaton partját látnók a veszprém-zalai oldalon.

Hanem a fővárosuk építkezése kolosszális. Ott is üveg az uralkodó épületanyag; mert a gyárak, obszervatóriumok villanygépezetének elszigetelés kell a külvillanyosság ellenható befolyása ellen, s a roppant épületek falai vulkanizált üvegmázzal vannak bevonva.

A főváros közepét foglalja el egy óriási körépület kétszáz toronnyal; az a villanyközlekedés indóháza; a magas tornyok az útra induló s megérkező léghajók kikötőhelyei, mik a tornyokból néha százával egymáshoz csatolva, mint egy óriás vadlúdcsapat, indulnak meg a távol útra, ütenyre verő hajlékony vitorlaszárnyaikkal suhanva végig a biztos levegőben, mely nem oly hűtelen, mint a tenger. Az éjszarki égnek nincsenek viharai, ott nem jár sem monszun, sem passzátszél, sem tornádó, a nap hősege nem hozza elő a jégesős zivatart, sem a légvillany túlterheltsége a villanyforgatagot, sem a jégsark fagyai a nemerét, a buránát, sem az afrikai sivatag izzása a számumot; rend uralkodik a légben, s emberi tudomány szabályozza a szelet. Másutt égnek emelkedő kolosszális tornyok merednek fel, ezek az obszervatóriumok; nagy tére-

ken ezernyi öntött bazaltoszlopokon nyugvó üvegtetők, bazárok, raktárak s tarka épület-bohócok, enkausztkai művészet remekei titáni mérvekben. Az egész óriási város üvegkupoláit varázsfényben ragyogtatja az örök éjsarki hajnal szivárványos színváltása.

Hát viseletük miből van ez éjsarkiaknak? Az is a delej égaljához van mérve. Ott minden ember selyemben jár. Minden fának van hernyója, mely megannyiféle selymet köt, finomat, durvát, minden színűt; s a selyem hűsítőleg hat a villanydelej ingere ellen. Ez ingyen terem, fáradság nélkül, és oly tömérdek, hogy mindent pótol, amit nálunk kender, len, gyapjú és gyapot állít elő, még a papírt is.

Tehát ott írnak és nyomtatnak is? Írnak is, nyomtatnak is. De már azon rég túl vannak, hogy amit egy ember ír, azt tíz más betűnként szedje ki utána; a leírt lapról tudnak nyomtatni egyenesen.

Tehát vannak költőik is, kik színműveket írnak és színészeik, kik azokat eljátsszák? Vannak, de a színészek maguk a költők, az óvilági szokás elavult már, hogy egy ember megírjon egy darabot, azt tízen betanulják s előadják sűgő után. Az ő színészeiknek csak elmondja az igazgató a darab meséjét, melyet játszani fognak, kiosztja szerepeik címét, s a költemény, a dráma ott születik meg a néző előtt, nem a sűgő szájából, hanem a költő-színész inspirációjából. Betanult szavakat ott már az országgyűlésen sem mondanak.

Talán dalművészetük is van? De még milyen! Énekeseik hangterjedelme harmadfél oktávát ér át, érces és csengő. Sohasem rekedtek. Dallamaik érzéssel tele, hallásuk csalhatatlan, s az énekes itt a zeneköltő maga, kinek dalát a szenvedély sugallja, nem a hangjegy. Üveghangszereik túlföldi bájt adnak a zenének.

S mennyivel előbbre kell náluk lenni a világismeret tudományának, mint minálunk. Míg a mi tehetetlen széntü-züknél hutáink akkora refraktort sem bírnak kiállítani, mely az

ötvenezer mértföldnyi közelben járó holdat annyira látkörünkbe hozza, hogy embermagasságnyi tárgyakat kivehessünk rajta, azalatt ők a végtelenig fokozható villanytűzzel oly óriási nagyítótükröket állítottak elő, mikben a *Sirius* úgy jön fel, mint a delelő nap, a csillag-ködfoltok mint új világrendszer, s a szomszéd planéták lapja előttük áll, mintha az ég helyett egy új földboltozat függne odafenn. És akik látják ez óriási nagyítótükrökben a szomszéd planétát megnépesülve ugyanolyan emberi alakokkal, mint mi vagyunk, beültetve ugyanolyan igetekkel, mint a mieink, kik látják azt az életet, melyet mi itt elkezdtünk, folytatva a szomszéd csillagokban, szerzett érdemkiküzdött tökély szerint, amottan, odaát, hatmillió mértföldnyi távoból idehozott csillagzaton; kell-e azoknak pap? Kell-e templom? kell-e hit, vagy reveláció?

Ők nem „hiszik”, hogy van Isten, van lélek, van túlvilág, van örök élet; ők „tudják” már, hogy *van!*

Kell-e ott erényt, szorgalmat, hűséget, jóságot „*prédikálni*”?

Nem. Az éjsark alatt *nincsen pap*.

De hiszen maga a föld teszi nekik könnyűvé az eget megérdemelni.

Ameddig a delej befolyása elhat, csodaerővel száll az meg nemcsak eget és földet, de mindent, ami a kettő közt lakik. Az ember szíve alája van vetve annak.

Az aurora borealistól átmelegített ember igaz és szavatartó, vidámságának nincsen mámora, szenvedélyének csak lángja van, korom és hamu nélkül; becsületére büszke, gyönyört talál a munkában, örül a mások jólétének, a szomorkodóval együtt érez, érti saját emberbecsét, és tiszteli a magánál erősebb szellemet; izgalmas, ideges s azért közlékeny; haragot nem tart, tréfára hajlandó, elmés, élcés, bosszúállásban nem keresi sértett becsülete helyreállítását. Az éjsark alatt nem verekesznek.

És végre az éjsark alatt *igazán szeretnek*. Ha két szív deleje ott egymást feltalálta, soha el nem szakad az többé egymástól,

nem választja el őket más, csak a halál; s még akkor is, aki előbb meghal, nem költözik el újjászületni társa nélkül a más csillagzatba; ott marad körülötte, él tovább szíve emlékében s a föld delejsugarában, s rávár, míg az meghal, s együtt mehetnek a közös új hazába. Ez az éjsarki emberek szerelme.

Nincs ott hűtlenség s a *hűtlenség konstitúciója*: nincsen „*divat*”. Senki sem kíván másnak szép lenni, mint annak, akit szeret.

Az éjsarki emberek tehát *soká élnek*, mert soká boldogok. Betegség, járvány nem pusztít közöttük. Ott nem lehet beteg a föld, mint nálunk a kolerában, nem lehet ragályos a lég, mint nálunk a tífuszbán; nincs meghűlés, mert nincs hirtelen időváltozás; meghalnak az emberek, mikor megöregesznek. Hisz az az előnyük már az erdők vadainak és madarainak is megvan, hogy nem betegek soha, élnek, ameddig napjaik határa tart. A betegségek lajstromát az óvilág emberei maguk nyújtották hosszúra, és örökítették meg magukon.

Tehát ott *nincsen orvos*.

A vétség sem olyan, mint nálunk, az arcokat szenvedély, nyomor, fájdalmak, sivár élvek nem ráncosítják össze, a hajakat nem őszítik meg, a fogakat nem hullatják ki. Az élet kialszik, mint a mécs, csendesen, ha olaja elfogy.

De hogyha olyan soká élnek az emberek, s ha sem ragály, sem háború nem fogyasztja őket, hogy férnek el lassanként azon a körülzárt helyen?

Először is: a nemes faj nem szapora.

Azután: a világrész, melyen laknak, egyre terjeszkedik.

Amily mértékben kihúl a föld felszíne, oly arányban növekedik delejének kisugárzása; ez a kisugárzás olvasztja lassanként az éjsark körül terjengő jégövet.

E jégöv egyre tágul, partjait egyre mossa az éjsarki meleg tenger, s e tenger ismét odább halad, s partjaiból a delej országának új szárazföldet enged át, mit hozzáfoglalnak, beültetnek, benépesítnek.

És amellet az előre úzótt jégöv egyre terjed alább az ismert világ zónái felé, és szorítja ezeket összébb. Mivelünk sülyed a föld alább. Közép-Ázsia már mélyen a Csendes-tenger színmagasa alatt áll, csak bérctpartjai őrzik, s ki van számítva, hogy tízezer év múlva Franciaországnak utolsó hegyei mint szigetek fognak csak kiállni a Földközi-tengerből.

Az ismert világ tökéletlen emberfajai mindjobban összeszorulnak az utolsó meleg délöv alatt, s midőn az utolsó darab földért küzdenek, egymást kölcsönösen fölemésztk.

Midőn Franklin, Kane, MacClintock, Kennedy és a többi merész hajósok kiindultak a föld jégövéen keresztültörni, s a rajta túl sejtett, bebizonyított új világgrészbe elhatolni, tudták, kiszámították, hogy ez a kettős jégöv bennünket közbeszorult tökéletlen emberiséget, egyszer össze fog sajtolni, s letöröl a föld színéről, mint letörölte egy más katasztrófa a mammutok világát; de oda mi nem vagyunk képesek betörni.

Hát azok tudnak-e mirőlunk valamit?

Én azt hiszem, hogy igen.

Hogyan? Ha soha nem jönnek közénk, ha nem jártak köztünk?

Ismét a villanydelej által.

Ha ezelőtt harminc évvel azt mondta volna valaki, hogy lesz idő, amelyben azt a trónbeszédet, melyet az angol királynő tart délben tizenkét órakor Londonban, már délután két órakor szóról szóra utána fogják olvasni Pesten, Szent-Pétervárott, Konstantinápolyban és még aznap az Óceánon túl, Amerikában, ezer meg ezer tengeri mértföldön túl, azt mondták volna neki: „*Poéta vagy!*”

S ha valaki húsz év előtt azt mondta volna, hogy lesz egy gép, melynek egyik felébe beletesznek egy műremeket, melynek ezüstjén Benvenuto Cellini félesztendeig dolgozott, s két óra múlva azon gépnek másik feléből ugyanazon műremek fog előkerülni, hajszálnyira hasonlatos a másikhoz, hogy

egymástól meg nem lehet őket különböztetni, azt mondták volna neki rá: „Kontár vagy!”

És íme ezek megvannak. A villanydelej eszközlí e csodákat.

Nem lehetne-e ugyanaz képes évezredek tökélyesülésében egy általa áthatott, erejével felmagasztosított *emberi agyban* is ugyanazt a csodát előidézni, amit *rézen és horganyon* elkövet? Hogy a villanydelej magát a *tudatot* is elszállítsa egyik világrészből a másikba, s *galvanoplasztikai* alakítást teremtsen az emberi agyban???

„Poéta vagy! Kontár vagy!” — kiáltásatok uraim és úrhölgyeim!

De hát ha olyan nagyon ismernek bennünket a magasabb képességű rokonok, miért nem jönnek ide közénk? Hiszen őket nem gátolja a jégmező, ők röpdülni tudnak. Miért nem röpdülnék ide, miért nem hódítanak meg bennünket?

Azért, mert nem használhatnak bennünket.

Mit csináljanak ők mivelünk?

Megmérgezett vérünkkel, mely nyavalyáink magvát hordja? visszás fogalmainkkal, undok fajgyűlöletünkkel? kapzsi pénzvágynkkal, önző szerelmünkkel, nevetséges büszkeségeinkkel, örült divatjainkkal? százféle mitológikus hitünk fanatizmusával, ezerféle nyelvkülönbségünk bábelével, fegyverben álló népeink milliónyi szabadalmas gyilkosával? didergő nyomorúságunkkal, dobzódo gazdagságunkkal? tudatlan köznépünkkel, önhitt tudósainkkal? vérengző lakomáinkkal, kábító italainkkal? hiú becsvágynkkal, „enyém-tied” fölötti civakodásunkkal? igaztalan törvényeinkkel, részrehajló bíráinkkal? dőzsölő ifjúságunkkal, köszvényes öregségünkkel? állatkínzó gazdaságunkkal, emberkínzó igazságunkkal? börtöneinkkel? akasztófaínkkal? pénzen vett gyönyöreinkkel? hamis hajú divatszépsegeinkkel? papjainkkal és orvosainkkal? prókátorainkkal és generálisainkkal? újságíróinkkal és minisztereinkkel? királyainkkal és rabszolgáinkkal? mikor mi ezekben vagyunk a tökéletesek! . . .

Ugyan mire használhatnának ők minket? . . .

Ha tudnak rólunk, szánakoznak rajtunk.

És hagyják csendes kontemplációval beteljesülni rajtunk a végzetet.

Az ő világuk a jövőendő.

Az éjsark országa egyre terjed; az éjsark fénye, melege folyvást nagyobb tért világít, melegít be; a jégövek északról, délről folyvást előbb haladnak a zónákon. — A föld folyvást hidegül, és a nyarak hőmérsékének általánya folyvást közeledik a fagypontra felé.

Egyszer azután eléri azt. Elfogy a kőszén, s a kiirtott erdők, mesterséges tűz sem ad meleget többé.

De ugyanazon mértékben, melyben belső rétegei kihűlnek, erősödik delevillanyos hatalma a földnek, s mikor magára hagyja a mostoha, a nap, ki oly rosszul bánt vele eddig is, akkor önfényében fog ragyogni, s bevonja maga körül az eget sugárkoronájával, s bemelegíti a légkört örökké boldog népei felett, és akkor lesz „*egy akol, — amelynek nem kell pásztor!*”

M Á G N E S L O V A G

A felolvasás után minden lámpát kivettek a teremből, egyedül a középcsillár gyertyái maradtak égve. Iván a villanydelej-világítást készült bemutatni.

Voltak a társaságban elegen, akikre nézve új volt és meglepő, mikor egyszerre kigyulladt az a fénylő csillag, mintha a Venus szállt volna le valaki kedvéért az égről, sugárszóró fehér világával beragyogni az egész hosszú teremsort, mely fényárban a csillár gyertyáinak lángjai mint kékes lobogványok táncoltak árnyékot vetve.

Minden arc elvesztette színét e világításban. „Nézd, a delejországi emberek!” — sottogták itt-amott. Iván maga az emelvényen úgy tűnt fel, mint egy fényövezte varázsló, szoborkemény vonásaival, sötéten árnyalt szemével. A pompás nemzeti jelmezek, a hölgyek antik ékszerei, boglár, csat, kösöntyű, vitézkötés és mentekötő, másvilági zománccal bevonva tarkítá a magában is nemes csoportozatot.

De ami mindenki ajkáról egy önkénytelen „ah” sóhajt csalt elő, az két tünemény volt e napontúli fényáradatban. Az egyik Angela grófnő. Az új fény megfosztá arcát saját büszke ragyogásától, a földi, paradicsomi, úri igézete néhány pillanatra elveszett arról, s lett helyében egy égi tünemény víziója, egy megdicsőült arca, ki elhagyva a földet, őrangyala karján emelkedik a csillagok felé, s csak azoknak a fénye, mi arcára süt, mintha keresztül is sütne rajta, árnyékot nem vet:

egy arc, mely kristály, melyen nincs semmi földi szenvedély, öröm, bánat, gúny, dac, kevélység! Ilyen csodálatos az a delejfény.

A második tünemény volt Theudelinda grófnő. Egy emelvényen ült, magas karszéken, mely a többiek csoportjából kitünteté. E varázsló fény arcának valami tündéri fenséget adott. Az úgyszólván szokott lenni, most tündöklő lett. Nemes vonásai átszellemültek. S amint fején pompás diadémja briliántjait érte a fény, mint hullócsillagok özöne, szikrázott homlokáról a fénysugár. Magasztos volt. Öt percig volt a leghódítóbb alak a szépek szépei között. Pedig már az régen volt, mikor neki a tükör azt mondta: „Szép vagy, szép vagy, szép királyné!”

És az olvasóterem két oldala végtől-végig egy tükörtáblával volt fedve, melyben a társaság csoportjai megháromszorozva tűntek elő, s mindenkinek látnia kellett magát. Theudelinda öt percig látta magát tündérszépnek. Azt gondolta magában: olyan vagyok, mint Mab királyné.

Egyszer aztán kialudt a tündércsillag, s ismét itt volt a gyertyavilágos sötétség.

Sajnálkozó „ah” hangzott végig a csoportozaton. Kár, hogy nem tartott tovább! Az emberek szemeiket dörzsölik, s ismét egymásra ismernek. Nincs többé se Áriel, se Tündér Ilona köztük, se mennybe szálló üdvözültek, se felhőkől leszálló égkirálynék, se a hun monda hősei, hanem becsületes hétköznapi grófok és tudósok és ünnepi grófnők; Angela grófnő arca ismét hódító és büszke; Theudelinda ismét rideg és lehangolt.

Iván is leszállt olvasóemelvényéről, s fogadta az eléje sietők üdvkívánatait és megjegyzéseit.

Természetesen különfélék voltak felolvasása felől a vélemények.

Legelső és legelragadottabb hallgatója volt Géza gróf, ki, amint leszállt a rostrumról, rögtön elfogta és esküvel fogadta, hogy ő behatol abba az éjszarki világba, s addig el nem

eresztette, míg meg nem mondja neki, hol lehet erről többet megtudni. Iván azután utasította, hogy a Nemzeti Kaszinó könyvtárában, a IX-ik szekrényben egy egész könyvsorozatot fog találni, mely a legpontosabb adatokkal szolgál minden további kérdésére.

Hanem Eduárd báró egészen szkeptikus felfogással szolt e tárgyhoz, eredeti erdélyi kifejezéssel téve ezen észrevételt: „Maga ugye minket most gyöngén bolondnak tartott?”

A tudós-társaságnak egyik legtekintélyesebb tagja mosolygó iróniával fejezte ki bámulatát afölött, hogy tisztelt kollégája mennyi *poézist* bírt kihozni e tudományos tárgyból; míg egy szintén igen tekintélyes költőnk sajnálkozását tudatá vele, hogy ily *költői* tárgyban miért engedte fantáziáját száraz tudományos adatok által korlátoztatni.

Égészen más szempontból fogta azt fel a nagy olvasottságú István gróf maga.

— Érteni kell a célzatokat. Ez az egész egy erős szatíra mostani állami és társadalmi viszonyainkra, a tudomány és költészet síneivel befestve, hogy csak a látók ismerjenek rá. Hasonló mű a régi korból Klimius Miklós története, melyet a gyermekek úgy olvashatnak, mint kalandos mesét, míg a filozofáló ész megleli benne a papi és világi kormányok ellen intézett keserű szatírát. Nemde eltaláltam az ön intencióját?

Iván köszönte alássan a kegyes észrevételeket. S azután ment a ház asszonyának megköszönni szívességét.

Theudelinda mosolygó arccal fogadá. Karszékéhez támaszkodva állt mellette Angela grófnő.

Mikor Angela grófnő nagynénjéhez sietett, ezzel a szóval üdvözlé:

— Néném, olyan nagyszerű voltál, mint Mab királyné.

Ez a találó mondat mosolygott Theudelinda arcán, mikor Ivánt közelíteni látta. Óh, azért az öt percért, melyben magát oly szépnek látta, örökre hálával fog neki tartozni.

— Nagyon köszönöm önnek az élvezetet, melyet mindnyájunknak szerzett — mondá, kezét nyújtva Ivánnak.

— Tartoztam vele a grófnőnek — mondá Iván. — Mikor a grófnő megtisztelte szerény hajlékomat, akkor a grófnő adott nekem egy gyémántot, hogy azt szeme láttára elégessem; most cserében én adok a grófnőnek egy gyémántot, mely szeme láttára született.

Azzal átnyújtá neki a Volta-oszlop vezető huzaláról levett széndarabot.

— Mint előadásomban említém, a szén a delejtűzben meggyémántosodik, s az üveget karcolja.

— Ah, ezt kísérsük meg — szólta Angela grófnő fellángoló szemekkel. — Hol itt valami üveg? Ah, itt a tükörfalon? Jöjjön!

Ezt Theudelinda grófnő is látni akarta. Felkelt helyéből, s együtt a tükörfalhoz mentek.

— Írjon ön valami betűt e tükörrre — mondá Angela grófnő, s kérése után figyelve nézett Ivánra.

Vajon minő betűt fog választani az alfabetből? Ha hiú, a maga névelőbetűjét, az I-t, ha hétköznapi hízelgő, akkor a háziasszony névelőbetűjét, a T-t, ha pedig elszédült bohó, akkor az A betűt. Mindenik esetben kap egy kis gúnyfintoritást ez istennői arctól.

Iván fogta a széndarabot, s annak a hegyével odaírt a tükörlapra egy X-et.

No, azon senkinek a neve sem kezdődik a keresztyén római katolikus kalendáriumban, hacsak Spanyolországban nem, ahol volt egyszer egy Ximene, de nálunk erre nem keresztelnek.

Megcsodálták a betűt, a szentet, az utóbbit Theudelinda grófnő átvette, és biztosítá Ivánt, hogy bizsutéria-gyűjteményébe fogja tenni.

Angela grófnő szembeállt Ivánnal olyan közelségben, hogy ruhájának fodrai érinték őt.

— Tudja ön, hogy én azt mind hiszem, amit ön most felolvasott. No, kérem, ne mondja rá azt, hogy az egész felolvasás csak arra való volt, hogy a laikus közönséget fantasztikusan zománcolt rendkívüliségekkel becsalogassa a száraz tudomány búvárlatába, hogy az egésznek csak az a célja, hogy ez a sok fiatal unatkozó holnap reggel fusson a könyvtárakba, a tanárokhoz: megtudni, mi igaz, mi nem igaz ebből a leírásból, s így beleízleljen a fürkészetbe, s még kedvet is kapjon hozzá. Én úgy hiszek mindent, mint ahogy ön leírta. De szeretnék még többet is megtudni arról a világról. Hogyan van tovább? Mit lát ön még többet? Mert a delejes látónak látnia kell mindent.

Valóban Angela grófnő szemei oly delejző erővel tudtak valakire nézni, hogy annak csodadolgokat kellett látni e befolyás alatt. E szemsugaraknak sok álmójárója akadt már.

— Beszélt ön arról — folytatá Angela —, hogy az emberek ott mily hévvel, mily erővel tudnak szeretni, de az náluk nem erény, a delej okozza azt. Elhiszem. De már most a delejnek két pólusa van: dél és éj. Úgy olvastam, hogy az ellensarkak egymást vonzzák, az egyensarkak egymást eltaszítják. Tehát ha Delejországban az oly szívek, kik egymást vonzzák, egymást fel is keresik, s azt hívják szeretetnek, mely meg nem változik soha, akkor kell lenni gyűlöletnek is, mely éppen oly változhatatlan, melytől a világ túlsó végére kerülnek ki egymást az emberek, s melyről éppen úgy nem tehetnek, s az náluk éppen úgy nem bűn. Igaz-e?

Iván sarokba érzé magát szorítva. Ő értette jól, hogy Angela grófnő mit kérdez, s Angela is sejté, hogy kérdését értik. Megint csak a fizikának kellett kisegítenie Ivánt e bűvös kelepcéből.

— Igaz, grófnő, hogy ahol csak élet van a földön, ott rokonszenv és ellenszenv egyenlőn jogosult. A grófnő tanulmányozta a delejességet. Olvasott annak pólusairól. Ugyanott bizonyosan azt is olvasta, hogy a delejnek *egyenlítője* is van,

egy vonal, mely sem nem dél, sem nem éj. A magnetikus ekvátor. Ott a delej sem vonz, sem taszít. Ott nyugalom van. Ilyen delej-ekvátort minden ember visel szívében, s ha gyűlöletben és szeretetben a legnagyobb szökéseket teszi is szenvedélye, ez a vonal változatlan marad, s akik az alatt laknak, nyugodtan laknak ott.

— Skik laknak a delej-ekvátor alatt?— kérde Angela grófnő.

— Például egy gyermeknek a szülői, s egy apának a gyermekei.

Angela grófnő arca kigyulladt, szép szemei villámbattériákat üritettek ki Iván szemeibe, hanem annak az arca nyugodt maradt.

— Erről még többet fogunk beszélni egymással — mondá Angela grófnő, s a terem belsejébe távozott. Iván meghajtá magát a büszke szépség előtt, s ment a férfitársaságba vissza.

A felolvasás után napirenden volt a büfé. Az elől már tisztul a lateiner-had. Ha valahol, úgy a büfében árulja el magát, hogy ő csak táblabíró. Ez ahhoz van szokva, hogy ha enni akar, szépen letelepedik valami biztos, elmozdíthatatlan állomásra. Ha a két könyökét is felteheti az asztalra, annál jobb. Saját asztalánál legjobb. Ott saját kés, villa, kanál van számára rezerválva, amire a fogásáról ráismer már. Nem kívánja tőle senki, hogy két kézre egyék. Felesége választ számára a tálból, természetesen mindenképp a legjobb darabot. Ha ízlett, újra megkínálja s erőlteti még, hogy egyék. Ha nem ízlett, kikérdezik, mi baja. Ha az ételnek volt baja, a szakácsné komolyan megrovatik. S ha semmi sem akar ízleni, eszébe jut a mindenkor kisegítő univerzál házibarát: „Egy kis pirítós kenyeret!” Óh be felséges az! Kivált ha egy kicsit megkenik fokhagymával, hogy csak az árnyéka érezzék rajta. Milyen más ebben a grófi büfében falatozni. Itt egy halom tányér, amott egy kazal kés, villa, azokból via facti egy ember számára valót el-primaokkupálni, a sok felrakott cifra tálból valamelyiket lefoglalni, két-három coquisitor tyúkszemét letaposni, egynéhány

krinolinon keresztülbotlani, könyökkel utat fúrni az asztal túlsó végeig, ahol poharak kaphatók, kiválasztani a fácános tálból, melyik a legrosszabb darab, nehogy az utóbb jövők azt mondják, nézd a neveletlen, a mellehúsát veszi ki, pedig azt más is szereti! Az elrabolt fácáncombbal azután menekülni valami szegletbe. Egyik kezébe fogni a tányért, másikba a kést, harmadikba — ha volna! — a villát. Csak legalább egy kutya volna itt, hogy az ember a kezében rekedt csontot neki adhatná, amit nem tud hová tenni. Azután egy olyan lapátnak született négyágú ezüst villával szurkálni helytállásra nem bírható kocsonyaféle után, aközben jobbról-balról védelmezni a poharát, hogy el ne vigyék az orra elől, könyörögni úrnak, szegénynek, hogy ne igen töltögessék a zsebébe a cukros befőtt levét, nyiszálni imposszibilis késekkel a lúdmájpástétom dragonját, mely protestál a „consumo”-ba vonatás ellen, pedig az a java: a pirítós héj; hébe-hóba feldönteni egy ott lábatlan-kodó ecetes, olajos sziámi iker-palackot, borzalommal ismerni rá a már lenyelt zselatinra, hogy az tekenősbéka volt! Végül nem találni senkit, akinek az ember megköszönje a vacsorát. És az otthoni boldog fogpiszkálási kérés helyett palam et publice a száját öblögetni az embernek.

Jobb otthon! Vagy akinek az nincs, a jó ismerős vendéglőben, ahol az ember parancsol, kritizál, és a kellert tegezi.

Iván nem tartozott a menekülőkhöz. Odavegyült a társaságba, s úgy tett, mint aki ott jól érzi magát.

Az urak és úrfiak csoportja igen szívélyesen fogadta, minden 40 év alatti ifjú tegezve szólt hozzá. Be volt véve a társaságba. Hiszen nem kerül semmibe. Holnapután hazamegy Mezopotámiába, s senki sem tud róla többet.

Kezdek vele kötekedni felolvasása tárgya felett. S akkor kiderült, hogy ez a troglodit tudós ember igen hűbéres cimbor. Felveszi a tréfát, maga nevet legkedélyesebben, ha találó szúrást kapott, de vissza is adja, mihelyt teheti, éppoly kedélyesen, anélkül, hogy sértene.

Megkezdte a rohamot ellene egy huszár egyenruha, annak lakója Salista őrgrof, indigenált nemes, kit egymás közt kapitánynak neveznek az urak. Széles vállú, domború mellű boxer-termet, hátraszegett göndör hajú fejjel, piros, nevető arccal, felkunkorított fekete bajusszal. Ezúttal sántítva jön, mint akinek egyik lába rövidebb, mint a másik, s amint Iván kezét megrázza, egyúttal be is mutatja neki magát.

— Salista őrgrof huszár kapitány. Ne hidd azonban, hogy azért volnék sánta, mintha ellőtték volna a lábamat. Hanem azért járok ilyen bicén, mert valami jámbor poeta ráhágott a sarkantyúmra, s azzal egyszerre lemaradt az egyik sarkam kérgestül.

Biz azon Iván is nevetett, mert nagyon furcsa volt.

— Poetica licentia! Hexameter voltál, jámbust csinált belőled.

— Hahaha! — nevetett élesen a kapitány. — Ez jó élc, halljátok! Hexameter voltam, lovas katona, hatlábú; jámbus lettem: egy hosszú, egy rövid. Hanem most én mondom neked egy élcet. Azt mondtad a Delejországod embereiről, hogy azoknak a hajuk kék; akkor a szakálluk is kék; de akkor nem igaz, hogy ki-ki egy feleséget tart, mert kékszakállnak hét feleség dukál.

— Vagy pedig hét kosár — felelt rá Iván.

— Hah! Ich bin erkannt! — kiálta fel bonhomiával a kapitány az ifjúság kitörő hahotája közt. Ő volt arról nevezetes, hogy mindég feleséget keresett, de sohasem jutott el a negociált konzorcium végleges megalakulásának stádiumáig.

A societásban szívesen látják az olyan embert, akit csipkedni lehet, és visszacsíp.

— Hanem érdekes ország lehet — folytató Salista őrgrof a harcelírozást. — Minden ember egy leydeni villanyos palack, csak úgy jön ki belőle a szikra, ha duellálni megyünk, nem viszünk magunkkal pisztolyt, csak a kezemet nyújtom ki ellenemre.

— S akkor betelik a *példabeszéd*, hogy még a kezed is *elsül*.

— A példabeszéd ugyan határozottan „disznólábat” említ — szólít nevetve a kapitány —, de elviselem a karambolt, amire magam adtam az „aufsitzer”-t.

— Hanem az még érdekesebb lehet ott, hogy ha az ember az utcán szivarra akar gyújtani, azt mondja a szemközt jövőnek. „Kérek, kisasszony, egy csókot, hadd gyújtsam meg nála a szivaromat.”

Most azután Iván rovására nevettek. Iván nem haragudott érte, pedig tudósnak, poétának ez az egy fájó oldala van, ha az ötleteit megtréfálják; ő folytatta neki a tréfát.

— Ah — ott már nem járja a szivarozás! — Hát mi? — Hát úgy van, mint most a gázvilágítás. A státus éjjel-nappal fűttet a dohány-abaldóban egy nagy katlant dohánnyal, annak a füstjét csöveken, mint a gázt, elvezetik a házakba, minden szobában van egy csap, azon egy borostyánkő szopóka, akinek mennyi tetszik, annyi füstöt szí ki az államnargiléből.

— Groszartig! — kiáltja fel Salista őrrófi.

— Csak az nem tetszik nekem a te országodban — szól bele Oszkár báró —, hogy ott nincsenek lovak, és így nincsen turf.

— Igen, de ebben megint az a jó, hogy nincsen betting-house.

Most azután ki-ki félrefordult nevetni. Oszkár báró sok szép pénzt elhagyogatott abban a házban.

— De nekem mégsem tetszik az egész államod — folytatá a kapitány. — Mert mi lennék akkor én ott, ha senki sem tart katonát?

— Senki sem! — erősíté Iván. — Még őszentsége a pápa sem.

De már erre kitört a kacagás a körülállók között, mire a kapitány kissé hátrahőkölt és elvörösödött; hanem azután csak ő is nevetni kezdett.

— No nézd, a csillagvizsgáló Paracelsusát! Milyen komoly képet csinál hozzá; pedig fogadni memék, hogy olyan jól tudja, mint magam, hogy én is voltam egyszer pápai zuáv, meg is kergettek Castelfidardónál; olyat szaladtam, hogy hazáig meg sem álltam. Hahaha!

Erre a témára Sámuel apát is megszólalt.

— Az én apprehenzióm még nagyobb ön ellen azért, hogy a Delejországból egészen kiakolbólitotta a klérust.

— No, azon még lehet segíteni — szólt Iván barátságosan. — Ha megismerik a vesperaeink szövegét, talán még kedvet kapnak hozzá.

Ez a vágás az egész erdőt levágta Iván előtt. A vesperaeek történetét mindenki ismerte már, mert Theudelinda grófnő bírt annyi helyes érzéssel, hogy inkább maga mondta azt el ismerőinek, mint hogy mástól tudják meg, hanem a pappal senki sem mert erről szemtől szembe tréfálni. Az nagyon komoly dolognak tartatott. Most azután, mikor azt látták, hogy Iván calembourjára maga a pap úgy kacag, hogy a könnyei csorognak bele, elismerték felőle, hogy ez egy kreuzfidel cimborá, akivel lehet mulatni.

Hisz ez „adeptus”.

Ez már tudja a zsargonunkat, mi kacagunk, s aki kívülötünk áll, meg sem tudja, min kacagunk.

Már ennek „ciao!”

„Jó fiú ez a tudós! Csináljunk neki egy jó napot!”

— Igaz, hogy te sohasem iszol bort? — kérdé a kapitány Ivántól.

— Esztendőben egyszer.

— S az idén még nem került elő ez az anniversárium?

— Nem.

— No, hát akkor iszunk ma egy esztendőre valót!

Ki tart velünk?

A férfitársaság egy része visszaszüremkedett a termekbe. Egypár széptevő ifjú, néhány obligát táncos. A hölgyek a tea

után egypár quadrille-t szoktak még ellejteni zongora mellett, talán egy kis csárdást is, ha nagyobb kedvük kerekedik; István gróf a teremben volt, míg a legutolsó tudóst és poétát is eltűnni nem látta, s csak akkor ment haza, mikor az egész társaság oszlófélben volt már. Azaz, hogy nem az egész társaság, mert annak egy része dezertált, felvéve magát István gróf szállásába, ki Theudelinda grófnő palotájában az egész második emeletet bírta, s azok ott mulattak a maguk módja szerint.

A félreeső szobában, honnét a zaj nem hallatszott alá, folyt a vidám beszélgetés, tósztozás a pezsgős poharak mellett.

Iván itt megint új oldaláról mutatta be magát. Győzte a bort. Tósztajinak veleje volt, élceinek szikrája volt, adomái újak voltak és érdekesek. S azután akármennyit ivott, egy makulányit nem változott a kedélye. Olyan szelíd volt mint a tej.

— Bruder! — mondá neki akadozó nyelvvvel úgy két óra felé Géza gróf. — Abban egyeztünk meg, hogy majd ha te elázol, mi ketten a kapitánnyal szépen hazaviszünk s lefektetünk. De már megbocsáss, kedves barátom, *mágnes lovag*, én magam sem tudom, hogyan kell egy lépcsőn felfelé gurulni, maccs vagyok. Hát csak vedd fel a szárnyaidat, add fel a kapitánynak a szárnyait, s repüljetek nálam nélkül!

Azzal lefeküdt egy pamlagra s elaludt.

Kacagtak az őszinteségen. Iván maga is kacagott.

Rajta maradt a „*mágnes lovag*”.

— Nomen est omen — mondá Iván. — Nevemben van az „*iván*,” ami annyit tesz, hogy: „getrunken!”

— Hanem valljuk meg az igazat — mondá a kapitány —, ami a röpülést illeti, az én természetemmel Delejországbán sem röpülnek.

— Már nem tudom, mennyire becsülöd az értékedet — szólta Iván —, de tudtomra egyedül a „*skíz*” az, aki nem „*volát*”.

(Gyöngébbek kedvéért, miután sokan lehetnek, akik ezt nem tudják, megmagyarázzuk, hogy ez a „*skíz*” bizonyos

infallibilitással bíró legfőbb hatalmú egyéniség, kit hímzett ornátusban szokás festeni, ki minden királyoknak fölötte áll, s általános hierarchiai tiszteletben részesül; a „volát” pedig bizonyos szabadkőművesi jelszó, mely azon állapotot fejezi ki, amidőn az eltiport jog a tényleges hatalomnak kénytelen egy időre meghódolni.)

— Ah! — szólta a kapitány. — Te ehhez is értesz? Szoktál kártyázni is, tudós férfiú?

— Minden három esztendőben egyszer.

— Az nem elég.

Hogy miért nem elég, azt nem mondhatta el, mert éppen érkezett alulról István gróf s tudatá, hogy a társaság odalenn már eloszlott; a grófnő nyugodni megy, már most tehát idefenn is ideje véget vetni a lármásabb mulatságnak. Ezt mindenki természetesnek találta.

— Hanem azért hazamenésről szó sincs — mondá Salista őrgróf. — Adjatok tarokkot! Ne töltsük a munkára rendeltetett időt hiába!

Ki vállalkozik?

Legelső természetesen az apát úr, ez neki stúdiuma. Azután mindjárt Oszkár báró, ez neki szenvedélye. Harmadiknak a kapitány, ez neki métier-je. Hát negyediknek?

— Nos, tudós barátom?

István gróf nem tartá fölöslegesnek annyit megjegyezni vendége előtt, hogy ezek az urak igen nagy pénzben játszanak.

— Ah, mit? — szólta Salista őrgróf. — Egy krajcárban point-jét.

— Az ám, hanem ezen az egy krajcáros játékon egyetlenegy partiban elveszthetni hétszáz-nyolcszáz forintot. Ezek házárdjátékot csináltak a társasjátékból.

Iván mosolygott.

— Én mindennap házárdjátékot játszom egy igen nagy úrral: a természettel; mindennap egy lapra van feltéve az összes vagyonom egy ezeredrésznyi nyereséért.

S azzal odatette a székét a zöld asztalhoz.

Szép játék ez, amit ezek az urak játszanak. Kinn a falun is játszák azt, csakhogy még nem jöttek rá, hogy mint lehet azt hazárdjátékká felfokozni. A közönséges hazárdjátékhoz nem kell egyéb, mint szerencse és vakmerőség. A holtárszeg is nyerhet — véletlenül. De ennél kombinálva van mindaz, ami szerencse, vakeset, bolond véletlen: azzal, ami számítás, elővigyázat, óvatosság és vakmerőség. A tarokkjátszó nemcsak a kártyáiból játszik, hanem az ellenfelei arcvonásaiból. Az megannyi Lavater a más arcából, s megannyi Tartuffe a saját magáéval. Az nagy színész, ki kétségbeesést mutat, mikor örül, s hetvenkedik, mikor legjobban fél. Az hadvezér, ki csatatervét minden ütésnél újra tudja alakítani; az Bosco, ki az első kihívásból megfejt az egész kártyaállást; és nagy-lelkű, ki, mikor „kell”, fel tudja magát áldozni a „jövendőért”, a „közügy” megmentéséért.

Azért a körülállók nagyon sajnálták Ivánt, mikor leült ezzel a három nagymesterével a játéknak a kártyasztalhoz. Nem olyan embernek való ez, aki minden három esztendőben egyszer veszi kezébe a kártyát, s minden esztendőben egyszer a borospalackot, kivált azon a napon, amelyen éppen ivott.

Reggel hét óra volt, mikor az urak felkeltek a játékasztaltól.

Akkor azt mondta Ivánnak Salista őrgrof, mikor a székét félretette:

— No bajtárs, az nagy szerencse a világra nézve, hogy te csak egy esztendőben egyszer iszol, s három esztendőben egyszer játszol; mert ha mindennap tennéd, nem maradna Jálícs pincéjében bor, s Rothschild kasszájában pénz.

Iván mind a három urat ad peram et saccum kitisztogatta.

— Tud ez mindent! — sóhajta fel az apát úr.

— No, de elválás előtt még igyunk egyet búcsúzóra!
— mondá az őrgrof. — Hol az abszint?

S azzal megtöltött két pezsgős poharat a mérges, dühös

zöld villogású lélel, melyet okos emberek, akik restellik, hogy olyan sok eszük van, csak gyűszűnyi pohárkákból szoktak szűrscölgetni.

— No ezt búcsú fejében!

István gróf fejét csóválta e tréfához; hanem Iván csak felvette a kínált poharat, s összekocintva azt a kapitányéval, felhajtotta az erős ürömlélt.

S azzal, mint aki mindent megtett, amivel tartozott, igen udvariasan búcsút vett István gróftól, ki viszont a maga részéről felkérte, hogy tekintse magát ezentúl is szívesen látott vendégnek, s azzal még megvárta az apát urat, s együtt távoztak.

Hanem Salista őgróf már alig talált ki az előszobába. Az az öröm mégis igen nagy adag volt! S az előszobában azzal lepte meg barátait, hogy erővel elfoglalta Iván perzsián-prémes kucsmáját, hogy az az övé. Utoljára is Ivánnak kellett az ő aranygombos katonasüvegében hazamenni.

Amint pedig a lépcsőre kiértek, a kapitány erővel be akarta bizonyítani, hogy ő csakugyan tud repülni, mert ő az az ember Delejországból, akinek szárnyai vannak; Ivánnak, meg a papnak dolgába került levinni őt az első emeletig. Ott meg az jutott eszébe, hogy ő bemegy Theudelinda grófnőhöz megköszönni neki, hogy olyan kegyes volt az ő gyarló felolvasását végighallgatni; mert ő az a tudós, aki ma itt felolvasást tartott, s mindjárt betöri a koponyáját annak, aki azt mondja, hogy ő nem tudós. S addig nem lehetett odább vinni, míg valami nőcseléd ki nem nyújtotta egy ajtón a kezét, hogy azt ő megcsókolhassa. Alig bírták a bérkocsiba betuszkolni, s mire a hotelbe megérkeztek, Ivánnak kellett őt felcipelni a lépcsőkön, mert már akkor nem tudott a külvilágról semmit.

Délben az apát úr referált István grófnak az eltávozottakról. Salista őgróf fekszik és alszik otthon, mint a káposztakő, Iván pedig ül az íróasztalánál s leveleket ír.

4 — Átkozott kemény feje van! — mondá István gróf.
— Pihent erő . . . — jegyzé meg rá az apát széttekintve,
hogy nem hallja-e meg valaki — sequioris sexus?

Ivánon rajta maradt a társaság előtt a „mágnes lovag” név.

Mágnes lovag azontúl mindenütt látható volt; látogatásokat tett, s a kaszinóba is megválasztatta magát rendes tagnak. Azelőtt is eljárt ugyan oda, be lévén vezetve az apát úr által; hanem a kaszinónak öt világrésze van, mint a földnek, s lakói, mint a lepidopterák, három osztályhoz tartoznak; nappali pillangók, esteli lepkék s éjjeli pillék. Nappal a könyvtárat búvárkodják a tudós tagok, mely egyike a legérdekesebb és becsesebb könyvtáraknak, este hattól nyolcig ott whisteznek és politizálnak a septemvirek és fiskálisok, nyolctól éjfél utánig végre elfoglalja a tért a magas societas. Annálfogva megesik, hogy két ember mindennap eljár a kaszinóba anélkül, hogy valaha egymással találkoznék.

Iván előbb a könyvtárt búvta, később azután a „noctuák”-hoz osztályoztatta magát.

Nem gondolt már hazamenetelre. Sőt inkább eljárt minden multságba, s a színházban egyike volt azoknak, akik a Bondaváry grófnők páholyába felvonásközökben fel szoktak látogatni.

A másik héten táncvigalom volt Theudelinda grófnőnél. Iván oda is hivatalos volt. El is ment.

— Szoktál táncolni? — kérdé tőle a kapitány.

— Egyszer valamikor, nagyon régen; van annak már tizenöt esztendeje.

— Jobb már nekünk csak nézni. Okos ember harmincöt éven túl nem táncol.

Az igaz, hogy volt mit nézni; az utánozhatlan kellem és simulékonyság, amit a magas világ hölgyeinek tánca kifejt, istenek számára való nézőjáték.

Ma Angela grófnő különösen szép volt rózsaszínű ruhában, gyöngyökkel kifűzött magyar derékkal, csokros csipkeujjakkal,

mik gömbölyű vállait közbámulatra bocsáták, két tömött hajfonadéka hosszan le volt eresztve szalagok közé fonottan, parasztosan, ami fejedelmi alakját még elragadóbbá tette.

Hanem hát az ember az istenek számára való látvánnyal is betelik. Vacsora után „ne lopjuk hiába az időt”, menjünk kártyázni.

Iván kártyázott minden nap. Elegánsul játszott. Nem veszekedett társaival. Gráciával tudott veszteni, flegmával nyert, gavallérosan bevágott, nem húzott helyet, ha rossz kártyája járt, és nem csinált hibákat. Igen jó akvizíciónak tartatott. Hasznavehető ember egy tudósban!

Vacsora után egy mellékszobában játszogattak csendesen az öreg és meglett korú uraságok; míg a ménkű fiatalság (Blitzjung?) rakta a táncot a teremben.

Ivánnak megint nyerő napja volt.

Egyszer jön a szobába Ödön gróf nagy sebten, s azt mondja Ivánnak:

— Dobd le a kártyád csak szaporán, Angela húgom akar veled egyet táncolni a magyar cotillonban.

— Játszál addig helyettem, kérlek — szólta Iván, átadva Ödönnek a kártyáit és kasszáját, s azzal sietett át a terembe Angela grófnővel magyar cotillont táncolni.

Magyar cotillon! Tüneményes idők!

Hogy magyar királyi udvart látunk, magyar minisztériumot, magyar honvédeket, magyar ezüst-, aranypénzt: abban semmi különös nincsen, az igen természetes, azzal tartozott nekünk a sors; de magyar cotillont! Már az, valljuk meg, a hódítások közé tartozik. A csárdásra jártuk a cotillont.

Tehát Iván odament Angela grófnőhöz, s meghajtotta előtte a fejét.

— Ön felém sem jönné, ha érte nem küldenék — hangzott elé a kedves szemrehányás.

— Királyné elé csak híva szokás menni.

— No, ne hízelegjen, ahhoz ért más is. Ha ön hízelgésen kezdte volna nálam, sohasem szóltam volna önhöz többet, de megbántáson kezdte, s ezt szeretem.

— Nem emlékezem rá.

— Mert még mindig benne van a bántalmazásban. S azt ön igen jól tudja.

A sor éppen rájuk került, a táncba kellett menniök. Ivánon nem látszott meg, hogy tizenöt év óta nem táncolt, most is értett hozzá.

A kártyázószobában maradottak között azalatt osztás közben Ödön gróf ezt az újdonságot bocsátá közre:

— Tudjátok, mi újság? Az én Angela húgom ebbe a mágnes lovagba bele van bolondulva.

— Ah, a mágnes lovagba! — kiálta hitetlenül az őrgróf.

— Ne higgyetek neki — szólt bele István gróf —, én ismerem a mi szép húgunkat! Tele van annak a kedélye finom malíciával. Ha észreveszi, hogy valamely férfinak van egy vesszőparipája, azt ő azon a pálcalon úgy meglovagoltatja, úgy ugratja, caracolíroztatja, az egész haute école-t végigjáratja vele, hogy madame Schlezák sem különben. Így tesz mindenkivel; ha kedvenc témájára talál, komoly képpel, nagy részvéttel a tökéletességig idomítja, s akkor kineveti. Így járt vele a szegény Sondershain is, aki igen derék fiú, s csak az az egy hibája volt, hogy nagyon meghódolt Angelának, s Angela ezért megutálta. Kinevet ez mindenkit, aki fel engedi magát ültetni általa a pálcálóra.

— Igen. De nem szemében magasztalja ám Ivánt, hanem én előttem, s nem azért, hogy akadémikus és geológ, hanem azért, mert derék férfi.

— Ez is egy mesterfogás! Tudja jól, hogy az idegen előtt elejtett magasztalás a legcsábítóbb csalétek.

— Csakhogy én azt Ivánnak nem mondom el.

— Azzal pedig Ivánnak teszsz nagy barátságot — végzé be nevetve Salista őrgróf.

A táncoló pár pedig ismét visszatért helyére.

— Ön el készült már menni Pestről? Az apát mondá — kérdezé Ivántól Angela.

— Olyan ügyem akadt azóta, mely hosszabb ideig itten tart.

— Van önnek családja otthon?

— Senkim a földön.

— Miért nincs?

Nehéz egy kérdés.

— A grófnő talán hallotta azt már, hogy én mi vagyok odahaza? Kőszénbányász. A nap világos részét a föld alatt töltöm.

— Igaz. A többit könnyű megmagyarázni — szólt Angela. — Egy nőnek a helyzete borzasztó lehet, akinek a férje bányász, és éppen kőszéntárnában. Az elviselhetlen gondolat. Mindennap úgy venni tőle búcsút, mint aki megy a föld alá, mindennap azt tudni róla, hogy el van temetve, minden gondolatban azért fohászkodni, hogy újra feltámadjon; tudni azt, hogy akit legjobban szeret, az itt jár most mélyen a föld alatt, honnan kiáltása sem hallik fel, és tudni azt, hogy ez a föld mélye teli van ellenséges rémekkel, hogy egy egész halál-ég veszi körül, melynek csak egy szikra kell, hogy pokollá váljék, s az érte élő szív örökre temetve maradjon. Azt értem, hogy ily izgalomra nem vállalkozik asszonyi szív. Hah! Mikor egy anyának azt kell kiáltani futó gyermeke után: „Ne fuss olyan nagyon, apád fejére odalenn kő esik!” De hát miért lakik ön ott a tárnában? (Ez utóbbi mondás bosszús arckifejezéssel volt kísérve.)

— Mert az nekem elementumom, mint a katonának a csatater, a hajósnak a tenger, az utasnak a sivatag; s ami azokat viszi, visz engem is: a szenvedély! Én szerettem azt a földalatti sötétséget!

A melegség, mellyel Iván e szavakat mondta, gyújtott.

— Minden magasztos, ami szenvedély! — viszonzá Angela. — Kivált a teremő s a romboló szenvedély. Én tudom

érteni a nőt, ki férjét a csatamezőig kíséri; még azt is felfoghatom, ki a csatába is vele megy együtt, bárha maga a harc folyama a mai mód szerint eléggé prózai és piszkos, s minden eszményiségétől meg van fosztva. De a földbúvár heroizmusát nem vagyok képes kedélyembe átültetni. Az az ember, ki a holt kövekkel társalog, eszembe juttatja Badrul Budur herceget, ki félig kővé vált, s ki fölött neje egy rabszolgát kitüntetett. Annál jobban tetszik nekem az, aki a földet a sík végtelenben kutatja fel. Óh, egy Sir Baker nejét tudom érteni, ki férje oldalán nekiindul Dél-Afrika sivatagainak, egyik fegyver az ő kezében, másik a férjeében; együtt tűrnek őrjítő hőséget, együtt rohannak gyilkos fenevadak közé; kéz-kézben lépnek a vad szerezcsen rablókirály elé, s ahol a férj karja bénult, a nő szemei győznek. Annak a nőnek a helyzetébe tudom képzelni magamat, ki egyedül, magára hagyatva a mangave-erdőben a sebesült utazó fejét ölében tartja, s nehéz éjszakáit felvont fegyverrel őrzi, sebére írt keres; ki ételét megfőzi a pusztában a tevehulladék mellett, s európai embertől soha be nem járt vidékeken az egyetlen férfival, kinek ő egyetlen asszonya, megjelen, és büszkén jelen meg tízezer asszony előtt azzal a tudattal, hogy ez egész országban egyedül én vagyok a szép, egyedül én vagyok a nő, aki megérdemli e nevet!

Ismét rájuk következett a tánc, s félbeszakítá a beszélgetést.

Mikor helyükre visszaérkeztek, Angela visszatért az elhagyott tárgyra.

— Amit az elébb mondtam önnek, az egy gyáva hiúság kitörése volt nálam. Nyomorult képzelődés! Olyan országban járni, ahol minden asszony csak a két lábon járással különbözik az állattól, ahol a szépség ideálja az, akinek a felső ajka úgy keresztül van lyukasztva, hogy mikor nevet, az orra keresztül látszik rajta. Nevetséges! Itt akarni azzal büszkélkedni, hogy én vagyok a legszebb! Itt kevélykedni azzal, hogy mi vagyunk egymáshoz a hívek. A monstorumok közt, a szörnyetegek közt,

a csúfok birodalmában. Nem! Nem! Én merészebb dolgot is tudnék. Egy nő, Christiani kisasszony, megtette már azt, hogy egyedül végigutazta ázsiai Oroszország sivatagait lóháton. Hátha egy férfi és egy nő bátorsággal bírna a Polinia csatornáján végighatolni és betörni a meleg tenger öblébe, amit Kane felfedezett? Ha egy nőnek és férfiúnak az óvilágból volna elég bátorsága kikötni az éjsarki ország partjain. S ott merészen azt mondani a delej embereinek: „Íme, jöjjetek versenyre velünk! Mi szebbek vagyunk, mint ti, erősebbek, mint ti, hívebbek mint ti, és boldogabbak mint ti!” Az volna a diadal! Egy ilyen útra én is képes volnék!

Angela szemei ragyogtak az éjsarki aurora fényében e szavaknál.

Iván egy merész nyilatkozatra szánta el magát.

— Grófnő! Ha önnek oly szenvedélye van ismeretlen világrészeket felfedezni, s azoknak lakóit felhívni, hogy „versenyezzünk! melyikünk jobb, hívebb, szeretetreméltóbb?“, én ajánlhatok önnek egy ilyen országot, mely sokkal közelebb fekszik.

— Melyik az?

— Magyarország.

— Ah! Hát nem vagyunk-e itt?

— A grófnő nincs itt. Ön csak látogató nálunk, s arról, hogy mi kik vagyunk, nem tud semmit. Grófnő, nincs önnek mit keresni sem Abyssiniában, sem a pólusoknál, de egy új világ áll ön előtt, ahol van mit alkotni a teremtető szenvedélynek.

Angela kiterjeszté legyezőjét, s egykedvűen hüszelte fehér keblét vele.

— Mit tehetek én? Nem vagyok független nő.

— Nem független, de uralkodó.

— Ki fölött?

— Grófnő, önnek egyetlen szavába kerülne, és a bécsi zöld palota „mindenestül” Pestre vándorolna le. Egy nagy vezéralakra volna szükség idelelni a társadalomnak, ki most

odafenn csak egy tespedő semmi, s ez önnek nagyatyja, aki önt imádja. Egy szava önnek új fordulatot adhat egész léte-
lünknek. Egy szavára önnek Tibald gróf Pestre jönne lakni.

Angela grófnő haragosan csapta össze legyezője lemezeit, s két kezét leeresztve ölébe, villámló tekintettel nézett Ivánra.

— Tudja ön azt, hogy az a tárgy, amit ön most felemlített, előttem oly gyűlöletes, hogy még eddig mindenkinek, aki ezt előttem felhozta, az lett a jutalma, hogy meggyűlöltem vele együtt.

— Tudom, grófnő.

— S mi adja önnek azt a ritka bátorságot, hogy ezt tudva, előttem mégis előhozza?

— Megmondom, grófnő. A grófnő családja és az enyém között van egy bizonyos régi összeköttetés.

— Ah, ez új dolog! Sohasem hallottam felőle.

— Elhiszem. Önnek egyik őse kardinális volt, s ugyanazon időben az én ősapám pataki prédikátor. Nem magyarázom önnek, grófnő, hogy mi különbség volt a kettő között. Ez a különbség végre indoka lett annak, hogy a kardinális a pataki prédikátort a gályákra küldé. Csak egy szót kellett volna kimondania a prédikátornak, melyet a kardinális eléje diktált, és megszabadult volna; ez a szó volt „abrenunció”. Nem mondta ki. Mikor a vasat összekovácsolták a nyakán, mert nyakánál fogva szokott a gályarab padjához láncoltatni, önnek az őse, a kardinális, elébb a harag villámaival, utóbb az érzelem könnyeivel szemeiben unszolá, kérte a prédikátort, hogy mondja ki e szót: „abrenunció”. Ősöm visszautasítá: „non abrenunció”. Ugyanazon villámok előtt állok grófnő, ugyanazt a szót mondom: „non abrenunció”. Ez az összeköttetés a mi két családunk között. Ön is azt teszi-e velem, amit őszömmel a kardinál?

Angela grófnő ökölre szorítva összegyűrt legyezőjét, karikára felnyílt szemekkel suttagó Ivánnak, szép fehér gyöngy-fogsorát kegyetlenül összeharapva:

— Kár, hogy nincs az az idő többé! Ha én volnék az őszöm helyében, én visszageeket veretnék most önnek a körmei alá.

Iván kitörő hahotára fakadt e válasz után. Egy perccel utóbb Angela grófnő is osztotta e kacagást.

Merész ríposzt volt szemébe nevetni villámló haragjának; de jó válasz volt rá. A grófnő maga is megtalálta benne a nevetnivalót.

És azután durcásan elfordítá tőle fejét, s leült székére.

Iván nem hagyta el.

Jó az a cotillon, még ha magyar is, avégre, hogy az ember nem hagyhatja el egymást, mikor akarja.

Egy fiatal gentleman érkezett ezalatt Ivánhoz, egyike a kártyaasztal melletti *néma személyeknek*, s odasúgott neki:

— Ödön üzeni, hogy gyere már vissza; minden pénzedet elvesztette, amit ott hagytál.

— Jól tette — mondá Iván, s kivéve tárcáját zsebéből, odanyújtá azt ifjú gentlemannek. — Add át neki, kérlek, hogy veszítse el még ezt is.

És ott maradt.

Angela felé sem fordítá többé a fejét.

A cotillon pedig soká tartott. Géza gróf, az előtáncos, meg akarta mutatni, hogy a magyar cotillonban mindazon figurákat ki lehet vinni, amiket a valcerben, s e demonstráció közel két órát vett igénybe. Iván végig maradt.

Angela pedig egy szót sem szólt hozzá többé.

Mikor rájuk következett a tánc, akkor vállára borult, kezét szorítva tartá, lélegzete arcát érte; mikor helyre mentek, leült, és fejét elfordította tőle.

Mikor vége volt a contillonnak, Ödön gróf előkerült, s tudatá Ivánnal, hogy ez a hosszú tánc éppen ezer forintjában van. Iván vállat vont rá.

Ödön pedig azt kérdé szép hűgától:

— Úgy látszik, egészen magadnak tartottad a „mágnes lovagot”.

Angela bosszúsan rázta meg a szép vállait.

— Eh! Terhemre van már ez az ember!

Attól a szótól fogva, hogy „terhemre van ez az ember!” egészen megváltozott a társaság ábrázata Ivánra nézve.

A „mágnes lovagot” nem tekintették többé egy fidélis cimborának, hanem egy tolakodó parvenünek.

Angela nem mondott többet, de ebből divinálni lehetett mindent.

Vannak alacsony származású, kevésre jogosított emberek, kik a nagyok és fenségesek leereszkedő kégyeit hiú tetszelgéssel másra magyarázzák. Ezeket megbüntetni szükséges. A merész vágyak nem az ő számukra vannak feltalálva.

Ivánt is ez osztályba sorozták.

Egy nevetséges ember, aki nem tudja megítélni, mi jutott neki, a hazai tudósnak kegyadományul a főrangú hölgytől, a *honleánytól*, s összetéveszti azt a viszonylatokkal, melyek egy *nőt* és egy *férfit* érdekelnek, akik egymással egyenlők.

Ennek *ugornia* kell innen.

Ezt eléggé jelezte Angela grófnő nyilatkozata: „Terhemre van ez az ember!”

Ugorni fog!

A kiugratás legelső módja a nevetségessé tétel. Sok módja van annak. A megtámadott veszi észre, hogy gyöngeségeit *keresik*, hogy nem hagyják nyugton maradni, minduntalan előre tolják oly helyzetekbe, ahol a kritika kérelhetlen. Szemébe nem nevetnek: dicsérik; de a dicséret módjáról észreveszi, hogy gúnyolódnak vele. Rájön, hogy e körben senki sem jó barátja. Nem bántja senki, meg nem sértik; de bizonyos mondhatlan tréfálkozási mód, határos az enyelgéssel, tudatja vele, hogy ha esze van, vegye kalapját, menjen odább.

Ez történt Ivánnal is. Új ismerősei nagyon szorgalmasan tanulmányozták „Don Quijote” II-dik kötetét, s mikor maguk közt voltak, nem egy szó lett elrejtve Barataria sziget eseményeiről.

Hanem Iván mindezt valami sajtószertű flegmával fogadta. Komolyan vette a helyzetet, amiben tréfának kellett volna lenni.

Felbízatták, hogy egy műkedvelői előadáson, amit a magas társaság tagjai rögtönöztek, a vista énekelje Ernániból a király szerepét. Ráállt. Énekelt nekik. Gyönyörű basszus hangot mutatott be. Tökéletlenül énekelt, de hangja csodálkozást gerjesztett. Elvirát Angela énekelte, Ernánit Salista őrgrof. A király maradt győztes. Az őrgrof azt mondta róla: „Az ördög vigyen el, ha ez az ember valaha komédiás nem volt!”

Mászor meghívták rókavadászatra. István gróf jószága Pesttől néhány órai távolban feküdt pompás vadászkastélyával; a tavaszi hajszákra ott a félország elitje szokott összejönni. Ivánt különösen meghívták e vadászatokra. István gróf paripái közül kiválasztották számára a legtüzesebb arab mént.

Ez már csak elég tréfás karikatúra lesz! Egy könyvmoly, aki felmászik a nyeregbe. Egy olyan ló nyergébe, mely válogat a lovagban! Hanem ebből is kevés vígjátéki jelenet fejlődött ki. Iván úgy ült a számára kikeresett telivéren, mintha hozzá lett volna nőve.

Salista őrgrof, mikor először meglátta őt a nyeregben, a ló oldalához szorított sarkantyúkkal, azt mondta: „Vesszek el, ha ez az ember valaha huszár nem volt!”

Hja bizony, ki tudja, ki mi volt valaha ebben a mi bolond időnkben!

A legelső rókahajszban, mely István gróf jószágán tartott, Angela grófnő is részt vett.

Pompásan ülte a lovat. Egészen otthon volt rajta.

Mintegy tízen voltak úrlovarok, kik megindultak a hajszára. A kopók szerencsésen felverték a rókát a csalitból, s a lovasíram utánaeredt.

A róka kiszorítva a cserjésből, egy hegyoldalnak vette futását, ahol megsejtett egy szakadékot, melynek vágányában

gyors hegyi patak zuhogott alá, s ebbe a völgyelésbe menekült. Valószínűleg remélte, hogy valamelyik ottani üres rókalyukba bezabadulhat. A lovasokat mindenesetre lerázza a nyakáról, mert azok ott a kövek közt nem üldözhetik, s legrosszabb esetben az egyik védetlenül hagyott parton felszökve, kijátssza őket.

A rókának sánszai voltak. Ha a kopók a szakadékból kiugrasztyják, menekülhet jobbra, a vadásztársaság a baloldalon van.

— Eleibe! — kiálta merészen Angela grófnő, s ostorával rávágva nyargoncára, nekiugratott a meredélynek.

Nyaktörő tréfa volt! Vajon hányan csinálják utána?

Mikor a grófnő átjutott a meredély másik partjára, visszatekintett, hogy ki jött még vele. Iván egyedül.

A kopók lenn hajtottak a patak mentében, a társaság többi része a hegyvágány baloldalán vágatott fölfelé.

Angela éppen úgy nem ügyelt másra, mint más óréa e pillanatban. Mindenkinek a róka volt legnagyobb gondja.

A grófnő a vágány szélén nyargalt végig a szédítő meredeken, a kitörni akaró rókát egypárszor visszariasztva az árokba, míg az egyszer egerutat nyerve a kopók elől, hirtelen felfutott a balpartra, s elébe vágva a lovasoknak, egyet fordított, s visszafelé kezdett futni a csalitnak, ahonnan kiugratták.

Utána mindannyian! A „tally hó!” nemsokára a távolban zengett, s a cserjés eltakarta a lovasokat a grófnő szemei elől.

Ekkor a grófnő is visszafordította a lovát, s hogy előbb összetalálkozzék a társasággal, egy friss vágáson keresztül vette egyenesen az útját.

Nem bánta, kíséri-e valaki vagy sem.

Amint azonban a vágásba ért, hirtelen felszökött egy nyúl a lova előtt, s arra a megijedt paripa nagyot szökve, oldalt vetette magát, s a grófnő lebukott a nyeregből.

Estében hosszú uszálya beleakadt a nyeregkápa térdfogójába, s Angela az ijedt paripához maradt kötve. Az alélt hölgy feje szétbomlott hajzatával a földre csüngött. A rémült

paripa a vágás felé iramodott; ha odaviszi lovagnőjét, annak a fejét a kiálló tuskókon darabokra kell zúznia.

Iván ott termett és megállítja a lovat.

Azután megszabadítja róla a ruhájába keveredett lovagnőt.

Az el volt ájulva.

Iván lefekteté őt a puha gyepre, fejét egy mohos fatörzsre nyugtatva; s amint a grófnő a lovagmellénykéjéről estében három összefoglaló malachit gomb lepattant, s a mellényke szárnyai árulón szétnyíltak, Iván saját melltűjét kivonta nyakendőjéből, s gondosan összetűzé vele Angela mellényét.

Mikor Angela magához tért, egyedül találta magát, a két ló oda volt kötve kantárjánál fogva egy fatörzshöz. Távolból, a lemenő naptól megvilágítva, közelített felé egy férfi a völgy felől. Az Iván volt, ki kürtjében vizet hozott számára a patakából.

A grófnő nem várta be, míg odaér, felkelt magától.

Iván, mikor odaért, megkínálta a vízzel.

— Köszönöm. Semmi bajom — mondá a grófnő.

Iván háta mögé öntötte a vizet szarujából.

— Jó lenne talán mégis, ha most a kastélyba visszatérne a grófnő.

— Azt teszem.

— Nem messze van. Rövid útját tudom az erdőn keresztül. Lovainkat gyalog vezethetjük odáig.

— Jó lesz úgy.

És megindultak egymás mellett lovaikat féken vezetve.

A grófnő arca kigyulladt, mikor keblére tekintve, megismeré a mellénye szárnyait összefoglaló melltűt.

Hallgatott.

Mikor az erdőbe értek, a terebélyes fák árnyéka alatt végighaladva, egyszerűen megszólítja Ivánt.

— Ismeri ön Gonzaga Júlia történetét?

— Nem, grófnő.

— Fondi úrnője volt. Barberousse éjjel megtámadta Fondit, hogy Gonzaga Júliát elrabolja. Egy nemes lovag

megelőzte a martalócot, s az őrgrófnőt megszabadítá. Az őrgrófnő *meztláb* menekült, ahogy a fekhelyéről felugrott. Tudja ön, mivel jutalmazta meg megszabadítóját?

— Mivel?

— A legelső tört, ami a kezébe akadt, szívébe dőfte.

— Igaza volt a hölgynek — felet Iván. — A férfinak nem volt szabad az ő lábait fedetlenül látni.

— És a férfi? — kérdezé Angela.

— Annak szerencsétlensége volt túlságosan szerencsésnek lehetni.

EGY KIS NIAISERIE

A rókát csakugyan elfogták. Az erdő mélyéből felhangzott a diadalmas hallali, s arra mindjárt a társaság elszéledt tagjait összehívó kürtszó. Angela grófnő kísérelőjével már ekkor elérte az erdő szélét; Iván feleletet adott kürtjével, hogy már útban van hazafelé az, akit keresnek.

Így mintegy óranegyeddél hamarább érkeztek vissza a kastélyba, mint az egész vadásztársaság.

Angela grófnő és Iván azután egész a vacsora idejéig nem látták egymást. A vadász urak élményeiket variálták, a hölgyek pedig toalettjüket végezték.

Angela grófnő nagynénjének elmondta, ami vele történt. Nem tudott hazudni soha. Ez a plebejus lelkekre ragadó küteg idegen volt az ő kedélyétől. Ha nem akart valamit megmondani, hallgatott — de mást, mint a való, nem mondott soha.

Vajon Iván is el fogja-e beszélni a történeteket a férfitársaságban? Férfiak nagyon jól szoktak mulatni az ilyen adventure-ökön. Hogy ne érvényesítené az ilyen szerencsés témát? Egy megmentett úrnő! Egy deranzsírozott szépség.

A vacsorához gyűlve, könnyen feltűnhetett bárkinek is, hogy Angela grófnő bizonyos feszélyt mutat magaviseletében, s hogy tekintete Ivánt különösen kerüli. Szokatlan halaványságához még fekete selyemruhát is öltött, s nagyon szótalan volt.

Azt kérdezte magában: „Vajon ezek mind tudják azt, amit Iván tud?”

Az urak igyekeztek őt mulattatni. Beszéltek neki a pompás hevélyről, mellyel a rókát üldözőbe fogták, már-már kimenekült, míg végre nyakoncsípték. Sajnálták, hogy a grófnő nem lehetett jelen, a hegyszakadék túlsópartján rekedve; csakugyan jobb volt hazatérnie, mint az új vágáson át botorkázni lovával, ott könnyen érthette volna valami szerencsétlenség.

Nem beszélt senki arról, hogy hátha érte is valóban. Hanem hisz ezek a finom társalgók úgy tudnak közönyös arcot mutatni, hogy az ő nem-tudásukban bízni nem lehet.

Hanem aki azután meggyőzte Angela grófnőt afelől, hogy Iván nem beszélt senkinek a balesetről, az unokabátyja volt, Ödön gróf.

— Téged Berend kísért hazáig? (Már nem nevezték mágnes lovagnak, már nem *tréfáltak* vele.)

— Igen.

— Neked ez a kíséret kellemetlen volt?

— Honnan gondolod? — kérde Angela hevesen.

— Iván magaviseletéből. Amióta visszajöttünk, egy szavát nem lehet venni. Nem elegyedik a közlárzába. El van fogulva. Most pedig a tekintete kerüli a tiedet. Úgy látszik, hogy szeretne már *itt nem lenni*. Eltaláltam-e?

— Eltaláltad.

— Segítsek-e neki, hogy ne legyen itt?

— Nem bánom. De minden durvaság nélkül.

— Teheted-e azt fel rólam? Igen ügyes tervem van hozzá.

— Én azt akarom tudni. Mert én erre az emberre nem haragszom, de terhemre van. Egy ujjal megasztítva látni nem szeretném, hogy induljon már; hanem ha talppal állna felénk valahol az izotermák túlsó felén, azt szeretném.

— Tehát elmondom a tervemet. Ez tudós ember és filozóf. Sok társadalmi szokásról egészen más felfogása van, mint minálunk be van véve. A párbajt különösen utálja. No, ne fintoítsd el, kérlek, azt a te szép arcoskádat. Nem őrá van szó. Őtet senki sem hívja ki. Ez nagyon otromba

tréfa volna. Hanem azt tesszük, hogy ma este vacsora után majd mi ketten Salistával valami kis niaiserie felett összefeleslünk. A semmiskedésnek az lesz a vége, hogy egymást kihívjuk. Én Berendet fogom egyik segédemnek választani, másiknak Gézát. Ha Berend nem fogadja el a segítséget, akkor mindjárt kénytelen lesz társaságunkból kiválni, s semmi közünk egymáshoz többé. Ha pedig elvállalja, akkor a négy segéd a köztem és Salista közt fennforgó párbaj modalitásainak megállapítása felett egymás között disputál össze, aminek az a konvencionátus következtése, hogy a négy segéd kénytelen egymást provokálni. Ekkor azután az én tudósom bizonyosan összepakol, megköszöni az eddigi szíves barátságot, és hazamegy levegőt főzni. Mert azt lehetségesnek tartom, hogy még egy filozóf is, ha megsértik erősen, azt kiáltja: „Hol a pisztoly?“, hanem, hogy valaki párbajnak álljon csupa merő társadalmi etikettből, ahhoz csakugyan autochton gentlemannek kell lennie.

— És ha mégis meg találna történni, hogy annak is helytáll?

— Hát akkor megbukott a tervem. Becsületbíróság ül össze, mely kimondja, hogy nem történt semmi sérelem, s senkinek sincs oka a verekedésre, s azzal be van fejezve a dramolette.

Angela vállat vont.

— Nem bánom, tegyetek velem, amit akartok. De vigyázzatok rá! Ennek az embernek fogai vannak. „Ça mord!”

— Azt bízd rám!

Vacsora felett szándékosan belehozták a társalgásba a párbaj feletti eszmecserét, hogy Angelát annál jobban megnyugtassák Iván elkülönözött nézetéről. Alkalmat szolgáltatott erre a legújabb napi újdonság: egy párbaj, melyben egy előkelő család egyetlen sarja „egy kis niaiserie” miatt életével adózott.

— Én a párbajt nemcsak bűnnek, de még többnek: hibának tartom társadalmunkban! — mondá Iván. — Általában minden ügy, ahol a fegyver képezi az istenítéletet, valóság-

gos istentagadás. A „Te Deum”, melyet a győztes fél zeng azért, hogy neki sikerült több embert halomra löni, mint a vesztesnek, az ég bemocskolása. De a fegyveres igazságtétel még nagyobb hiba a társalomban; mert itt előli az igazmondást. Aki nekünk hibáinkat szemünkbe mondja, az nekünk jóltevőnk, s a társalmi szabályok köteleznek bennünket az ilyen jóltevőnket megölni. Itt nincs más választás, mint egymásra mosolyogni vagy egymásra löni. Bókot mondani vagy verekedni.

Ödön gróf felfogta a vitát.

— Ellenkező nézetben vagyok. Ha nem volna a társalomban törvénné emelve a párbaj, az lenne az istentagadás. Mert arról, hogy az egyik ember gyöngének született, a másik izmosnak, erősnek, csakugyan nem tehet más, mint a teremtő. És így a civilizáció közepett a csontosabb embernek rabjává volna téve a vékonyabb csontú; az azt pofon ütheti, inzultálhatja, s fizet törvény útján a bántalmazás súlyához mérten öt forinttól száz forintig való fájdalompénzt. Ezt az úrt az emberi és isteni igazság között tölti be az az egy kicsi ólomgolyó, mely erőset és gyöngét egyenlővé tesz. Nem *bíró* az a golyó, mert sokszor igaztalanul dönti el a pert, de a *törvény*, amelyet respektálva a brutalitás és műveltség egymással megférhetnek.

— Az is a társalom hibája, hogy így van — válaszolt Iván. — Mert valami álbecsületérvzés diktálja a külön törvényt. Ne tartana magának külön törvényt a társalom, hanem fogadná el azt, amit a kódex úrnak, szegénynek egyformán hozott. Ugyebár, ha most a societásban valakit arcul ütnek, s az magának fegyveres elégtételt nem vesz, a societás azt kirekeszti kebléből? Fordítaná meg az elvet a társalom, s rekesztené azt ki, aki a bántalmat elkövette, akkor ő volna a bíró, nem egy ostoba golyó.

— Mind szép ez így teóriában, édes barátom; de kérlek, csak tedd magadat abba a helyzetbe, ahol akár kérve, akár adva, a fegyver után kénytelen az ember nyúlni.

— Nem képelek magamra nézve olyan helyzetet — mondá Iván —; én senkit akarva, komolyan meg nem sértek. S ha akaratom ellen megtörtént, bírok elég komolysággal a megsértettől bocsánatot kérni. Becsületemet megsérteni nincs senkinek alkalmá; s ha tenné, apellálnék mindazokra, akik ismernek, s jaj volna nekem, ha ez a fórum fel nem mentene.

— Hátha valakit, aki neked kedves, sértenének meg?

— Olyan valakim pedig nekem nincs . . .

Ezzel el volt metszve a vitatkozás fonala.

Pedig dehogyan nincs.

Vacsora után mindjárt ott az asztalnál megmutatta neki Salista örgróf, hogy ilyen valakije neki is lehet.

El kezdett a forradalmi hadjárat eseményeiről beszélni Angela előtt, s borzasztóan blaguírozott. Ő akkor vértess alhadnagy volt. Milyen pusztítást követett el a huszárok között! Huszadmagával megkergette Isaszegnél az egész Lehel-huszárezredet, s Ó-Szönnynél a Vilmos-huszárokat az utolsó emberig levágta.

Ivánnak egy arcvonása sem mozdult. Pedig Angela is megsokallta már a dicsekvést s a magyar fegyverek ócsárlását, segyenesen Ivánra tekintve kérdezé: „De hát mind igaz ez?”

Iván vállat vont.

— Hogy tudnám én azt, én, szegény föld alatt lakó bányászember, mi történik idefenn a dicső föld színén?

Angela megnyugodhatott felőle. Filozóf biz ez. Akit nem lehet féltetni attól, hogy tűzbe jöjjön.

Mikor a társaság vacsora után eloszlott, István gróf, Theudelinda grófnő, néhány hölgyvendég a terembe vonultak; szép holdvilág sütött az erkélyen át, s míg Theudelinda grófnő zongorázott, Angela egy percre találkozott Ivánnal.

— Visszaadom önnek a melltűjét — mondá. — A néphit azt tartja, hogy jó barátoknak nem szabad szúró és éles tárgyakat ajándékozni, mert meg lesz sértve a barátság.

— De hozzáteszi a néphit — mondá Iván — az ellenbűvszert is, mely a rossz varázst megtöri, ha az ajándékhoz mindketten nevetnek.

— Ah, tehát azért nevetett ön is, mikor hegyes szegeket kínáltam önnek! Tehát vegye vissza a tűjét, s mosolyogjunk — babonából.

S mosolyogtak egymásra babonából.

Angela grófnő azután kiment az erkélyre, s a meleg májusi estszellővel tartott tanácsot.

Ödön gróf megígérte neki, hogy még ma tudatja vele a tréfa továbbfejlődését.

Az úri társaság sokáig ébren maradt; neki az éj az élet.

A hold már meghaladta a jegenyék hegyeit, midőn a teremből Ödön gróf lépteit hallá az erkélyajtó felé közelíteni Angela.

A teremben még mindig a piano zsongott; beszélhettek egyedül.

— Nos, mi történt? — kérdé Angela.

— No, mi szép bolondot csináltunk a mi semmiskedésünkkel — szólt bosszús sóhajtással Ödön gróf.

— Hogyan?

— Hallgasd végig! Nem volna ugyan szabad afelől beszélnem, de a helyzet olyan, hogy nem titkolhatom el előtted. Mi úgy tettünk, ahogy mondtam. A férfi társalgóterembe érve, elkezdtük a tréfálózást. Arról kezdett el valaki beszélni, hogy milyen kedves dolog az, hogy te most Magyarországon vagy.

— Ah, ez ostobaság volt! — kiálta haraggal Angela.

— Tudom, hogy ostobaság volt. Most már én is tudom. A megtörtént baj után minden embernek megjön a helyes esze.

— Minek kevertétek bele az én nevemet? Azt én nem engedtem meg.

— Az bizonyos, hanem már az a rossz szokás megvan a férfitársaságokban, hogy nem kérnek előbb engedelmet egy

érdekes hölgytől arra, hogy beszéljenek-e róla vagy sem. Éppen nekem mint unokabátyádnak volt fenntartva az a szerep, hogy tiltakozzam mindennemű mendemonda ellen, mely neveddel vonatkozásba hozatik; s mikor Salista azt fogja mondani, hogy: „De ő tudja, hogy te valakinek a szép szeméiert vagy most ideleln””, akkor én meg fogom neki tiltani, hogy erről véleményt mondjon, s ezen összeveszünk.

— Ah, hisz ez diákos semmiskedés! — szólta Angela reszketve a haragtól.

— Hiszen jó volna, ha még csak diákos semmiskedés lett volna belőle. Ámbár én előre megmondtam neked, hogy egy kis niaiserie-hez készülünk, s te azt mondtad rá: jól van. Hanem nem az lett belőle, amit kicsináltunk. Berend ott ült szemben Salistával a sakkasztal előtt; Salista a kandallónak támaszkodott. Mikor Salista ilyesmit mondott, hogy: „Én tudom, a szép grófnőt minő egy pár szem vonta el Bécstől”, mielőtt én válaszolhattam volna neki, Berend egyszerre odavágta eléje: „Ez hazugság!”

— Ah! — kiálta fel Angela, s minden idegén végigfutott a villanyos rázkódás.

— Mi elképedve ugrottunk fel. Ez rossz fordulata a tréfának, Salista elsápadt. Erre nem számított. „Uram! — mondá Berendnek. — Ezt a szót vonja ön vissza! Ezt a szót nekem még soha az életben nem mondta senki.”

— És Berend? — kérdezé Angela megragadva Ödön gróf kezét.

Berend felállt az asztal mellől, s nyugodt, hideg hangon azt felelte: „Maglehet, hogy még eddig sohasem adott ön okot e szóra, hanem most hazudott ön!” Azzal csendesen kiment a szobából.

Ödön úgy érzi, mintha e percben össze akarnák törni Angela grófnő ujjai az ő kezét. Angela gondolhatta, hogy valami rosszabbat is mondhattak ott őfelőle, amire ilyen feleleteknek kellett jönni.

— Én rögtön utána futottam, hogy ezt a balul kiütött ügyet szépszerével kiegyenlítsem. A folyosón utolértem. Ott egész nyugalommal szembeállt velem és azt mondá: „Kedves barátom! Ami ezután következik, azt tudod. Kérlek, hívd fel Géza grófot nevemben, s legyetek ez ügyben segédeim. Amit határoztok, azt tudassátok majd velem. A többi a ti dolgotok.” S ezzel nyakamba vágta a neki szánt szerepet, s most én vagyok az ő segéde, s ő a verekedő fél. Én sarokba akartam őt szorítani. Kérdőre vettem, mi ad neki jogot Angela grófnő miatt odavetni valakinek a kesztyűt, ő erre azt felelte: „Az a kötelesség, mely minden gentlemant felhív egy hölgynek védelmére, akinek az ember — vendége”. A felelet egészen korrekt volt a „lovagias” szempontból, de rettenetesen eltérő a filozóf nézeteitől, aki azt mondja: „Nekem senkim sincs, akiért verekedjem!”

Angela lerogyott egy karszékbé.

— Óh, be rettenetes ostobaságot követtünk el mi valamennyien! Nem! Ennek a párbajnak nem szabad megtörténni. Én megtiltom azt nekik!

— Szeretném, ha tudnád valami módját a megtiltásnak.

— Beszélni akarok Berenddel rögtön.

— Azzal már nem beszélsz. Mert az, amint engem elhagyott, rögtön ment le befogatni. Hallod már a kigördülő kocsik nesztét? Géza is vele ment, s mi négyen szinte rögtön fogunk utánuk menni. Mert az ilyen dolgot egy idegen háznál nem végezheti el az ember. Az csak a színpadon járja. A feleknek saját szállásukon kell azt bevárni, miben egyezünk meg felölük.

— De, Istenem, én nem akarom, hogy az megtörténjék! Én szólok István bátyámmal.

— Hiszen azért mondtam el neked a dolgot, hogy világosítsd fel majd eltávozásunkról, hanem amit ő fog neked e tárgyban véleményezni, azt előre mondhatom, hogy ez lesz:

„Mentül csendesebben hagyni a dolgot lefolyni és mentül hamarabb, hogy jobban el ne mérgesedjék. Azután a szekundánsoknak legyen eszük.”

— Mit tesz az, hogy a szekundánsoknak legyen eszük?

— Amennyiben tőlük függ, a történet sértéshez képest a párbaj lehető kimenetelét enyhíteni vagy súlyosbítani. Mi enyhíteni fogjuk. A sértés indokai között a te neved nem fog előfordulni. Berenddel azt a nyilatkozatot adjuk, hogy ő Salistának azon blaguírozásaira mondta, hogy: „hazugság”, amiket a magyar seregek felől mondogatott. Ez a plauzibilis indok lesz mind a két részről elfogadva. Te nem kerülsz bele semmiképpen.

— Nem rólam van szó! Hanem arról, hogy miattam még megölhetnek valakit.

— Afelől megint légy nyugodt. A szekundánsoknak azért van eszük. Harminc lépésre tesszük a barrière-t, adunk nekik olyan komisz katonapisztolyokat, amik egy ölnyire egy arasszal hibáznak; ki lesz kötve, hogy egy percnél tovább célozni nem szabad; s légy bizonyos felőle, hogy ha mind a kettő akkora volna, mint egy elefánt, s olyan lövő volna, mint Robin Rouge, s egy óráig mindig löne egymásra, mégse találná el egymást. Tehát csak kérlek, eszesen viseld magadat. Ilyesmin, ha egykor férjed lesz, az is át fog nem egyszer esni a te szép szemeid miatt. Kocsimat hallom zörögni, sietnem kell, mert hajnalban végezőnk.

Ödön gróf igyekezett odább jutni.

Ez a kis niaiserie nagyon elrontotta a mulatságot. Az egész sportszezon meg lett zavarva vele. Egyszerre hat férfi tagja a társaságnak távozván el, lehetetlenné tette a hátramaradtakat. Mindenki elhatározá, hogy holnap reggel korán vissza fog menni Pestre, ki hamarabb hozzá juthat.

Ez az éj többekre nézve nyugtalan éjszaka lett.

Angela grófnőről azt beszélt a társalkodónője, ki vele egy szobában aludt, hogy a grófnő hatszor kelt fel az éjjel

gyertyát gyújtani, azt állítva, hogy már reggel van, s készülni kell az úthoz. Nagyon nyugtalan alvása lehetett.

Másnap tíz órakor már nemcsak a vendégek, de maga Theudelinda grófnő és hozzátartozói is otthon voltak Pesten.

Angela grófnő nyugtalanul járt alá s fel szobájában.

Tizenegy óra tájon jelenték neki, hogy Ödön gróf van itt.

Kérte, hogy jöjjön be hozzá.

Ödön sápadtan, kedvetlen, lehangolt tekintettel lépett be Angelához, ki arcából igyekezett a történeteket előre leolvasni.

— Nos, mi történt? — kérdezé Angela. — Van valami baj?

— Senkinek sincs semmi baja — felelt Ödön fanyarul. — Hanem azért rosszabbul áll az egész ügy, mint tegnap.

— Végbement a párbaj?

— Igen is, meg nem is. Megtörtént, de nem egészen.

— No, erről nincs fogalmam.

— Magamnak sem volt ez ideig. Egy párbaj, mely megtörtént, de nem egészen. Nekem is új dolog ez. Ha akarod, elmondom, hogyan történt.

— Nagyon kérlek.

— Hát ma reggel hat órakor egyezségünk szerint én Berend szállásán megjelentem, őt magammal viendő. Géza az orvossal előre ment. Összebeszélésünk szerint a Laszlovszky-major előtt kellett a két félnek egymást bevárni s onnan a Lipótmezőre kocsizni, hová a párbaj színhelyét kitűztük. Berend Ivánt már készen találtam.

— Milyen kedélyben volt?

— Szokatlanul tréfás volt. Az egész úton anekdotázott. Mikor a Laszlovszky-majorhoz megérkeztünk, abban a percben szállt le Salista is a kocsiból. Iván süvegét megemelintve kívánt neki jó reggelt. Nem tudta talán, hogy ez nem szokás. A vívó felek párbaj előtt nem üdvözlik egymást. Salista nem viszonzá a köszöntést. Ámbár, ha már Berend eltért a szokástól, neki is jó lett volna azt követni. Innen azután együtt kocsiztunk

a Lipótmezőig, ott leszálltunk, s gyalog mentünk az erdőbe. Amint a kívánt tisztásra akadtunk, szabály szerint felszólítók a feleket, hogy béküljenek ki, mire néma elutasítás volt mindkét részről a válasz. Azzal kimértük nekik a barrière-t, zsebkendőkkel jelölve a harminc lépést, s megtöltöttük a pisztolyokat; a felek helyet húztak szalmaszállal, s azután kiálltak a jelpontokra, a pisztolyokat kezeikbe adtuk. Egy kézcsattanás jelt adott nekik, hogy indulhatnak, Salista két lépést tett előre és lőtt. Mint előre gondoltam, nem talált semmit. Ekkor Iván szava hangzott tompán: „À barrière!” Salista a fehér zsebkendőig ment eléje, s Iván is a saját sorompójáig haladt. Mikor odaért, azt mondá Salistának: „Ön nem fogadta el a köszöntésemet, pedig mikor én süveget emelek, akkor önnek is le kell vennie a magáét.” Azzal célzott. Az a fél perc, mely alatt pisztolyát kifeszítve tartá, meggyőzött bennünket arról, hogy keze nem reszket. A pisztoly eldőrdült, s Salista hajadonfővel állt. Huszársüvege két ölnyire a háta mögé repült; az aranyrózsa le volt szakítva róla.

— Ah! — sóhajta fel Angela csodálattal.

— Úgy lő az az ember, mint Robin Rouge. Mi újra megtöltöttük a pisztolyokat, mert az egyezkedés szerint háromszor kellett löniök.

— Háromszor! — kiálta fel a grófnő.

— Azt hittük, bizton tehetjük ezt a feltételt. Harminc lépés nagy távolság, s a pisztolyok komiszak. Azután mind a két fél állig be van gombolva, az egyikén fekete ruha, a másikon szürke katonaköpeny; rossz céltába mind a kettő, még inggalleraikat is begyűrtük, hogy ne legyen rajtuk semmi kitűzhető célpont. Hanem az a lelőtt süveg nagyon elmérgesítette a harcot. Kiderült, hogy Berend rendkívüli céllovó. S ez felhívta Salistában a katonai dacot. A másodszeri lövést már a barrière-ről kellett váltaniok. Salista most már leveté szürke felöltőjét, s huszárdolmányát is szétgombolá kétfelé vetve annak oldalait, hogy alatta piros mellénye s fehér ingelője

tisztán kivirított; s ahelyett, hogy mint párbajban szokás, féloldalt állna ellenfelének, amidőn felényi céltáblát tart eléje, egészen szemközt fordult neki. S a piros és fehér szín a legjobb célszögező szín. Sőt még azalatt, hogy mi a pisztolyokat töltöttük, elővette szivartárcáját és hetykén szivarra gyújtott. A második lövésnél ismét ő volt az első, aki kezdte. Most már keményen célba vette ellenfelét. Kissé sokáig is célzott, úgy hogy én kénytelen voltam őt megszólítani, hogy lőjön már. Megint nem talált. A staphylaea-bokor levelei Iván feje felett odahullottak kalapjára. Ott sodrott végig a golyó.

Angela összeborzongott.

— Ekkor Iván azt mondta ellenfelének: „Uram, az mégsem illik, hogy ön szivarozik ily pillanatban.” Salista nem felelt semmit, hanem mellét eléje feszíté, s arcát félrefordítva fújta a füstöt még erősebben. Erre azután Iván egy teljes másodpercig célzott komolyan, éles tekintettel. A lövés durrant, s Salista szájából sziporkázva repült ki a szivar.

Angela grófnő arcán egy önkénytelen mosoly villámlott át, oly gyorsan, hogy csak a ráfigyelő vehette észre; a másik percben már mozdulatlan, szoborkemény volt ez arc ismét.

Ödön gróf folytatá az elbeszélést:

— Salista dühösen vágta földhöz pisztolyát. „Az ördög vigyen el engem — kiálta —, ha ezzel az emberrel még többet lővök! Hisz ez a Belzebub maga. Lelövi a süvegemet, kilövi a számból a szivart, a harmadik lövésre le fogja lőni a sarkantyúmat! Körüllövöldöz, mint egy kínai zsonglőr a másikat. Engemet csúffá tesz. Én nem pisztolyozok vele többet!” Segédei odafutottak hozzá, hogy elcsendesítsék, mi is odamentünk, hogy csitítgassuk, de dühös volt. Ő nem engedi magát nevetségessé tenni. „Ha valaki Tell Vilmos, neki ne lövöldözzön le almát a fejéről, hanem lőjön a szívébe; ő harmadik lövésre bolondnak ki nem áll. Ha komoly dolgot akarunk, adjunk neki kardot, eresszük őket kardra, akkor azután tűnjék ki, hogy ki a legény!” Mi váltig unszoltuk, hogy ne csináljon

komédiákat. Még egyszer lőnie kell, akár fejébe, akár sarkantyújába kerül. A vívőfélnek semmi válogatása. Neki a segédek parancsolnak. Végre a lármát megsokallta Berend, s odahítt bennünket: „Mi baj?” Mondtuk neki, hogy Salista nem akar harmadszor lőni, hanem kardra invitálja ellenfelét. Iván hidegvérrel felelt: „Hát adjatok kezünkbe kardot.” — „Hogyan, te akarnál?” — „Hát ha kaszára hív is, állok eléje.” Salista segédei kaptak e nyilatkozaton. Őket feszélyezte legiobban Salista kifakadása. Az botrány lesz, ha Iván el nem fogadja a fegyverváltoztatást, mert pisztolyról kardra visszatérni nem szokás.

— S ti elfogadtátok a kardot? — kérde Angela összevont szemöldökkel tekintve Ödönre.

— Miután a kihívott elfogadta.

— De hisz az örületség volt tőletek! — fakadt ki Angela. Egy embert, akinek teljes életében a kardforgatás volt mestersége, összeállítani egy másikkal, akinek soha kard nem volt a kezében.

— „Első vérre” fog menni a harc — biztatá őt Ödön.

— De tinektek nem volt jogotok hozzá, hogy ezt elfogadjátok. Ti megtörtétek a párbajsegédi kötelességet. Nektek azt kellett volna mondani Salista feleinek, hogy vagy végzünk most és így, vagy semmikor.

— Az bizonyos. És Berend beleegyezése nélkül okvetlenül azt tettük volna.

— Nem kellett volna beleegyezését kérnetek. Mikor akar ez a párbaj végbemenni?

— Miután kardok nem voltak velünk, s délután vívni nem szokás, kénytelenek voltunk azt holnap reggelre halasztani.

— Én holnap reggelig meg fogom akadályozni ezt a párbajt.

— Hogyan?

— Beszélni fogok Berenddel. Felvilágosítom mindenről.

— Ha felvilágosítod arról, hogy ebbe az ügybe a mi tréfálkozásunk folytán került bele, akkor azt éred el velem, hogy egy ember helyett hattal kell neki megverekedni.

— Úgy fogom őt felvilágosítani, hogy egyitekkal sem verekedik.

— Akkor semmivé tetted Salistát.

— Hogyan?

— Hát úgy, hogy ha ez a megkezdett rencontre ott marad félbe, ahol ő kinyilatkoztatta, hogy nem lő harmadszor, akkor ő lehetetlenné van téve a társaságra nézve, akkor kvietálhat, mint tisztt, szökhetik Pestről, s visszamehet megint pápai zuávnak.

— Hát menjen a Belzebub zuávjának! Bánom is én! Menjen a dahomey-i szultánhoz hadvezérnek! Vesszen e, ha veszni indult! Ki kérdi azt, hogy mi lesz őbelőle. A te kötelességed a te feledet védeni, nem őtet.

Ödön elbámult a hő indulatkifejezésen, mely Angela szavain átszikkasztott.

— Ez már más — monda meghajolva húga előtt. — Ha így szólsz, akkor megadom magamat. Igazad van tökéletesen. Megyek Gézát felkeresni, s azután megyünk együtt Ivánhoz véleményünket tudatni vele.

Ödön gróf egy óra múlva ismét ott volt.

— Nos? Végeztetek?

— Halld meg, hogy mit! Én rögtön mentem Gézával együtt Ivánhoz. Tudattam vele, hogy mi kötelességünk szerint az általunk megállapított feltételektől vissza nem léphetünk, s a kardpárbajt nem fogadhatjuk el. Erre ő megszorította kezeinket, és így szólt: „Köszönöm eddigi szíves baráti szolgáltatásokat. S miután ez ügyben tovább segélyemre lennetek meggyőződésük szerint nem lehet, nem erőtetem veletek a dolgot. Hanem el fogok menni a Károly-kaszárnyai tiszti kaszinóba, ott a legelső két katonatisztet, akivel találkozom, felkérem, hogy ismeretlen lévén a városban, szívesked-

jenek egy ügyben segédeim lenni, amit karddal kell bevégezni.”

Angela grófnő bámulva csapta össze kezeit.

— Jól mondtad, hogy ennek az embernek fogai vannak — szölt Ödön. — Ga mord! S amit egyszer megharap, azt ugyan fogva tartja. Mi felhoztuk neki, hogy Salista híres vívó és nevezetes verekedő a karddal! Erre ő egész indulattal kiálta fel: „S ha maga az ördög lakik is benne, én a szeme közé akarok nézni!” Ez az ember harap!

Angela grófnő leült egy asztal mellé, s kezébe hajtá fejét.

— Nekünk azután nem volt más választásunk, mint biztosítani Berendet, hogy ha kívánja, segélyére állunk mindenben. És már holnap verekedni fognak. Hogy mi lesz belőle, azt az Isten tudja.

Ödön gróf elment, és Angela grófnő nem vette észre, hogy mikor ment el.

A következő éjjel Angela grófnő nem feküdt le. Órahosszat elsétált szobájában alá s fel, s mikor egyszer fáradtan leült, azt suttogá magában: „Úgy tettem vele, mint Gonzaga Júlia.”

Csak hajnal felé dült le egészen felöltözötten ágyára, s reggel vánkosát, ahol arca feküdt, igen nedvesnek találta komornája.

JEGYZETEK

R Ö V I D Í T É S E K

BpSz	Budapesti Szemle
EPhK	Egyetemes Philologiai Közlöny
Etn	Etnographia
FL	Fővárosi Lapok
I. OK	A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei
HhM	Jókai Mór hátrahagyott művei 1–10. k. Bp. 1910.
H	A Hon
HSz	Huszadik Század
Ig	Igazmondó
IrUjs	Irodalmi Újság
It	Irodalomtörténet
ItK	Irodalomtörténeti Közlemények
JKK	a jelen kritikai kiadás
K	Kézirat (a Fekete gyémántok kézirata)
MNy	Magyar Nyelv
MNyr	Magyar Nyelvőr
NK	Jókai Mór összes művei. Nemzeti kiadás 1–100. k. Bp. 1894–98. — Fekete gyémántok 57. k. 1895.
OKtár	Olcsó Könyvtár
OSzK	Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára
PHirn	Pesti Hírnök
PLI	Pester Lloyd
PN	Pesti Napló
Szinnyei	Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Bp. 1891–1914. 1–14. k.
VU	Vasárnapi Újság
VilFigy	Világirodalmi Figyelő

<ékszárójelben> a K-ból Jókai által törölt szöveg, <...> a K-ban olvashatatlan szövegrész, [szögletes zárójelben] a sajtó alá rendező kiegészítése. A Jókai-művek lapszámain, ha külön nem jelezzük, az NK-ből idézzük.

KIADÁSOK, FORDÍTÁSOK, ÁTDOLGOZÁSOK

Kézirat. Négy kéziratlap (62–65-ig számozva) Dr. László Gyula egyetemi tanár (Bp.) magángyűjteményében. A JKK-ban l. k. 59 : 22-től 72 : 3-ig. Tudomásunk van ezen kívül néhány lapnyi töredékről Schneider Fülöpné (Budapest) birtokában. (Egyelőre hozzáférhetetlen.)

Folytatásos hírlapi közlés. A Hon 1869–1870. Reggeli kiadás. Tárcá.

1. 1869. dec. 28. 298. sz. — *A Mielőtt ember lett volna a földön* c. fejezet „A tegnap lakóit vastagbőrűeknek hívja . . .” kezdetű szakaszig.
2. dec. 29. 299. sz. — Az eml. szakasszal kezdődően a „Kijön odújából a rhamphorhyncus, . . .” kezdetű szakaszig. (A közleményt terjedelmes hibaigazító jegyzék kíséri, amelyben Jókai az előző napi közlemény sajtóhibáit korigálja. A javításokat lásd a *Szöveg-változatokban*.)
3. dec. 30. 300. sz. — Az eml. szakasztól az „Amint a machaerodus . . .” kezdetű szakaszig.
4. dec. 31. 301. sz. — Az eml. szakasztól a „De hát miért kellett ennek a szép világnak . . .” kezdetű szakaszig.
5. 1870. jan. 3. 2. sz. — Az eml. szakasztól a fejezet végéig.
6. jan. 5. 3. sz. — *A Mikor már nem fér el az ember a földön* c. fejezet végéig.
7. jan. 6. 4. sz. — *Az Egy fekete táj* c. fejezet „A magános férfi növekvő aggodalommal . . .” kezdetű szakaszig.
8. jan. 8. 5. sz. — Az eml. szakasztól a fejezet végéig.
9. jan. 9. 6. sz. — *A fekete gyémántok rabja* c. fejezet az „Ez esten Berend Iván . . .” kezdetű szakaszig.
10. jan. 11. 7. sz. — Az eml. szakasztól a fejezet végéig.
11. jan. 12. 8. sz. — *A másik fekete gyémántok* c. fejezet „De hát mi ez, egy komoly, egy tudományosan képzett embernek . . .” kezdetű szakaszig.
12. jan. 14. 10. sz. — Az eml. szakasztól az „Iván egészen ki volt forgatva . . .” kezd. szakaszig.

13. jan. 16. 12. sz. — Az eml. szakasztól az „Iván nagy küzdelemre talált . . .” kezd. szakaszig.
14. jan. 18. 13. sz. — Az eml. szakasztól a fejezet végéig, valamint *Az emberevő* c. fejezet a „Honnan került tárnamunkásai közé . . .” kezd. szakaszig.
15. jan. 19. 14. sz. — Az eml. szakasztól a „Nyolc napig hányódtunk a tutajjal . . .” kezd. szakaszig.
16. jan. 22. 17. sz. — Az eml. szakasztól a fejezet végéig.
17. jan. 27. 21. sz. — *A pénzcsináló* c. fejezet az „Azért viszont a kis vállalatok . . .” kezd. szakaszig.
18. jan. 28. 22. sz. — Az eml. szakasztól a „Jól van — szól Iván. Tehát . . .” kezd. szakaszig.
19. jan. 30. 24. sz. — Az eml. szakasztól a fejezet végéig.
20. febr. 1. 25. sz. — *A Doktor úr!* c. fejezet a „— De leányom — monda Félix . . .” kezd. szakaszig.
21. febr. 2. 26. sz. — Az eml. szakasztól a „Másnap korán hajnalban felébreszté . . .” kezd. szakaszig.
22. febr. 4. 27. sz. — Az eml. szakasztól a fejezet végéig.
23. febr. 8. 30. sz. — *A Theudelinda grófnő* c. fejezet a „Theudelin ia grófnő bondavári magányában . . .” kezd. szakaszig.
24. febr. 9. 31. sz. — Az eml. szakasztól az „Egyetlen egy férfinak volt bejárása . . .” kezd. szakaszig.
25. febr. 10. 32. sz. — Az eml. szakasztól az „E csendes „nez-a-nez”-t . . .” kezd. szakaszig.
26. febr. 11. 33. sz. — Az eml. szakasztól „A pap meg volt felőle győződve . . .” kezd. szakaszig.
27. febr. 13. 35. sz. — Az eml. szakasztól a fejezet végéig.
28. febr. 16. 37. sz. — *Az album és lakói* c. fejezet „Az éjféle mély csenden keresztül . . .” kezd. szakaszig.
29. febr. 18. 39. sz. — Az eml. szakasztól „A folyosó közepén következett . . .” kezd. szakaszig.
30. febr. 19. 40. sz. — Az eml. szakasztól a „Mahók úr nagy szorongások közt . . .” kezd. szakaszig.
31. febr. 20. 41. sz. — Az eml. szakasztól a „— Gyónom — szól a grófnő . . .” kezd. szakaszig.
32. febr. 22. 42. sz. — Az eml. szakasztól a fejezet végéig.
33. febr. 24. 44. sz. — *Az ördögűző* c. fejezet „A grófnő arcán e szóra . . .” kezd. szakaszig.
34. febr. 25. 45. sz. — Az eml. szakasztól a „Csak egyetlen egy eset volt feltehető . . .” kezd. szakaszig.
35. febr. 26. 46. sz. — Az eml. szakasztól „A szőnyegajtó felnyílt . . .” kezd. szakaszig.

36. febr. 27. 47. sz. — Az eml. szakasztól „A könyvtárból négy lépcső vezetett . . .” kezd. szakaszig.
37. márc. 1. 48. sz. — Az eml. szakasztól a „Mikor az utolsó konvívát is kilökte . . .” kezd. szakaszig.
38. márc. 5. 52. sz. — Az eml. szakasztól a „Theudelinda megrettenve tekintte . . .” kezd. szakaszig.
39. márc. 6. 53. sz. — Az eml. szakasztól „A grófnő feszülten figyelt; . . .” kezd. szakaszig.
40. márc. 8. 54. sz. — Az eml. szakasztól a fejezet végéig.
41. márc. 11. 57. sz. — *A kellemetlen ember* c. fejezet az „— Ez valóban a leggyöngédebb szomszédi figyelem . . .” kezd. szakaszig.
42. márc. 13. 59. sz. — Az eml. szakasztól a „Fényes nappal lett . . .” kezd. szakaszig.
43. márc. 15. 60. sz. — Az eml. szakasztól a fejezet végéig.
44. márc. 16. 61. sz. — *A Sublimior mathesis* c. fejezet a „Félix felemelkedett helyéről . . .” kezd. szakaszig.
45. márc. 20. 65. sz. — Az eml. szakasztól a fejezet végéig.
46. márc. 22. 66. sz. — *A Soirées amalgamentes* c. fejezet a „Sajátszerű szezon volt biz az!” kezd. szakaszig.
47. márc. 23. 67. sz. — Az eml. szakasztól a „Pedig talán még egy tudósnak is . . .” kezd. szakaszig.
48. márc. 24. 68. sz. — Az eml. szakasztól a fejezet végéig.
49. márc. 25. 69. sz. — *Az Iván felolvasása* c. fejezet a „Künn az éjben, a jégpusztában . . .” kezd. szakaszig.
50. márc. 27. 70. sz. — Az eml. szakasztól a „Magasan a hegykorona fölött . . .” kezd. szakaszig.
51. márc. 30. 72. sz. — Az eml. szakasztól a „Hát házaik milyeknek . . .” kezd. szakaszig.
52. márc. 31. 73. sz. — Az eml. szakasztól a fejezet végéig.
53. ápr. 2. 75. sz. — *A Mágnes lovag* c. fejezet „A felolvasás után . . .” kezd. szakaszig.
54. ápr. 5. 77. sz. — Az eml. szakasztól a „Jó fiú ez a tudós!” kezd. szakaszig.
55. ápr. 7. 79. sz. — Az eml. szakasztól az „Ivánon rajta maradt a társaság előtt . . .” kezd. szakaszig. A közleményt az ápr. 2-i közlemény sajtóhibáit kiigazító jegyzet kíséri.
56. ápr. 8. 80. sz. — Az eml. szakasztól „A melegség, mellyel Iván e szavakat mondta . . .” kezd. szakaszig.
57. ápr. 9. 81. sz. — Az eml. szakasztól az „Ugorni fog!” kezd. szakaszig.
58. ápr. 10. 82. sz. — Az eml. szakasztól a fejezet végéig.
59. ápr. 12. 83. sz. — Az *Egy kis niaiserie* c. fejezet az „Angela grófnő azután kiment . . .” kezd. szakaszig.

60. ápr. 13. 84. sz. — Az eml. szakasztól a „— Nos, mi történt? — kérdezé Angela.” kezd. szakaszig.
61. ápr. 14. 85. sz. — Az eml. szakasztól a fejezet végéig.
62. ápr. 15. 86. sz. — *A harmincháromféle asszony* c. fejezet az „E naptól kezdve minden héten . . .” kezd. szakaszig.
63. ápr. 16. 87. sz. — Az eml. szakasztól a „Következtek a többi képek.” kezd. szakaszig.
64. ápr. 17. 88. sz. — Az eml. szakasztól a fejezet végéig.
65. ápr. 20. 89. sz. — *A Kettőt „előre”* c. fejezet végig.
66. ápr. 21. 90. sz. — Az *Adieu!* c. fejezet az „Ivánt a grófnők Theudelinda magánszobájában fogadták . . .” kezd. szakaszig.
67. ápr. 22. 91. sz. — Az eml. szakasztól a fejezet végéig.
68. ápr. 23. 92. sz. — *A tizenharmadik próba* c. fejezet végig.
69. ápr. 24. 93. sz. — *A pénztudomány* c. fejezet végig.
70. ápr. 27. 95. sz. — *Az előnékelte tallérok* c. fejezet „A szegény özvegyasszony azután . . .” kezd. szakaszig.
71. ápr. 28. 96. sz. — Az eml. szakasztól a „Délutánig Csanta uram kihallgatta . . .” kezd. szakaszig.
72. ápr. 29. 97. sz. — Az eml. szakasztól a „Csanta uram rettenetesen nagyra is volt vele . . .” kezd. szakaszig.
73. ápr. 30. 98. sz. — Az eml. szakasztól a „— Hogy igazán megadják-e” kezd. szakaszig.
74. máj. 1. 99. sz. — Az eml. szakasztól a fejezet végéig.
75. máj. 4. 101. sz. — *A Nem! — Evelina!* c. fejezet „A vendégek csupa merő üveges hintón érkeznek . . .” kezd. szakaszig.
76. máj. 5. 102. sz. — Az eml. szakasztól a „Mit szólt volna?” kezd. szakaszig.
77. máj. 6. 103. sz. — Az eml. szakasztól a fejezet végéig, valamint *A halina-tisztelet* c. fejezet „A posztóviselő osztálynál nem kapni meg . . .” kezd. szakaszig.
78. máj. 7. 104. sz. — Az eml. szakasztól az „Ah! az valódi ünnep volt . . .” kezd. szakaszig.
79. máj. 8. 105. sz. — Az eml. szakasztól a „Hanem a halina nem jól mulatta magát.” kezd. szakaszig.
80. máj. 11. 107. sz. — Az eml. szakasztól a fejezet végéig, továbbá *A két imádó* c. fejezet az „És Evelina, mikor a többiek távoztak . . .” kezd. szakaszig.
81. máj. 12. 108. sz. — Az eml. szakasztól a „Szaffrán keveset szokott fennhangon beszélni . . .” kezd. szakaszig.
82. máj. 13. 109. sz. — Az eml. szakasztól a fejezet végéig.
83. máj. 14. 110. sz. — *Ahol a gyémánt nem fog* c. fejezet végig.
84. máj. 19. 114. sz. — *A bondavölgyi vasít corollariumai* c. fejezet végig.

85. máj. 20. 115. sz. — *A szegény jó herceg* c. fejezet végig.
86. máj. 21. 116. sz. — *A Dies irae!* c. fejezet az „Egyszerre mintha az ítéletnap i rombolás szava . . .” kezd. szakaszig.
87. máj. 22. 117. sz. — Az eml. szakasztól az „Iván visszament embe-
reihez . . .” kezd. szakaszig.
88. máj. 25. 119. sz. — Az eml. szakasztól az „Azután találtak egy
gyalogszekeret, . . .” kezd. szakaszig.
89. máj. 26. 120. sz. — Az eml. szakasztól a fejezet végéig.
90. máj. 28. 121. sz. — *A Du sublime au ridicule* c. fejezet végig.
91. jún. 1. 124. sz. — *A Két gyermek* c. fejezet végig.
92. jún. 2. 125. sz. — *Az Immaculata* c. fejezet „A pap bámulva nézett
rá . . .” kezd. szakaszig.
93. jún. 3. 126. sz. — Az eml. szakasztól a fejezet végéig.
94. jún. 5. 128. sz. — *A Férj és férfi* c. fejezet végig.
95. jún. 8. 129. sz. — *A Dirmák Éva* c. fejezet végig.
96. jún. 11. 132. sz. — *A Semmivé lenni* c. fejezet végig.
97. jún. 12. 133. sz. — *A köszén!* c. fejezet a „Hadd vesszen utána
minden!” kezd. szakaszig.
98. jún. 14. 134. sz. — Az eml. szakasztól a fejezet végéig.
99. jún. 19. 138. sz. — *A görög végrendelete* c. fejezet a „Hazaérve
még egyszer levezetteté magát . . .” kezd. szakaszig.
100. jún. 21. 139. sz. — Az eml. szakasztól a fejezet végéig.
101. jún. 22. 140. sz. — *A Mikor a föld ég a talpunk alatt* c. fejezet végig.
102. jún. 23. 141. sz. — *A Gyermekjátékok* c. fejezet végig.
103. jún. 24. 142. sz. — *A Heureka!* c. fejezet a „Rauné úr erre a
tényre . . .” kezd. szakaszig.
104. jún. 25. 143. sz. — Az eml. szakasztól a fejezet végéig.
105. jún. 26. 144. sz. — Az *Al pari* c. fejezet a „Nem hiányoztak
azonban ellentmondások . . .” kezd. szakaszig.
106. jún. 28. 145. sz. — Az eml. szakasztól a fejezet végéig.
107. jún. 29. 146. sz. — *A harc az alvilággal* c. fejezet a „S ez üreg át
volt hidalva . . .” kezd. szakaszig.
108. júl. 2. 148. sz. — Az eml. szakasztól a „Hogy Spitzhase úr mily
lelkese déssel . . .” kezd. szakaszig.
109. júl. 3. 149. — Az eml. szakasztól a fejezet végéig.
110. júl. 6. 151. sz. — Az *Apoteózis* c. fejezet végig és az *Angela Iváné
lesz* c. fejezet az „Egy este Iván lakása előtt . . .” kezd. szakaszig.
111. júl. 7. 152. sz. — Az eml. szakasztól a fejezet végéig.
112. júl. 9. 154. sz. — *A Ki hogyan gyászol* c. fejezet végig.
113. júl. 10. 155. sz. — *A Nem!* — *Evila!* c. fejezet végig, valamint
az *Utolsó fejezet* végig.

KÖTETKIADÁSOK

- I. *Fekete gyémántok*. 1–5. k. Pest 1870. Athenaeum 1. k. 181 l.; 2. k. 175 l.; 3. k. 142 l.; 4. k. 171 l.; 5. k. 165 l.
Az 1–2. és a 3–5. k. egybekötve.
- II. a) 1–3. k. Bp. 1878. Pfeifer Ferdinánd | Jókai Mór újabb munkái
Népszerű kiadás 6–11. | 1. k. 243 l.; 2. k. 254 l.; 3. k. 239 l.
b) 1896.
Új szedés.
c) 1907.
Új szedés iniciálékkel, záródíszekkel.
- III. a) Bp. 1895. Révai Testvérek 500 l. | Jókai Mór összes művei. Nemzeti Kiadás 57. |
b) 1896.
Teljesen azonos, finomabb papírra nyomott „amateur díszkiadás”.
c) 1905.
Címlapkiadás.
d) 1911.
Címlapkiadás.
e) 1914.
Címlapkiadás.
f) 1921.
Címlapkiadás.
g) Bp. é. n. „Literatura” Magyar Könyvkereskedők Könyv- és Lapterjesztő Szövetkezete | Jókai legszebb regényei. 16 füzetben, illusztrált címlapokkal, folytatatólagos lapszámozással. Az Országos Széchényi Könyvtár katalógusa szerint az 1910-es évekből.
- IV. 1–2. k. Cleveland O[hio]. é. n. 1. k. 286 l.; 2. k. 214 l.
Az Országos Széchényi Könyvtár növedéknaplójában feltüntetett kiadási év: 1910.
- V. 1–2. k. Bp. 1925. Franklin–Révai. | Jókai Mór művei. Centenárium kiadás 17–18. | 1. k. 202 l.; 2. k. 196 l.
- VI. a) 1–2. k. Bp. é. n. (1938) Révai Testvérek. 1. k. 202 l.; 2. k. 196 l.
b) 1949.
Címlapkiadás.
- VII. a) Sajtó alá rendezte Harsányi Jenő, Nagy Miklós bevezető tanulmányával, jegyzetekkel. Bp. 1952. Szépirodalmi könyvkiadó 467 l. (Magyar Klasszikusok)

- b) 1953.
Címlapkiadás.
- VIII. a) Nagy Miklós bevezetőjével. Bp. 1954. Szépirodalmi
könyvkiadó 434 l.
A magyar—csehszlovák közös könyvkiadás keretében
készült.
- b) Pozsony 1954. Magyar Kiadó
Címlapkiadás.
- IX. Sajtó alá rendezte Harsányi Jenő. Bp. 1955. Szépirodalmi
könyvkiadó 432 l. (Iskolai Könyvtár)
- X. a) Kass János rajzaival. 1—2. k. Bp. 1956. Szépirodalmi
könyvkiadó. | Kincses Könyvek. Szövetkezeti Kiskönyvtár
1. k. 271 l.; 2. k. 270 l. |
Készült a román—magyar könyvkiadási egyezmény kere-
tében.
- b) Bukarest 1956. Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó.
Címlapkiadás.
- c) Bp. 1958. Szépirodalmi könyvkiadó.
Címlapkiadás Nagy Miklós utószavával.
- XI. Sajtó alá rendezte Szabó József, Nagy Miklós utószavával.
Illusztrálta Szántó Piroska. 1—2. k. Bp. 1958. Szépirodalmi
könyvkiadó OKtár 17—18. 1. k. 352 l.; 2. k. 332 l.
- XII. Nagy Miklós utószavával, jegyzetekkel; illusztrálta Kass János.
Bp. 1959. Szépirodalmi könyvkiadó 559 l. (Jókai Mór válo-
gatott művei)
- XIII. Bp. 1962. Szépirodalmi könyvkiadó 532 l. (Aranykönyvtár)
- Szemelvény
- Szemelvények Jókai Mór műveiből.* Bp. 1889. Lampel. (Tanulók
Olvasótára 7.)
- A Fekete gyémántokból: *Iván felolvasása.*

IDEGEN NYELVŰ KIADÁSOK

Német:

- I. *Schwarze Diamanten.* Roman in fünf Bänden von Mor Jókai.
Folytatásos hírlapi közlés a Neuer Freier Lloydban 1869. dec.
28-tól 1870. szept. 1-ig a fordító nevének megjelölése nélkül.
- II. (Moritz Jókai) Vol. 1—5. Transl.: E[duard]. Glatz. Pest 1871.
Athenaeum 1. vol. 176 p.; 2. vol. 168 p.; 3. vol. 131 p.; 4. vol.
160 p.; 5. vol. 152 p.
Szinyeyi szerint — tévesen — a fordító Dux Adolf. E kiadás
1871 márciusában jelent meg (vö.: FL 1871. márc. 12. 270.)

- III. a) Berlin 1877. O[tto]. Janke 362 p. (Volksausgabe)
 b) 1878.
 Címlapkiadás.
 c) 1879.
 Címlapkiadás.
 d) 1881.
 Címlapkiadás.
 e) 1885.
 Címlapkiadás.
 f) 1892.
 Címlapkiadás.
 g) 1905.
 Címlapkiadás.
- IV. a) Leipzig 1906. Philipp Reclam jun[ior]. 576 p.
 b) 1919. (Reclam's Universal Bibliothek 4781—85/a.)
 Címlapkiadás.

V.² Berlin 1914. August Scherl 576 p. (Scherl's Taschenbücher 149—55.)

VI. *Genrebilder aus der Urwelt* 1874.

A Schlesische Zeitung 233—35. számainak tárcájában közölt részlet. (Vö.: Egyetértés 1874. okt. 16, VU okt. 18., Figyelő okt. 18.)

Dán :

Svarta Diamanter. Transl.: Axel Damkier. 1874.

A Dagbladet c. lap folytatásos közlése. (A VU 1874. febr. 4-i közleménye, Szinnyi, valamint Ferenczi Zoltán *Jókai idegen nyelvre fordított műveinek jegyzéke* Magyar Bibliofil Szemle 1925. c. közleménye alapján.) — A Hunnia 1874-ben hírt ad Damkier egy tervezett vállalkozásáról is, az *Udvalgte Romaner of Maurus Jókairól* (Jókai Mór válogatott regényei), amelyben a fordító füzetekben akarta kiadni többek között a *Fekete gyémántokat* is. (Jan. 4., 30. Különféle rovat). Damkier németből fordított.

Svéd :

Svarta diamanter. Vol. 1—2. Köping 1877—78. M. Barkénus Förlag-bokhandel. 1. vol. 300 p.; 2. vol. 310 p.

Ferenczi Zoltán i. m., Gál János *Jókai élete és írói jelleme* (Berlin 1925)c. munkájának bibliográfiája, valamint Demeter Tibor *Magyar szépirodalom idegen nyelven* (Bp. 1952—57) c. bibliográfiája alapján.

Lengyel :

I. *Czarne dyamenty*. Transl.: A. Callier, ill.: B. Cassius i J. Unger.

- Vol. 1–2. Warszawa 1879. Odbitku z Tugodnik. 1. vol. 295 p.;
2. vol. 272 p.
(Gál J. és Demeter T. i. m. alapján.)
- II. Poznań 1901.
A Czytelnia Polska c. folyóirat közlése, 24–41. sz. (Jan Ślaski
Jókai lengyelül VilFigy 1958. 1. sz. és Demeter T. i. m. alapján.)
- III a) Vol. 1–3. Kraków 1903. D. E. Friedlein. 1. vol. 219 p.;
2. vol. 241 p.; 3. vol. 230 p.
b) Warszawa 1903. E. Wende.
Azonos. (Ferenczi Z. és Demeter T. i. m. alapján.)
- IV. *Królestwo mamutowe* (Mammut-királyság). Transl.: dr. T.
Gerstmann. Lwów 1881.
A Szkota c. lap 1–2. száma által közölt szemelvény. (J. Ślaski
i. m. alapján.)
- Olasz :**
I diamanti neri. Transl: Elisabetta Magrini. Milano 1939. Son-
zogno 635 p.
- Szerb :**
Beograd 1880.
Részlet, *Mágnés lovag* címmel. (Ferenczi Z. i. m. alapján.)
- Orosz :**
1. (Cservonnoje zoloto) Nyiva, 1881, N. 23–39.
2. (Csornije brillianti) Bibliotyeka dlja cstyenyija, 1882,
N. 1–2.
- Cseh :**
I. *Černé dématy*. Praha 1885. Politika 375 p.
II. Transl.: G. N. Mayerhoffer. Praha 1912. Fr. Borovy 532 p.
(Ferenczi Z. és Demeter T. i. m. alapján.)
- Szlovák :**
Čierné diamanty. Transl. Vlad. Rozy.
(Demeter T. i. m. alapján.)
- Angol :**
I. a) *Black Diamonds*. Transl.: F. A. Gerard. London 1896.
Jarrold & Sons 452 p.
Jókai arcképével és 1896. márc. 17-én kelt bevezető soraival.
b) 1899.
Címlapkiadás.
c) 1906.
Címlapkiadás.
d) 1908.
Címlapkiadás.

- e) 1925.
Címlapkiadás.
(Demeter T. i. m. alapján.)
- II. a) New York 1896. Harper & Co. 458 p.
b) 1898.
Címlapkiadás.
(Gál J. és Demeter T. i. m. alapján.)
- Észt:*
Mustad teemandid. Transl.: K. A. Hindrey 1904.
A Postimees c. lap 102—212. számaiban folytatásosan. (Ferenczi Z. i. m. alapján.)
- Lett:*
I. *Melnee dimanti.* Transl.: Esereetis. Riga 1908.
A Mahjas Weesa Peelikums c. lap 70—101. számaiban folytatásosan. (Ferenczi Z. i. m. alapján.)
II. Riga 1908. Plates 236 p.
(Demeter T. i. m. alapján.)
- Litván:*
I. *Sesta pasaulis dalis: Sis apysakos „Juodieje Demantai”.*
(A hatodik világrész: A „Fekete gyémántok” regényből.)
Transl.: P. Kragas. Kaunas 1911.
A Draugija c. lap 59. számában. (Ferenczi Z. i. m. alapján.)
II. *Juodiei Deimantai.* Transl.: Vyt. Petrauskas. Vilnius 1958.
Valstybinė Grozinės Literatūros Leidykla 412 p.
A fordítás az A. Scherl-féle német kiadás alapján készült, Jókai vázlatos életrajzát tartalmazó és fontosabb műveit felsoroló utószóval.

SZÍNPADI ÉS FILMFELDOLGOZÁSOK

1. *Fekete gyémántok.* Dráma öt felvonásban. Írta Jókai Mór. 1885.
(Lásd a JKK Drámák megfelelő kötetében.)
2. — Színmű három felvonásban. Jókai regényét színpadra írta Török Tamás. 1962. (Lásd a JKK Drámák megfelelő kötetében.) —
3. — Filmdráma két részben (némafilm) 1917. Jókai nyomán írta és rendezte Karl Wilhelm. — Főszereplők: Somlay Artúr, Martens Valéria, Fenyvessy Emil, Marsen Isa, Szőreghy Gyula, Balassa Jenő és Réthey Lajos.
A Mozihét c. lap 1917. júl. 8-án adta hírül, hogy Gerő Gyula és dr. Szűcs Ernő, a Jókai-regények filmjogának tulajdonosai a Fekete gyémántok megfilmesítése mellett döntöttek s a film elkészítésével az Uher filmgyárat bízták meg. A forgatókönyvet Karl Wilhelm,

a film rendezője írta. A filmben viszonylag nagy teret kaptak a Salgótarjánban készült bányafelvételek. (Mozgófénykép híradó 1917. júl. 15.)

A produkció elkészültét augusztus elejére várták, de csak szept. 15-én került sor a bemutatóra. (Mozihét 1917. szept. 16.)

4. — (hangosfilm). Írta Mihály István és Orbók Attila. 1938. Rendezte Vajda László. — Főszereplők: Jávor Pál, Törzs Jenő, Csontos Gyula, Rózsahegy Kálmán, Mály Gerő, Greguss Zoltán, Szeleczy Zita és Berend István.

Erről a filmről írt Babay József gazdagon illusztrált riportot a Színházi Életbe (1938. márc. 20. 13. sz.). Külön dicsérte a bánya-díszleteket, és kiemelte, hogy a bányász-statiszták valóságos bányászok.

Természetesen a film korántsem jeleníthette meg képről képre Jókai meséjét, már műfaji adottságainál fogva sem. A forgatókönyv írói a regény cselekményének egyik legfontosabb elemét elhagyták: Sámuel apát alakjával együtt az egyházi kölcsönmanipulációt és az ezzel összefüggő politikai sakkhúzásokat is.

Méltatást írtak még a filmről a következő újságok: Pesti Hírlap (1938. ápr. 15.), a Nemzeti Ujság (1938. ápr. 15.), a Képes Krónika (1938. ápr. 24.), a Népszava (1938. ápr. 15.), a Katolikus Szemle (1938. máj.).

Szinnyei (5. k. 538–608.) számon tartja a regény egy német nyelvű színmű feldolgozását is, amelyet Hamburgban 1896-ban már százötvenedszer adtak elő.

KELETKEZÉSE, FORRÁSAI

A REGÉNY ÉRLELŐDÉSE

Nagy Miklósnak a regény 1952-es kiadásához írt *Bevezetése és Szebényi Géza tanulmánya* (*Jókai és a Fekete gyémántok néhány kérdése* It 1954. 1. sz.) összefoglalóan megmutatják, hogyan érlelték meg az íróban az 1860-as évek politikai és gazdasági problémái a *Fekete gyémántok* megírásának gondolatát. (L. az *Irodalom* c. fejezetet.)

Alig fejeződtek be az 1869. évi képviselőválasztások, amelyek során Jókai is képviselő lett, hozzáfogott a mű részletes tervének kidolgozásához (vö.: Mikszáth Kálmán: *Jókai Mór élete és kora* 1954. 267.). A H sietett tájékoztatni olvasóit: „*Jókai Mór* már befejezte a „Köszívű ember fiai” című regényének hatodik kötetét s az egész mű ugyanakkor, amidőn lapunk tárcájában befejeztetik, könyvalakban is meg fog jelenni az Athenaeum kiadásában, hol már a hatodik kötet íve is sajtó alatt van. Együttal értesítjük olvasóinkat, hogy lapunk jövő évi folyamában Jókaitól újra egy nagyobb regény fog megjelenni fly cím alatt „Hogyan kell meggazdagodni”. E regényt a Honnal egyidejűleg német fordításban a „N [euer]. Freier Lloyd” is hozandja.” (*Újdonságok* 1869. 31.)

Hogy a *Hogyan kell meggazdagodni* cím mögött a *Fekete gyémántok* terve rejtezik, azt a H, majd nyomában az FL helyreigazítása árulja el, mondván: „*Jókai Mór* a Hon és Neuer Freier Lloyd jövő évi tárcájában közlendő nagy regényének címe, nem mint a múltkor írtuk: „Hogyan kell meggazdagodni”, hanem „*Fekete gyémántok*” lesz. (H *Újdonságok* 1869. szept. 8.)

Az író feljegyzései bizonyítják, hogy nemcsak a címet, hanem a kialakulóféiben levő tervet is megváltoztatta. Egyik kis jegyzőkönyve (OSzK Oct. Hung. 699/19)33–39. lapjain a *Fekete gyémántok*ból ismerős motívumok, fejezetcímek, vezérszavak olvashatók. Ezek voltak a *Hogyan kell meggazdagodni* tervének főbb pontjai. Ugyanis e feljegyzések keletkezése 1869 nyarára tehető. Ezt bizonyítják a könyvecskében található egyéb feljegyzések, elsősorban azok a számadások, amelyek az 55. lap számozatlan hátoldalán vannak e címmel: *Átveendő 1869. októbertől decemberig*. Egy minden bizonnyal később használt „notesz”

(OSzK Oct. Hung. 699/10) feljegyzéseivel (2—10., 70—72.) összevetve az előbb említett regényvázlatot, világosan kiderül, hogy az első terv — bár motívumai szinte kivétel nélkül helyet kaptak a későbbi vázlatban — még meglehetősen távol áll a *Fekete gyémántoktól*. [A zsebkönyvben található regényvázlatokat felsorolja Margócsy József az *És mégis mozog a föld* 1955-i kiadásának (Magyar Klasszikusok) jegyzeteiben (605—06.).] Csak a második vázlat tartalmaz ugyanis eszmei szempontból oly lényeges mozzanatokot, mint a Berend bányájában bevezetett munkásrészvények, Delejsország az egész felfedezés-történeti fejtegetéssel, Iván bírálata az arisztokrata körök életéről és mentalitásáról, Csanta alakja, s ami a cím megváltozása szempontjából sem lényegtelen, ekkor koncentrálna figyelmét az író a község jelentőségére. Amíg ugyanis az első tervben aranybánya és petróleum is szóba kerül a felrobbant közséntelep mellett, a másodikban ezekről már szó sem esik.

*

Az OSzK Oct. Hung. 699/19. sz. zsebkönyv feljegyzései (33—39., hátoldalukon számozatlan lapok) arra engednek következtetni, hogy a *Hogyan kell meggazdagodni* középpontjában egy „szénhordó leány” pályafutása állt volna. Az író itt még neveket sem használt, kivéve Eviláét. Könnyen rekonstruálható, hogy e munkásleány sorsa már az első írói tervek szerint úgy alakult volna, mint a *Fekete gyémántokban*. (33. l.: 1 — *A szénhordó leány* | 2 — *Megint választom a köszenet* | 3 — *Az arany pohár és üveg pohár* | 4 — *Ön nem lesz művész nő soha* | 5 — *Ismét megjelen szemet hordani*; 34. l.: 19 : — *A nyomorék és nénye* | 28 — *Nevelőintézet, mely a rendőrségnek fizet*; 36. l.: *Páris*; 37. l. hátoldala: 108 *XI Ki volt a szép hercegné. Ez egy szegény asszony, ki koldulni jár . . .*; 38. l.: 114 *Nem! Evila* | 115 *XII Ha még egy chronometerem volna odaadnám*; 39. l. hátoldala: 116 *Én még leány vagyok.*)

A később Berend Iván nevet nyerő alak a feljegyzésekből következtethetően még körvonalazatlan volt ekkor, egyes, később Berendhez csatlakozó írói ötletekről nem mindig dönthető el határozottan, hogy már ekkor is ide szánta őket Jókai. (33. l.: 7 — *Doctor úr* | 8 — *Oltószér*; 35. l. hátoldala: 53 — *(. . .) mesalliancera* | 55 — *Meglepi mit beszélnek róla.*) Nem dönthető el, hogy a később Belényi Árpád személyéhez kapcsolt elgondolások eredetileg nem Berend egyéniségének, sorsának elemei-e Jókai ekkori tervei szerint. (37. l.: 97 *XIII Hirhedett férfi gyermekkori helyére visszajön s a gyermekjátékát előveszi s a vizen malmokat járát*; 37. l. hátoldala: 107 *A gyermek hajókázás.*)

Egy Szafrán-szerű alakra utal a 33. lapon a 6 — *A pálinka ivásról lemondó*; a 34. l. hátoldalán a 30 — *Az emberevés emléke* | 31 — *Az utolsó*

pálinka ivás megjegyzések, bár nem bizonyítható, hogy ezek már ekkor ugyanarra a tervezett szereplőre vonatkoznak.

A későbbi epizódok közül már itt szerepelnek a Theudelinda grófnő kastélyában történtek, szinte teljes részletességgel (33. l.: 11 — *A kegyes delnő, ki arczképekbe szerelmes* | 12 — *Az ősök őskisasszonyok csirke sarkantyut törve*; 33. l. hátoldala: 13 — *Csupa leányokat tart cselédeknek meg kocsinak is* | 14 — *Az abbe ráront a kísértetekre (<...> hogy a leányok a szeretőikkel (<...>); 39. l. hátoldala: 117 *Pocula poculorum Stramen*), Csanta behálózása és halála (37. l. hátoldala: 106 *Hogy vigyük bele az öreg görögöt a részvényei megtartásába* . . . ; 38. l.: 109 XIII *A görög örökösévé teszi a kiűzött családot, azzal lefekszik meghalni*), valamint a vasútpanama esete (38. l. hátoldala: 116 VII *A miniszternél nem sikerül a szép asszony oda pénz kell* | 117 VI *Az oláh képviselők parasztok jól fogadása barátkozás* | 118 VII *A megnyert vasut.*).*

Az egyéb feljegyzések nagyobb részt a fényűző, nagyvilági életre vonatkoznak. A női kosztümökről írottak (34. l. hátoldala, 35. l.) bizonyára a későbbi „33 féle asszony” fejezet alapelemei. Más feljegyzések bányákkal való manipulációk körvonalaire, illetve a tőzsdejétekra engednek következtetni. (33. l.: 9 — *Művezetőt ajánl*; hátoldalán: 15 — *A szénfelügyelő fölveteti a bányát*; 37. l. hátoldala: 105 *A földalatti fekete tó*; 38. l.: 111 *hogy lesz az 1000 ft adósságból 100 ezer.*)

Módosítva alkalmazta Jókai az alábbi motívumokat: 33. l. hátoldala: 16 *A kolostor kutjából szénfüst tör elő*; 34. l.: 21 *Embertenyeret fedez föl a kőszénben, hogy a tudósok lármát csapjanak vele* | 25 *Különbőség pápista es kálvinista fél között.*

Elejtette a későbbi megoldásban az alábbi ötleteket: 34. l.: 22 *Anilin festék gyár* | 23 *Petróleum* | 24 *Gutaiak alvó asszonyok* | 27 *Szép tót leánytul tótul tanul*; 34. l. hátoldala: 29 *öreg úr, ki még viseli a czopfot*; 35. l.: 51 *kitalálja melyiknek nincs kedvese* | 52 *elmondja barátnéjának gyönyörét s kedvet csinál neki vele*; 35. l. hátoldala: 58 *Szép ifju választása*; 37. l.: 91 *Szembekeötősdí* | 95 *éji zene mellett* | 99 *Régi római város*; 37. l. hátoldala: 100 *Aranybánya* | 101 *Bivaly, mint segítő a küzdelemben* | 102 *A társzekérben jelenet* | 104 *Tót szentszobrok.*

★

Az Oct. Hung. 699/10. sz. zsebkönyv (az előbbihez hasonló módon 1—73-ig számozva) 2—10, illetve 70—72 lapjain található a *Fekete gyémántokra* vonatkozó, további feljegyzések. Ezek közül egészen új feljegyzéscsoport az, amely „Delejországnak”-ra vonatkozik. (Egy ideális, boldog világra talán korábban is gondolt Jókai; erre enged következtetni az előző zsebkönyv egy nehezen olvasható mondata: 35. l. hátoldala: 64 (<...> *csókolja (<...> ott a világ végen*; azonban ez

legfeljebb csak igen távoli előzménye lehetett a későbbi utópiának). Az ebben a zsebkönyvben található feljegyzések között túlsúlyban vannak azok, amelyek ez eszményi világ sajtáságaira vonatkoznak (közel 70 tétel). Az író jóformán mindegyiket felhasználta a regényben, kivéve néhány jelentéktelen apróságról szólót. (4. l. hátoldala: 3 *Nincs betűszedő strike*; 5. l.: 1 — *Gyémánttá vált vas.*) Teljesen előzmények nélküli a felfedezéstörténeti adatok csoportja (5–7. l.).

Itt is részletesen foglalkozik az író Evila alakjával. (3. l.: XI — *Lámpaláza van, azért nem lesz belőle soha művészöd*; 10. l. hátoldala: — *A férj és feleség* 5; 70. l. hátoldala: — *A nyomorék leskelődik nénje diadalai után* | — *Még mindig nem szeretek senkit, csak ezt a nyomorékot* | — *Fogsz engem szeretni? Ha most meg nem halok, akkor örökké. Ő azt hitte ma meg kell halni. De nem halt meg* | — *Egy évig szolgált Evila a tárnában*; 71. l.: — *A tárna ég az actiák elvesztek, a miniszter megbukott, a herceg sequestrumot kapott, a férj megszökött, a palotát lefoglalják a színháznál felmondják a szerződését*; 71. l. hátoldala: — *Templomban az ajtónál térdel. Pál elbeszélésén sír Iván szabadtásánál.* 72. l. hátoldala: *A mi gyémánt volt gyémánt marad.*) Ekkor bontakozik ki a „harminchárom féle asszony” epizód. Jókai itt összesen 45 változatot sorol fel a 2. lapon és hátoldalán, amelyekből számosat el is hagy (pl.: 11 *Apáczka* | 15 *Méregkeverő* | 16 *Naiv szoubrette* | 36 *első vallomás* | 20 *Szakácsné* | 32 *Falusi ártatlanság fülemülékkel*), illetve kiegészít a végleges szövegben; az olcsó, édeskés megoldásokat igyekszik irodalmi, képzőművészeti témákkal helyettesíteni. (Hero, Loreley, Cleopatra, Salome, Ophelia, Putifárné stb.)

A személyek végleges nevei is felbukkannak e feljegyzéssorozatban: Iván, Angela, Tehodelinda (!), Waldemár, Szafrán (!), Tibald, Árpád — egyelőre jobbára csak keresztnevek. A későbbi Sámuel apát még csak mint „az apát”, „a pap” szerepel, a korábbi „görög”-ből „vén rácz” lett, Kaulman homályosan, csak mint Evila férje, illetve mint „a bankár” bukkan elő nagyritkán. (72. l. verso: *A Kaulman ház*)

Jelentős fejlődésen, kiforráson megy át Berend alakja, részint a Delejországról (itt még csak „polusi boldog táj” a neve) szóló előadás kidolgozása révén, részint az Angelához, a nagyvilági társasághoz való viszonyának felvázolásában, az arisztokrácia életének bírálatában. (3. l.: I — *Ívversenyen együtt* (. . .) *high lifeal, színház, álarcos bál*; 3. l. hátoldala: — *Kipróbálják Ivánt milyen ur lenne belőle.* | II — *Angela grófnőnek leczkét tart, milyen az a főrangú osztály. Senki sem mond őszintén a másinak, senki sem hiszi róla, hogy a barátja nem szeretője a* (. . .) | II — *Inti, hogy menjen atyjához vissza* | II — *Nem leszek Barataria kormányzója* | — *Mindennap hazardjáték a természettel*; 4. l.: — *Iván ott marad az estélyeken mikor már a többi fró eltávozott*; 8. l. hátoldala: — *Angela kész volna a polusokhoz utazni lássák az ottaniak, hogy mi szebbek vagyunk, mint ők*

hüségesebbek mint ők | II — Valld meg, hogy katona voltál | II — Nem eresztjük el önt ; 9. l. hátoldala: — Irja meg, hogy megbocsát. Ne írjon mást, mint e szót, hogy Angelának megbocsátok | — Krinolinja meggyulad | — Hála feliratok Ivánhoz | — Őrizkedni kell Inek [!] hogy fel ne adják ; 10. l.: — A szénhalom tetején öleli meg Evilát ; 10. l. hátoldala: — Nem Evilá, Ki hogyan gyászol ? 20 ; 70. l. hátoldala: — Kivántad, hogy ugorjék, tehát, ugrik | — Vigasztalja, hogy ő is katona volt | — Iván egész nap borzong, mintha nedves hideget érezne a lobbanás[!] napja [!] — A legjobb magaviseletért ajándékot ad ; 71. l.: Mágnes lovag | Terhemre van ez ember | Nem lesz barataria [!] kormányzója | Magát védte Angelát és Evilát | — A grófnő őse az én őszám pataki pap és esztergomi primás, non abrenunció grófné hatalma még nagyobb de én se abrenun [!] Szeretné, hogy egyszer egy kevély embert <...> ; 71. l. hátoldala: ... Iván elkaczagja magát Grófné utana kaczag.)

Szafrán is pontosabban felismerhető funkciót kap a cselekményben. (3. l.: VIII — Rálehell a pálinkaivás napján Ivánra | VIII — A bankjegyet félig eléggé találdjak mellette, mit a bankér adott ; 9. l. hátoldala: V — Kezet csókol Szafrán [!] Evilának | V — Mért mondta ön hogy doktor Elhagyja Ivánt ; 70. l. hátoldala: — Jó napot Szafrán. — Jó éjszakát! ; 72. l.: Szafrán szónok a miniszterhez.)

A Sámuel apátra utaló feljegyzések száma is gyarapszik. (3. l. hátoldala: — Theud ráveszi az apát, hogy nyisson salont ; 9. l. hátoldala: — A pap letörpülni érzi Szpéter [!] templomát az asszony előtt ; 10. l. hátoldala: — A pap és az asszony Immaculata 8 ; 71. l.: Csak mint püspök ülhet be a reichsrathba [!] ; 72. l.: — A deputatiót vezet az apát | — Miniszter igéri apátnak a püspökséget.)

Ekkor alakul ki Belényi Árpád személye. (10. l.: — Nem hajtaná vissza a hajómat ? | Virágot tesz bele s úgy hajtja vissza a piros bimbó mellé egy fehérét is tesz csak azért hogy nemzeti színű legyen. ; 10. l. hátoldala: — Árpád viszontlátása 6 | Az asszony Árpádnál 10 | Gyermekjátékok 10.)

Csanta jelleme egy a regénybe szinte szó szerint átkerült monológgal válik teljesebbé. (8. l. hátoldala: IV — 20 perczent! mennyi [!] szegény bolondnak le kell addig a bőrét huzni, hány prókátorral veszekedni hány bírót megkenni. Hány embert megkergetni ahányszor magát lehuncutol-tatni míg az összekeerül s egy ilyen speculans <...>)

Ugyanitt a regény második felének fejezetbeosztására is tervezetet találunk (9. l.):

Fejezetek

I. A harminczhárom asszony	III
II. A niaigerie vége	IV
III. A harminczharmadik kép	IV

IV. <i>A vén rácz</i>	IV
V. <i>Nem! Evelinal</i>	IV
VI. <i>A vadak deputatiója</i>	IV
VII. <i>A miniszternél</i>	V
VIII. <i>A pálinka ivás napja</i>	V
IX. <i>A rima</i>	V
X. <i>Immaculata</i> <...>	V
XI. <i>Semmivé lenni</i>	V
XII. <i>A köszén</i>	V
XIII. <i>Gyermekjátékok</i>	V
XIV. <i>Hevrekal</i>	V
XV. <i>Nem! Evilal</i>	V

(Az egyes fejezetcímek utáni római szám utólagos, a köteteket jelölő bejegyzés.)

A regényre vonatkozó zsebkönyvi bejegyzéseket részletesebben I. a JKK *Feljegyzések* c. ciklusának megfelelő kötetében.

★

A H — ahogyan a következő évi előfizetések biztosítása érdekében szokás volt — már 1869. dec. 28-án kezdi közölni a *Fekete gyémántokat*, s 1870. júl. 10-én fejezi be. A komoly anyaggyűjtésre, számos feljegyzett élményre, ötletre, elgondolásra támaszkodó mű első része már a közlés megkezdése előtt elkészülhetett, hiszen a német fordítás folytatásos megjelentetését a Neuer Freier Lloyd (Jókai lapja Horn Ede szerkesztésében) már dec. 24-én, majd 25-én és 27-én a következő számra ígéri s a H-val egy időben meg is kezdi, megjegyezve, hogy a folytatások megszakítás nélkül követik majd egymást. (Dec. 24: *Abendblatt*, jegyzet a *Politikai divatok* aznapi folytatásához; dec. 25: *Morgenblatt Pränumerations-Einladung*; dec. 27. uo.)

A közlés mindkét lapban valóban megszakítatlanul folyt és Jókai 1870. január végi betegsége sem okozott fennakadást. (Vö.: Ig 1870. jan. 30. *Hirharang*) Az előre megírt rész — feltevéseünk szerint — a Berend Iván akadémiai előadását tartalmazó XV. fejezetig tarthatott. E fejezetet ugyanis 1870 februárja előtt nem önthette végleges formába, hiszen amikor tervezetében Delejországon eszményi viszonyait részletezte, nem feledkezett meg annak említéséről sem, hogy ott „nincs betűszedő strike”. (OSzK Oct. Hung. 699/10. 4. lap számozatlan hátoldala.) Szédősztrájjal pedig 1870 februárjában találkozott Jókai. Ekkor, február elején léptek sztrájkba 20⁰/₀ béremelésért a pesti szédők. A sztrájk a laptulajdonos és szerkesztő Jókainak nem csekély gondot okozott s ezért tartotta fontosnak az eszményi Delejországból még a lehetőségét is kirekeszteni. Később bizonyára rájött, hogy ez kicsinyesség, és a vég-

leges szövegbe e kitétel nem került bele. (Jókai sztrájkról szóló cikkei: *Néhány szó a betűszédői strickéről*. H febr. 6.; *A strike-ügy*. uo. febr. 9. — Jókainak a sztrájkjal kapcsolatos magatartását élesen bírálja Nemes Dezső *Az Általános Munkásegylet története*. 1868—1873 c. műve 99.)

Érdekes epizódja a regény keletkezésének, hogy mikor Jókai megírta a Delejországról szóló részt, mielőtt közölte volna, márc. 10-én saját előadásaként olvasta fel a Budapesti Népkörben, amelynek elnöke volt. „Geniális festései folytán igen nagy tetszésben részesült” — írja a FL (*Rövid hírek* márc. 25.). Az Ig szerint a felolvasás „gyakran tapsokra s éljenekre ragadta a szép számú díszes közönséget.” (*Közérdekű hírek* márc. 27. 90.)

Nagy vonásokban tehát három szakasza különböztethető meg a mű keletkezéstörténetének.

Az első szakaszban — kb. 1869 aug.-ában — Jókai terve alig terjedt túl egy fordulatot, szórakoztató történeten, amely a kor panamáinak és a tőzsde életének kipellengérezésére irányult. A cím is ehhez illő: *Hogyan kell meggazdagodni*.

Az év végéig kibővült a terv, és különösen megerősödtek társadalombíráló tendenciái; a mű főhőse már nem csupán derék hazafi, hanem komoly tudós, társadalomreformer, „mágnés-lovag”.

Utoljára illeszkedett a tervbe a földtörténeti keret, s ezzel Berend alakja az elemek urává, jelképesen a teremtés folytatójává magasodott.

Ezt a rétegeződést a mű kidolgozottságának, szerkezetének egyenetlenségei is el-elárulják. A külön-külön kiérlelődött, majd egybeolvasztott rétegek összefűzése meglehetősen laza. A földtörténeti keret szinte utólagos applikáció érzését kelti az olvasóban. A bravúros, de különálló első fejezetek csak egyetlen — betoldott — ponton (*Apoteózis* c. fejezet) kapcsolódnak valamelyest magához a cselekményhez.

A regény kötetben 1870 aug.-ának második felében jelent meg. A H aug. 27-én (Reggeli kiadás: *Megjelent könyvek és zeneművek*), a VU 28-án (*Irodalom és művészet* 445.), az Ig szept. 4-én (*Hirharang*), Az Üstökös szept. 7-én (hirdetések) adja hírül az eseményt.

A REGÉNY VALÓSÁGALAPJA: ESEMÉNYEK, SZEREPLŐK

Péterfy Jenő Jókai tanulmánya (1881) óta, amely a Jókai-fantázia mértéktelen csapongásának kigúnyolására használta fel Berend Iván alakját, az irodalomtörténetírás Jókai képzelete szüleményének tekintette a *Fekete gyémántokat*. Amíg a forráskutatás számos Jókai-mű valóságanyagát feltárta, e regényt feltűnően mellőzte már „kényes” problémái (vasútpanama, egyházi kölcsön stb.) miatt is. Megnehezítette a kutatást az a tény is, hogy az író a *Fekete gyémántokhoz* sem a Nemzeti

Kiadásban, sem egyéb alkalommal nem fűzött utószót vagy jegyzetet — ellentétben más, a 60-as évekről szóló vagy az időben frott művével (pl.: *Politikai divatok, Szerelem bolondjai*).

Pedig a regény megjelenésének idejében a közvélemény nagyon jól tudta, hogy Jókai alapos tanulmányokat folytatott a regény megírása előtt (FL 1869. dec. 30. *Fővárosi hírek*), és hogy e regényének cselekménye valóságos eseményeken alapszik, szereplői akkoriban élő személyek után mintáztottak., . . . E regénynek, mint Jókai legtöbb regényeinek igaz történet, éspedig az elmúlt évtizedből, szolgál alapul s a szereplő egyének közül még most is sok szerepel a közéletben, mi csak emeli a mű enélkül is kitűnő becsét.” (Debrecen, 1870. szept. 1. *Újdonságok*) A fontoskodó vidéki lap kommentárja egyben rávilágít arra, hogy miért is nem foglalkozott szívesen a korabeli magyar kritika a *Fekete gyémántokkal*, és hogy 1870-től az NK megjelenéséig (25 év alatt!) miért látott napvilágot csupán egyetlen magyar nyelvű kiadása — ami szinte egy jelentősebb Jókai-művel sem fordult elő.

A *Fekete gyémántok* számos helye bizonyítja, hogy a mű cselekménye valóban az 1860-as évek elején játszódik. A magyaros divat „sajátszerű szezonja” az 1860–61-es évek hazafias mozgalmaira utal (l. k. 192–93.); Jókai szerint „mintegy tizennégy év előtt Berend Iván Belényieknak a házánál tartózkodott”, s a továbbiakból kiderül, hogy ez az 1848–49-i szabadságharc idején volt (2. k. 6.) stb. — Hogy a regényben szereplő személyek egy része, a cselekmény egyes helyzetei, eseményei valóságos példák, esetek alapján íródtak, azt a Debrecen recenziója óta csak Földvári Aladár (*Jókai — a geológia népszerűlítője*. Természettudományi Közlöny 1939. jún. 6.) és Hubay Miklós (*Sámuel apát igaz története*. IrÚjs 1951. júl. 5. 3.) cikkei hozták nyilvánosságra, egyben megkísérelve a bizonyítást is. Nagy Miklós, majd Szébényi Géza kutatásai részletesebben feltárták ezeket az összefüggéseket már említett tanulmányaikban. Útmutatásukat felhasználva, adataikat kiegészítve a következőket állapíthatjuk meg.

Vasútpanamák

Az eddigi kutatások bebizonyították, hogy a regényben előforduló vasút- és bányarészenyártásasággal kapcsolatos szédelgés számos azonos vonást mutat az 1860-as évek több hírheft panamájával, elsősorban az úgynevezett Pest—Losonci Vasút esetével.

Ez a vállalkozás 1861-ben indult, eredetileg Ipoly-Sajóvölgyi Vasút néven. Anyagi alapját az ugyanakkor megalakított Szent István Kőszénbánya Társulat biztosította volna. A Társulat kecsgettető terveket tárt a közvélemény elé (876 000 forint alaptőke, 24.5^o/_o kamat a részvényeseknek). Igazgató-bizottmányának elnöke báró Prónay Albert

volt, s a tagság nagykereskedőkből, földbirtokosokból, gyártulajdonosokból toborzódott. (Érdekes, hogy Kemény Zsigmond is részt vett ez időben a vállalkozásban. — PN 1861. jan. 8. *Különfélék.*) A bányatársulat közzétett nagyvonalú terveit Volny József „vasgyáregyesület i igazgató” nyilvánosan megbírálta. E bírálatnak egyes pontjai emlékeztetnek Berend Ivánnak Kaulman Félix terveit illető kifogásaira: „Szép hazánk aligha örvendhetne azon kétes hírnek, hogy a szerencsétlen vállalatok klasszikus hona: ha az ily időnként felmerülő vállalati terveket a szakértők kíméletlenül boncolgatni hazafiúi kötelességüknek tartanak.” — írja bevezetőül, majd „hazafiúi kötelességét” teljesítendő, kifejti, hogy a Szent István Kőszénbánya Társulat szene nem lehet versenyképes, nincs akkora piaca, mint tervezői híresztelik. Az egész terv leggyengébb pontja a nagyon költséges vasútépítés, mely a vállalkozást szinte megfosztja alaptőkéjétől. A nógrádi kőszéntelepek fontosságát elismeri, sőt hangsúlyozza, gazdaságos hasznosításuk azonban — a Társulat tervei szerint — lehetetlen. (*Észrevételek a salgó-tarjáni kőszénbánya-társulat programjához.* PHirn 1861. febr. 16. — A cikkre utal Lederer Emma *Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon.* c. könyve is: 100.)

A vállalkozóknak sikerült megnyerniök Nógrád vármegye alispánját, ífj. Zichy Ferencet is, aki a februári megyei közgyűlés befejeztével összegyűjtötte az érdekelteket a már félig elejtett ipoly-sajóvölgyi vasút ügyében. Szorgalmazására végül megalakult a vasútvállalkozás választmánya, amelynek ő lett az elnöke. (A nógrádi urak közül számosan részt vettek benne, ismertebb nevek: Madách Imre, Szontagh Pál.) Elhatározták, hogy Gömör vármegye közvéleményét is megnyerik. az ügynök. (PHirn 1861. márc. 9.) A vasúti vállalkozás egyelőre mégsem indulhatott meg, csupán a Szent István Kőszénbánya Társulatot sikerült létrehozni. A különböző bizottságok mögött meghúzódó hazai, majd egyre nagyobb szerephez jutó külföldi tőkeérdekeltségek a bányatársulatot — mint Lederer Emma megállapítja i. m.-ben — csupán fedőszervnek szánták „egy nagystílu vasútépítkezés megindításához, melynek alapját a szénbányászati jog és a szédelgésből eredő jövedelem képezte volna.” Ezért igyekeztek a vasúttársaságot mielőbb működésbe hozni, hogy spekulációikat lényeges tőke nélkül, csupán a szénbányára való hivatkozással véghez vihessék. Ennek érdekében nagyszabású sajtókampányt indítottak, brosrúrákat adtak ki s a cikkek, kiadványok szerzőit részvényekkel honorálták. (A PHirn-ben pl. 1863. szept. 18—21—22-én és okt. 19-én jelentek meg propaganda-cikkek.) Újsághírek, valamint naplójának tanúsága szerint a kor neves publicistája, Kecskeméthy Aurél is dolgozott a „vasút-directio”-nak. (PN 1864. jún. 12., K. A. Naplója Bp. 1909. 169, 178.) Egyben széles körű

vesztegetésekbe kezdtek és mint az 1865-ben bekövetkezett csőd alkalmával kiderült, az igazgató-tanács már 1863. júl. 1-én „engedélyezési és alapítási költségek” címén 405 800 forint árú elajándékozott részvényt vezetett be — alapszabályellenesen! — könyveibe. Az ugyanekkor tartott bányaszakértői vizsgálat megállapította, hogy a bánya értéke meg sem közelíti a röpiratokban és cikkekben hirdetett 14 milliót. (PLI 1865. okt. 21.) A vasút ügye a nagystílusú szélhámoskodás ellenére is lassan haladt, s az a helyzet állt elő, hogy a vezetés a vasútvonat elkészülte előtt több mint kétszeresét költötte el a bejegyzett névleges alapítókének (H 1865. nov. 9.) A közvélemény és a részvényesek minderről semmit sem tudtak, de az igazgató-tanács nagyobb része sem.

A szédelgés óriási méreteket öltött, s 1864 első felében már 780 000 forintra rúgott a „titkos célokra” fordított összeg. (Ezt az adatot gróf Forgách Józsefnek, a társulat későbbi elnökének nyilatkozata árulta el a csőd bejelentése után a Presseben. Vö.: H 1865. júl. 26.) Az egyre csökkenő osztalék miatt gyanakvó részvényesek megnyugtatóra a vállalkozás vezetői különféle manipulációkba fogtak. Új igazgatót választottak, és bár alig kezdték meg a vasútvonal kiépítését, a vállalat pesti irodájában már szénrendeléseket is felvettek. (Uo. 1865. jan. 12.) 1865. február elsején ünnepélyes közgyűlést hívtak egybe, majd a közgyűlés után a vasút már elkészült szakaszán — Pesttől Kőbányáig — „mozdonypróbát” rendeztek, s Kőbányán a kétszáz megjelent részvényt sörrel látták vendégül. A félrevezetett sajtó is úgy vélte, hogy „e kirándulás által meggyőződtek a részvényesek arról, hogy az igazgató-tanács erélyesen működik, miszerint a közlekedést minél előbb meg lehessen nyitni, s ez kedvező hatással lesz a papírok állására nézve s egyzersmind meg fogja szüntetni az eddig uralkodott bizalmatlanságot is.” (Uo. 1865. febr. 2.)

S valóban, a vasútvállalkozás ügye látszólag megszilárdult, úgy látszott, hogy sikerült jelentős mennyiségű részvényt a majna-frankfurti Eilanger banknál elhelyezni. (Uo. 1865. febr. 16.) Márc.-ban új alapszabály-tervezetet tett közzé a Társulat, amelyben már „Császári és Királyi Szabadalmazott Pest—Losonc—Besztercei Vasút és Szent István Kőszénbánya Társulat”-nak nevezi magát. Egyben bejelentette, hogy tekintélyes arisztokraták és tőkepénzesek is csatlakoztak az „alakító tagok”-hoz. (A Góthai-Koburg herceg, Koháry Ágoston, gróf Forgách Antal, báró Sina Simon, gróf Czebríán Ferenc stb. — Uo. 1865. márc. 4.) Meg kell jegyeznünk, hogy az itt említett gróf Forgách Antal volt 1863-ban a kancellár, s mint az 1865-ös bukás után megjelenő cikkek megírták, ő vette 1863-ban „ápoló kezei közé” a vasút nehezen induló ügyét és „miért, miért nem — nem tartozik ide, kedvenc gyermekévé fogadta az idétlen szülöttet s táplálásáról is gondoskodott az ínséges pénzből

[ti. az 1863-as ínség enyhítésére szánt összegből!]" (Szederkényi Nándor: *A pest—miskolci vasút kérdése*. H 1865. szept. 2. *Közgazdasági rovat*) — Valószínű, hogy nem tévedünk, amikor a *Fekete gyémántok* „befolyásos excellenciás”-a mögött Forgách Antal alakját sejtjük.

A nagy felbuzdulásban a vasútvonal megnyitásának időpontját is kitűzték 1865. jún. 1-re. (Hazánk s a Külföld 1865. márc. 5. *Újdonságok*) Pedig a vállalat még a részvények nyomtatási költségeivel is adós volt. (PHirn 1865. júl. 15. *Nemzetgazdasági mozgalmak*) A közvélemény szemérmetlen félrevezetésére még a nemzeti érzést is igyekeztek mozgósítani. Wobeser Oszkár, az új igazgató, körlevelet bocsátott ki a társulat hivatalnokaihoz címezve, amelyben figyelmezteti őket, hogy amennyiben még nem tudnának magyarul, tanuljanak meg, „miután netáni előmozdítatásuknak ez egyedüli feltétele.” (H 1865. ápr. 6. *Újdonságok*)

Ezek a szinte nevetséges propaganda-gesztusok azonban már a vég kezdetét jelentették. A vasútvonal július elsejei megnyitásáról szó sem lehetett. Az Eilanger-bank visszalépett, júl. 8. és 10. között a vállalkozás részvényei a tőzsdén 50°/_o-kal estek, a 10-i „pánik” után, 11-re már 75°/_o-kal s némi ingadozás után — míg nem törölték őket a tőzsdé-árfolyamból — ezen a szinten maradtak. A „Schuller és Társa” bécsi bank, amelynél a társulat részvényeinek nagyobb része volt elhelyezve, júl. 1-én csődöt mondott és magával rántotta az egész Pest—Losonc—Besztercei légvárat. (Hindy Árpád: *A pest—losonci vasút*. Uo. 1865. júl. 11. *Közgazdasági rovat*; *A pest—losonci vasút társulat*. Uo. júl. 12. *Újdonságok*; *Pest—losonc—beszterce-bányai vasút társulat* PN 1865. júl. 14.; PHirn 1865. júl. 11.)

A megrettent részvényesek a közgyűlés 24 órán belüli összehívását, illetve királyi biztos kiküldését követelték (uo. júl. 13.). A sajtó szellőztetni kezdte az eddig eltitkolt és elhallgatott szélhámoskodást. Az igazgató-tanács nap mint nap nyilatkozott, hogy megnyugtassa a kedélyeket (pl. uo. júl. 14.), és az állami támogatás megszerzésével igyekezett megmenteni a vállalkozást (uo. júl. 19. *A magyar értékpapírok árkelete*).

Amíg Jókai lapja, a H, általában tartózkodott a szenzációs botrány szellőztetésétől s azt az elvet vallotta, hogy végeredményben nemzeti értékek (a bánya, a már megépült 17 mérföldnyi vasútvonal-részlet) forognak kockán, s ezért mindenki igyekezzen segíteni, menteni a menthetőt (a bűnösök természetesen vegyék el méltó büntetésüket!) — Az Üstökös — Jókai elclapja — kajánul tréfált az eseten. Tallérossy Zebulon írja júl. 22-én Mindenváró Ádámhoz: „No, nem spekulok soha többet! Jaj az a losonci vasutriszvinny! Most aszt mondanak, hogy ha így marad; hat akkor ír kevesebet 13 forinttal, mint a semi; hanem ha meg akarunk mentenyi tarsulatot, is ráfizetyük míg 116 forintokat

riszvinyre, akkor 63 forintal fog kevesebet valealni, mint semi. Mit csinnyalak, hogy meg ne tnyanak, hogy nekem izz van egy? Elások erdőben a földben; vagy belelopok ütet valami bankirnak a zsebibe: legyen ü az ados — maganak.” (29. sz. 242.) Július és augusztus folyamán többször is gúnyolódik Jókai Az Üstökösben a Pest—Losonci Társaságon (pl.: *Bernát Gáspárhoz Bernát Gazsi*. júl. 15. 236. l., aug. 5. 253.). Itt említjük meg, hogy Jókai a regény megírása idejében ugyancsak rendelkezett valamiféle részvényekkel, ugyanis a regény első tervezetét tartalmazó zsebkönyvében (OSzK Oct. Hung. 699/19) található, várható bevételeit számon tartó feljegyzéseiben három helyen is szerepel a „részvények” tétel (55. lap számozatlan hátoldala, 56. lap és számozatlan hátoldala). Így valószínű, hogy a részvények árfolyamingadozásaival járó izgalmakat személyesen is átélte, és az a tőzsdei világban való jártasság, amely a regény egyes fejezeteiben megmutatkozik, magyarázatot nyer.

Mivel a vasútügy az aulikus arisztokrácia és a bécsi fináncoligarchia számára is kínos volt, eredményesnek ígérkezett a kormányhoz, illetve magához az uralkodóhoz fordulni segítségért. A józan közzgazdászok nem sok reményt fűztek az akcióhoz. „Alig várható, miszerint az állam kötelezettségeit saját adósainak javára és a kincstár hátrányára még inkább kiterjessze” — vélte a H közzgazdásza (1865. aug. 4. *Közzgazdászati rovat*). Az összekötetések azonban minden józan számítást megcáfoltak. Mailáth gróf udvari főkancellár már augusztus közepén „igen kedvezőleg” fogadta a két Forgách (Antal és József) gróf által vezetett küldöttséget (uo. aug. 17. *Újdonságok*) és I. Ferenc József így válaszolt a szeptember első napjaiban eléje járult küldöttség szöszológójának: „Sajnálattal értesültem azon viszonyok felől, melyek a szép reményre jogosított pest—losonci vaspálya ügyét kifejlésében megakasztották. Kormányom e fennakadás okai, a vállalat lehető segélyezése és a feltételek iránt, melyek alatt ez foganatosítható lenne, tárgyalásokat indított meg, melyeknek siettetését s határozatom alá teendő terjesztését uralkodói gondjaim közé számítom.” (H szept. 3. *Újdonságok*)

Októberben a csödtörvénysszék által kiküldött vizsgáló bizottság közztette jelentését, amely szerint — ha nem veszi is tekintetbe a leg-alábbis gyanús „kezelési költségek” 337 000 forintnyi összegét, a „rendkívüli kiadások” 80 000 forintját, a „különfélék” című 30 000 forintos rovatot, valamint a 23 600 forinttal szereplő „hirdetmények”-et — kénytelen kereken 800 000 forint hiányt megállapítani a többrendbéli egyéb szabálytalanságok észrevételezése mellett. (PLI 1865. okt. 21., 25.; H nov. 9.)

Az uralkodói támogatás azonban megtette hatását. Külföldön is mutatkozott némi érdeklődés a vasúttársaság részvényei iránt (uo.

szept. 21. *Újdonságok*), majd december végén a részvényesek elfogadták a pénzügyminisztérium feltételeit, amelyek mellett az állam hajlandó volt kisegíteni a kátyúból a vállalkozást. (Uo. dec. 22., 31. *Újdonságok*)

Ugyanebben az időben zajlott le a „magyar keleti vasút” ügye is, amely ugyancsak hozzájárult a *Fekete gyémántok* valóságanyagához. A vasútvállalkozás történetét részletesen ismerteti egy tanulmány (Lukács Béla: *A magyar keleti vasút*. Kolozsvár 1870.), amelynek nyomán megemlíthjük a vállalkozás történetének a regény szempontjából legjelentősebb mozzanatait.

1863-ban terjedt el a közvéleményben is a Nagyvárad—Kolozsvár—Brassó vasútvonal megvalósításának gondolata. Langrand-Dumonceau (a lapok gyakran Lagrand-nak írják!) belga és Hirsch bécsi bankár ajánlotta fel a szükséges tőkét. A vasúttársaság elnöke gróf Tholdalagi Ferenc lett. Később e csoportosulás egyesült a pesti Központi Gazdasági Bizottmány kebelében alakult, ugyancsak erdélyi vasutat létrehozni szándékozó, Károlyi György gróf által vezetett társasággal.

Mivel azonban az ország 1861 óta nem képviseltette magát a Birodalmi Tanácsban, szükségesnek mutatkozott egy Bécsben működő, szűkebb körű bizottság létrehozása is, hogy ott Langrand-Dumonceau és Hirsch tőkéire támaszkodva előmozdíthassa a vasút ügyét. Ennek a bécsi csoportnak az elnöke gróf Zichy Ferenc lett.

Amikor 1863 elején gróf Károlyi György vezetésével az uralkodónál is járt egy magyar—erdélyi közös delegáció támogatást kérni a vasút engedélyezéséhez, a császár üres szólammal hártotta el a kérést. (Lukács Béla i. m. 9.) A küldöttségjárás azonban egyúttal azt a benyomást tette, hogy az ország bizonyos vezető körei elismerik a Birodalmi Gyűlést, „hogy a Birodalmi Tanács Magyarország érdekei felett gyakorolhat törvényhozási jogokat; s ezt olyan időben, midőn egyfelől a jogvesztés merev theoriája, másfelől a jogfolytonosság szívós követelése heves harcot küzdöttek egymással.” (Uo. 10.) Ugyanez a küldöttség az erdélyi és a magyar kancellárnál is járt pártfogást keresni. A magyar kancellár (gróf Forgách Ferenc) kedvezően fogadta, az erdélyi (gróf Nádasdy) azonban a magyar politikára gyakorlandó nyomás érdekében akarta felhasználni a vasút ügyét. Ekkoriban ugyanis Haynald püspök vezetésével az erdélyi ellenzék felzárkóztatta sorait, alkotmányellenesnek nyilvánította a Schmerling által 1863-ban összehívott nagyszebeni „országgyűlést”, nem ismerte el a Birodalmi Gyűlést sem. Nádasdy kancellár a kihallgatáson nyíltan értésére adta a küldöttségnek, hogy „jó volna, ha már a teljes Reichsrath együtt volna; vagy legalább Erdély volna már fenn.” (Uo. 12.) — ugyanis (erre célzott a kancellár) akkor a Birodalmi Gyűlésben helyet foglaló erdélyi képviselők saját szavazataikkal is támogathatnák az ott vitára kerülő vasútügyet.

Erdélyben az ellenzék nem hajolt meg a kancellár óhajának, így a Reichsrathban helyet foglaló erdélyi szász küldöttek nyomására egy másik (Arad—Szeben) vasútindítvány került előtérbe, s csak a kiegyezés után sikerült a Nagyvárad—Kolozsvár—Brassó vasútvonal ügyét továbbvinni.

Hogy Jókai valóban az erdélyi vasút-ügy körüli politikai sakkhúzásokat is átültette regényébe, azt a szembeötlő egyezéseken kívül az is bizonyítja, hogy eredeti tervében erdélyi román paraszt képviselők alkották a Bécsbe küldött deputációt (OSzK Oct. Hung. 699/19 a 38. lap számozatlan hátoldalán 117. sz. feljegyzés).

A regénybeli Sámuel apát által vezetett bécsi küldöttségjárás indítékaiban és lezajlásának részleteiben a Šaguna András (1809—1881) görögkeleti püspök által szervezett román hódoló-deputáció történetére emlékeztet. Az erdélyi románság vezetői a hatvanas évek elején igyekeztek politikailag és gazdaságilag is kihasználni a magyar liberálisok Reichsrat-bojkottját. Šaguna 1863 májusában 16 tagú küldöttséggel indult Bécsbe, hogy a kormányt és a császárt biztosítsa az „összebirodalmi gondolat”-hoz való hűségükről és hogy átnyújtsa az erdélyi román gyűlés feliratát, amely a magyarok által elutasított „februári alkotmány” feltétlen elismerését tartalmazta. (Vö.: Walter Rogge: *Oesterreich von Világos bis zur Gegenwart*. 1873. 2. k. 208—11.; PN 1863. máj. 2. Különfélék.) Máj. 3-án Forgách főkancellárnál jártak. (PN 1863. máj. 7. — Vö.: *Fekete gyémántok* JKK 2. k. 88—89.)

Schmerling felismerte, hogy az akcióban Šaguna és hívei az erdélyi ellenállás megtörésére nyújtanak alkalmat. (A korabeli források nem árulják el, hogy a háttérben nem a kormány sugalmazta-e a demonstratív küldöttségjárást!) A román deputáció tiszteletére nagyszabású estélyt rendezett, amelyen több miniszter, számos osztrák és magyar főrend, kormányhivatali, pénzügyi tekintély, a birodalmi tanács több tagja is részt vett, jelen voltak a sajtó meghívott képviselői is. A banketten Strauss és zenekara muzsikált. (Sürgöny 1863. máj. 8. Napi újdonságok; PN máj. 9. Bécsi dolgok; — vö.: *Fekete gyémántok* JKK 2. k. 90.)

A küldöttséget a császár is fogadta. (PHirn 1863. máj. 5. Erdélyi ügyek; vö.: *Fekete gyémántok* 336—37.) Šaguna néhány napi bécsi tartózkodás után, máj. 8-án indult vissza a küldöttséggel Nagyszebenbe. (PHirn 1863. máj. 9. Vegyes hírek.)

Hogy a küldöttségjárás indítékai között az erdélyi vasút-ügy is ott szerepelt, azt a kor egyik osztrák történésének ironikus megjegyzése is elárulja. Amikor arról ír, hogy végre 1863. okt. 20-án az erdélyi szász és román küldöttek bevonultak a Reichsratba és letették a hűség esküt, az újdonsült képviselőcsoport vezetőjének köntörfalazó beszédét,

találón, így egyszerűsíti le: „Nos itt volnánk, most gyorsan adjatok nekünk egy vasutat, amely Béccsel összeköt bennünket . . .” (W. Rogge i. m. 211. — A beszéd magyar szövegét l.: Sürgöny 1863. okt. 22. Birodalmi tanács.)

Egyébként a szlovákság egyes vezető körei is szorgalmazták a hűségnyilatkozatokat tolmácsoló küldöttségjárás a magyar Reichsrat-bojkott idején. A Turócszentmártonban tartott Szlovák Nemzetgyűlés 1861 jún.-ában elfogadott memorandumát, amely az összmonarchia koncepcióját támogatta, Štefan Moyzes beszercebányai püspök vezetésével küldöttség vitte Bécsbe. (PN 1861. júl. 23., 29. stb.) Jókai írói tapintatára vall, hogy a Sámuel apát vezette küldöttségről nem mint nemzeti-ségi csoportról beszél, hanem csak általában mint a „föld népé”-ről, akiket Bécsben magyarokként fogad a közvélemény. (JKK 2. k. 87.)

Az író azonban nem csupán a két említett vasútügy tapasztalatait sűrítette a regénybe, hanem a 60-as évek jóformán mindig a szédelgés határán táncoló összes vasútkációjának tipikus vonásait foglalta össze Kaulman vállalkozásában. Csak megemlítjük például a Kassa—Oderbergi Vasút esetét, amelyet ugyancsak Langrand-Dumonceau finanszírozott, s Lónyay Menyhért pénzügyminiszter volt a leglelkesebb támogatója. Az 1869-es nagy pénzügyi válság idején derült fény először az itt folyó vizsgálatakre s a jól értesült belga borszapok nyomán Ludvigh János, Kossuth egykori titkára tájékoztatta A Hon hasábjain a magyar közvéleményt arról, hogy Lónyay minden biztosíték nélkül 20 milliót járt ki gróf Forgách és társai számára, akik megkapták az állami engedélyt is. (*Közösügyi variatio*. H 1869. jan. 21., *Vasút miatti háborús felleg*. Uo. febr. 20. Reggeli kiadás)

Az 1869-es „börzsekrízis” elsöpörte a Langrand-Dumonceau konzorciumot. Langrand megszökött, mert bírói vizsgálat indult ellene. Jókai a Brüsszelben lakó Ludvigh révén a belga és francia tőzsdeviszonyokról is alapos tájékoztatást kapott s így szerezhetett tudomást többek között Langrand-Dumonceau és a Pápai Állam összeköttetéseiről is. Ludvigh írta a nagy bukás idején: „Fogunk még e tárggyal is foglalkozni [ti. a Kassa—Oderbergi Vasút ügyével], csak bevárjuk a Langrand elleni bírói vizsgálat befejezését. Az a bizonyos könyv, mely a titkos költségeket tartalmazza, és a bírói vizsgálat előestéjén eltűnt, az osztrák—magyar és pápai pénzműveleteket szép leálcázásban mutatta volna be a világnak.” (*Közösügyi variatio*)

Bár a titkos könyv tudomásunk szerint nem került elő soha, Lónyay bukásakor (1872-ben) annyi mégis kiderült, hogy az uralkodó azért igyekezett Lónyayt megmenteni (személyesen Gödöllőre jött), mert hálás volt neki rokonsága, a Thurn-Taxis hercegi család pénzvviszonyainak korábbi szerencsés rendezéséért. Lónyay ugyanis — össze-

köttetései révén — segítette a Langrand-Dumonceau konzorciumnál a hercegi család vagyonát deponáltatni. (Az akció 24 millió megmentését jelentette. L.: Halász Imre: *Egy letűnt nemzedék*. 1911. 423.; Wertheimer Ede: *Gróf Andrássy Gyula élete és kora*. Bp. 1910. 2. k. 155.)

A panamák szálai tehát egészen a királyi családig vezettek, s így érthető Ferenc József sajátos magatartása is a vasútvállalkozások ügyében. Jókai — a *Fekete gyémántok* erre vall — tudta, hogy az ún. „legfelsőbb körök” is belekeveredtek a panamába, az azonban nem valószínű, hogy a regény megírása idején a királyi család érdekelt voltáról is tudomása lett volna. Langrand-Dumonceau üzelmeiről, bukásának körülményeiről sok mindent tudhatott, hiszen évek múltán is megemlékezik arról az időről, „mikor Dumanceaut kurrentálták” (*Egy ember, akit mindent tud* 237.).

Mint szerkesztő jól tájékozott volt az eseményekben, mint képviselő pedig maga is többször interpellált vasút- és bankügyekben (*Országgyűlési tudósítások*. H 1869. jún. 12., uo. okt. 22. Esti kiadás; *Az 1869-dik évi ápril 20-dikára hírdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója*. III. k. 21—22., 216—18. stb.).

★

A szereplők

A panamák valóságos szereplői közül figyelemre méltó a Kaulman példajaként emlegetett Langrand-Dumonceau alakja, akinek vonásaival az író kiegészítette a korábbi műveiben már lényegében kialakult szélhámos-bankár típust (l. pl. Lemminget a *Szerelem bolondjaiban*).

André Langrand-Dumonceau (1826—1900) alacsony sorból emelkedett pénzügyi nagyhatalommá. Péklegény volt, majd a francia idegenlégióban is szolgált. Ifjúkorának története ma még kiderítetlen. Egyszerre mint „a tőke keresztényivé tételé”-nek buzgó apostola tűnt fel a belga pénzvilágban, akit a belga klérus és maga IX. Pius pápa is támogatott. Úgyes manővereivel, amelyekkel a nehéz anyagi helyzetbe került Pápai Államnak is tett hasznos szolgálatokat, elérte, hogy pápai gróffá nevezzék ki. — Jellegetes módszere volt, hogy belga, francia s más nemzetiségű lelkészek, tehetős vallásos özvegyek, vagyonos árvák, hívő parasztok bizalmát megnyerve „előénekelte” félrerakott tallérjait s így biztosította vállalkozásaihoz, a nagyobb manőverek megindításához legszükségesebb összegeket. A továbbiakban azután egyházi és vallásos arisztokrata szövetségeseinek támogatásával bonyolította üzleteit. A regény e kiadásának nyomdába kerülésekor közölte velünk D. Szemző Piroska az alábbi értékes tudnivalókat Langrand-Dumonceauról Jacquemyns brüsszeli egyetemi tanár *Langrand-Dumonceau promoteur*

d'une puissance financière catholique (Bruxelles 1960.) c. többkötetes munkája alapján. (A befejező kötetek sajtó alatt!)

„A legrangosabb európai bankházakkal vetekedett befolyása. Mögötte állt a klérus, hercegek, uralkodók, maga Ferenc József és III. Napóleon ajándékozták meg bizalmukkal. Egyházi és világi méltóságok tartoztak baráti köréhez, beleértve a magyar arisztokráciát is. Közöttük különösen a Zichy családdal volt intim a kapcsolat. A monográfia névmutatójában ilyen neveket találunk: Almásyak, Andrássy Gyula, Apponyi, Eötvös, Eszterházy, Forgách, Kinszky, Nákó, Széchényi, Török, Ürményi, Zichy, de ott van Hajniké és Falk Miksáé is.

Nagy vállalkozásai alapítói közé, az irányító szervbe és a részvényesek gárdájába bekapcsolta Belgium, Hollandia, Franciaország, az Osztrák–Magyar Monarchia konzervatív pártjainak „legjobbait”, akiket nem utolsósorban a hatalom- és nyereségvágy vonzott Langrandhoz. Bár hatalmas tőkét forgatott az említett országokban, székhelye valójában Bécsben volt. Ausztria jelentette számára nagy elgondolásai megvalósításának igazi színterét. A Monarchiában volt, a kormányzat bel- és külpolitikája következtében, a legnagyobb tőkehiány, a legdrágább a tőke, itt bizonyult az arisztokrácia a klérussal egyetemben a legalkalmasabbnak a politikai hatalom és a finánc-tőke összefonásához. 1848–49, 1854-ben Krim, 1859-ben az olasz hadjárat, 1864-ben a dán háború, 1866-ban az osztrák–porosz hadviselés megannyi államdeficittel járt. A legmegszokottabb pénzügyi beavatkozások: adófel-emelés, pénzértékteljesítési műveletek, belkölcsönök egyre-másra csődöt mondtak. Igazi Langrand-Dumonceanu-nak való helyzet! 1857-ben érkezett Bécsbe. Bachkal és pénzügyminiszterével, Bruckkal tárgyalt félelmetesen nagy tőkebehozatalról. El is indult — a pénzügyi kényszerhelyzetnek megfelelően — az egész Monarchiában Langrand számára a földek és vasútvonalak kisajátítása, közöttük a magyar alföldi és erdélyi, vagy keleti vasúté, amely Románián át egészen a Fekete-tengerig terjedt, valamint a Kassa–Oderbergié.

Számos pénzügyi vállalkozása közül bennünket legjobban az 1858-ban Bécsben alapított Der Anker és az 1860-ban ugyanott létrehozott Vindobona érdekelt. Mindkettő alapító tagjai sorában megtaláljuk gróf Zichy Ede nagybirtokost, Langrand leghűbb magyar barátját. Zichy ilyen úton vélte a magyar nagybirtokos osztályt felemelni és megőrizni: megsegíteni beruházásaikat, piacot teremteni terményeiknek, megalapozni ipari vállalkozásaikat. Mindebben ott forgott a Langrand-tőke. Az Ankernek, a belga bankár legmaradandóbb hitel- és biztosító intézetének, amely az egész Monarchiát behálózta (még két évtizeddel ezelőtt Pesten is volt fiókvállalata), nagy harcokat kellett vívnia a liberális sajtóval — magyar részről Falk Miksa vezette a támadásokat a Der

Wandererben. A Vindobona útján Langrand-nak sikerült a hivatalos osztrák sajtó segítségével, valamint az osztrák ellenzéki lapok korrumpálásával a támadásokat leszerelni vagy enyhíteni. A Vindobonába már a legvagyonosabb magyar mágnások kapcsolódnak, többek között az Eszterházyak, Károlyiak. Ebben az időben a belga bankár többször látogat Pestre: gróf Károlyi vendége, aki pompás fogadtatásban részesíti. A látogatás teljes eredménnyel végződik: Langrand magával viheti Bécsbe a konzervatív magyar arisztokrácia teljes bizalmát és támogatását.

A Langrand-ház a virágzó kapitalista vállalkozások „új típusa”; a régebbi nagy bankok mellett tűnt fel, hogy azután tekintélyes tőkéjével, hatalmas befolyásával föléjük is kerekedjék. És mégis: dicsőségének csúcán áthaladva vállalkozásai túlnőttek képességein és összeomlva maguk alá temették sikertől és spekulációtól megszedült teremtőjüket.” Bukása után eltűnt. 1872-ben távollétében 10 esztendei rabságra ítélték. Csak később derült ki, hogy Brazíliába szökött és haláláig ott élt.

A vasútpanamáiban részt vevő pénzemberek és arisztokraták alakja mellett a regénybeli Sámuel apátot is valóságosan élő személy, Danielik János címzetes püspök alakja után mintázta Jókai. Egyéb, a kutatás által már feltárt bizonyítékok mellett a „Sámuel” név is emellett szól. A hatvanas évek végén ugyanis Az Üstökösben Jókai gyakran gúnyolja Danieliket, mint a magyar közélet ultramontán rossz szellemét és a püspök vezetéknévét Karl Maria Weber népszerű operája (*Bűvös vadász*) gonosz szellemének nevével kombinálva „Szamielisz” püspöknek nevezi. Tallórossy Zebulon és Bernát Gazi leveleihez hasonlóan egyre-másra közöl leveleket Szamielisz püspöktől is, János aláírással. Ahogyan Az Üstökösben Danielikből Szamielisz lett, úgy változott a regényben Szamielisz Sámuelé.

Danielik János (1817—1888) apja megyei csendbiztos volt Gömörben. Iskoláit Rozsnyón és Pesten végezte. Egy ideig tanár volt, majd 1840-ben pappá szentelték. Mindig erősen vonzotta a közélet. 1848-ban a *Religió és Nevelés* című lapot szerkesztette, 1849-ben már tulajdonosa is lett újságjának, amelyet *Religió* címmel és a bécsi udvar iránti lojalitás jegyében szerkesztett. Haynau rémuralma idején azt hirdette lapjában, hogy a forradalomban részt vett papok közül a „bűnösöket” büntessék meg, de a „terrorizáltakat” mentsek fel. A „terrorizáltak”-on elsősorban a néhány vád alá került főpapot értette. (V. j.: *Herman Egyed: A magyar katolikus papság az osztrák katonai diktatúra és az abszolutizmus idején*. 1932. 89.) — Szerkesztői tevékenységének is köszönhetette, hogy hamarosan az egri főkáptalan kanonokjává lehetett. Az ötvenes évek elején köpönyeget fordított és a PN körének hazafias elemeihez csatlakozott, egyúttal megnyerve Kemény Zsigmond tartós barátságát is. (Vö. pl.: *Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig*. Bp. 1961. 227., 641.)

1855-ben pápai kamarás, 1856-ban sajozentpéteri címzetes prépost lett. Gyors előrelépését elsősorban a Szent István társulat keretében kifejtett munkásságának és ügyes alkalmazkodó képességének, hatásos beszédeinek és újságcikkeinek köszönhetően. 1858-ban az Akadémia tiszteletbeli tagjává választotta. Székkfogaló dolgozatát (*A bölcsészet számára igényelt szabadság és függetlenségről*) és közéleti tevékenységét a BpSz nagy elismeréssel méltatta (1860. VIII. k. 486., IX. k. 237.). 1861-ben ismét laphoz jutott, átvette az *Egri Értesítő* szerkesztését. Sok irányú, de felszínes érdeklődésére vallanak nyomtatásban megjelent művei, amelyek között jogtörténeti, történetfilozófiai és felfedezéstörténeti egyaránt akad. (VU 1860. aug. 19. 405.; PN 1861. jan. 10.; Szinnyei 2. k. 599–603.)

A 60-as évek elején a főváros egyik — állítólag igen nagy műveltségű — népszerű alakja lett, sokféle reprezentált. Báró Eötvös József 1864. nov. 17-ről kelt naplójegyzetében így ír Danielikről: „Tegnap nálam járt Danielik. Színleg hogy Csabacsüd eladásáról szóljon, de tulajdonképpen hogy nézeteimet kipuhatolja. Hosszasan szóltam vele, mert nincs semmi okom nézeteim titkolására s újra meggyőződtem, mennyire középserű tehetségű ember ő. Vannak, kik nagy befolyást tulajdonítanak neki, de hibásan. A mód, melyen szólt, állítólagos revelációi mind azt mutatják, hogy tulajdonkép nem tud semmit s hogy összeváltottai nem terjednek beljebb az előszobáknál. A pap ügyesnek tartatik s bizonyos, hogy az ügyességnek egy bizonyos nemével bír, de ez nem olyan, mely nagyra vezet. Megengedem, hogy nem fog soha elmerülni s a legnagyobb vészek között is fennúszik; e kiváltság (melyet minden cserdugasz ép úgy bír) nem igen irigyletre méltó. Fennúszhatik, de bizonyosan nem mint a sorhajó, hanem mint a cserdugasz.” (Báró Eötvös József: *Naplójegyzetek — gondolatok 1864–1868*. Bp. 1941. — E feljegyzésre utal Sötér István *Jókai útja* c. tanulmányában. *Romantika és realizmus*. 1956. 441.) Eötvös már fénykorában kitűnően keresztül-látott az ügyeskedő, szabadelvű, sőt ellenzéki körökben is népszerű címzetes püspökön (aki az 50-es évek elején két hónapig börtönben is ült, s ez csak javára vált népszerűségének). Wertheimer Ede írja idézett munkájában — a belügyminisztérium bizalmas iratai alapján —, hogy Danielik valójában politikai és főpapi karrierre törekedett s ehhez minden eszközt alkalmasnak vélt felhasználni. Titokban mozgalmat szervezett a hatvanas évek elején a Schmerling-ellenes magyar ellenzék háttámadására, mint az 1848-as magyar törvények esküdt ellenfele (e liberális törvényektől az egyház és saját maga törekvéseinek sikerét féltette). „Úgy látszik, hogy ez az egyházfő, ki világi létére sokat költött, bár elegendő pénze nem volt hozzá, a rendőrminiszterrel szeretett volna érintkezésbe lépni, hogy állandó pénzzavarától ezen az úton szabaduljon. A dolog úgy is állott, hogy Mecséry a rendelkezésére is

bocsátotta volna a megfelelő pénzösszeget, mely szükséges lett volna az ő, Kovács Lajos íróval együttesen kidolgozott tervének keresztülviteléhez . . . Danielik azt kívánta, hogy szándékukról — Worafkán [a belügyi kormánytanácsoson] és Kovácson kívül — senki teremtet fiának tudomása ne legyen.” (i. k. 196—98.) — Tehát Danielik egyenesen a Schmerling-rendszer hazai ügynökének szerepét is vállalta. Tervének kudarca után az Egyházi Államnak tett — látszólag önzetlen — szolgálataival igyekezett karrierjét munkálni.

A kiegyezés megvalósulásának egyre erősödő reménye a 60-as évek közepén már erősen éreztette hatását a pénzügyi piacokon is, s különböző külföldi konzorciumok készen álltak a tőkeszegény Magyarországon befektetéseket létesíteni. Többek között Langrand-Dumonceau is létrehozott egy óriási (állítólag 300 millió) bankot Brüsszelben. „Ezen a földművelés előmozdításából eredményeztethető nyereségre alapított bank legfőbb figyelmét Magyarországra fordította” — írja Ludvigh 1866-ban a H hasábjain. (*A királyi leirat után II. márc 16.*) A továbbiakban kifejti, hogy Langrand előrelátóan statisztikát készített a magyar földbirtokviszonyokról, s figyelmét az egyházi latifundiumok vonták magukra. Egyaránt készen állott arra, hogy az egyházi birtokok esetleges szekularizációja esetén az államtól vásárolja meg azokat, vagy az egyházzal lépjen szövetségre az állammal szemben. Ludvigh aggódva figyelmezteti hazája politikusait, hogy óvakodjanak a külföldi tőke beavatkozásától, nehogy úgy járjon az ország, mint Spanyolország, ahol a belga bankok a megkaparintott „papi vagyon” vételárának már harmincötszörösét megkeresték. (H 1866. dec. 4. Eredeti külföldi levelezések. — Vö.: Halász Imre i. m. 317.)

Langrand-ék ilyen természetű kezdeményezései találtak össze Danielik tapogatózáisaival, aki az olasz szabadságharc folytán tönk szélére jutott Egyházi Állam ügyében fáradozott ekkor (1864-ben járt a pápánál), és nyugat-európai utazásai során sikerült is — ha nem is optimista elképzelései szerinti összeget szereznie, de — egy kölcsönre vonatkozó megállapodást létrehoznia, amelynek alapját a magyar egyházi javak képezték volna. (Szvorényi József: *Emlékezéséd Danielik János tiszteleti tagról*. Akadémiai Emlékezésédek 1891. 6. k. 346.)

Ludvigh leleplezése zavart okozott a már előkészített ügyben, mert az alkuról a magyar közönség, sőt a főpapság sem tudott, hiszen az értelmi szerzők célja az volt, hogy itthon minél csekélyebb visszhangja legyen a dolognak. Ludvigh írja: „A feltételekről, valamint általában azon elvekről, melyek az osztrák kormány és az egyház közt irányadók lennének, nem szólhattam, mert ha meg is lettek volna alapítva [!], a legnagyobb titok leple fedte. Lehet, hogy Danielik czimzetes püspök ur, ki a pápa ő szentségétől — mint *maga a pápai breve mondja*—

Langrand ur számára bank vállalatai érdekében azon katolikus hívek és hitelezőkhez intézett pápai körlevelet kieszközölte, kik Langrand urnak vállalataiban erszényükkel és bizodalmaikkal támaszul szolgáltak — a czimzetes püspök ur, mondom, tán többet tudhatott az egyházi javak secularisatioja tárgyában folytatott értekezésekről.” — Ugyanis a terv — mint a regényben — a kormány szekularizációs terveibe ütközött. Ludvigh a továbbiakban áttekintve az olasz szekularizáció eredményeit, párhuzamot von egy esetleges, hasonló magyar akció kilátásai-val s megállapítja, hogy az az országgyűlés beleegyezése nélkül törvény- és alkotmányellenes lenne, s véleménye szerint súlyos károkat okozna a magyar nemzeti vagyonban. (H 1867. jan. 29—30. Eredeti külföldi levelezések.)

Erre vonatkozik Jókainak a már felsült és püspöki székbe hiába sóvárgó Danieliket gúnyoló cikke Az Üstökösben. Eszerint Szamielisz püspök levélben panaszkodik a PN szerkesztőinek — Kemény Zsigmond és társai előtt sikerrel játszotta Danielik a Daák-párti, hazafias főpap szerepét! —, hogy „hiába segtettem *Pepit* [ti. Eötvöst] kultuszminiszterségre, még csak egy haszontalan osztályfőnökségre sem tudott kineveztetni, nemhogy püspökségre . . . utóvégre mégis tekintetbe vehette volna, hogy pápa őszentségének mily tetemes áldozattal csináltam meg a kölcsönt . . .” (*Szamielisz püspök levele a Pesti Napló szerkesztőjéhez*. 1868. jan. 25. 26—27.)

Hogy Danieliknek Langrand-nal való kapcsolata ekkor már mennyire köztudott volt, azt Jókainak a következő „Szamielisz-levele” bizonyítja. Ezúttal arról számol be az érdeemes címzetes püspök, hogy milyen eredménnyel járt az Egyházi Állam hadserege számára végzett toborzási kísérlete. Elhencegi, hogy a jeladásra majd „nem győzik a sok huszárt szállítani Garibaldi ellen”. (A regényben *A két gyermek* c. fejezet foglalkozik a „pápai zuávok” toborzásának divatjával.) „Mondjátok meg nekik — folytatja Szamielisz —, költségekről ne gondoskodjanak, *Langrand* gróf bankja rendelkezésemre áll, mely úgy hallom, oly bővében van a pénznek, hogy részvényeit egy frankra szállította le.” (*Szamielisz püspök II. levele a Pesti Napló szerkesztőjéhez*. Uo. márc. 7. 76—79.)

Ha tekintetbe vesszük is, hogy Jókai „Szamielisz”-e a mértéktelen hencgegéssel önmaga „cserdugasz” mivoltát igyekszik leplezni s azt a látszatot kelteni, hogy milyen súlyos, jelentős személyiség, még mindig elég támpontot nyújt e levél a Langrand—Danielik viszony megítéléséhez. Egyébként, hogy Langrand-nak is jelentékeny köze volt az Egyházi Állam ekkori zavaros pénzügyeihez, azt Ludvighnak már általunk is idézett cikke igazolja, amikor utal a bankár bukásakor titokzatosan eltűnt üzleti feljegyzésekre.

A pápai kölcsön végül is kútba esett. Szamielisz így kesereg:

„Most látjátok már, hogy milyen igazam volt nekem; de későn. Mikor még Langrand-Dumanceau akciói száz perccel álltak a párin felyül; mikor minden nap ingyen champagner járta a pápai kölcsön medvebőrére. N'en parlons plus! A bőrt elvitte az ördög, a medve megmaradt.” (Szamielisz püspök III. levele a „Pesti Napló” szerkesztőjéhez. Uo. márc. 21. 95–96.)

Azt, hogy Jókai a PN és Danielik ellen egyszerre nyitott tüzet, az indokolja, hogy Danielik 1868-ban bizonyos bécsi körök sugalmazására a PLI-ban és a PN-ban cikksorozatot írt egy nemzetközi politikai manőver tervének propagálására. A manőver végcélja az osztrák semlegességi politika feladása és egy Poroszország-ellenes francia–osztrák szövetség létrehozása lett volna. Danielik cikkeinek következményéről írja — Wertheimer és Halász Imre i. m. nyomán — Szabényi Géza: „Hogy ez a javaslat milyen nagy port vert fel, azt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a francia és a vatikáni követ siettek üdvözölni a magyar külügyminisztert ebből a jelentős alkalomból.” (I. m. 30.) A kormányzatot rendkívül kínos helyzetbe hozó cikkek ellen a Pesti Napló is erélyesen tiltakozott s igyekezett úgy tüntetni fel a dolgot, mintha a legcsekélyebb mértékben sem értene egyet Danielikkal. Az ugyan lehet, hogy Danielik félrevezette a PN-t és Kemény Zsigmondot a cikkek vonatkozásában, a kettőjük közötti politikai nézetkülönbségek dolgában azonban Jókainak volt igaza, amikor ezt írta Szamielisszel a PN szerkesztőjéhez: „Hát mi az ördögért (+++) volt [fontos] tinektek ezt az alkotmányos állapotot így sürgetni? Akkor [ti. a kiegyezés előtt] mi voltunk az egyedüli szabadelvű emberek, mienk volt az egész publikum; most meg már minket szorítottak ki jobb oldalnak!” (Az Ústökös 1868. márc. 21. 96.) Természetesen az is bizonyos, hogy ebben az együttes jobbra szorulásban Danielik a legszélső jobboldalon bukkant fel, míg Keményék őszintén haladtak együtt Deákkal s jobb meggyőződésük ellenére kerültek egy táborba Danielikkal.

A szerencsétlen kimenetelű Danielik-féle cikksorozat olyan felzúdulást keltett a magyar liberális és osztrák dualista-barát körökben, hogy a kormányzat kénytelen volt az idő előtt, ügyetlenül exponált elgondolást egyszer s mindenkorra levenni a napirendről.

Szabényi így értékeli Danielik politikai szereplésének jelentőségét a regény szempontjából: „Ez a mozzanat ad még nagyobb [ti. a pápai kölcsön ügyénél is nagyobb] jelentőséget a Danielik ügynek a *Fekete gyémántok*ban. És ez magyarázza meg azt is, hogy Kaulman éppen úgy képviseli az osztrák, mint a francia érdekeket; hogy III. Napoleon Franciaországa oly nagy súlyt és olyan erős bírálatot kap Jókainál.” (I. m. 30.)

Danielik — miután anyagilag és politikailag lehetetlenné lett,

mint Sámuel apát a regényben — Jászóra költözött a premontrei rend kolostorába, majd később Egerbe települt, ahol kanonoki javadalmából élt.

★

A *Fekete gyémántok* főhőséről már megállapította a Jókai-kutatás hogy egyes vonásai valóban élő személyekre, mint mintákra utalnak. Az alábbiakban idézzük Földvári Aladár *Jókai — a geológia népszerűsítője* című tanulmányának Berendre vonatkozó egyes részleteit.

„Berend Iván alakja egyike a kritikusoktól legjobban kifogásolt Jókai regényhősöknek. Mégis található adatok, hogy a ‚mágnes lovag‘ alakjához élő emberről vette a mintát Jókai. A ‚Fekete gyémántok‘ 1870-ben jelent meg és Jókai már 1858-ban akadémikus volt. *Berend* a regény szerint akadémiai székfoglalóját egy mélyfúrásban talált mikroszkópikus crustaceákról írta. Ezzel a témával tíz évig foglalkozott. Igaz, hogy ezzel a munkájával mindenütt az egész világon feltűnést keltett volna.

A magyar geológiai irodalom ismerőjének rögtön lovag prudniki Hantken Miksa évtizedes munkásságára kell gondolni, melyet a rétegek mikroszkópikus állatmaradványainak kutatására szentelt.” (Természet-tudományi Közlöny 1939. jún. 6.)

Földvári a továbbiakban ismerteti Hantken (1821—1893) életrajzát, akinek apja bányaiigazgató volt, maga is bányát vezetett Dorogon, s emellett tudományos kutatómunkával is foglalkozott. 1864-ben lett az Akadémia levelező tagja. Világhírért a fosszilis foraminifera tanu mányozásának köszönhetette. Erről szóló kiváló dolgozatát 1862-ben mutatta be az Akadémián. „Hantken foraminifera-munkája lehetett az — folytatja Földvári —, melyről Jókai valószínűleg az Akadémia ülésén tudomást szerezve, *Berend* székfoglalóját mintázta kicsit elváltoztatott formában; a regény hőse ugyanis ‚crustacea‘-król, rákokról adott elő. — Berend alakját azonban javarészt Zsigmondy Vilmos élete után mintázhatta.”

Zsigmondynak (1821—1888) Földvári által közölt életrajzából a következő adatokat tartjuk fontosabbaknak: Bányamérnök volt Resicán. A szabadságharcban vitézül küzdött, Világos után hatévi várfogságra ítélték, de 1850 nyarán kegyelmet kapott. 1851 és 1859 között az annavölgyi szénbányát vezette. „Itt emberi bánásmódja a munkásokkal, továbbá az érdemel említést, hogy új fejtési módszert vezetett be, mely a gazdaságosságán kívül a munkás épségét is védi. *Bányatüzek elleni védekezési módot dolgoz ki.*” — Zsigmondy Hantkennek jó ismerőse volt, s e révén maga is lelkes foraminifera-kutató lett. 1868-ban az Akadémia őt is tagjai közé választotta. „Ezt a két férfit vette mintául *Jókai* — fejezi be fejtegetését Földvári —, amikor a ‚mágnes lovag‘ alakját megterem-

tette. Hantken visszavonuló, csendes tudósát és Zsigmondy társadalmi emberét, regényes életét olvasztotta egybe regényhősének, *Berend Iván*-nak alakjában. Ha még hozzávesszük, hogy Zsigmondy bányász-lánykát vett feleségül (igaz, nem talicskázó napszámos leányt, hanem bányatulajdonos leányát) akkor beláthatjuk, hogy Jókainak csak itt-ott kellett fantáziáját megtoldania egy lépéssel, hogy mesebeli jellemű regényhősének alakját megrajzolja.”

Zsigmondy Vilmos Zsigmond Sámuelnak, a pozsonyi evangélikus líceum tanárának a fia volt. Jókai igen közeli kapcsolatba került vele, szinte testvérének tekintette. Gyermekkorában ugyanis a Zsigmondy családnál volt szálláson Pozsonyban mint „cseregyerek”. A Zsigmondy-fiúk (Vilmos és Gusztáv) Komáromban Jókaiéknál laktak és onnét jártak iskolába. Zsigmondy Vilmos 1863-ban tanulmányban fejtette ki véleményét a Pest–Losonci Vasút vállalkozásról (*A losonczy vaspálya jövedelmezőségére vonatkozó nézetek*), s bár munkája kéziratban maradt, meglehet, hogy a vele mindvégig testvéri jó viszonyban levő Jókait is tájékoztatta véleményéről. (*A Jókai-jubileum és a Nemzeti Kiadás története*. NK 100. k. 144., Péch Antal: *Zsigmondy Vilmos emlékezete*. Akadémiai Emlékbeszédék 1891. 6. k. 465., Szabó László: *Jókai élete és művei*. Bp. 1904. 41., Mikszáth Kálmán: *Jókai Mór élete és kora*. Kritikai kiadás 18. k. 31–32., Nagy Miklós: *Kiadatlan Jókai-levelek a budapesti Jókai rokonság körében*. ItK 1960. 581.)

Földvári feltevésének további kiegészítéseként megállapíthatjuk, hogy Jókai csak részben vette Zsigmondytól a bányatűz-oltó találmány gondolatát. Ugyanis 1868-ban mutattak be Pesten egy angol találmányú *L'Extincteur* nevű, hordozható tűzoltókészüléket, s „a jelen volt publikum bámulattal látta, hogy a fecskendő egy, minden gyúanyaggal bekent és lángban égő farakást egy pillanat alatt eloltott...” (*Ha eloltotta, gyujtsa is meg*. Az Üstökös 1868. ápr. 4. 124.) A H is azt írta a találmányról, hogy „úgy eloltja a máglyát, mint mikor a gyertyát elfújuk.” (1868. márc. 19. Melléklet, Újdonságok.) A *L'Extincteur*rel végzett bemutató leírása annyira egyezik Berendnek a részvényesek előtt tartott kísérletével (*Fekete gyémántok* JKK 2. k. 223., illetve *Tárgyi és nyelvi magyarázatok* 2. k. 218 : 34—219 : 3.), hogy nem lehet kétségünk a Jókai lapjaiban is említett tűzoltókészülék és Berend találmányának közeli rokonsága iránt.

A Földvári által említett két bányamérnök személyén és munkásságán kívül jelentős szerepe lehetett Berend alakjának és történetének kialakításában Vidacs (másutt: Vidacs) János (1826—1873) gépgyáros élete sorának is. (L.: Nagy Miklós utószava a regény 1959-es kiadásához!) Maga Jókai így vázolja fel Vidacs történetét: „A hadjáratot végigszolgált gégyverrel... És amellet a legkomolyabb magyar iparos

volt. Gépgyárat alapított, mely kiváló sikerrel működött, s e sikert nem támogatta semmi reklám, dicsekedés. A Vidacs-ekék híresek voltak a hazában és a külföldön mindenütt, a hol az édes mindnyájunkat éltető kenyeret természetik. Együtt dolgozott munkásaival. Kora hajnalban ott volt már közöttük, s a munkások nem panaszkodtak a munkaidő hosszúsága s a fekete kenyér miatt, mikor azt látták, hogy gyártulajdosonuk maga is ott veri a vasat az üllőn velük együtt, s ugyanabból a fekete kenyérből szel magának és családjának, a mely a munkásoké. Magán-életében a puritán egyszerűséget követte. A pénzügyekben pontos, az üzleti ügyekben lelkiismeretes volt: ezért fordult hozzá minden olyan köz-ügyek kezelésében az ország közbizalma, melyek titoktartást követeltek.

Az alkotmányos korszak alatt azután alakult egy részvénytársaság Pesten, mely milliónyi tőke mellett egy nagyszabású gépgyár megalakítását tűzte ki feladatául. Igazgató elnöke lett a szabadságharc egyik legnépszerűbb tábornoka. [Valószínűleg Klapka Györgyről van szó, akinek 1867 utáni zavaros „közgazdasági” és „financiális” tevékenységéről a népszerű életrajzok is megemlékeznek, de hazafias tapintatból nem részletezik. Vö.: Vajda Emil: *A komáromi hős*. Bp. 1894. 182.] Munkásokul behozták a külföldön leghírhedtebb izgatókat s azokat háromszorosan nagyobb bérfizetéssel alkalmazták, mint a milyent a Vidacs-gépgyár munkásai kaptak.

Ez volt a megölő fátum.

Vidacs János nekem többszörös találkozásunknál elpanaszolta, hogy ez az örületes verseny semmivé teszi. Az ő gépgyára háromszoros munkabérfölemelést el nem bír. Pedig most már az ő munkásai is felvannak izgatva.

A részvényes-gépgyár aztán néhány esztendő alatt elvesztette a millióját; leszámolt: maradtak a pusztá falak; de közben a földig verte az életképes, szorgalomból támadt Vidacs-gyárat. Alapítója, a még mindig fiatal népképviselő egy rossz napon egy Kígyó-utcza ház negyedik emeletéről a földre vetette magát. Földanya megölte.” (*A márciusi fiataltság* Életemből 1. k. 17–18.)

A fentiekből nyilvánvaló, hogy ha Berend alakjának tudós és közéleti oldalát Hantken és Zsigmondy mintája után formálta Jókai, a vállalkozó Berend sorsa Vidacséval rokon.

A regény cselekményének fő szála Berend szolid vállalkozásának és a felelőtlenül létrehozott részvénytárnának a küzdelme. Ez a küzdelem pedig szinte lépésről lépésre rokon Vidacs gyáranak a részvényes gépgyárral vívott egyenlőtlen harcával. (Pontosan egybevág pl. az izgága külföldi munkások alkalmazása és a régi vállalkozó munkásainak hűtlensége patriarkális módon velük dolgozó, kenyerüket evő gazdájuk iránt — mindkét helyen!)

Vidacsról nem érdektelen tudnunk, hogy a márciusi fiatalok egyik kiemelkedő alakja volt, a szabadságharcban közlegényként harcolt, majd érdemeiért tisztté nevezték ki, végül századosi rangot ért el. A szabadságharc után sokat zaklatták, többször letartóztatták, rendőrségi felügyelet alatt élt. Gépgyárát nem maga alapította, hanem apja már neves üzemét vette át az ötvenes évek második felében. Az 1860 eleji, forradalminak ígérkező helyzetben Táncsiccsal tárgyalt az esetleges felkeléshez szükséges szuronyok gyártásáról. Emiatt ismét perbe fogták, de felmentették. (Táncsics: *Életpályám*. Bp. 1949. 314., 457.) 1861-ben képviselővé választották. Halálának közvetlen oka a Ferenc-Józsefvárosi Takarékpénztár bukása volt, amely az 1873-as nagy válság idején következt be. Vidacs volt a Takarékpénztár igazgatója s bár a bukásért nem volt felelős, vizsgálatot indítottak ellene. A zaklatások miatt lett öngyilkos. (H 1873. nov. 10. Különlélek, VU nov. 16. 549., Pallas Lex. 16. k. 838.)

A regényben Berend által létrehozott munkástelep koncepciójának pontosabb megértése érdekében meg kell említenünk, hogy Vidacs 1868–69-ben Jókaiival, majd Horn Edével együtt fáradozott azon, hogy a politizáló lasalleánus Általános Munkásegylettel szemben létrejöheszen a Budapesti Munkásegylet, majd a Munkásképző Egylet. Mindkét munkásszervezet (1869-ben egyesültek) az „önsegély” elvét vallotta. (Vö.: Politzer Zsigmond: *A magyarországi munkásmozgalom történetéhez*. Bp. 1877., *A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai*. Bp. 1951. I. k. 51–60., Nemes Dezső i. m. 38–39., Geréb László: *Munkásélet és munkásmozgalom a magyar irodalomban 1867–1872*. Bp. 1959. 6., Uő.: *A munkásügy irodalmunkban 1832–1907*. Bp. 1961. 35–36.) A Berend munkástelepén gyakorlatilag megvalósuló alapelvek egybevágóak a Budapesti Munkásegylet és a Munkásképző Egylet alapszabályaiban leszögezett elvekkel, illetve Jókainak és Hornnak az egyletek érdekében mondott beszédeivel, ez ügyben frott cikkeivel.

Berend munkástelepe a munkaadó és munkás érdekegységének elvén alapul, ezt fejezi ki a munkásrészvények bevezetése is. A francia munkásmozgalomban is az osztályellentétek összebékítését propagáló Horn Ede a Munkásképző Egylet megalakításakor mondotta: „A szakadás, mely a munkások és a munkaadók közt támadt, nem oly nagy, mint hiszik és festeni igyekeznek... Az összetartó kapocs a munkaadók és munkások közt lévő érdekegységben rejlik.” Példái között említette ugyanekkor, hogy „... az angol Brix kőszénbányáját részvényekre osztva s munkásainak lehetővé tette, hogy 15% haszonosztalék mellett részvényesek lehessenek. E rendszabálynak fényes eredménye lett...” (Arbeiter-Bildungsverein. Neuer Freier Lloyd 1869. aug. 17.; *Munkásképző egylet*. H aug. 18.; illetve: *Horn és a szocializmus*. H aug. 20.)

Jókai hasonlóképpen vélekedett munkaadó és munkás viszonyáról. A Pesti Népkör alakulásakor mondott beszédében kijelentette, hogy szerinte a munkáskérdést a „kölsönös érdekek méltányos kiegyenltése mellett” kell megoldani. (H 1869. dec. 20. Vezércikk. — Idézi Szabényi i. m.-ben.)

Berend munkástelepének életében rendkívül fontos szerepet játszik a munkás-takarékpénztár és a „kölsönös segély jóltevő eszméje”, valamint a munkások kulturális felemelkedésének elősegítése (JKK 2. k. 256.). A Jókai, Vidacs, majd Horn által támogatott és propagált Budapesti Munkásegylet hármias célkitűzése vetül itt a regénybe. A Budapesti Munkásegylet ugyanis Schulze—Delitsch álszocialista elvei alapján fogyasztási egylet, önszegélyző bank és művelődési kör megalakítását tűzte ki célul. (*Budapesti Munkásegylet*, H 1868. jan. 18. Vegyes.; Törs Kálmán: *Jelentés a budapesti munkásegylet alapító bizottságának eddigi működéséről*. H 1868. febr. 18—19. — Schulze—Delitsch levélben üdvözölte az egylet megalakulását és helyeselte programját. H jan. 26.)

A regényben szerepel Salista őrgróf, aki pápai zuáv volt, nemzetközi kalandor, de — rangja miatt — az arisztokrata társaság kedvence; pénzéért feleségül veszi Angela grófnőt, majd amikor kiderül, hogy a remélt vagyonhoz nem juthat hozzá, elhagyja. Az alak e vonásai távolról egyeznek az 1868-ban nagy port felvert „Ebergényi-pör” hírhedt Chorinsky Gusztáv grófjának jellemvonásaival. A kalandor gróf érdekből elvett feleségét otthagya, de mivel az válni nem akart, kedvesével megmérgeztette. Ő maga, hasonlóan Salistához, az előkelő társaságok kedvelt alakja, „civedant” pápai zuáv. (*Ebergényi Júlia bűnpere*. H 1868. április 28., 29., 30.)

A H 1868. máj. 2-án tárcában foglalkozott az ügy konzekvenciáival: „Az embert elfogja egy szomorú érzés, ha eszébe jut, hogy van arisztokracia (legalább egy része), mely elfogadja az ily gavallért, kinek jellemtelenségeit, elveit, eléggé ismerhetné — már katonai pályájának változásaiból is. Elfogadta, mivel fényes nevet visel.” A továbbiakban Chorinsky gróf jellemét elemezve gúnyosan állapítja meg, hogy a fényes gavallérnak kijár az „ég lovagja” titulus, mivel korábban pápai szolgálatban állt.

És bár Salista nem oka Angela halálának, a jellemek rokonsága mindenesetre feltűnő. Jókai maga is foglalkozott az ügygel, s mivel Ebergényi Júlia, Chorinsky kedvese „alapítványi hölgy” volt, igyekezett az esetet a klerikális körök ellen élezni. Az Ústökösben „Szamielisz püspökkel” íratott levelet, amelyben „János” nevetséges rabulisztikával védi a pápai zuávot és Ebergényi Juliát. (*Szamielisz püspök levele a „Pesti Napló” szerkesztőjéhez*. 1868. máj. 2., 138—139.)

Azokról a forrásokról, amelyek a regény szemléleti-világnézeti alapjának kialakításában szerepet játszottak, összefoglalóan ugyancsak Nagy Miklós és Szabéni Géza már idézett tanulmányai adtak számot. Eszerint a mű eszmei alapzatában középponti helyet foglal el a hegeli filozófia és az utópista szocialisták ideológiája. Szabéni felhívja a figyelmet arra, hogy bár az író sehol sem jelzi, hogy például a saint-simonizmus foglalkozott volna, Delejországot e teória szerint építi fel (az állam gazdasági és kulturális funkciója, a termelés és elosztás tervszerűsége, az anyagi javak elosztása kinek-kinek tehetsége szerint történik, megszűnik embernek ember által való kizsákmányolása és minden előjog). A kapitalizmus egyes vonásainak éles bírálataiban Fourier hatását, Berend „minta-munkástelepe”-ben Owen nézeteinek befolyását feltételezi. Valószínűnek tartja, hogy e nézetek forrása lehetett az említett teoretikusok munkája is, azonkívül a szerző tudomást szerezhetett eme élvekről már az 1848 előtti magyar publicisztikából, esetleg a 60-as évek folyamán ismerkedhetett meg velük, akár Horn Edén keresztül is, aki a párizsi szocialista mozgalmakban is szerepet játszott, majd hazatérve részt vett a magyar munkásmozgalomban s Jókainak szerkesztőtársa lett. Feltételezi továbbá Szabéni, hogy Jókai egyes utópista-szocialista nézeteket Victor Hugo műveiből is megismerhetett.

Szabéni feltevéseit annyiban kiegészíthatjuk és konkretizálhatjuk, hogy az Akadémia folyóirata, a Csengery Antal szerkesztette BpSz első évfolyamainak tanulmányai szinte csokorra kötve kínálhatták Jókainak a regény e gondolati anyagának számos motívumát. Így Kautz Gyula két ismertetés-sorozata (*Nemzetgazdasági eszmék és elméletek története 1859—1860.* 7—10. k.; *A szocializmus és kommunizmus rendszerei 1861—1862.* 13—14. k.), amelyekben Saint-Simon, Fourier, Owen és követőik, valamint Proudhon tanairól számol be, és amelyek együttesen összeadják azokat az alapelveket, amelyekre Jókai Delejországnak társadalmi rendjét építi. (Pl.: A vallást kizsákorító tudomány vezető szerepe, a pénz mellőzése, az állami monopóliumok és a tőzsde szenvedélyes kárhóztatása — elsősorban Proudhon *Manuel du spéculateur à la bourse*-e alapján —, a teljes erkölcsi megújulás gondolata stb. (L. továbbá Túróczi-Trostler J.: *A Saint-Simonizmus magyar visszhangja.* It 1949. 268., utóbb: *Magyar irodalom Világirodalom.* 1961. 2. k.)

Meg kell azonban jegyeznünk, mindezek hatásánál jelentősebbnek látszik azoknak a Szabéni által csak mellékesen említett „államregények”-nek a befolyása, amelyeket Jókai *A jövő század regénye* előszavában említ, s amelyek már irodalmi formájukkal, az eszményi állam lakói

életmódjának, intimebb viszonyainak kiszínezésével stb. észrevehetően közelebb állnak Jókai egész egyéniségéhez. Mindjárt kezdetben erre figyelmeztet Berend előadásában a különös állam és társadalom „lelőhelyének” utazás, mégpedig tengeri utazás révén való megközelítése, mint Delejország valóságos létének frői valószínűsítése, mint ahogyan ez Morus *Utopiájában*, Bacon *Nova Atlantisában*, Campanella *La Citta del Solejában* vagy Fénelon *Télémaquejában* is áll. Szerintünk ugyanezeknek a példáknak a hatása ismerhető fel olyan mozzanatokban, mint pl. Delejország éghajlatának, lakói bőr- és hajszínének, öltözködésének, építkezésének, művészetének vagy szerelmi életének részletezése. Még bizonyos államberendezkedési, közgazdasági természetű elemek mögött sem kell okvetlenül Saint-Simont, Fourier-t keresnünk, mert hiszen a tudósok társadalomirányító tevékenysége Campanella Napállamában is szerepel, a termelés tervszerűsége, a közvetlen árucserre felbukkan Morus Utopiájában, a teljes egyenlőség, illetve a tudás és társadalmi hasznosság szerinti társadalmi rétegződés a Fénelon könyvében említett Baetica (Bétique) államban is megtalálható. (*Les aventures de Télémaque*. Paris 1927. I. k. 320—42.) A technikai fejlettség társadalmi viszonyokat befolyásoló szerepe pedig ugyancsak fontos pl. Campanellánál, akinél a Citta del Sole polgárai a XVI. század viszonyaihoz képest igen fejlett technikával dolgoznak, közlekednek, sőt „felfedezték a repülés tudományát s most várják elkészültét egy távcsőnek, mely láthatóvá teszi a rejtett csillagokat . . .” (Bp. 1959. 87. — Sallay G. ford. — *Fekete gyémántok* JKK I. k. 214., 219—20.) Bacon *Nova Atlantisában* számos meteororjárást, szelet, esőt, havat figyelő torony-obszervatórium működik, természeti erőforrásokat (folyókat, vízeséseket, szeleket) használnak sok-sok gépük meghajtására és ezeket az erőket (pl. a szél változó erősségét) befolyásolni is tudják, nem is szólva csodálatos laboratóriumaikról, ahol mesterséges esőt, szelet, havat, sőt élőlényeket is elő tudnak állítani. (The Harvard Classics, New York 1909. 3 : 182—84., *Fekete gyémántok* JKK. I. k. 215—16. — A kérdésről részletesen l. Nacsády József: *Jókai „Delejország”-áról* c. dolgozatát Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum II. Szeged. 1962. 17., illetve kötetünk *Irodalom* c. fejezetét.)

A regény természettudományos teóriáinak és ismeretanyagának forrásairól először — nyomban a *Fekete gyémántok* első folytatásainak megjelenése után — a Borsszem Jankó c. élcslap írt gúnyosan (1870. jan. 2. 9.) és W. F. A. Zimmermann *Die Urwelt*, E. A. Rossmässler *Der Wald*, valamint H. Burmeister *Geschichte der Schöpfung* c. munkáját említette továbbá azt állítva, hogy Jókai ezeket szőte szerint átvette a regénybe. E népszerűsítő formában megírt könyvek azonban — megállapításunk szerint — semmivel sem adhattak többet Jókainak, mint

amennyit egyéb, hasonló célzatú és hasonló formában megírt könyvek, cikkek stb. nyújthattak, s amelyekhez az író ugyanúgy hozzájuthatott, mint ezekhez. Legfeljebb Zimmermann munkája, *Die Wunder der Urwelt — Der Erdball und seine Naturwunder* c. könyve 12. kiadásának (1860) harmadik kötete — tekinthető lehetséges, komolyabb forrásnak. Ez Berendnek a bolygórendszerünk keletkezésére vonatkozó kísérletéhez igen hasonló kísérletet ír le rendkívül részletesen, képekkel illusztrálva (JKK 1. k. 45. — J. Plateau belga fizikus kísérlete, lásd *Tárgyi és nyelvi magyarázatok* Uo. 45 : 3.)

A Borsszem Jankó gúnyos megjegyzése tehát nem egyéb rosszmájú csipkelődésnél. Az 1869-es választások óta nincs olyan hét, hogy valamiért bele ne kötne a kormánypárti élclap az ellenzéki, a választáson Gorove minisztert megbuktató, rendkívül népszerű képviselő Jókaiába. (A *Fekete gyémántokról* szóló Borsszem Jankó-cikket lásd *Irodalom* c. fejezetünkben.)

A regényre vonatkozó irodalomban először Földvári Aladár i. m.-ben olvashatunk Jókai geológiai-paleontológiai tájékozottságáról. „Jókai geológiai leírásaiban szakszempontról csupán a különböző korokban élt állatok együtt szerepeltetését lehet kifogásolni” — írja s az író tudományos tájékozottságát korszerűnek tartja, de arról nem tesz említést, hogy mely XIX. századi nézetekhez, teóriákhoz, eredményekhez méri Jókai ismeretanyagát

Szebényi Géza figyelmeztet i. m.-ben arra, hogy a Tudománytárban (Jókai kedvenc olvasmánya volt!) „olyan tanulmányok is vannak, melyek Cuvier és Ampère nyomán a föld keletkezését és fejlődését úgy ismertetik, mint azt a *Fekete gyémántokban* Jókai (*Az emberfaj előtti föld* 1835. 76.; *A föld theoriája Ampère szerint* 1834. 182.). — S valóban, az utóbbi cikk (*A Revue universelle* egy 1833-as cikke nyomán írta Schedel Ferenc) a földfejlődés egyes fokozatait a Biblia „hat napjára” megfelelően tárgyalja, mint ahogy Jókai is ezzel kezdi regényét (JKK 1. k. 5.). A későbbiekben is találkozik néhány ponton Jókai fejlődésképe a Tudománytár e cikkének megállapításaival (pl. az állatvilág megjelenése előtti föld légkörének összetétele). A Tudománytárnak a regényt több mint három évtizeddel megelőző cikkei azonban nehezen tekinthetők „korszerűek”-nek, s ha Jókai ezekre hagyatkozott volna, Földvári említett állítása nehezen volna igazolható.

A Jókai-hagyatékek könyvleltárának átvizsgálása révén e vonatkozásban is kiegészíthetjük az eddig számon tartott forrásokat. Jókai természettudományos tájékozódásának minden bizonnyal egyik fontos eszköze volt Alexander von Humboldt munkáinak két gyűjteményes kiadása, amelyek könyvtárában is megvoltak. Egyikük az *Ansichten der Natur, mit wissenschaftlicher Erleuterung* (Stuttgart und Augsburg 1860.),

a másik a négykötetes *Kosmos, Entwurf einer phisischen Weltbeschreibung* (uo. 1847—58.).

Hogy Jókai e művek könyvtárában meglevő példányait forgatta, olvasta, azt egyes részek felvágatlan volta ellenére is valószínűsítik részint azok a lapszéli ceruza-jelzések, amelyek pl. az *Ansichten der Natur* I. részében a 90—91., 102—104. lapokon, a II. részben a 38—39., 43., 68., 77., 80., 82—83., 119., 125—26. lapokon találhatók, részint pedig azok a Humboldtra való hivatkozások, amelyek a *Fekete gyémántok*ban (JKK 2. k. 46 : 21.) és *A jövő század regényében* (2. k. 316., 331.) olvashatók. Ez utóbb említett művének egyik helyén Humboldtra mint „a múlt század legnagyobb természettudósá”-ra hivatkozik (2. k. 284.).

Az *Ansichten der Natur* tanulmányozására vall néhány tárgyi egyezés is. A *Das Hochland von Caxamarca* c. fejezet részletesen beszél Atahualpa inka palotáiról, kincseiről, a spanyol hódítók által történt elfogatásáról és haláláról. Feltehetően ide vezethető vissza a regény *Harmincháromféle asszony* című fejezetének egy képe, „A napkirályné”, amely Atahualpának, „az utolsó inkának nője”-t ábrázolja Évila alakításában (JKK 2. k. 9., 13.). A Humboldt-kötet e fejezetében számos lapon találunk ceruzajelzéseket (256—57., 267—68., 274., 276.). E Humboldt-mű másik fejezete, *Das nächtliche Thierleben im Urwalde*, a dél-amerikai őserdő éjszakai életéről számol be, színesen megjelenítve a holdfényes rengetegben felhangzó zajokat, állathangokat, a folyó ivőhelyeihez tartó különféle egzotikus állatokat, a fekete párdúc éjszakai vadászatát stb. (1. k. 227—241.) E fejezet ösztönzőleg hathatott Jókaira, amikor az ember előtti őserdő egy mozgalmas éjszakáját írta meg regényének első fejezetében.

Valószínűleg a *Kosmos* 3. kötetében olvasottakat használta fel Jókai a *Fekete gyémántok*ban, amikor csillagászati kérdéseket taglал (*A jövő század regényében* is Humboldt csillagászati megállapításaira hivatkozik elsősorban!), továbbá a 4. kötetben olvasottakat, amikor a föld tulajdonságait elemzi (alkotórészei, belső hő, földmágnesség, a sarki fény stb.). Ugyanebben a kötetben található — ceruzával megjelölve — néhány sor a sarki „mágneshegy”-ről (55—56., vö.: *Fekete gyémántok* JKK 1. k. 210—11.). A *Kosmos*ban írja Humboldt, hogy a Mars 1846-ban a megfigyelők szeme láttára választotta ketté a Biela-üstököst. (3. k. 558—59., vö.: *Fekete gyémántok* JKK 1. k. 49 : 17—18.)

Ugyancsak megtalálható Jókai könyvtárában Lorenz Oken (1779—1851) német egyetemi tanár, természetfilozófus 14 kötetes munkája, az *Allgemeine Naturgeschichte für alle Stände* (Stuttgart 1839—43.). E bőséges képanyagú „atlasz”-szal kiegészített sorozatnak első kötete (*Mineralogie und Geognosie*) részletesen népszerű leírást közöl a szén keletkezéséről (*Bildung des Steinkohlengebirges und der Stein-*

kohlen), aprólékosan leírja a munkásokat fenyegető bányagázok természetét, elnevezését („böse oder erstickende Wetter, schlagende Wetter”), az általuk okozott veszélyt, az esetleges robbanás következményeit. („Die Bergleute werden verbrannt, zerschmettert, die Baue zerstört, indem sie in Folge der ausserordentlichen Erschütterung einstürzen, und oft leiden noch die Gebäude über Tage, die über dem Schacht stehen, in dessen Nähe sich die Explosion ereignet hat.” — 740—43., 751. A bányászok megégnek, összezúzódnak, az építmények elpusztulnak azért, hogy a rendkívüli rázkódás miatt összeomlanak, és gyakran megsérülnek még azok a napvilágon levő épületek is, amelyek a fölött az akna fölött állnak, ahol a robbanás történt. Vö.: Fekete gyémántok JKK 1. k. 35., 2. k. 126—27.)

Ugyanitt ír arról a jelenségről is, hogy a kifejtett, felhalmozott szén „füledécek” keletkező gázok a szabad levegővel érintkezve gyúlékonyná és robbanékonnyá válnak (vö.: *Fekete gyémántok* JKK 2. k. 141.). Viszonylag hosszasan magyaráz az akkoriban már 120 esztendeje égő duttweilerli hegyről is. (Vö.: *Fekete gyémántok* Uo. 202.)

Mivel ez ideig adatszerűen nem igazolható, hogy Jókai honnét (esetleg Zsigmondytól) szerezte a bányászatra vonatkozó szakismereteit, helytállónak véljük annak a megállapítását, hogy valószínűleg e könyvtárában meglevő kötet anyagából merített.

Adatbőségében és részletes leírásaiban magára vonja az olvasó figyelmét Berend előadásának felfedezéstörténeti része. Gál János *Jókai élete és írói jelleme* (Berlin 1925.) c. tanulmánya a Tour du Monde folyóirathoz utasítja az érdeklődőket, mondván: „... hosszú éveken át volt buzgó olvasója. Ez a folyóirat sok mindent pótol; mert Jókai általában sokkal kevesebbet olvasott, mint amennyit általában különféle nyilatkozataiból ki lehet következtetni” (230.) — Valóban, a folyóirat Jókai könyvtárában is meglevő 1868-as évfolyamában *Voyage à la mer libre du pôle arctique* címmel olvasható cikk az „éjszarki szabad tenger”-ről (113—60. Kiss Laura: *Jókai tudományos fantasztikumai* c. tanári szakdolgozata nyomán. Bp. ELTE Bölcsészeti Kar. 1961. 17.), illetve néhány, a regénnyel kapcsolatba hozható más cikk is: *Sir John Franclin et ses compagnons*. 1860. I. 18.; *La mer polaire* uo. 257.; *La Creusot et les mines de Saone-Et-Loire*. 1867. I. 161. Azonban az íróat jobban izgatta az Északi-sark felfedezése annál, hogy a népszerű folyóirat cikkei kielégíthették volna kíváncsiságát.

Könyvtárában megtalálható *Das Buch der Reisen und Entdeckungen* című előfizetési kiadványsorozat néhány kötete (*Illustrierte Bibliothek der Länder- und Völkerkunde zur Erweiterung der Kenntnisse der Fremde*). E sorozatnak első része (*Amerika I—II.*) foglalkozik az amerikai tengerészek északi-sarki expedícióinak történetével. Az *Amerika I.* alcíme:

Kane, der Nordpol-Fahrer. Az Elisha Kent Kane tollából származó kötetből valók azok az adatok és leírásrészletek, amelyeket Jókai előbb egyik zsebkönyvébe (OSzK Oct. Hung. 699/10., 6. l. számozatlan hátoldala, illetve 7. l.) jegyzett fel a regény második vázlatához tartozó anyagba, majd feldolgozott regényében (JKK I. k. 205–06— illetve a vonatkozó *Tárgyi és nyelvi magyarázatok*). Szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy Jókainak az az állítása, mely szerint Kane saját szemével látta az Északi-sark „szabad tenger”-ét, félreértés. Kane ugyanis felfedezőútján megbetegedett, s csupán expedíciójának egy kisebb csoportja érte el azt a bizonyos be nem fagyott tengeröblöt, amelyet a legendás sarki tengernek vélt. Az „éjsarki szabad tenger” létének feltételezése egyébként is félreértéseken alapult. Ugyanis Giles (Gillis) holland tengerész 1707-ben a Spitzbergáktól északkeletre az északi szélesség 81,5° alatt szabad tengerben felbukkanó szigetet látott. Híradásaiból született meg a sarki meleg tenger és benne a termékenynek vélt sziget legendája, amely több mint száz éven át izgalomban tartotta a felfedezőket. (A „Giles-föld”-et egycsek a Hvita Önn nevű szigettel azonosítják.)

Jókai akár tudott a feltevés kétes megalapozottságáról, akár nem — teljes írói-művészi joggal használta fel regényében, hiszen 1869-ben a német északi-sarki expedíció többek között még azzal a szándékkal indult el, hogy tisztázza e problémát.

(Irodalmi párhuzamként említjük meg e vonatkozásban Jules Verne *Voyages et aventures du capitaine Hatteras* 1866-ban megjelent, ismert regényét (A legújabb magyar kiadás címe: Hatteras kapitány. 1960), amelyben ugyancsak úgy szerepel az északi sarkvidék, mint amelyen élőlényekben gazdag, szabad tenger által körülfogott sziget van: 21—22. fejezet.)

A szabad tenger által körülvelt északi-sarki boldog szigetország képe egyébként számos, az északi népek körében még a múlt században fellelhető mondában is szerepelt. A VU-ban Sámi Lajos — a *Fekete gyémántok* kérdéses fejezetére is hivatkozva — közöl egy észak-orsz népmondát, amely szerint Szent János, Krisztus kedves tanítványa nem halt meg, hanem hűveivel Oroszországba ment. Északon hajóra szállt üldözői elől, s mögötte jéggő fagyott a tenger. Nem tudták követni. Most a jégen túl, egy szép szigeten él tanítványaival a „szeressétek egymást” elve alapján, amelyet a világ nem akart megérteni. Néha eljön a jégen át egy-egy tanítványa, hogy a szeretet evangéliumát hirdesse, de a gyűlölet és irigység halálukat okozza. Utoljára maga János jön majd, s akkor a fagyos Oroszország földje felenged, zöldülni, virulni kezd, s az isten kertjévé lesz, amelyben az emberek is jobbak lesznek. (1871. dec. 21. 655—66.)

Az említett kiadványsorozat *Amerika* részének 2. kötete, *Die*

Franklin-Expeditionen und ihr Ausgang (Leipzig 1867.) szolgáltatta a további adatokat Jókainak a regény szövegében forgó fejezetéhez. A Franklin-expedíció történetére, felkutatását célzó kísérletekre vonatkozó adatok természetszerű azonossága mellett nyomósabb bizonyítékunk e kötet 153. lapjának egy bekezdése, amelynek fordítása szinte szó szerint megegyezik a *Fekete gyémántok* egy kitételével: „Eins der Fahrzeuge [ti. a Belcher kapitány által elhagyott, jégbe fagyott hajók egyike], die „Resolute“, trat im nächsten Jahre ohne Kapitän, Steuermann und Matrosen die Heimkehr durch die Barrowstrasse an.” (Vö.: *Fekete gyémántok* JKK I. k. 203.)

Mindezek azonban csupán adalékok, mozaikdarabok a regény egy-egy fejezetéhez, vagy éppen csak néhány utalásához. A művet mintegy keretbefogó koncepció — mint Nagy Miklós megállapítja a regény 1952-es kiadásának bevezetőjében — a korabeli geológia és paleontológia legújabb eredményein alapszik (35–36.). Az 1850-es, 1860-as években indított a tudomány Darwin nyomán erőteljes támadást a teremtésmélelet ellen, illetve a Cuvier nevéhez fűződő „ismételt teremtés” nézete ellen, mely utóbbi a bibliát igyekezett összeegyeztetni a cáfolhatatlan tudományos eredményekkel. E támadás első hulláma azt az elméletet tette népszerűvé, amelyet Jókai is vall a regényben — groteszkül igazat adva műve első sorában a Pentateuchnak is —, hogy a világ ugyan teremtés útján keletkezett, hanem a teremtés egyszeri volt s korántsem végleges. A Teremtő többé nem avatkozott be a világ-mindenség fejlődésébe, és az a maga törvényei szerint alakult, fejlődött tovább, s a fejlődés bizonyos fokán megjelenő ember mintegy átvéve a Teremtő szerepét, továbbteremti önmagát és a földet.

Ennek a hamar népszerűvé váló teóriának egyik lelkes apostola volt *Karl Vogt* (1817–1895) német természettudós, aki műveivel és felolvasó körutáival jelentős hatást gyakorolt a tudományos és tudomány iránt érdeklődő közvéleményre. Marx és Engels szenvedélyesen bírálták Vogt tudományos és politikai tevékenységét. „Vulgáris vándorprédikátori materializmus”-nak jellemezték rendszerét, politikai szerepléséről pedig kimutatták, hogy a bonapartizmus malmára hajtja a vizet, sőt, III. Napóleon fizetett ügynöke. (Pl.: Engels: *Antidühhing* Bp. 1948. 314., Marx–Engels *Válogatott művek* 2. k. 462.; stb.) Angliai emigrációjában (az 1848-as német forradalmi mozgalmakban részt vett!) írta és névtelenül adta ki első jelentősebb művét a *Vestiges of the natural history of creation*-t (A teremtés természetrajzának nyomai — gyenge magyar fordítása Somody Sándor tollából 1858-ban jelent meg Pápán, a BpSz ismertette ugyanez évi 3. k. 501.). Amikor 1851-ben Bernbe költözött, mint saját művének fordítója, németül is közreadta e könyvet *Natürliche Geschichte der Schöpfung des Weltalls der Erde und der auf ihre befindlichen*

Organismen, begründet auf die durch die Wissenschaft errungenen Thatsache (Braunschweig — A világmindenség, a föld és a rajta található szervezetek teremtésének a tudomány által felderített tényeken alapuló természetrajza.).

E kiadás bevezetőjében — harmadik személyben szólva önmagáról — írja, hogy a szerző célja bebizonyítani: bár a föld megteremtett, azonban annak fejlődése az istenség minden további beavatkozása nélkül ment végbe. Vogt felfogását jellemzően világítja meg a német orvosok és természettudósok innsbrucki értekezletén 1869. szept. 20-án mondott beszéde, amelyben hangsúlyozza: „az őstörténet nyomozásában a végső következtetést képezi, hogy az embernek hatalmában van saját kifejlődése, hogy tényleg saját munkája által fejlődik s éri el tökélyesbülésének végső czélpontját.” (*Az újabb vizsgálatok eredményei az őstörténelem körében.* Természettudományi Közlöny 1869. 364., Századunk 1869. szept. 26.) Vogt nézeteihez hasonló világ- és emberszemléletet árul el Jean Baptiste André Dumas (1800 — 1884) francia akadémikusnak, a híres vegyésznek az Association Polytechnique 1865-i díjkiosztási ünnepélyén mondott beszéde, amelyből a Természettudományi Közlöny többek között az alábbiakat idézi: „Ma már az emberiség megszerze a jogot így szólani: . . . Játszom a természet erőivel; átváltoztatom a fényt hővé, a hőt fénnyé, a villanyosságot delezességgé, a delezességet villanyossággá s a hatásképeségek mind ezen formáit mechanikai erővé; egyik chemiai vegyületet átalakítom másikká és viszont . . . A föld minden erőt és minden adományát szolgálímmá teszem . . . használok leszármaztatott erőket . . .” (1869. 76. — Vö.: Delejországi rendkívüli technikai fejlettsége, illetve Berend apoteózisa a *Fekete gyémántokban!*)

S hogy Jókai a magyar tudományos körökben is teret hódító nézeteken túl jól ismerte elsősorban Vogt említett művét, bizonyítják regényének az ősvilági életre vonatkozó leírásai és Vogt könyve egyes helyeinek feltűnő hasonlóságai.

Vogt írja, hogy a földkéreg sziklaalapja („die Felsengrundlage der Erdkruste”) a gránit, amelyet a tűz hozott létre. Efölött találjuk a különböző korú és jellegű úgynevezett üledékes kőzeteket („Sediment [Wasserniederschlag]-Gesteinen”), amelyek homokból, agyagból és a tengerfenék másféle anyagaiból alakultak. (25.) Majd kifejti, hogy ezek a rétegek elmesélik a föld egész történetét időrendben, mert a különböző korszakokban élt szerves lények maradványai megtalálhatók bennük. (27.) Az első lapjait ennek a kő-könyvnek a tűz megrongálta („Die ersten Blätter des Steinbuch sind durch Feuer beschädigt worden . . .” — 28.)

Jókai is így ír a földkéreg kialakulásáról: „A legelső lapja e könyvnek a gránit és porfir-réteg . . . Egyik lapot alkotta a tűz, másikat a

tenger, az özönvíz . . . A földüllepedések egyes lapjai aztán kezdenek homályos regéket beszélni elmúlt évezredekről. Az eltemetett idők állat- és növényvilága ott fekszik kővé vált maradványaiban az örök lapokon . . .” (JKK. I. k. 6.)

Később a karbonkor növényvilágáról írja Vogt, hogy az többnyire virágtalan volt, egyhangú, hűjával a virágdíszes rétszőnyegnek („ohne blumengeschmückten Rasenteppich”), nem volt madár, amely e növények árnyékában énekelt volna. (59.)

Jókai ugyanerről: „Az előre ment korszak növényóriásai közül még hiányzottak — a virágok, a rétek tarka színű ékessége . . . madár sem volt, a lég még üresen állt.” (JKK I. k. 8.)

Vogt a továbbiakban részletesen ismerteti az egyes geológiai korszakokat, növény- és állatvilágukat, s könyve — a korszakhoz viszonyítva — gazdagon illusztrált a kővült növényeknek, az őssálatok csontvázainak képeivel, amelyek módot nyújtanak részletes leírásukra is. A regény koncepciójába illik Vogtnak a hajdan volt, kőszénné vált növényvilágra vonatkozó megjegyzése is, amely szerint ez szolgáltatta azokat az ásványi tömegeket (ti. a kőszén), amelyek később az emberi nemnek legnagyobb szolgálatot tették, a civilizáció előrehaladását biztosították. (59.)

Jókainak Vogt és az általa képviselt nézetek iránti rokonszenve abból is kitűnik, hogy amikor Vogt 1869. dec.-ében — tehát a *Fekete gyémántok* végső megformálása idején — Pesten is előadásorozatot tartott (*Az ember őstörténelméről*, folytatásosan ismerteti a Természet-tudományi Közlöny 1870-i évfolyama), a H lelkendező recenziókat közölt az előadásokról. És bár a lapok csak a német tudós tiszteletére rendezett bankett résztvevői között említik név szerint Jókait, bizonyára meghallgatott néhány előadást is. (H 1869. dec. 11., 15., 16. stb., Neuer Freier Lloyd dec. 21. Morgenblatt.) Vogt pesti előadásai az *Ősapánk* c. fejezethez szolgáltatottak közvetlenül anyagot, így az ősemlék testalkatának részletes leírását, táplálékszerzési módjait, többek között azt, hogy minden valószínűség szerint emberevő is volt.

A közvélemény nagyfokú elmaradottsága, tájékozatlansága miatt nem tartozott a legnépszerűbb dolgok közé Vogt nézeteivel egyet-érteni. A hazai konzervatív, katolikus sajtó „majomhecc”-et kezdett s hevesen tiltakozott Vogt nézeteinek terjesztése ellen. A Tanodai Lapok írta: „Több helyről erélyes megrovás küldetett hozzánk a ‚Természet-tudományi Közlöny’ azon szánandó servilismusa ellen, mely szerint az éppen oly kritikátlansággal hódol a Vogt Károly-féle otrombaságoknak, melyeket a komoly tudomány százszor megczáfol, de melyekre a pozitív vallások divatos ellenségei esküldözni [!] szeretnek.” (1870. jan. 13. 16. — Lásd továbbá: Borsszem Jankó 1869. dec. 12., 19., 26. stb.)

Későbbi írásaiban maga Jókai is eltávolodott némileg a *Fekete gyémántok*ban vallott „teremtéselméletől” s a „tudományos” magyarázatot („Philosophia”) éppúgy elutasítva, mint a vallásos teremtéselvet („Religio”), azt állítja, hogy megnyugtató megoldást e kérdésben csak a költészet nyújthat. (*Világteremtés, Túl a láthatáron* kötet 194. — Utal erre Hankiss János: *Európa és a magyar irodalom* c. munkájának — Bp. 1939. — 498. lapján.)

A könyvtárában meglevő művek, Vogt előadásai, könyvei mellett természetesen a közkezen forgó, népszerű munkák is nyújthattak tájékozódást Jókainak a geológia, paleontológia újabb eredményeiről. Egyik-másikban felvillannak olyan képek, amelyek feltehetően nem véletlenül egyeznek a *Fekete gyémántok*ban találhatókcal. Csak példaképpen említtjük Oswald Heer *Die Urwelt der Schweiz* c. könyvét, amelyben a szerző az equisetumról — hogy szemléletessé tegye leírását — azt állítja, hogy óriási macskafarkra emlékeztet (49.). Jókai ugyanezt egy másik karbonkori ősnövényről, a lepidodendronról mondja (JKK I. k. 9.). Hasonlóan meglepő egyezéseket találunk a regény földtörténeti fejezeteinek egyes képei és a francia Guillaume-Louis Figuier népszerű munkái nyomán készült hazai füzetes kiadvány, *A föld őstörténelme* között (írta Dr. Corzan-Avendano Gábor, megjelent 1868-ban). Utóbbiban olvashatjuk pl., hogy a paleotherium tápláléka a trapa (102.), s ez Jókainál is megtalálható (JKK I. k. 13.). Hasonló egyezésük az is, hogy a hylobates a malájoknak időjelzőül szolgál (Corzan-Avendano: 120., Jókai: JKK. I. k. 12.).

A korabeli magyar szakirodalomból és folyóiratokból is sokat meríthetett az író a regény természettudományos ismeretanyagához. Így például Hollósy Justinián 1864-ben megjelent *Népszerű csillagászat*-ból, amelyet az Akadémia is jutalmazott. E kis kötet részletesen szól a nevezetesebb meteorokról (299—301.), amelyeket Jókai műve I. k. 22. lapján és Berend feljegyzéseiben szerepeltet (JKK I. k. 47—48.). Szolgáltathattak Jókainak anyagot a *Természet és a Természettudományi Közlöny* egyes cikkei is. 1869-ben több kisebb tanulmány foglalkozott például az év során két alkalommal Magyarországon is észlelhető sarki fénnnyel, az „aurora borealis”-szal. (Természet máj. 15., Természettudományi Közlöny 278. stb.) A Természettudományi Közlöny írt a föld széntelepeinek lehetséges kimerüléséről is. (1869. 389—90.) Más lapok is közöltek hasonló, a regény anyagához adalékul szolgáló írásokat. Kane tapasztalatait a sarki hidegnek az élelmiszerekre gyakorolt hatásáról már 1856-ban közölte a *Család Könyve* (30—32.). Az „észarki szabad tenger” elméletéről pl. a Hazánk s a Külföldben írt Molnár Antal *A sark tengerek hőmérséke* címűmel (1866. máj. 6.). A VU többször írt a bányászletről, bányászatról (1862. 579., 1864. 506., 1867. 611., 1868. 234. stb.).

A lehetséges források felhasználásának további valószínűsítése — amennyiben egyáltalán lehetséges volna — meddő munkának ígérkezik, ugyanis a korabeli tudományos és népszerű művek szinte követhetetlenül egymástól vesznek át egy-egy találonak vélt irodalmias fordulatot, tetszetős, közhellyé vált megfogalmazást stb., s Jókai többnyire ezeket használta fel. Ezenkívül megnehezítené a munkát az írónak félreismerhetetlen „szénpontú” szemlélete, ezért sokszor nincs tekintettel a tudományos tényekre, amelyek korában már ismertek voltak. (Így — amint Földvári is megállapítja — olyan őszállatokat, növényeket szerepeltet együtt, amelyeket sokszor több százmillió év választott el egymástól.) A „szénpontúság” oka minden bizonnyal a gyorsan kibontakozó és számtalan új eredményt produkáló tudományos felmérés, amely az akkori Magyarország szentelepeire irányult s magyar és külföldi tudósok együttműködésével folyt. (Kovács Gyula, F. Unger, O. Heer stb. munkássága.) Jókai tudatosan zárja ezzel a kérdéscsoporttal fejtegetéseinek egyik szakaszát: „S hol volt ez a csodaszép táj? Itt, ahol állunk. Talán a Zsil völgyében? Talán az oravicai mederben? Talán a pécsi hegycsoportban? Talán a nógrádi bércmedencében? Százötven lányira a most zöldülő pázsit alatt!” (JKK I. k. 12.) — Jellemző viszont, hogy a Jókai által említett szénmedencék kora között százmillió éves eltérések is vannak.

A regény őstörténeti fejezetei újszerűségükkel, megragadó leírásaikkal minden kritikusnak a figyelmét magukra vonták. S valóban, az irodalomban csak egyetlen előzményükről tudunk: Jules Verne 1864-ben megjelent regényének, az *Utazás a föld középpontja felé*nek egyes részletei foglalkoznak ilyen tárggyal. (Magyarul VU 1875. folytatásokban.)

*

Megemlíjtük — mint Jókai forráshasználatának jellemző vonását —, hogy az író az anyaggal szemben szuverénül foglalt állást és mint látható, sem a vasútpanamák ügyében, sem Danielik, sem Hantken, Zsigmondy, Vidacs vagy akár Chorinski személyét illetően sem tapadt gépiesen forrásaihoz. Jó példa erre Danielik és Sámuel apát alakjának összevetése, amelyből kiderül, hogy a regénybeli pap erősebb jellem és negatívabb vonásai ellenére is súlyosabb egyéniség Danieliknál (vö.: Nagy Miklós *Bevezetése* a regény 1952. kiad.-hoz, 33.). Hasonló eljárásmódot találunk a Chorinsky-Salista párhuzam esetében is.

Ugyancsak itt hívjuk fel a figyelmet arra, hogy a *Fekete gyémántok* tárgyi-gondolati anyagának jelentős része — mint a Jókai-életműben továbbélő motívum — *A jövő század regényében* (1872) és az *Egy ember, aki mindent tudban* (1874) bukkan fel legerőteljesebben. Az előbbi

általában továbbfejlesztése, az utóbbi szemléletmódot groteszk „ellen-regénye” a *Fekete gyémántoknak*. Tatrangi Dávid Berend Iván alakjának hiperbolája, Ottó gróf viszont berendi feladatokat vállaló, de azokat hűbelebalázs módján végrehajtani képtelen, nevetséges ellentétpárja a *Fekete gyémántok főhősének*.

A regénybe sűrített természettudományos ismeretanyag jelentős része is gyakran felbukkan a későbbi Jókai-művekben, elsősorban az *Egész az északi pólusig!*-ban (1876) és az *Atlantiszban* (1876), illetve *A három márványfejten* (1887).

Jókai a regényből feltűnően sok szakaszt vett át szó szerint a *Negyven év visszhangja* (1884) c. kötetébe, elsősorban a természetre vonatkozó elmélkedések, megállapítások közül (l.: *A szent természet c. fejezet*). Az átvételeket a *Tárgyi és nyelvi magyarázatok*ban tartjuk számon.

★

Itt mondunk köszönetet Dr. Simoncsics Pálnak, a József Attila Tudományegyetem adjunktusának, aki segítségünkre volt a felmerült paleobotanikai és paleozoológiai kérdések megoldásában.

IRODALOM

A REGÉNY FOGADTATÁSA

A *Fekete gyémántok* fogadtatását nemcsak a regény szokatlan tárgya, hanem Jókainak az 1869-es képviselőválasztáson aratott nagy sikere (a terézvárosi választókerületben legyőzte kormánypárti ellenjelöltjét, Gorove István minisztert), a politikai életben megnövekedett népszerűsége is befolyásolta. Jókai személye, politikai megnyilatkozásai és természetesen szépirodalmi művei is hosszú hónapokon keresztül állandó céltáblái voltak a kormánypárti újságoknak, elsősorban a *Borsszem Jankó* c. élc lapnak.

A regény első fejezeteinek folytatásos megjelenése nyomban kiváltotta az ilyen jellegű reagálást is. Az FL már 1869. dec. 30-án foglalkozik a regénnyel, amikor még csak két folytatása jelent meg: „Jókai Mór már megkezdé *Fekete gyémántok* című regénye közlését a 'Hon' tárcájában. Az első rész címe: 'Mielőtt ember lett volna a földön.' Földtani regény lesz ez, melyhez a jeles író már egy év óta beható geológiai tanulmányokat tett. Oly erőgazdag képzelemnek, minő az övé, roppant tér nyílik itt a lecsodálatosabb leírásokra. Mindjárt az első szakasz is ily érdekes (s most, hogy Vogt annyit beszélt előttünk az ősvilágról, egészen időszerű) leíráson kezdődik.” (Fővárosi hírek 1207.)

A *Borsszem Jankó* 1870. jan. 2-án *Tripartitum Romanticum* címmel a Reform, a PN és a H tárcáit gúnyolja. (9.) Itt találjuk a *Fekete gyémántok* alábbi paródiáját *A kék gyémántok* címmel. (Ugyanis a PN-ben ugyanekkor Degré Alajos *Kék vér* c. regénye jön folytatásokban, s a két cím jelzőjét a paródia szerzője felcserélte: *Fekete vér, A kék gyémántok* — feltehetően Degré félreismerhetetlen Jókai-utánzásaira célozva.)

A k é k g y é m á n t o k
őstörténelmi regény 6 kötetben, írta Jókai Mór
Első kötet
Első rész
Első fejezet
I.

a) *Mielőtt ember lett volna a földön.*

Mindenekelőtt menjen az olvasó a könyvárushoz. Vegye meg Burmeister „Geschichte der Schöpfung”-ját, Roszmászler [!] „Der Wald”-ját és Zimmermann „Die Urwelt”-jét; Humboldt „Anschauungen der Natur”- című munkáját is megszerezheti.

E könyveket vigye haza.

Azután rakjon a kályhában nagy tüzet. Roppant nagyot és roppant meleget.

És égesse el mindezen könyveket.

Mert szüksége nem lesz többé reájok, mi után a „Kék gyémántok” hat kötetében azokat szóról szóra leírtam.

Tehát az ősrendeteg vadonvad vadonjának mélyes-mélyében vagyunk, 479,891 évvel és 6 hóval születésünk előtt.

Az olvasó és én. Mi vagyunk az egyetlen emberek.

Több ember még nincs megteremtve.

Körülöttünk mastodonok és mammothok legelésznek. Lábaink közt ügyes iguanodonok csusszannak át. Harmincz láb hosszúságu pterodactylusok röpködnek legyek és pillangók helyett az equisetumok és pálmák húsz akónyi virágkelyhei körül; röpkednek, röpkednek, míg elé nem ugrik hirteleniben az óriási őskutya és be nem kapja ezen ősegyeket.

Mily világ?!!?

Ejnye, ejnye, ki hitte volna!

Itt minden kor, minden égalj, minden faj, minden nem még össze van keverve; együtt éli izmos, vaskos életét egy és ugyanazon egyénben.

Ez az őskori tiszta personális unió!!!!

Nézd a pálmát! A zsurló gyökereivel nő ki az izzadó talajból, egy lányira a föld fölött már pálma, mely két röffel fölebb fenyődobozokkal övezett almafává lesz, hogy ne almákat, hanem körtéket teremjen s aztán hirtelen a páfránfa ölnyi vastagságu sudár, pikkelyes hagymájába menjen át, melyből egyetlen üres szár lövell ég felé, a 250 láb magas Calamit, tetején szőlő-gerezdes magbuzogánnyal.

De im, mi kusz föl e csodás árboczfán?

Szőlővenyigének tartanád, pedig kigyó. Kolibritollak ragyognak testé [!], pikkelyek helyett, pikkelyeit pedig egy nész [!] csuka-család képében hordja magáneg [!] az ausztráliai fiahordó zacskójában, melal [!] hasán visel, vízzel megtöltve — valóságos eleven aquarium! S a kigyó folyvást csuszik fölfelé, majomkezekkel kapaszkodva, lólábakon ágaszkodva, fölfelé . . . fölfelé, mindig fölfelé! . . .

Egy kigyókolibricsukafiahordómajomló, mely fölmászik egy 300 láb magas zsurlópálmafenyő almakörtefasáfrán hagymacalamit-szőlővenyige legtetejébe.

S mit gondoltok, hogy ott azon a ponton, hol a természet e
hagymázos álmait álmodá, mi van most?

Mi ám?

Ott ma a *Terézváros áll!*

(De még ezt ugy sem folytatjuk.)

Ugyancsak a Borsszem Jankó 1870. jan. 30-án a nyomdászstrájk
alkalmából a lapok megkurtulásán tréfálva a Neuer Freier Lloyd
tárcarovatát is gúnyolja. Itt a *Fekete gyémántok* német fordítását közli a
lap, így a Borsszem Jankó ismét tollára veszi a regényt s szándékosan
hibás pesti zsargon-németséggel parodizálja, melynek során az író is
Moses v. Jokkáj néven emlegeti.

A regényfolytatás megrövidülésének kigúnyolása ugyanitt:

„Fekete gyémántok.

Regény.

Irta Jókai Mór.

I. kötet.

III. szakasz.

IV. osztály.

V. fejezet.

(folytatás)

A szénnégett [!] krumpli.

Szegény!

Három krumplija volt csak.

Megsütötte.

Megégték.

Könnyei ráperegtek.

Fehér gyöngy a fekete gyémántra . . .

(Folyt. köv.)”

Az élclap közzöködése ízetlenné váló személyeskedés formájában
még a május 1-i számban is folytatódik:

„Fekete gyémánt.

(Foglaltatik a „Hon” april 28-iki tárczájában, a 22-ik gyöngyosorban
elülről.)

Az *Árpád** gyerek lángész volt! Hanem mint minden gyereknek,
megvolt az a gonoszsága, *hogy amire az Isten talentumot adott neki,*
azt nem művelte olyan kedvvel, mint a hiábavalóskodást.

Ha nem tudnám, hogy a ‚Fekete gyémántok’ regény — hajlandó
volnék ‚Őszinte vallomásoknak’ tekinteni.

* Olv. Móricz.

B. J.”

A kötetkiadás megjelenése után az FL a Jókai-művek ismert
fordítójának, Dux Adolfnak a véleményét tolmácsolja: „. . . ez az első

magyar regény, melynek hőse egy iparos, ki bányászattal s vegytani buvárlatokkal foglalkozik. Ez — ugymond — kezdemény nálunk is arra, hogy a regényirodalomban a költött élet súlypontja szintén oda essék, hová a valódi életé: a tevékeny polgári osztályra. Megemlíti egyszersmind, hogy ez ötkötetes mű tervszerűleg művészi kompozícióval van alkotva. A regény címe egyik női alak (Evila) szemeire vonatkozik.” (1870. aug. 23.) — Egy későbbi híradásában a mű megemléstét a következő mondattal kíséri: „Egyike ez a genialis regényköltő legérdekesebb műveinek.” (Uo. aug. 28.)

Szombati Lászlónak a Tanuló Ifjúság Lapja mellékleteként megjelenő tanulmánya (*A magyar regényirodalom vázlatos története*) a *Fekete gyémántokat* hozza fel példának arra, hogy Jókai mekkora népszerűségnek örvend a német olvasóközönség körében: műveit nyomban átveszik a német napilapok is. Szombati szerint a regény egyébként „Jókai regényírói képességét ismét a legragyogóbb színeiben tünteti ki.” (1870. aug. 31. 11.)

A regény iránti érdeklődés a kötetkiadás megjelenése után hamar elült, amiben része lehetett annak is, hogy — mint a Debrecen már idézett recenziója hangsúlyozza (vö.: *Keletkezése, forrásai*) — a regény szereplőinek egyikében-másikában a beavatottabbak a hetvenes évek elején még élő közéleti személyiségeket ismertek fel s kényesnek tartották a regénnyel való foglalkozást.

A NÉMET KIADÁS VISSZHANGJA

A német nyelvű kötetkiadást szokatlanul nagy és komoly visszhang fogadta a porosz sajtóban, ami mögött a német egység kérdése körül nemrég kiéleződött porosz—osztrák ellenszenvet és az 1870-es porosz—francia háború hangulatát is felismerhetjük. (A regény — mint köztudomású — sem Bécsről, sem Párizsról nem nyújt hízelgő képet és élesen bírálja az osztrák és francia pénzarisztokrácia világát is.) — A Jókaihoz közelebb álló pesti lapok ezeket a porosz—német kritikákat tolmácsolták.

A *Magazin für die Literatur des Auslandes* alig egy hónappal a kötet megjelenése után, 1871 ápr.-ában kritikát közölt a *Fekete gyémántokról*, amelyet az FL, majd az Ig is közzétett magyarul:

„A német olvasók figyelme több ízben volt már a kiválóbb magyar költők, köztük Jókai Mór felé irányozva. Legújabbban is a német olvasó-világ e termékeny magyar írónak egy oly regényét ismerheti meg jó német fordításban (kiadta az ‚Athenaeum‘ Pesten), mely művészeti és műveltség-történeti tekintetben egyaránt megérdemli a nemesb irányú regényirodalom barátainak figyelmét.

Jókai, követve a kor irányát, mely szerint a munkát dicsőíti és a szédelgést ostorozza, a nemzetgazdasági élet pozitív és negatív oldalait választá tárgyul s e nemes irány, mely már a koncepcióban nyilvánul, az egész munkában a nélkül nyer kifejezést, hogy a képzelem és kedély amaz igényei, melyeket egy regénytől minden körülmény közt megkövetelhetünk, csak némi csorbultat is szenvednének. Költőileg keresztülvitt pozitív és negatív jellemek s érdekesítő cselekmény nem kis mértékben tartják ébren az olvasó érdekeltségét, annyival inkább, mert az egyenlőtlen elemek bámulatos módon s a legbensőbb kapcsolatban egyesülnek. A főalakok szenvedései és diadala, a becsületes iparos hősi küzdelme a vakmerő s semmi eszköztől vissza nem ijedő szédelgővel, a politikai cselekvés, melyet a Schmerling-kormány e regény meséjének idejében Magyarországon megkísérelt, s az egyidejű ultramontán törekvések, melyeknek szálai Rómából és Párisból Bécsig és Pestig nyúltak, a legszerencsésebben vannak összeszőve. S e mellett ama szédelgő luxus veszélyes közelsége és a gyanús csábok dacára is, melyeket e modern tárgy nyújt, a frivolitás gondosan ki van kerülve, a mit különben meg sem jegyeznénk, ha arra a szerzőnek egy különösen érdekes nőalakja némileg ki nem hívna, ez egy szép munkásleány, kit egy gazdag kalandor elrabol, s ki a fővárosban egy nagyszerű eszközzel ellátott kedvesnek egész fényűző életét folytatja, hercegek, miniszterek stb. a legkedvesebben kerülgetik, s minden viszonyok közt is az az egyszerű, első szerelméhez hű, romlatlan leányos alak marad, a minő az elbeszélés kezdetén volt. Hogy e földadat mint van megoldva, annak érdekessége legyen az olvasó számára fönntartva. Kelmei tekintetben kiemelhetjük még az őslénytani életképeket, melyekkel szerző a 'fekete gyémántok'-at (a köszönet) vezeti be; továbbá a bányaezés és más hasonló részletek színgazdag leírását, melyek nem képezik ugyan a regény organikus alkatrészeit, de mint virtuóz festések igen érdekesek.

Műveltség-történeti tekintetben rá kell mutatnunk még egy mozzanatra, mely könnyen észrevétlenül maradhat az előtt, ki a színhely viszonyait nem ismeri eléggé. Az a körülmény ez, hogy a költő iparost választott regénye hőséül. Művészi tekintetben, természetesen közönyös dolog az, hogy a hős mily osztályból való (bár a lovagoktól kezdve le a cocotte-okig a hős választása és az illető társadalmi kör mindig nagy befolyással bírnak a regények hangjára és tárgyalási modorára), de az, hogy magyar regény hőse iparos, mindenesetre kiemelni való jelenség. Ez kétségkívül haladásra mutat oly országban, hol épp úgy az életben, mint az ezt visszatüköző irodalmi termékekben, eddigelé mágnások és ügyvédek vitték az uralkodó szerepet; s ha ez az életből még nem is tűnt el, de a költő legalább e regényében kivette kezükből az uralkodó pálczát. Ennek megfelelőleg ironikus modorban foglalkozik ama

„jeunesse dorée” s magyar nemesség üres lényével, melyet bemutat.

Jókai, ki Eötvös halála óta a magyar regényirodalom legkiválóbb képviselője, nem csupán eredeti sajátosságai, hanem általában mint regényíró, megérdemli, hogy ne csak saját nemzete körében, hanem távolabb elismerésre találjon, s „A fekete gyémántok” alkalmas arra, hogy ezt előmozdítsa.” (y.: *Jókai Mór „Fekete gyémántjai”-ról a berlini „Magazin”*. FL 1871. ápr. 21. 411.; Ig 1871. ápr. 30. 147.)

A *Fekete gyémántok* hívta fel a kor Európa-szerte nagy tekintélynek örvendő német kritikusanak, Julian Schmidtnek a figyelmét Jókai munkásságára. Az ő tanulmány számba menő cikkének fordítására A Hon vállalkozott.

„Művei közül a *Fekete gyémántok* kerültek legelőször kezemhez — tolmácsolja Schmidtet *A Hon*. — Rögtön meglátszik ebből, hogy rendkívüli tehetség van dolgunk, habár e tehetség mikint [!] alkalmazása felett lehetetlen ismételtlen fejet nem csóválunk. Nyilván a francia iskola növendéke s leginkább Eugène Sue befolyása látszik meg rajta.

Suenek főérdeme, hogy széles ecsettel fest. — Egyszerű, erőteljes, merész vonásokkal oly világosan állít elő bizonyos helyzeteket és alakokat, s annyira beleedzi a képzeletbe, hogy lehetetlen többé elfeledni. Színei nem felelnek meg az ízlésnek, az árnyalást nem tüntetik fel eléggé, de erőteljesek. A legbotorabb érzelmeket is úgy tudja bemutatni, hogy legalább tudjuk, mit akar. Eszközeiben azonban ép oly kevésbé válogatós, mint megoldandó feladataiban. Az igazság iránti tisztelet hiányzik nála, szilárd, biztos, a természet benső szükségességéből fejlődő és cselekvő jellemeket nem találunk műveiben, az embereket minden léptenyomon olyanokká teszi, amelyenekre szüksége van: vajjon önmagukkal összhangban maradnak-e, az előtte közönyös. Esméinek mély erkölcs-telen [ti. felszínes!] alpjáról nem szükség szólnom mert e tekintetben Jókai semmikép sem követi őt.

De színézése és vonásai hasonlatosak az övéihez. Jókai valódi virtuóz s tetszik magának, ha lehetetlen feladatokkal küzdhet.

Ez állítás bebizonyítására — veszi át a szót *A Hon* — Schmidt beleereszkedik a *Fekete gyémántok* fejtegetésébe s felhossa az égő kőszénbányát, melyet Berend Iván egymaga olt el. E helyzetről, úgy mond, nem álltom, hogy lehetetlen, de semmi esetre sem olyan, hogy észlelet tárgyát képezhesse, mert a valóságban a felhozott oltószert csakugyan nincs még feltalálva. — De a költő annyira fel tudja izgatni az olvasó képzeletét, hogy az eseményt valamennyi érzékével észlelni véli s hisz benne. Érdekes látni, hogy bánik el tárgyával, épen ellenkezőleg, mint Dickens. Ezt képzelete képei annyira megragadják, hogy egé-

szen elveszteni látszik önuralmát. Az elemek külső háborgása háborgásba hozza saját lelkét is, mely feloszlik elemi alkaterőire, s ezek roppant hatalommal hatnak, de úgy, hogy az öntudat teljesen meg van fosztva jogaitól. Jókai azonban az elemek háborgása között nyugodt marad, ő a helyzetet elébb rendszeresen beosztotta magának minden részleteiben s ez önkényes alakítást annyira beékelte emlékezetébe, hogy minden pillanatban képes magát tájékoztatni s egy föltevése sem ellenkezik a másikkal. Hangulata teljesen az, a mi hőseé, ki az erőt és ellenérőt pontosan kiszámítja s azért sohasem hozható zavarba. Így foly az ő elbeszélése látszólag szárazon és józanan, de e mellett a szín oly határozottan tűn elő, hogy a hatása teljes. — Helytelen lenne Jókait a virtuositás [!] tekintetében Dickens mellé állítani, de én azt hiszem, hogy az ő módszere a helyes: nem csak mert tárgyilag correctebb, de hatásában tartósabb is. Első pillanatra Dickens magával ragad ugyan, de a kényszer, mit az olvasó képzeletére gyakorol, fáraszt, elvégre is lehangol s csökkentti a hatást. Jókait hatalmas ecsetére nézve Suevel hasonlítanám össze, itt hozzá kell tennem, hogy határozottság, correctnesség tekintetében messze felülmúlja őt; Sue egy fejezeten keresztül sem képes phantasiáját féken tartani. Jókai nagyon emlékeztet Poe Edgar amerikai íróra, a ki szinte szeret hühetetlen dolgokkal foglalkozni, de a kivitelben egy számművész, egy geometer lelkiismeretességével jár el.

Ugyan ez észrevételt teszi Schmidt a 'hatodik világrész' ismertetésénél is. Költői tekintetben — úgymond — a fejezetben az író a képzeletnek oly hatalmát mutatja be, mint Gulliver, s más oldalról mint Robinson Crusoe költője. — Az előadó (Berend) egy pillanatra sem esik ki komolyságából s a természet egyik törvénye a másik után küldetik a torlaszra, hogy a lehetlent megalkotni segítsen. — Éppen ez által emelkedik rendkívül a komikai hatás s szívesen nézzük a phantastikus képet, habár csodálkozunk is azon, hogy a költő maga hinni látszik, amit állít. A milyennek ő az éjszaki sarok alatti életet képzelettel, olyannak kellene lenni szerinte az életnek mindenütt.

Hasonló szilárd, reális alapra fektetett phantastikus rajzokra minden más regényében és novellájában is akadunk. Bárcsak e realistikus módszert a társadalmi állapotokra is alkalmazta volna, melyeknek rajza a 'fekete gyémántok' [!] nagy részét képezi! a bőrze, a részvény-szédelés, a főrend részvétele ebben, stb. Lehet, hogy helyesen rajzol itt is, de nem azt a hatást teszi, a mit rajzol. Itt a költő Sue chablonszerű modorában jár el, a trivialis váltakozik a hallatlannal s hiában [!] keressük az összefüggést. — Épen így tesz az egyház küzdelmének leírásánál a keletkező felvilágosodás ellen, itt-ott felmerül egy jellemző vonás, de újra eltűnik s mi ott találjuk magunkat a 'Don Carlos'-ban, vagy a 'Bolygó Zsidóban'. Az egyetlen magyar színezetű jellemző az Angela grófnőé, ennek

alapvonásai tündöklően vannak letéve, de a mint cselekedni kezd, a költő kezéből kiesik a fonál. Mit csinált volna Turgenjew egy ily alakból!

A leghibásabb e regényben — így folytatja — a hős és a hősnő. S itt felhossa, hogy a hős túl van halmozva a legszebb testi és lelki oly tulajdonságokkal, hogy elvész alattok. Ennyi előny sok egy embernek, mert kizárják egymást.

A hősnő fejlődése még csodaszzerűbb. Egyszerű napszámos leányból ünnepelt delnő lesz, végig kóstolja a kényelem és gazdagság minden gyönyörét, de tiszta marad a csábítás ezer örvénye közt, s végre visszamegy a köszénbányába, mint munkásnő újra.

Eddig — úgymond — a történet csodásan hangzik ugyan, de miért ne lehetne való? De azután egy év alatt kifogástalan életével és örök vidámságával elnyeri az első erény-díjat.

Kedves Jókai Mór! — így végzi első cikkét — ha önnek sikerül az emberi természetet így fejtetőre állítani, akkor ez olyan fölfedezés, hogy az égő köszénbánya eloltása csak gyerekjáték ehhez képest. Akkor minden politikai és társadalmi kérdés meg van oldva s a köz-társaság ép oly sükségtelen, mint a monarchia, — mindnyájn a delej-sark enyhe uralma alatt állunk. De a ki felnyitja szemét, mákép látja a való világot. Ki éveken át nem csak hogy a legfinomabb ruhában járt, de szellemi élvek közt is élt, kinek hódolva borult lábaihoz a világ, — az, ha visszatért a köszénbányába s bűz és szenny közt dolgozik a mindennapi kenyérért, — az a valódi nap alatt nem érezheti magát szerencsésnek s nem lehet elégtűlt. A nap és éjnelküli északi sarkon ez mákép lehet, de ott nincs köszénbánya.

De bármennyi hiba hozható is fel a 'Fekete gyémántok' ellen — így folytatja a második cikkét — az abban jelentkező rendkívoli talentum mégis arra bírta, hogy utána nézzenek más regényeinek is." (*Schmidt Julián Jókairól*. 1871. nov. 22. Reggeli kiadás. Tárca. — J. Schmidt cikke eredetiben az *Augsburger Allgemeine Zeitung*ban jelent meg, az 1871. évi 314—15. számok mellékletében.)

Szana Tamás Figyelő c. folyóirata a Blätter für literarische Unterhaltung elismerő kritikáját kivonatatosan ismertette ad hírt a regény német fogadtatásáról: „Jókai Magyarország legtehetségesebb írói közé tartozik. Az előttűnk fekvő regény német fordítása is egy, minden tekintetben jeles művével ismertet meg bennűnket. A könyv mulattat és oktat egyszerre. Az elbeszélés a természettudományi ismeret széles alapján nyugszik s az érdekesfűtő cselekvénnyel a kutató vívmányait ügyesen s kellemesen egyesíti. Mindjárt az első fejezet, mely földűnk mammoth-korának rajzolására vállalkozik, a képzelődés bámulatos gazdagságával s történeti ismeretekkel van írva. Ép így a második kötetben Iván felolvasása: 'Az utolsó világrész'. [!] Itt az északi sark-

vidék élete a geográfiai anyag s a tudományos hypothesisok finoman gúnyos értékesítésével s a képzelődés legcsodásabb színeivel van rajzolva. Le kell mondanunk arról, hogy az igen gazdag s mégis művésziesen rajzolt cselekvényt vázoljuk, s egyszerűen csak arra szorítkozunk, hogy a mű magas érdemeit kimutassuk.

Először is a jellemfestést kell megdicsérnünk. A becstületes, igazszívű, szerelmet kereső s a házásélet boldogságát a legtarkább csalódások után végre elérő Iván, igen megnyerő alak. — A költő a bányász-élet egész költségét érdekfeszítőleg rajzolja, a veszély sarkunkban van s mégis mindig növekvő érdekeltséggel merülünk alá a föld mélyének ijedelmeibe. Az olvasó a nyugodt, energikus Iván közelében oly biztosnak érzi magát, hogy szeretni kezdi a veszélyeket. Nem kevésbé vonzó Evelina személyisége. Bécs élete mindenütt igazságot lehel s a finom észlelődések egész bőségét önti elénk a költő, ki minden egyes személye iránt föl tudja keltetni érdekeltségünket. Kaulmann Félix bankár alakja legmodernebb iparos életből van mérítve s Jókai regénye főleg az által lesz érdekessé, hogy a jelenkor lázas üterét, részvénytészedelgését s üzérkedéseit vezeti szemünk elé.” (1872. febr. 18. 83.)

A hazai lapokban megjelent német kritikafordítások sem gondolatmenetben, sem fogalmazásban nem mutatnak lényeges eltérést az eredeti szövegektől.

A REGÉNY UTÓÉLETE

A *Fekete gyémántok* a 70-es évek elején hamar kiszorult a hazai kritika érdeklődési köréből s legfeljebb a Jókaira vonatkozó irodalmi hírek között találkozunk néha címével. Így az Ig adja hírül, hogy Greguss Ágost levelet kapott egy Weigelt nevű német tudóstól, aki levelében összehasonlította *Az új földesurat* a később írt Jókai-regényekkel, az előbbiben a kompozíciót jobbnak, a kidolgozást egyenletesebbnek tartja, mint az utóbbiakban, köztük a *Fekete gyémántok*ban, viszont javukra írja, hogy „e hiányért kárpótolnak a mesterileg kivitt részletek, a nagyszerű leírások.” (Hírharang 1873. jún. 15. 191.) — A Petőfi Társaság Lapja 1877-ben arról értesít, hogy a „cár menyé” a *Szerelmem bolondjaival* együtt megrendelte a *Fekete gyémántok* német fordítását is az Athenaeumnál. (Vegyes júl. 29.)

Később is csak azok az írások említik, illetve foglalkoznak vele, melyek Jókai ez időbeli írásaiban irányvesztést, korábbi eszményeitől való elfordulást látnak. Jellemző példája ezeknek Gáspár Imre cikke (*Jókai Mór mint regényíró*. Családi Kör 1878. okt. 13. 966—69.).

Jókai előző regényeinek méltatása után írja: „Míg Jókai régibb műveiben mindég a mély kedélyű, honszeretettől lángoló, s minden-

ízében magyar költő, újabb regényeiben egész más nézponatok lépnek előtérbe. A költő háttérbe szorul, olvasója inkább az érdekesítő, váratlanabbnál váratlanabb fordulatokban oly dús cselekményhez tapad; játszi, csöndes humorát a bizarr, a szokatlan hajhászása váltja föl; a nyelv elveszti csaknem zenei báját, tiszta magyar zamatát, az egyszerű magyar élet fölszedi a kozmopolitikus áramlatok hulladékait; Jókai modern író lett, s kivéve az egy tiszta, kerek és költői 'Arany ember', újabb regényeiben, kezdve a 'Szerelm bolondjaitól', többé nem, vagy csak elvétve találkozunk a vidéki élet egyszerű légkörével; a főváros mindenüvé belejátszik romlott, jellegtelen gőzkörével, bankárok, demi-monde, miniszterek, s mindenféle, nálunk egészen új alak hemzseg, tesz-vesz szemeink előtt, magával hozva az új aera egész érdekláncolatát, erkölcstelen erkölcsét. Ez áll a 'Fekete gyémántokra', a 'Köszívű e nber fiaira', s néhány kisebb regényére . . . *Jókai többé nem magyar író*, Jókai előtt már nem e kis ország, de Európa lebeg; Jókai nem akar jobb, nagyobb lenni Európa íróinál, éppen olyan, mint ők . . ."

Péterfy Jenő (*Jókai*. BpSz 1881. 26. k., illetve P. J. Munkái I. k. 59.) a regény alakjait vizsgálja részletesebben:

Megállapítja, hogy a francia naturalista regények „homo animal”-jával és az angol regény erkölcsi emterével szemben „Jókai embere a megfigyelésnek, az eszményítésnek, phantastikus csapongságnak egészen különös vegyülete. A költő maga pedig egy furcsa Prometheus benyomását teszi, ki alakjait egészen képzelme kényére gyúrja. S ilyenkor félszemmel mindenkor a valóság felé kacsint, de nem veszi észre, hogy lelkébe azalatt a mese démona szállt . . .” [Kadarkuthy Viktor — *Eldtkozott család* — mellett Berend Iván a példája].

„A *Fekete gyémántok*ban Berend Iván, ki mélységes tudós és különben asceta, egy ízben fölkerül Pestre, előkelő társaságba. Nem ő lesz-e a dandyk fejedelme? Tudományos fölolvastat egy salonban, ez az első dolog; hercegnőket elbájol, ez a második; inni tud, mint az örökös borissza, ez a harmadik; kártyázik s nyer, mint a hamis játékos, ez a negyedik. Azután párbajt vív s celoz, mint a ki egész életében egyebet nem tett. Először szándékosan lelövi ellenfele sipkáját, azután kilövi a szívart annak szájából; majd kardot fog s ott ejt sebet, a hol neki tetszik. Ilyen pompás útravalóval látja el Jókai kedves hőseit . . . De a nők sem maradnak hátrább . . .” (62—65.)

„Ott van Evila, egy második Astrea, ki munkás képében szállott a földre s most ott dolgozik Berend Iván szénbányájában. E szép szemű parasztleányt egy roué-bankár valahogy magával elszökteti Bécsbe, hogy annak nagy ártatlanságát csalétekül használhassa gazdag cliensei számára. Evila most selyembe öltözik, tanul szavalni, énekelni, fellép a Carl-színházban mint 'Szép-Heléna', majd Párisba kerül, boudoirjában

az előkelő világot fogadja, a legkitanultabb courtesane szerepét játssa — s nem tudja, mit cselekszik. Ő marad, a ki volt, s mikor Párisban a dicsőség összeomlik, a finom dáma veszi fa-cipőit s ott dolgozik újra a bányában s ép oly gyereklelkű, mint azelőtt. Az életben már sok Szép Helena játszott a naivot, most játssa egyszer az igazi naiva szép Helénát — gondolta a költő s megtermett Evila. Mi pedig egész észrevétlenül a regény pszichológiájából az operettéhez jutottunk. Itt szokták a Javotteok a csábító hercegnő szerepét játszani, hogy a darab végén mégis csak a szegény Benoitnak nyujtsák kezöket. Csakhogy az operette Javotteja sem oly kegyetlenül naiv, mint a regény Evilája.” (85.)

Az „ötlet hatalmáról” mint Jókai ábrázolásmódjának egyik jellemzőjéről írva, ismét a *Fekete gyémántok* fő alakját hozza fel példának: „Ha valaki ötletek üvegén át rajzolja az embert, mindenek előtt keresni fogja bennök azt, a mi felöltő. A képzelem ilyenkor a jellemek egyes vonásait különszedi, egyenkint nagyítja s mikor az egyik vonás rajzával készen van, hasonlót tesz a másikkal. Így keletkeznek az olyan jellemek, melyeknél a lélek tulajdonságai egymást nem ellensúlyozzák, nem árnyosítják, hanem egymás mellett nőnek, mintha magokban, egymástól elszigetelten, egymásra hatás nélkül nőhetnének. Berend Iván gazdag gyáros, a munka embere, nagy természettudós, heteket tölt bányájában s ritkán látja a mosolygó napvilágot. Hanem ez a Berend szent ember is; gazdag létére nyomorult szobácskában lakik, hol nincs annyi kényelme sem, mint Robinson kunyhójában. S Robinsonnak legalább volt Péntekje, Ivánnak inasa sincs. Egyszerű szalmazsákon (!) hál s a munkások ételét eszi. Igazi anachoréta a pusztában a divatos élet kényelmével szemben. Ha maniakus volna, lehetne értenünk. Hanem Jókai e sok vonással csak azt akarja az olvasó elé festeni, hogy milyen nagy a tudomány hatalma, mennyire magához csatolja az embert, s mennyire érzéketlenné teszi minden iránt, a mi közönséges lélek gyönyöre. S most Berend Pestre jó; a bányász a világ fiai közé. Bezzeg becsüli ám Jókai a munka hőst; többet is ér az, mint a járdataposók! Ezért hőseben egy egészen új embert kezd meg, ki bebizonyítsa, hogy Iván a járdataposók közt is legény a talpán. Így lesz most a bányásztól jeles kártyás, társalgó, ivó, párbajozó stb., mint az fejtegetésünk elején láttuk. Előttünk e „Majd megmutatom én’ Iván csak azt bizonyítja: hogy nem szabad pusztán felöltő külsőségekkel jellemeznünk. Ha színes külsőségek kiemelik is az alakot az olvasó képzelmeiben, azt gyakran ki is forgatják sarkából. Ez pedig igazán szerencsétlenség.” (88—90.)

Péterfy hívja fel a figyelmet először a Berend-típusú Jókai-hősök messze eredő családfájára: „— Különben nem érdektelen megfigyel-nünk, hogy már Jókai első nagyobb művében (*Hétköznepok*) föllehetjük azon természettudósok typusát, kik újabb regényeiben a világot

átalakítják. Csakhogy ott még ironizálja Jókai Rónayt, ki örökké-éző lámpáson, repülő-gépen töri fejét; ma már trónusra ülteti. Hanem igaz! azóta a természettudományok nagyot haladtak és — az fró is!” (98.)

Környei János—Dr. Boros Gábor: *A magyar nemzeti irodalomtörténet vázlatja* c. munkájában (Bp. 1884.) a regény félreértéséről tanúskodó mondatot olvashatunk: „... néha egy-egy fölkapott eszme képes őt [ti. Jókait] érdekes mese alkotására indítani (Fekete gyémántok, Egész az északi polusig)...” (112.).

A Jókai-jubileum alkalmából megjelent cikkek, tanulmányok — amennyiben szót ejtenek a *Fekete gyémántokról* — Péterfy ironikus megállapításait visszhangozzák, variálják. (Pl.: Kovács Dezső: *Jókai regényei a színpadon*. Erdélyi Híradó 1894. jan. 2-től febr. 24-ig folytatásokban; Prém József: *Jókai Mór*. Pozsony 1894; Kőrösi László: *Korrajzok*. Bp. 1894.)

Mégis a regény népszerűségére, vagy még inkább a szállóigévé lett cím érdekességként szóba jöhető hatására mutat az, hogy a jubileum alkalmából — mint a Magyar Hírlap írja — „az erdélyi kőszénbányák munkásai... egy kőszéntárnát ‚Jókai-tárnának‘ kereszteltek el, ezenkívül küldöttség által a jubilánsnak egy rendkívül értékes, művésziesen kidolgozott szoborművet adnak át, mely a ‚Jókai-tárnát‘ ábrázolja allegorikus alakokkal díszítve s a következő felirattal: *A fekete gyémántok munkásai — a Fekete gyémántok szerzőjének.*” (1894. jan. 6. 114.; FL jan. 6. 42.)

Károlyi Gyula (*Jókai főalakjai*. Alkotmány 1904. máj. 7. Tárca) a Jókai-kritikusokkal, elsősorban a Péterfy-keltette „közvéleménnyel” vitázva, akik szerint Berend Iván állítólag „egy matematikai pontosság-gal megszerkesztett gépember” Jókainak az „embert meghamisító” hősei sorából, kijelenti: „Jókai az életből veszi alakjait. Csak az ő éles megfigyelő és ritka fölfedező tehetsége ejt bennünket néha csalódásba és ilyenkor elfeledjük, hogy éppen ez a rendkívüli tehetség emeli őt a XIX. század legnagyobb alkotóelméi fölé.

Igen, azok az alakok közülünk valók, csupán olyan világtásban állítja őket elének a mester, amely igaz, hogy a szürke köznapiassághoz szokott szemnek különös, de az alakok lényegén semmit sem változtat... Berend Ivánokat... látunk magunk között, de ritkán — és annál jobban bámuljuk őket... Rendkívüli emberek rendkívüli világtásban, de az ember bennök sem nem tökéletesebb, sem nem gyarlóbb, mint a való életben: ez kell nekünk és ezt adja Jókai.”

Solymossy Sándor *Jókai írói egyénisége* c., a Tanulók Lapjában folytatatosan közölt tanulmányában (1904. jún. 26—júl. 10.) több helyütt hivatkozik a *Fekete gyémántokra*. Hosszabban Jókai természet-tudományos tájékozottságának méltatásakor foglalkozik vele: „E téren

a szépirodalom munkásai között eddig Jules Verne tartják legnagyobb frónak, de mindjárt utána Jókai következik. Míg amaz inkább földrajzi és fizikai ismereteinek tömegével ejt bámulatba, Jókai a természettudományokat: az állat-, növény- és ásványország csodáit, rejtett titkait ismerteti meg az olvasóval. A „Fekete gyémántok” kezdő fejezeteiben eleven és szemléletes képeit adja az özönvíz előtti óriási állat- és növényvilágnak; leírja szörnyetegek harcait, létküzdelmét s az első ember megjelenését köztük a maga gyenge, védtelen szervezetével, de első védő eszközeinek okos kihasználásával. Majd ugyane regényben fantasztikus leírását adja az északi sarknak.” (Júl. 3-i folytatás.)

Kunfi Zsigmond (*Jókai*. HSz 1905. 1. sz. 37—55.) a közvetlenül Jókai halála után elburjánzó, Jókai életének intimitásait szellőztető, kicsinyes, kegyeletstértő kíváncsiszkodás ellen tiltakozik. A továbbiakban egy barátjára hivatkozik, aki Jókai halála után hamarosan felkereste és hosszasan fejtegette előtte Jókai erkölcsi arculatát, s többek között ezeket mondta: „A ti imádott Jókaitok olyan ember volt, aki az életnek minden rafinált gyönyörűségét képzeletében élvezte át. Hallgasd meg, nem kéjenc szeme és szava ez: [idézi a *Fekete gyémántok*ból Evila alakjának költői leírását JKK 1. k. 52.]. A Fekete gyémántokról beszéltem az elébb s így önkénytelen eszembe jut a köszénbányák életének egy másik rajza: Zola Germinalja. Tartsd egymáshoz e két regényt és fróiknak bennük és mögöttük megjelenő élet- és világtelfogását s megállapíthatod Jókai helyét az emberi szellem evolúciójában. Milyen messze jár előtte a francia, aki a munka szépségét és gyötrelmeit oly módon rajzolja, hogy megremegteti az emberiség lelkiismeretét és a részvét meg szeretet forrásait kelti föl az olvasóban. A ti költőtök a képzelem színes leplét borítja rá a valóságra s nem látunk belőle egyebet, mint azokat a tetszetős alakokat, amelyeket az ő költői kedvének erre rászíneznie tetszik. Amaz fölébreszt, ez elaltat bennünket, amaz azt harsogja fülünkbe: tovább! előre, emez adomázva arra oktat, hogy minden úgy van jól, ahogy van, s még jobb úgy, ahogy volt. Zola a jöven löbe fordítja tekintetünket, Jókai — noha megírta a Jövő század regényét is — alapjában véve a múltba.”

Kunfi válaszol képzeletbeli vitafelének, s a *Fekete gyémántokra* vonatkozóan a következőket mondja: „Mint a biblia beszéde, Jókai is tele van metaforákkal; az ő emberei — ahogy Ignotus írta — embereknek a végtelenség felé irányuló metaforái, az ő hőseinek cselekedetei cselekedetek metaforái. Nézd így őket s megérted rögtön mély értelmüket: Berend Ivánokban nem az egyes ember, hanem a jó, az erő principiuma él...”

A *Jókai emlékezete* c. kiadvány (név nélkül, Bp. 1905. Pátria Nyomda) 5—6. lapjain foglalkozik a *Fekete gyémántokkal*.

Madarász Flóris *Jókai Mór regényei* (1906.) c. dolgozatában a *Fekete gyémántokról* szólva Péterfy megállapításait veszi át.

Mikszáth Kálmán (*Jókai Mór élete és kora*. 1907). Mindössze ennyit ír a regényről: „Mindjárt a [terézvárosi 1869-es] választás után hozzáfog a *Fekete gyémántok* megírásához, amelynek leíró részei páratlanok az irodalomban s Hugo Viktor fönséges leírásaival versenyezhetnek. Berend Iván, a mindentudó ember már szinte azon a határon van, hogy a kulcslyukon is be tudjon lépni, mint az Ezerregyjé szellemei és dzsinjei.”

Zsigmond Ferenc (*Jókai mesemondása*. It. 1914. 353.) a Gyulai-Péterfy-féle, túlságosan szigorú és a Jókai tekintélye előtt feltétel nélkül meghajló kritikát egyaránt hibáztatja. Hangsúlyozza Jókai széles körű tájékozottságát, amely kizárja a „háryánoskodás” epés vádját, viszont — szerinte — a Jókaira jellemző fáradhatatlan kutatókedv gyakran vezet önkénytelen „tudákosság”-ra. Utal például az idegen növénynevek túlzó halmozására a *Fekete gyémántok* I. fejezetében. Majd Jókai parodizáló hajlamát, tréfás írói kedvteléseit említve írja: „Mikor Berend Iván búcsút mond remete-életmódjának s a pesti high life tagjául csap fel, érzi Jókai, hogy ezt indokolni kellene; világért se jön zavarba, sőt külön gondoskodik magyarázatról a „melegvérű” emberek számára és külön a „hidegvérűek” számára (265.); tartalmilag mind a két indok elfogadható, de jellemző a fentebbi mód, mellyel Jókai a mese komolyságán üt csorbát.”

Császár Elemér (*A magyar regény története*. 1922. 188.) szerint a *Fekete gyémántokat* „nemcsak gazdag romantikája, a legmerészebb képzelettel rajzolt hősének csodálatos egyénisége teszi érdekessé, hanem még inkább páratlan leírásai, a köszén világának és annak az évmilliók előtt eltemetett növényéletnek mesteri rajza, amelyből a gyémántnál drágább ásvány, a köszén alakult.”

A regénnyel, a mű egészével először Zsigmond Ferenc foglalkozott részletesen a Jókai-centenáriumra készített monográfiájában. (*Jókai*. 1924.)

„Az ötvenes évek képezik a háttérét a *Fekete gyémántokban* (1870 is, de csak egy-egy merész esetvonással van ez itt-ott jelezve, egyébként Jókai itt éppen azzal remekel, hogy az aligmúlt évek talapzatán áll s ugyanakkor bővészi ügyességgel tesz kirándulásokat a képzelet tündéri szárnyain . . .

Jókai egyik leghíresebb munkája ez. El kell ismernünk róla, hogy ennél szemképrázatobbn regényt sohasem írt még ő sem. Valóságos kirakata ez a munka a Jókai-fantázia kábító sokféleségű fölszerelésének, melyben igazi gyémántok és színes üveg-csecsebecsék egymással versenyezve sziporkáznak . . . Érdekes, hogy Jókai ebben a regényben a téma végtelenen exotikus elemeit is mintegy alkalmoszerű közelségbe

tudja hozni, az egész fantazmagóriának valami sajátos hazai reliefet tud adni. Igaz, hogy Földünk százezer év előtti múltjába ragad bennünket az író a regény kezdetén, . . . de az óriási kőszénrétegek, melyek e ropant távolságú korszak történetét magukba préselve az utókor számára megőrizték: itt vannak a mi szép országunkban, Bondavár vidékén. Van azonban egy másik, még hatásosabb, mert bensőbb, . . . vonatkozás, mellyel Jókai az időtlen idők messzeségéhez megegyengeti az utat honfitársai . . . számára. Mintha azt éreztetné ennek a regénynek a cselekvénye, hogy az olyan magyar ember, akibe lángelmét lehelt a teremtő, a XIX. század ötvenes éveiben nem talált érvényesülési területet másutt, csak a fantasztikumok birodalmában. A nemzeti célok szolgálásában meggátolt magyar lángelme nemes bosszút áll sorsáért; börtöne szűk falai közül két irányban is utat tör magának: beássa magát a föld . . . mélységeibe, vagy tovaröppen a nagyszerű hipotéziseknek egyelőre csak álmainkban létező tündérhona felé — s mindkét irányban egy cél vezérli: . . . az egész emberiség szenvedésinek csökkentésére törekedni, ha már a nemzeti sebek gyógyítását lehetetlenné teszi az ellenséges erőszak.” (197–99.)

Berend, Zsigmond szerint „a fanatizmusá vált tudományszeretet, a prófétává, esetleg vértanúvá nemesedő tudós, akit magasba vivő útján kettős szárny emel: az egyik a tapasztalati kutatáson alapuló reális ismeret, a másik az exaltáltságig fokozódó hit és a teremtés titkait elleső intuitív képzelet erkölcsi és művészi együttes ereje. Így ismerünk rá lassanként Berend Ivánban . . . egy rendkívül jellegzetes Jókai-önarc-képre. A Theudelinda grófnő estélyén tehát maga Jókai ölti magára a Berend Iván alakját, hogy bravúros kísérletet tehessen arra nézve, hogyan lehet a tudomány szekerét az eléje fogott Pegazussal elröptetni mesebeli tájakra. Az „aurora borealis” boldog fényhonáról rajzolt kép egyébiránt nem a legszebb része a regénynek; gyönyörködünk ugyan a tudományos ismereteknek és föltevéseknek a merész költői képzelet szeszélyeivel való elmés kombinációjában, de ez meglehetősen hidegen hagy bennünket . . . Hanem a maga nemében a legkiválóbb remekek közé tartozik az a káprázatos illúziót keltő fantazmagória, mely a Föld őskorát próbálja rekonstruálni . . . azokkal a fegyverekkel, melyeket egy rövid percre kiragadott az óvatos és türelmes tudomány kezéből. A kőszén mintegy átlelekesedik Jókai képzeletének varázsigéjétől. A kőszén „több, mint angyal, — demiurgus! Az a közvetítő szellem, akire az úr rábízta, hogy hajtsa végre a teremtés nagy gondolatait. A kőszén mozgatja a világot . . .” Így nyer szimbolikus jelleget e regény alapeszméje s így válik nem csupán az ősrégi múlt életének föltámasztójává, hanem egyszersmind a jelennel és a jövővel való összekapcsolójává is, a kőszén világmozgató ipari szerepének motívuma által.

E nagyszerű távlatú háttérből emelkedik ki a regény voltaképpeni cselekvénye, mintha Jókai képzelete a mi jelenünk életének s az egyes emberek jellemének rajzában sem akarna lemondani arról a merész röptű szárnyalásról, amilyenhez a háttér megvázolásában hozzászokott. . . Ez a végtelenbe lendülő képzelet . . . feszíti szét a regény főalakjainak jellemrajzában a valószerűség, sőt néha az érthetőség korlátait. Az Iván és Evila jelleméről másutt lesz szó; itt inkább csak a Sámuel apát alakjára hivatkozunk, aki egyik fő mozgatója a cselekvény rugóinak, de úgy végzi ezt a szerepét, hogy egyénisége és szándékai az olvasó előtt is meglehetősen homályba vesznek; egyik helyen a tisztult hitnek és nemes felvilágosodottságnak lánglelkű, hősi apostola, másik helyen nagystílű szélhámos, sőt hitvány gazember, végül pedig egy hihetetlenül szentimentális, kicsinyes véletlen hatása alatt hirtelen búcsút mond nagyartőr terveinek. . .” (199–201.)

A *Regény-hősei* című fejezetben — nagyjából Péterfy nyomán haladva — foglalkozik Evila és Berend Iván alakjával. (314–33.)

Dr. Szabó Aladár *Jókai reformátussága* (Kálvinista Szemle 1925. febr. 14. 55–56.) című munkájában néhány példára utal, amelyekben szerinte a „hitélet megbecsülése” nyilvánul meg a Jókai-művekben. E példák között szerepelteti a „puritán” Berendet is. Cikkével Káje István vitába szállt. („*Jókai reformátussága*”, uo. máj. 2. 169–70.)

Buday Dezső Jókai egész életművét áttekintő tanulmányában (*Jókai lelke*. Nyugat 1925. 1. k. 326–43) több helyütt említi a *Fekete gyémántok* szereplőit. Osztályozása szerint Berend az „aktív hősök” közé tartozik (Adorján Manassé és Tatrangi Dávid a társa). „Mindegyik csinál valamit, az egyik kicsiben, a másik nagyban, de mindegyik virágzó várost és szociális államot csinál, hozzá még nyereségrészesedéssel. Mindegyiket imádják emberei. Mindegyik krisztusi megbocsájtással diadalmaskodik riválisain. Mindegyiknek oly nagy az alapítása, hogy a tőzsde remeg az érdeklődéstől. És mindegyik szegény-gazdag [!] leányt visz el az államába koronázatlan királynőnek, akit előbb tűzvívén keresztül, ármányokon át megszabadított magának. . . Aktívak ezek a hősök, mert keresztülgázolnak az akadályokon. Előrelátók, gondosak, hideg számítók, de amellet krisztusi-nagylelkűek és megbocsájtók. Még a konkurens vállalatoknak is megbocsájtanak a teremtőjük édes naivságából. — Az alkotásuk sikerül és virágzó, nagy várost, boldog gyarmatot alapítanak. Az emberiséget is boldoggá teszik. Az államuk egész kis utópia-állam, ahol a regényírónak derűs és mosolygós lelke kiéli magát a munka, rend, tisztaság, szépen öltöző és sokszor szülő nők, iskolázott gyermekek, nagyszerű intézmények szociális paradicsomában.”

A *Jókai a szociális álmodozó* c. részben megállapítja, hogy Jókai

szocializmusa „arisztokrata-szocializmus”, amelyet a három hős „szinte diktátori hatalommal” kormányoz. „A komáromi úricsalád puritán, de nyárspolgárius levegőjében nevelkedett Jókai csak úgy tudta elképzelni az államot, ha azt egy ember dirigálja.”

A mellékszereplők közül az Eviláról gondoskodó Tibald herceget, a „mohóságuk tragikumá” által lesújtott, „világra törő intrikusok” közé tartozó Kaulmant, az eléggő Bondaváry Angelát, a nagyravágyó Sámuel apátot stb. említi.

Nagy Sándor *Jókai* c. munkájában (Brassó 1925.) több helyütt hivatkozik a *Fekete gyémántokra*. Amikor az író „csapongó fantáziájára” sorakoztat fel példákat, írja: „Sőt áttöri az északi sarknak közönséges halandó előtt áthághatatlan jégpáncélját s a lakhatatlan jégvidék helyére ideális embervilágot varázsol.” (25.)

A Jókai-hősök karakterének vizsgálatánál Berendre és Angelára is hivatkozik: „Szerelmi történeteiben a hős rendszerint választásra kerül: egyfelől, szinte önként, vagyon, tekintély, nagy állás, magas rang, női szépség és báj integet felé; mindezekért csak a kezét kellene kinyújtania; a körülmények ez irányba ösztönzik, hogy a végén is a szív szózatát követve mindent odahagyjon, s a szeretett egyszerű nővel a munkás életpályát, de vele a családi boldogságot is válassza. Így pártol . . . Berend Iván Angela grófnőtől Evilához, az egyszerű munkásleányhoz . . .”

Jókai találó címválasztásai között megemlíti még a regény címét, majd az „Irodalmi remekei” c. fejezetben *Az aranyember* célzatával kapcsolja össze a *Fekete gyémántok*ét, mely szerinte: „. . . a gyakorlati, technikai és kereskedelmi pályák fontosságának, szépségének költői kiszínezése és a magyar ifjúság elé állítása. Berend Iván a magyar mérnök, Tímár Mihály a magyar kereskedő ideálképe.” (94.)

Gál János *Jókai élete és írói jelleme* (Berlin 1925) c. munkája „Regény és drámahősei” c. fejezetében foglalkozik részletesebben a *Fekete gyémántok* szereplőivel. A regényalakok csoportosításában Berend Ivánt — Lándory Bertalannal és Tatrangi Dáviddal — a „félístenek szférájába” helyezi, Evilát két fokozattal alább a „jeles emberek” magasságába Ankerschmidt Erzsike és Bourbon Marie mellé, akik e felosztás szerint egészen közel állanak a „reális élet síkjá”-hoz. Ivánt egyébként így jellemzi: „Berend Iván . . . a bányakatasztrófák elhárításának szenteli életét és példát nyújt a munkástársadalom szociális [!] berendezésére . . . Az Eveline-típus már beleszédül egy időre a csábos élet vonzó örvényeibe is, de még diadalmasan emelkedik ki onnét újra a magasba. Az ő sorsa már a sáros földet sűrölja néha.”

A Jókai nyelvéről szóló fejezetben „metaforákat” idéz a *Fekete gyémántokból*, amelyeket Jókai az ősnövényzet leírásában használ, pl.:

páfrányfa = pikkelyes hagymaszár, calamit = vékony száron nád-buzogány stb.

A Jókai-centenárium alkalmából megjelent tanulmányok közül elfoglalt Jókai-ellenességével és irodalmi, esztétikai iskolázatlanságával kír J Jablonkay Gábor S. J. cikksorozata a *Magyar Kultúrában*. Ortodox-katolikus nézőpontból támadja a *Fekete gyémántok*ban is megnyilatkozó Jókai-féle világszemléletet, bár legtöbbször a regénynek a *Negyven év visszhangjába* átkerült szakaszaira hivatkozik.

Jókai szemléleti ellentmondásosságát gúnyosan bírálva írja: „Nem csoda tehát, ha az emberről így ír a *Fekete gyémántok*ban: [idéz a regény JKK 2. k. 243—44 lapjáról] Tehát az ember földadata folytatni az Istent, de vigasztalóbb állapotban, a szív melegével szeretve, mégpedig egyet, azaz a testi szerelem által. Mi ez más, mint az érzéki szerelemnek vég-célként való kitűzése.

Világos, hogy az emberi életcél ily fölfogása képtelenné teszi az frót arra, hogy másokban tisztább erkölcsi fölfogást föltételezz. Az ember aszerint ítéli meg mások cselekedeteinek rugóit, ahogy ő gondolkodik és cselekszik. Ezért írja: „Ó, őrizkedjete a hideg márványarcú szenttől . . . A csélcsap szerelme kiskutyá, hanem a remete szenvedélye oroszlán.’

A világnézet komolytalan, ellentmondásos, zavaros változósága Jókainál részint oka, részint, úgy látszik, következménye az erkölcsi fölfogás sekélyes, sőt léha voltának. És nem tévedünk, ha kimondjuk, hogy Jókai népszerűségének is végoka épen az a könnyelmű, sőt — nevezzük meg a gyermeket a nevéen — léha erkölcsi fölfogás, amelyet regényei legnagyobbbrészt visszatükröztetnek. Komolyabb és tisztább erkölcsi fölfogású olvasók Jókai egy-két könyvének elolvasása után elfordulnak tőle.” (*Jókai világnézete katolikus szempontból*. 1924. 329—40.)

Egyik későbbi tanulmányában Jókai liberalizmusát kárhóztatva mint a liberalizmust propagáló regényt említi a *Fekete gyémántokat*, majd így utal rá: „A nagy mesemondó és a nemzeti álmokba ringató Jókai abban is hű a liberális irányhoz, hogy kápráztató regényeiben a *nemzeti önáltatást segíti és fokozza*. Elhítheti naív olvasóival, hogy pl. a legkitűnőbb szén Magyarországon van (*Fekete gyémántok*) . . .” (*Uo. Jókai s a magyar lélek*. 1926. 124—32.)

Tormay Cecile (*Jókai*. Napkelet 1925. 7. sz. 118.) sovén, irredenta célzatú jubileumi megemlékezésében tévesen úgy említi a *Fekete gyémántokat*, mintha a hajdani Máramarosban játszódnék.

Hankiss János *Jókai et la France* c. tanulmányában (*Revue de Litterature comparée* 1926.) Berend alakjával foglalkozva azt állítja, hogy „az ‚homme supérieur’ koncepciójába tartozó regényalak, az a hőstípus, amely Corneillenél kezdődik, s amely a francia szentimentáli-

soknál kel új életre, különösen Dumas fils drámáiban” — egész sor Jókai-hőssel együtt. (277.)

A Ványi Ferenc szerkesztette *Magyar irodalmi lexikon* (Bp. é. n. [1926]) ismerteti a regény cselekményét. (275.)

Pintér Jenő magyar irodalomtörténete (7. k.) Berend Ivánnal kapcsolatban megjegyzi: „A regény hősenek mindentudásáról gúnyosan, de nem igazságtalanul ír Péterfy Jenő.” — A továbbiakban Zsigmond Ferenc monográfiájának megállapításait veszi át. (328—29.)

Benedek Marcell *Délsziget avagy a magyar irodalom története* (Bp. 1928.) című „regényes” irodalomtörténetében modern népmese-hősként jellemzi Berendet (242.). Műve egyik fejezete (a *Vénuszról Éva lesz*) tudatosan emlékeztet a *Fekete gyémántok* egyes epizódjaira (Berend és Spitzhase útja az égő tárnában, Berend mérges gázoktól kábultan kerül elő a beomlott bányából).

Nagy Sándor *A hírlap hatása Jókai társadalmi regényeinek anyagára* c. tanulmánya (It 1937. 142.) szerint Jókai számára a hírlap nem csupán „szépirói tárgyforrás”, az író a szó „legmagasabb és legnemesebb” értelmében hírlapíró. Ezt bizonyítja többek között „a közönséggel való állandó érintkezésnek szükségérzete”; „az aktuális iránti kitűnő érzeke”. Az „aktuális” regények példáit sorolva írja: „Eszméjünkkel, célzatokkal aktuálisak s egyszersmind Jókainak közönségével való meleg közösségről tanúskodnak a *Fekete gyémántok* (1870) és az *Aranymember* (1872) című regényei. Abban a korban jelentek meg, melyben a nemzet politikai léte már biztosítva volt s a mindennapi közgazdasági munka vált szükségessé. Jókai, mint valódi nemzetnevelő, e regényeiben a mérnöki és kereskedői pálya nemzeti jelentőségére hívja fel a figyelmet s Berend Ivánban a magyar mérnök, Timár Mihályban a széles látókörű kereskedő alakját rajzolja meg . . . Teljesen az újság hatására vallanak Jókainál a nagy elemi csapások, tömegszerencsétlenségek gyakori rajzai. Ezek azok az események, melyekhez az újság saját külön tudóstót szokott a színhelyre küldeni, s amelyeket, mint szenzációkat, színes riportokban szokott feldolgozni. Több regényének ilyen esemény a központja, mint . . . a bányarobbanás és égés a *Fekete gyémántokban* . . . De a hírlap egyéb rovatainak megfelelő anyaga is előfordul Jókai társadalmi regényeiben. — Így a közgazdaság. A *Fekete gyémántok* valóságos közgazdasági regény; benne részletes vonásokkal van rajzolva a bondavári kőszénbánya részvénytársulat megalakulása, felvirágzása és bukása; a tőzsde élete . . . Ismeretterjesztő részek is szép számmal vannak Jókai regényeiben. Ilyen a kőszén keletkezésének geológiai képe a *Fekete gyémántokban*; ugyanott Iván felolvasása a sarkvidék utópiájáról.”

Lengyel Dénes állást foglalva Gyulaival és Péterfyvel szemben (*Jókai regényeinek romantikája*. It 1938. 162.) bizonyítja, hogy Jókai

hősei csak látszólag egysíkú, túleszményített „angyalok”, illetve „ördögök”; lelki életük van, konfliktusokkal, harcot vívnak önmagukkal, rossz tulajdonságaikkal, gyengeségeikkel. Többek között „Berend Iván kivételes tehetségekkel megáldott, kiegyensúlyozott férfi — kifelé. De az olvasó tanúja lelki válságának: a nagy tudós, a bánya tulajdonosa megkívn egy munkásleányt, s nagy küzdelmébe kerül önmagának legyőzése. Számítalan sikere mellett ne feledjük diplomáciai vereségét sem: nem sikerül Angélat nagyapjával kibékítenie.” A jellegzetesen romantikus, meglepetést előkészítő „retardálás” alkalmazását vizsgálva utal Berend és Salista párbajára.

Alexander Bernát *Jókai Mór* című tanulmányának (*Nagy emberek*. Bp. 1938.) „Faculté maîtresse” fejezetében Jókai „valósággal bódító erejű, plasztikus, érzeki fantáziájá”-nak megjelenítő erejét elemzi s példái között megemlíti a bányaéget a *Fekete gyémántokból*.

Benedek Marcell *A magyar irodalom története* (Bp. 1938.) c. munkája Jókai „fantáziájának határtalanságá”-ra hozza fel példának a regényt „az ősvilági erdő vadállataitól a modern bányarészvényesekig ívelő meséjével. A hős neve szállóigévé lett: Berend Iván is a tudás, tehetség, akarat, bátorság, nagylelkűség megtestesülése, mint előtte Kárpáthy Zoltán s utána a *Jövő század regényében* Tatrangi Dávid, a székely szombatos fiú.” — Az író „ezer színben csillogó prózája”-nak jellemzésre idézi a regény első fejezetének néhány jelenetét (JKK 1. k. 17–18.), s ezt a megjegyzést fűzi hozzá: „Mennyi romantika van még ezeknek az ősvilágiállatoknak a ‚lélektanában’ is!” (215–16.)

Hankiss János *Európa és a magyar irodalom* (Bp. é. n. [1939.]) c. könyvének *A lélekidomár* c. fejezete foglalkozik részletesebben Jókaiival s a Fekete gyémántok néhány kérdésével. — „Azok a kritikusok — írja —, akik Berend Iván sokoldalú tehetségeit gáncsolják, eszükbe vehetnék, hogy a kor úgynevezett ‚realista’ drámája, amelyet a közönség a valóságkeresés szinte száraz végletének tekintett, Pierre Chamliion és Gérard mérnök alakjában előbb is, utóbb is szentesítette a Berend-típust... És közös a két műfaj e korbéli politikai világnézete: egyes problémákra bontott liberalizmus is. Igaz, Eugène Sue, a *Bolygó zslád* írója is beleolthatta volna a fiatal magyar íróba a ‚sötét titkos társaságok’, arisztokraták, pénzemberek és főpapok szövetekezései iránt való érdeklődést, de igazán Augier korszaka érlelte meg nála azt a társadalomfelfogást, amely a *Fekete gyémántok* Kaulman-csoportja ellen fordítja az olvasót és hősét. Augier a *Lions et renards*, a *Le Fils de Giboyer* s más darabjaiban tör pálcat a fölött, amit ő klerikalizmusnak és dekadenciának tart... Az egyén függetlenségének vágya fejleszti ki az íróban a köznap kereteit szétrepesztő nagyember alakját, vagy — ha az író lemondó hangulatban van — a byroni magános lázadóét. Berend Iván hogyan lenne magános

ember, azzal az emelkedett lélekkel, amely kiemeli a kor társadalmából? De az fró hogyan nyugodnék bele, hogy meg ne álmódja Berend Iván diadalát? S csak a szűklelkűek mondhatják bizonyosra, hogy az életben minden Berend Iván hajótörést szenved és egy Eveline sem tud visszaegyszerűsödni Evilává. S aztán lássuk be végre mi is, hogy a Tatrangi Dávidok, Adorján Manassék, Berend Ivánok az alkotás állandó tüzeiben égő, dinamikus emberek, akiktől mindazt el is várjuk, amit tesznek. Csak addig bírálgatjuk őket, amíg nem kerülünk hatásuk alá. De a romantikusok az ilyen előzetes kritikát visszautasították. A romantikus emberjellemezés szuggesztíó s nem lehet kívánni, hogy a szuggerraló örökre hatása alatt tartson bennünket . . . A lópvirág-típust is valószínűvé teszi, mielőtt elébünk hozná. Fanny [*Egy magyar nábob*] tisztaságában könnyű hinnünk, talán éppen szörnyű anyja miatt, aki taszítóan hat leányára. Eveline-t pedig olyan sajátságos lelkületű vadócna rajzolta a költő, hogy tisztasága csak meglep, de nem érezzük lehetetlennek. Sokkal gyökeresebben romantikus Sámuel apátnak, a nagyravágyó papnak összeomlása, mikor megtudja, hogy tiszta leánnyal akarta játszani a nagy tétbe menő politikai játékot. Erre a meglepetésre mindent felad, s visszavonul — mintha isteni intés lenne ez neki, aki az elmúlt években olyan kevésbé őrizte meg lelke apostoli tisztaságát.” (493—95.)

Sötér István (*Jókai. Bp. é. n. [1941]*) általában elutasítja Jókai bírálatának Péterfy által alkalmazott módját. Összeveti a reformkori tárgyú, korábbi Jókai-művekkel a *Fekete gyémántokat*, majd később a Lándoryk, Berend Ivánok, Kárpáthy Zoltánok heroizmusát jellemezve az Evila iránt érzett szerelmével vívódó, önmagát legyőző Berend példájából indul ki s megállapítja: „A hősiesség pantomimszerű jelenetei közül ez fejezi ki talán legjobban a szerepet, amit Jókai a regényalakjainak szánt. Valóban nem lehettek ezek 'élők', és ha képzeletben felsorakoztatjuk őket magunk előtt, egy túlhajtott lélek- és akarat-kultusz elvont képleteinek tekinthetjük őket, kik a passzív idillel szemben a végleges [!] aktivitást akarják megszemélyesíteni. Jókai irracionizmusa bennük üli legteljesebb diadalát, általuk éri el azt a fokot, ahol megszűnik minden korlát és akadály: ezen a határon túl kezdődik a révület birodalma.” (40.)

A könyv III. fejezetében a *Jókai humanizmusa c. rész* foglalkozik részletesen a *Fekete gyémántokkal*.

„Míg az 'Aranyember' története vadregényes tájon kezdődik, a 'Fekete gyémántok'-é az őskor erdeinek képzeletbeli vidékein gyűjti össze azt a mítoszi hangulatot, mely a regény végén a hős megdicsőülésében fog teljessé válni. Berend Iván az Alvilággal küzd — a szó szoros értelmében földalatti hatalmakat igáz le. A feketevizű tó tükrén úszó

csónak utasa a legizgalmasabb kaland felé evez s ez a kaland az emberiség minden eddigi erőfeszítését betetőzi majd: az erdő szörnyei elől menekülő ősember képe csak azért jelenik meg az első fejezetben, hogy annál teljesebb legyen a kései utód dicsősége, kinek „hite az erő, mellyel fogva tartja az Istent”! Az Alvilágba leszálló férfi mítoszi alakja mellé legfeljebb bibliai személyek leszármazottai illenek társként s Evila családfáját az író a Haemon hegyéről alászálló, elpártolt angyalokhoz vezeti vissza.

Berend Ivánnak hiába vannak olyan sikerei a társaságban s az életben, aminők vetekedhetnének Kárpáthy Zoltán vagy Jenői Kálmán hódításaival: remete magányát mindenütt magával hordozza ez a férfi — a csillagok, a természet magánya ez, vagy „delejsorságé”, melyről oly szépen tud mesélni. E szent feje fölött az aurora borealis discsőre fényeskedik s a legegyszerűbb fizikai kísérlet költői varázslattá válik a keze alatt, akár gyémántot éget el, akár az ívlámpát mutatja be.” [Idéz a regény 214—15. lapjairól, k. JKK 1.—225—26.—majd később, *Az elemek urai* c. fejezetben ismét utal a *Fekete gyémántokra*.] „Jókai hősei a mítosz határait is túllépi: Berend Iván igazi birodalma a tűz lesz, ugyanúgy, ahogy Tatrangi Dávidé a levegő! Az ember harca az elemekkel? Több annál: ezeknek a földöntúli lényeknek legotthonosabb birtokuk és eszközüik a láng s a vihar; úgy érezzük, az író csak azért rendezi meg a bondavári tárnaégést, hogy Iván visszatérhessen életető elemébe s szabadító angyalként nyithassa meg a Pokol kapuit: nem csoda, hogy Angela megég miatta, tűzbe vetett rózsaként... Az ő akaratára megmozdul még a föld is. [Idézet a mű 474—75. lapjáról — JKK 2. k. 240—241.] Berend rajját így végzi: „Ember, egy új s még be nem teljesedett kor férfja, kinek nagyságához csak azé fogható, aki példaképnek és ösztönzőnek, sugallónak álmodta meg s állította eléink.”

Féja Géza szerint (*A felvilágosodástól a sötétedésig*. 1942. 232.) a „Fekete gyémántok” a kelet-középeurópai fezőr-kapitalizmus rejtelmeibe világít. Kifejti, hogy Jókai eszményített hősei tulajdonképpen az író kivetített vágyálmai. „Ilyen vágyálom Berend Iván is, a „Fekete gyémántok” hőse, a 67-es korszak „megkötöttségeit”, „lekötözöttségait” s lojális hínárját áttörő magyar; még mélyebb vonatkozásban: természetes ember, aki fölveszi a harcot a kapitalizmus hazugságokra épített közgazdasági terrorizmusával”.

Voinovich Géza (*Írók és költők*. 1943. 23.) Jókai regényalakjait — köztük Berend Ivánt is — a népmesék hőseihez hasonlítja.

Hegedüs Lóránt *Jókai és kora* (Koszorú, A Petőfi Társaság Közlönye 1943. 4. sz.) c. tanulmányában éppen úgy „ismeretlen látogatójával” vitatkozik, mint Kunfi Zsigmond i. m.-ben. Az ő „látogató”-ja szerint Jókai a regényeiben megjelenített magyar közéletet is saját

szemléletmódja szerint formálja át. Hegedüs ezzel a nézettel vitakozva írja: „Társadalmi és ipari kérdések iránt az egyetlen érdeklődés a *Fekete gyémántok*ban mutatkozik, ahol Berend Iván a mérnök technikai találmányok megoldásával foglalkozik.”

Kozocsa Sándor (*Kis magyar irodalom*. Bp. 1944.) szerint „*A fekete gyémántok* Berend Ivánja, a romantikus, idealizáló Jókai-ábrázolás legszébb példája: hőse hódító világhi s mégis sötét bányáiba vonul, hogy munkásainak helyzetén javítson s így ismerkedik meg egy bányászleánnyal, akit boldoggá tesz.” (141.)

Hegedüs Géza *Az aranyember* főhősével állítja párhuzamba Berend Ivánt (*Magyar romantika*. Bp. 1948.). Miután megállapítja, hogy Timár Mihály tipikus, ellentmondásos jellemű polgár, írja: „Berend Iván pedig pontosan az az ember, akiben egyesül a nemes és polgár minden jótulajdonsága, azoknak minden hibája nélkül. Kitűnő üzletember, ismeri a tőzsdéjáték minden csínját-bínját, elsőrendű mérnök és feltaláló, jótékony főnöke alkalmazottainak, ugyanakkor összehasonlíthatatlanul ulti meg a lovat, kezeli a fegyvereket, remekül kártyázik, önfegyelmezett a végtelenségig, noha pattanásig szcnvedélyes, önmegtartóztató, de tökéletes gavallér. Berend Iván a feudálkapitalizmus szobra. Emberöltökön keresztül bármely ifjú földesúr, malomigazgató, sarki fűszeres vagy cipőkrémüagnök beleképzelhette és bele is képzelte magát.” (118.)

A regény felszabadulásunk utáni első kiadása (1949) után nyomban megindultak a kísérletek a *Fekete gyémántok* új értékelésére. Az alábbiakban két ilyen recenziót ismertetünk.

T. E. (*Fekete gyémántok*. Kis Ujság 1949. nov. 25. 6.) azokkal polemizál, akik a „nagy mesemondó”-t látják csupán Jókaiában. Hangsúlyozza: „minden benyomásra érzékeny... szelleme nemcsak részleteiben, hanem többnyire alap gondolataiban is a valósághoz kapcsolódott.” T. E. az elsők közé tartozik, akik a mű utópiás elemeit a munkásmozgalom és a szocialistikus eszmék története szempontjából szemügyre veszik, tárgyalásmódja azonban a felületen marad. Berendet romantikus antikapitalistának nevezi, ám érthetőnek tartja, hogy az író ennek megalkotásánál tovább nem juthatott, értékeli azt, hogy a szerző „már érezte a gazdasági és társadalmi fejlődés mozdulásainak lüktetését”. Megállapítja a „strike” feltűnését is, noha az itt nem a munkásság fegyvere, hanem „Kaulman alantas eszköze a versenyben”. Kiemeli a „regényes szerelmek” beleszövését „a köszön regényének bonyodalmaiba” s a különféle társadalmi osztályok gazdag ábrázolását.

Szabó Magda (*Fekete gyémántok*. Köznevelés 1949. nov. 15. 646.) a regény romantikus vonásait tartja feltűnőnek. Sámuel apát alakjáról megállapítja, hogy az Evila „minden kísértésen győzedelmeskedő

ártatlansága" előtti meghátrálás mozzanata nélkül hiteles, realista alak lenne. Szerinte még így is „ritkamerészségű” rajz. A Köznevelés céljának megfelelően felhívja a figyelmet a regény pedagógiai szempontból jelentősebb tanúságaira, így elsősorban a természeti erőkon diadalmaszkodó emberre, a munkásember megbecsülésére, a tervszerű gazdálkodásra stb.

A *Fekete gyémántok* új irodalomtörténeti értékelése szorosan összefüggött a Jókai-kérdés 1949-es vitájával, amennyiben a vita több pontjánál mint a felmerült problémák megoldásának kulcsa szerepelt.

Hegedüs Géza többek között a *Fekete gyémántok* munkásabrázolásával és a „Mágnes lovag” fejezettel érvelt álláspontja mellett, mely szerint az irodalomtörténetírás csak akkor tud megnyugtató feleletet adni a Jókai-kérdés legfontosabb problémáira, ha az írók polgári szemléletűnek tekinti.

Nagy Miklós ezzel a felfogással vitázva a regényben (és más művekben is) annak a megnyilatkozását látta, hogy Jókai az „osztórák nagytőke és a magyar nagybirtok szövetségével létrejött állami jellegű kapitalizálódás helyett a magyar középnemességből és kisiparoságból kiinduló nemzeti jellegű iparosodást” hirdetett. (It 1950. 56.)

Az első valóban mélyreható tanulmány a regényről Nagy Miklós *Bevezetése a Fekete gyémántok* 1952-es kiadásához (Magyar Klasszikusok). Elsősorban arra mutat rá, hogy Jókai a rendelkezésére álló valóságanyag írói csoportosításával szenvedélyes „javító, nevelő, vádoló” állásfoglalását fejezi ki. Kifejti, hogy ennek az eszmei állásfoglalásnak reformkori, 1848-as eredete van, s hogy korlátai az írónak a munkásmozgalmakkal kapcsolatos állásfoglalásából adódnak. „De hiba volna — írja — csak az érem egyik oldalát látni. Kétségtelen, hogy kevesen voltak akkor a magyar értelmiség, különösen az írók soraiban, akik a dolgozó osztályok sorsával vivódtak. Jókai az ellentmondások láttára sem menekült valamilyen múltbanezésbe, feudális színezetű antikapitalizmusba, mint oly sok kortársa. Munkásságának későbbi szakaszán ugyan sor kerül mindkettőre . . . , de ekkor még nincs szó erről. Meg tudja őrizni liberális demokráta világnézetét, sőt ezt sajátos (talán saint-simonista) módon egyesíteni tudja az utópista szocializmussal is: az összekötő láncszem a technikai fejlődés határtalansága, amely új társadalmi szervezet teremtését teszi szükségessé. Szembetűnő, hogy ez a technikába vetett hit ellentmondásos, hiszen a társadalom felülről való megszerzését írja elő s így az ösztönös tömegmozgalmakkal szembeni ellenállás gondolata sem hiányzik belőle . . . [itt *A jövő század regényére* utal] . . . Ha Jókai utópizmusának igazi értékeit akarjuk látni, akkor nem is *A jövő század regényét*, vagy Berend részvény-tárnáját kell szemügyre vennünk, hanem

Delejországi rajzát. Természetesen ebből is a technikai elképzelések váltak inkább valóra... Mégis — Jókai — a társadalmi viszonyokra is kitér...

A továbbiakban Nagy Miklós Delejországi állami tulajdonba vett iparáról és kereskedelméről beszél.

A regényben jelentkező eszmei ellentmondásokat vizsgálva foglalkozik Jókai sajátos, a természettudományos vívmányokkal összeegyeztetett deizmusának problémájával, majd az ellentétek jellegzetesen Jókais egybeolvadásának a jellemábrázolásban mutatkozó hatásáról szól, mondván: „A hősök elvontsága és elrajzolttsága... alapvetően a társadalmi helyzet és Jókai romantikus törekvéseinek ellentmondásosságával függ össze.” E megállapítását Berend jellemének elemzésével, illetve Evila alakjának értelmezésével támasztja alá. Evila személyében Jókai sajátos népszemléletének megnyilatkozását látja: „— Evilában tetetült az író vágyódása a szépség és a tisztaság után. A hősi alkotóerő és az utópia pátosza mellett él Jókaiiban egy idilli színezetű romantika is, amely a gyermekkor és a fiatal leányok romlatlan érzésvilága, a családi élet intim boldogsága felé fordul. Ebből a romantikából a kapitalizmus hajszájának megtagadását lehet kiolvasni, vágyódást a Senki szigetének szűzi magánya után. De éppen, mert a magva kiábrándultság... , nem kaphat nagy helyet a hatvanas, hetvenes évek Jókai-műveiben... Evila... egyedül áll Jókai arcképcsarnokában, elsősorban azért, mert nem egy ősvadon rousseau paradicsomában növekszik fel, mint Noémi, hanem a munkássors kemény iskoláját járja. Amíg a Bondavölgyben marad... , s bár csak pár ecsetvonással van felvázolva, mégis igazán húsból vérből való ember... A népmesék őseréjű optimizmusa csillan meg abban, hogy a két szerelmes végül minden gonosz csapdával, csábító kísértéssel megküzdve egymásé lesz, de Evila „eveline”-i idejének rajzában... olyan kurtizánt formál Evelinből, aki valójában ártatlan. Mikor a különös operettszituációnak már minden mozzanata kimerült, visszavezeti a bányába Berendhez.” — Az Evila-problémát így zárja le: „Evila sorsának rajza tehát gyújtópontban fogja össze Jókai népiességének erejét és gyengeségeit. A dolgozók iránti szeretet, haladó világnézet, a folklór elmélyült ismerete és mesteri feldolgozása jellemzi, de... nem tudja maradéktalanul beleélni magát népi szereplői lelkivilágába, s olykor olyan kalandokba is belesodorja őket, amelyek azoktól idegenek, számunkra ellenszenvesek. Liberalizmusa miatt nem elemzi Evilában a munkásság öntudatra ébredésének első fázisát, amit pedig az életben egy ilyen eset okvetlenül kiváltott volna.”

„Szaffrán testesíti meg Jókai romantikájának legrosszabb oldalát... azt a lidércnyomást tükrözi, amit a burzsoázia érzett a proletariátus erőinek növekedése láttán. Victor Hugo forradalomellenes első kor-

szakából vette át az író a rémdrámába illő gyermekevés motívumát, mellyel meghasonlott különcöt formál belőle. Van azonban annyi írói becsületesség benne, hogy ne titkolja el, nemcsak a különleges lelki élmények vitték vesztébe Szaffránt, hanem a dúsgazdag bankár volt az, aki az örült bosszúállást kihívta maga ellen . . . Másutt azt is kimondja, hogy nemcsak gyűlöletből, szégyendühből került sor a robbantásra, hanem 'politikai fanatizmusból' is. Emellett, ha halványan is, de kirajzolódnak Szaffrán jutulajdonságai is: s mindez valamiképpen érezteti az olvasóval, hogy emberi jogainak tiszteletben tartása mellett belőle sem lett volna társadalomellenes lázadó . . ."

A mellékszereplők jellemrajzát elemezve Nagy Miklós Kaulmanban a tökécs alakja művészi megmintázásának egyik XIX. századi magyar remekét üdvözli; kimutatja, hogy Sámuel apát nem egyszerű fényképe Danieliknak, s hogy az író szándékosan „nem rajzolja egy kézzel félretelhető, gyenge ellenségnek, hanem hangsúlyozza éles eszét és energiáját.”

Az arisztokrata alakok bírálata után az anekdotikus vonásokat mutató Csanta és Mahók személyénél időz, és kimutatja, hogy az anekdota hogyan szorul háttérbe e műben.

Méltatja a mesteri szerkesztést, amely összefogja a sokrétű, sokszínhelyű cselekményt s arra a megállapításra jut, hogy a szerkezet sajátos alakulásában a kritikai realizmus törvényszerűségei jelennek meg, s azok csak Berendnek a cselekmény végén való aktivizálódásával halványulnak el az előretörő romantika hatására.

Tanulmánya utolsó részében a mű előadásmódjával foglalkozik. „Jókai stílusa a hatvanas évek végére már meglehetősen eltávolodott . . . a romantikus-zenei modortól, inkább a népiesség, az élő beszéd követése és a plasztikusság felé közeledett. Ott azonban, ahol a tartalom pátosszal, a hősiesség átérzésével telik meg, felszárnyal a nyelv is: az emberiség nagy útjáról, roppant technikai eredményeiről, káprázatos jövőjéről, Berend kutató szenvedélyéről, rajongó, zengő, szinte költeménybe illő lapok beszélnek . . . A mondat szerkezetét nála nem az elmélkedés lendülete, hanem a feltörő líraiság szabja meg . . .” (Itt példának idézi a regény „Mikor már nem fér el az ember a földön” c. fejezetének befejező szakaszait.)

A továbbiakban példákat hoz a kérdéshalmazos újszerű alkalmazására, a szabadversre emlékeztető, azonos gondolatritmusú mondatokra, az író művészi szó- és metafora-használatára, archaizmusaira, majd az egyes szereplők — főként a mellékalakok — leírásában és beszéltetésében jelentkező jellemzőerőt szemlélteti. Végül megállapítja, hogy a *Fekete gyémántok*, nyelvének öncélú, idegen szóaradata ellenére sem mutat magyartalanságot a szókötésben.

A tanulmány befejező része vázlatos áttekintést ad a regény fogadtatásáról, irodalomtörténeti megítéléséről.

A *Fekete gyémántok* új értékelésének útját egyengette Sötér Istvánnak a Magyar Irodalomtörténeti Társaság egyik, 1953-as munkaközöségi vitáján elmondott összefoglalása (*Két esztendő irodalomtörténeti munkássága a Petőfitől Adyig korszak területén.*), amelyben a Jókairól szóló rész részletesen foglalkozott a regénnyel, felhívta a figyelmet Szabényi Géza kutatásaira, és felvázolta a Nagy Miklós 1952-es tanulmánya után adódó kutatási feladatokat. Fontosnak tartotta a regényben jelentkező utópista szocialista eszmék, Berend közgazdasági nézetei forrásainak felderítését, valamint feleletet adni arra a kérdésre, hogy milyen úton jutott el Jókai a technikai kultúrába vetett határtalan bizalomhoz. (It 1953. 270–71.)

Hegedüs Géza *Az élő Jókai* (Könyvtáros 1954. I. sz. 17.) c. cikkében — az alcímben megjelölt céljának (Hogyan ajánlja a könyvtáros Jókai műveit) megfelelően — igyekszik vezérszavakban jellemezni a Jókai-műveket. Így a szerző korábban említett felfogása szerint „polgári ideál”-nak nevezi Berend Ivánt s a regényt magát így jellemzi: „A fekete gyémántok a magyar kapitalizmus regénye. A nemzeti erők harca a nagybirtokkal és az egyházzal szövetséges nyugati kalandortöke ellen.”

Dr. Katona Piroksa *Jókai Mór* (Bács-Kiskun Megyei Füzetek 2. Kecskemét 1954.) c. füzetében lényegében Nagy Miklós tanulmánya nyomán haladva foglalja össze a regény leglényegesebb eszmei mondanivalóit.

Szabényi Géza *Jókai és a Fekete gyémántok néhány kérdése* c. tanulmánya (It 1954. 24–60.), bírálva a korábbi Jókai-értékeléseket, polemizál Király Istvánnak a *Mikszáth Kálmán* (1952.) c. monográfiájában olvasható, Jókaira vonatkozó utalásokkal, majd Nagy Miklós 1952-es *Bevezetőjével*.

Nagy Miklós tanulmányát egyes pontokon nem tartja elég mélyen elemzőnek, s kifogásolja többek között, hogy nem vizsgálta részletesen a „mű létrejötté időszakát” és Jókainak a 60-as évek végén betöltött közéleti szerepével kapcsolatos emberi, írói fejlődését. Publicisztikai kutatásai alapján igyekszik felvázolni az általa hiányolt képet, s megállapítja, hogy „a kiegyezéstől a megalkuvásig (1875) terjedő idő... központi helyén áll a Fekete gyémántok.”

A „mű történelmi háttéré”-t, az „objektív valóság és a mű kapcsolatát” tárgyaló részben Hubaynak (lásd *Keletkezése, forrásai*) és Nagy Miklósnak a regényre vonatkozó adatait kiegészíti Danielik 1868-ban a *Pesti Napló*ba írott cikkeinek a *Fekete gyémántok*ban megmutató hatásával. Majd a Kaulman személye mögött álló Langrand-Dumoncau-ra vonatkozó megállapítások érvényét terjeszti ki Lederer

Emma i. m.-re és Lukács Béla *A magyar keleti vasút* c. munkájára hivatkozva. A regény „ábrázolási kérdései”-re, „romanticizmusára és realista vonásaira” térve írja:

„Jókai romanticizmusának tehát jellemző sajátossága, hogy realista vonások vegyülnek össze vele. A Fekete gyémántok fejlődést is mutat ugyanakkor a korábbi regényeihez képest. Míg pl. az *Egy magyar nábob* realizmusa anekdotikus természetű volt, addig a *Fekete gyémántok*ban a realista ábrázolási módszer kiszélesedik . . .” (36.)

Itt feltevéseket kockáztat meg arra vonatkozóan, hogy Jókai az utópista szocialisztikus elméletek közül melyeket ismerhette (vö.: *Keletkezése, forrásai* c. fejezetünk!), majd a hegeli filozófia Jókainál jelentkező hatását vizsgálja. Úgy véli, hogy „a teremtés művét folytató” Berendben Hegelnek a „nagy ember” hivatására vonatkozó elgondolása ölt szépirodalmi formát.

A szerző kitér a regény eszmei elemzése során Berend és Kaulman vitáinak mérlegelésére is.

Szerinte: „látunk kell, hogy Jókaiiban valóban éltek kispolgári romantikus vonások. Ott kísért ez a kisüzem és a monopóliumok szembeállításában . . . De ott látjuk ezt a kispolgári romantikus vonást a külföldi és a magyar helyzet regénybeli szembeállításában is . . . De ha ez az elmélet erősen hatott is Jókaira, és a műre, mégis nyomatékossabbak azok a vonások, amelyek az író és művét ezektől elválasztják. Jókai . . . abba az irányba nézett, mely felé a valóságos fejlődés is tartott. Így volt azután képes elfogadni az utópista szocialisták új világát, a kapitalista társadalom első szocialista bírálatait. Végző fokon ez az elmélet nyomja rá bélyegét a Fekete gyémántokra, ha össze is fonódik ugyanakkor ezzel a kispolgári romanticizmussal . . .

De a Delej országán kívül másutt is megmutatkozik az, hogy Jókai túllép e fejlődésellenes, kispolgári romantikus állásponton. Jókai nem akarja, termelési formává' változtatni a kisüzemi termelést, hanem csupán kiindul belőle, mint a fejletlen, gyarmati elnyomás alatt álló hazai viszonyokra jellemző vonásból. Ennek megfelelően Berend a monopolista részvényvállalat bukása után vállalja is annak vezetését.

Berend tehát teljesen új alak irodalmunkban. Egyes vonásai olyan jelentősek, hogy túlemelik őt a polgári társadalomért küzdő hőskönn, s velünk, az új világot építő emberekkel kötik össze . . .” (47–48.)

„Szaffrán Pétert határozottan erős, éles vonásokkal rajzolta meg. Egyetlen alakja a regénynek, kiben erős kontrasztba állítja a 'jó' és 'rossz' vonásokat, akinek jellemében egyáltalán megvan ez a kettősség. . . hatalmas harc folyik is a regény egész tartama alatt Szaffrán . . . két énje között, míg győzedelmeskednek a tragikus vonások. Így Szaffrán

a regény egyetlen olyan alakja, aki nem készen lép elő. Abban, hogy Szaffrán osztályharcos útja tragédiába fut, s hogy Berend vezetése hozza meg a munkásság jólétét, nemcsak az utópistáknak azt az általános nézetét kell látnunk, mely a munkásosztályban ‚végeredményben gyámkodásra szoruló osztályt’ látott —, hanem azt is, hogy Jókai osztályának, a középnemességnek a jövő megteremtésére, a munkásosztály vezetésére való hivatottságát hirdeti.” A költő „nemcsak az utópisták ‚nevelési’ elvének fontosságára hívja fel a figyelmet, hanem arra is akar utalni, hogy az akkor megalakult önálló munkásegylet, a munkásosztály önálló útja nem a helyes út, pusztulásba viheti osztályát is . . .” Sámuel apátot illetően polemizál Nagy Miklóssal, majd Belényi Árpádot vizsgálva megállapítja:

„Árpád alakjánál azonban meg kell állnunk. Nagy Miklós szerint csak az a szerepe, hogy a két színen folyó cselekményt összekapcsolja. Ez a megállapítás pedig legfeljebb a bécsi időszakra — a 33 próba időszakára — vonatkozhat, de nem Franciaország esetében. Itt sokkal nagyobb, sőt központi jelentőségű a szerepe. Ugyanis az író általa mondja ki nyílt bírálatát erről a világról. Az előző részekben Berend játssza a mérce szerepét, itt Árpád tölti be ezt a feladatot . . .”

Barta János (*Jókai és a művészi igazság*. It 1954. 411.) Jókai műveinek hőseit vizsgálva megállapítja, hogy „A kiemelkedő, központi Jókai-hősök művészi hitelessége . . . erkölcsi nagyságukban van, — s az erkölcsi nagyság iránti rendkívül fejlett érzék s az erkölcsi nagyság konkrét ábrázolásának képessége az a pozitívum, amely a reális megfigyelés és emberábrázolás helyét jogosan elfoglalja. A kedves, nagy Jókai-hősök mind valamely eszmei tisztaságú szenvedély megszállottjai, hősök és aszkéták egyszerre; a szabadság, a tudomány, a munka és az országépítés harcosai. Eszünkbe juthat az érdes, puritán Berend Iván, a tudása révén felmagasztosuló Tatrangi Dávid . . .”

A továbbiakban többek között Baradlayné alakját elemzi.

„Hasonló példa (a művészi eljárás szempontjából) — bár kivitelben gyöngébb, de éppen hibáiban tanulságos: Evila alakja a Fekete gyémántokban. Jogosan lehet kifogásolni, hogy ez a leányalak is, mint Jókai főbb teremtményei általában, szinte légmentesen el van szigetelve a környezet behatásaitól. Az író kétszer dobja át az előzőtől merőben idegen, vele ellentétes környezetbe: meg se érzi, marad az, aki volt. A realizmus szemszögéből nézve képtelenség; művészileg megérthető, ha ezt a lányt úgy fogjuk fel, mint szimbólumát Jókai élményének — a gyermeknői női bájról, naiv gyöngédségről és éteri tisztaságról. A szerkezeti hiba nem az alakban van, hanem a ‚fehér’ házasság ponyvajellegű motívumában, s abban, hogy Evila alakjának csak a bányász-környezetben van meg az elhithető ereje, a Kaulman-féle léha, cinikus

életkörben azonban teljességgel hiányzik. A szabadságharc igazabb kerete Baradlayné félisteni alakjának.”

Sőtér István: *Jókai útja* (Csillag 1954. 12. sz. — 1955. 3. sz. *Romantika és realizmus* c. kötetben is, 1956.) c. tanulmánya a regényt határátkönek látja az író életművében, amely új Jókai-hős típus és egyben új Jókai-regénytípus felbukkanását jelenti. Berend az első magányos, „ár ellen” úszó Jókai-hős, a *Fekete gyémántokban* új, „társadalmibb” regénytípusra való törekvés jelentkezik „a *Nábob* genre-realizmussal elegy romantikájá”-val szemben. „*A fekete gyémántok* [!] sok mindent kölcsönöz a ,szalonregénytől’ — de anélkül, hogy annak szintjére még aláülyyedne. Átveszi tőle a ,nagyvilági’ élet alakjait, helyzeteit, s ezek színezése közben a kuriózumtól sem riad vissza (gondoljunk pl. Eveline bécsi életének epizódjaira stb.) . . . Jókai öregkori hanyatlását részben művészi eszközeinek, technikájának elavulásában, korszerűtlenné válásában is figyelemmel kísérhetjük. Ennek előjelei *A fekete gyémántokban* is felismerhetők — illetve, abban a fél-eredményben, melyhez egy új, korszerűbb regénytípus kialakítását célzó kísérletei vezetnek.”

A „magányossá váló” Jókai-hősről írja: „Szinte természetfölötti erővel bíró hétosz, aki egymaga birkózik meg a monopoltőke nemzetközi sárkányával . . . oldja meg azokat a szociális problémákat, melyeket csak a forradalom tudna megoldani . . . Az új regények hősei mögüi eltűnt az osztály, a közösség, amelyre támaszkodhatnának. És fontos változás az is, hogy az új Jókai-hősök immár nem a politikai, megyes közélet emberei, hanem a tudomány, a költészet felkentjei. — Jókai már nem az osztályban, hanem a magányos, kiemelkedő, rendkívüli hősből reménykedik. Épp ezért, a *rendkívülibe* vetett hite miatt, romantizálási eljárásai irreálisabb hős-alakokat hoznak létre, mint korábban, elképzelései pedig csupa utópiában fejeződnek ki.”

A továbbiakban figyelmeztet Sőtér a regény arisztokrácia-ábrázolásának jellegzetességeire, s szerinte „Theudelinda egy osztály elaggottságát, avult életmódját példázza. Theudelinda némiképp előzménye a *Beszterce ostroma* Pongráczának. Az időszerűtlenné vált hűbériség különöi útját Pongráczal Mikszáth mégis következetesebben járhatja végig, mint Theudelindával Jókai. De a főnemesség itt már nem a nemzeti mozgalmak vezetője, hanem a külföldi tőke szövetségese. A *soirées amalgamentes*’ eléggé humoros módon mutatja be, mily kevésbé jöhét létre megértés, egymásratalálás a mágnások és a nemzet többi rétege között. Az arisztokrácia vezette ,egységfront’ eszméit az író itt már — Sámuel apát ajkára adja, abban a beszélgetésben, melyben Theudelindát a fővárosba hívja. Sőtér szerint az itteni „antiklerikalizmusban éppúgy megtalálhatjuk az aktuális esemény-hátteret (a csalhatatlansági dogma körül kialakult vihart, és a magyar püspöki kar római

szereplése miatti felháborodást), mint a regény számos egyéb mozzanatában is.”

A regény „kulcsalakjai”-nak vizsgálatában az eddigi kutatásoktól eltérően Sötér Berend igazi ellenfelét Sámuel apátban látja, a „színes, jellegzetes” mellékalakok közül részletesebben foglalkozik a hazafias Mahók plébános és Csanta személyével. Ez utóbbiban *Az aranyember*, „Brazovics-motívum”-ának előzményét ismeri fel.

Végül a mű optimizmusát hangsúlyozva írja: „Berend alakjának fontossága, és a regény haladó eszmeisége nem is elsősorban a nemzeti iparosítás ilyen vagy amolyan megoldásának propagálásán múlik — hisz ezek a megoldások mindenképpen reformista, vagy utópiás értelműek lehetnek csupán. Berend a bányatűz oltásának hatalmas jelenetében nő túl az utópián; ezekben a képekben, melyek a kezdő fejezet ősvilági látványát fejlesztik tovább, s az ember megdicsőülésének folyamatát tetőzik be —: Jókai túl jutott illúzióin, s *olyasmit* tár elénk, *ami hiperbolikus merészségében sem utópia!* . . . ez a kép mentes a jószándékú, de alaptalan politikai hiedelmektől — ez a kép a jövő emberének útját mutatja meg.”

Sötér *A magyar romantika* c. tanulmányában Berend alakjának olyan irracionális vonásaira figyelmeztet, amelyekről a korábbi Jókai-regényhősök még mentesek. (*Romantika és realizmus*. 1956. 90.)

Lengyel Dénes *Jókai Mór (Nagy magyar költők. Segédkönyv az általános iskolában tanító magyar szakos nevelők számára 1955.)* c. tanulmányában Jókai fejlődését vázolja „a grófi réteggel együttműködő értelmiségi, köznemesi hősök” előtérbe kerülésére példának hozza a regényt és hősét: „Az utóbbi felfogás legkiválóbb megnyilvánulását Jókai a *Fekete gyémántok* című regényében találjuk meg (1870). Berend Iván a szabadságharc idején huszártiszt volt s most kisüzemi gazdálkodásával a magyar kapitalizmust védelmezi a beáramló idegen tőkével szemben. Jókai állásfoglalása világos: a magyar tőkés fejlődést kell biztosítanunk, hogy az idegen igát e téren is lerázhassuk. A *Fekete gyémántok* nagy érdeme, hogy utat keres a válságból, s az ellenséges erőket a kritikai realizmus erejével leplezi le.”

Röviden ismerteti a Langrand—Danielik ügyet, majd így folytatja: „[Jókai] Berend személyében a magyar kapitalizmus hősét állítja olvasója elé. Berend Iván minden jó tulajdonsága újabb és újabb meglepetés útján jut tudomásunkra. Az író úgy késlelteti az exozíciót, hogy hősét csak részben mutatja be, így módjában áll utólag megmagyarázni a meglepő hőstetteket. Így például joggal lepődünk meg a Sallista őrnaggyal [!] vívott párbaj eredményén, de nemsokára megtudjuk, hogy Iván huszártiszt volt, így érthető, hogy löni és vívni tudott. Jókai a legnehezebb feladatot bízta hősére: oldja meg a kiegyezés

korának társadalmi kérdéseit. Iván küzd a reakcióval, a természettel, de nem képes a tőkés kizsákmányolás kérdésének megoldására, ezt a problémát a szerző az utópiára bízta (*Delejországnak*)."

Nagy Miklós *Az újabb Jókai-kutatások problémái* című cikkében (It 1955. 487–89.) vitába szállt Szabó tanumányának egyes tételivel. Így kellően meg nem alapozottnak tartotta Szabóékat azokat a fejtegetéseit, amelyekben a hegelianizmus ez időbeli Jókaira gyakorolt hatásáról szólt. Többek között arra figyelmeztetett, hogy Szabó sok helyütt erőszakoltan alkalmaz politikai-filozófiai, ideológiai magyarázatokat, még ott is, ahol egyszerűen a romantikus írói gyakorlatból adódó megoldásmódokról van csupán szó.

A *Fekete gyémántok* érdekes lengyel visszhangjáról ad számot Jan Ślaski (*Jókai lengyelül*. VilFigy 1958. 38–57.), amikor közli, hogy Stefan Żeromski (1864–1925), a nagy lengyel írók egyik kedvenc olvasmánya volt a regény. Naplójában rajongva írt Berendről, mint emberi eszményképről. A lengyel filológusok két Żeromski-regényben is feltételezik a *Fekete gyémántok* néhány motívumának hatását. (49.)

M. Kondor Viktória *Az 1875-ös pártfúzió c. tanulmányában* (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 11. Bp. 1959.) a 44–45 lapokon említi a regényt, amelyben Jókai – szerinte – a középnemesség polgárosodása érdekében agitál.

A regény 1959-es kiadásához Nagy Miklós írt utószót (Jókai Mór válogatott művei, Szépirodalmi Könyvkiadó 523.). Ebben röviden áttekinti a műben egyé-ötvezőtt valóságanyagot s rámutat, hogy Jókai a leleplező riportregény kínálkozó olcsóbb megoldásmódját jó művészi érzékkel kerüli el. Berend élő mintái között Hegedűs nyomán itt olvashatunk először Vidacs Jánosról. (Vö.: *Keletkezése, forrásai*) Nagy a továbbiakban hangsúlyozza, hogy Kaulman és Sámuel apát jellemrajzában a kritikai realizmus társadalomszemléletének és művészi módszereinek a korábbi Jókai-művekhez képest fokozott érvényesülése figyelhető meg s utal arra, hogy emellett számos motívum „a regény alapjában romantikus fogantatásáról árulkodik.”

Somogyi Sándor *Nacionalizmus az önkényuralom és a dualizmus korának magyar irodalmában c.* dolgozata Jókainak a nemzetiségi kérdésben tanúsított toleráns magatartását jellemezve tesz említést a regényről: „... említhetnénk a románok iránti szimpátiáját, mely az 50-es évek derekán kezdődik (első jelentkezése a *Szegény gazdagokban*, 1858), s tart – lényegében töretlenül – élete végéig. Például a *Fekete gyémántok*-ban is, melyben egyik legrokonszenvesebb hősnője: Evila, nem magyar származású; u. itt lásd a bécsi halina-epizódot stb. Persze az ő szimpátiája is a Kárpát-medencén belüli magyar hegemonián alapul.” (I. OK 1960. 16. k. 125.)

A *Kis magyar irodalomtörténet* (Bp. 1961.) *A magyar irodalom a XIX. században* c. fejezetében (szerzője Szauder József) így emlékezik meg a regényről: „A *Fekete gyémántok* (1870) már a nemzeti kapitalizmus problémái körül forog, főhőse a nemzeti tudós és demokrata, aki fölényesen harcol az osztrák elnyomással szövetséges gyarmatosító tőke ellen.” (232.)

Ludmilla Sargina *A magyar irodalom fogadtatása Oroszországban az 1870—1900 közötti években* c. dolgozatában (*Tanulmányok a magyar—orosz irodalmi kapcsolatok köréből*. Bp. 1961. 2. k. 200—30.) írja, hogy a Nyiva c. folyóirat 1881. évi 27. számában a *Szegény gazdagok* folytatásos közlése közben Jókai életét és munkásságát ismertetve a *Fekete gyémántok* mint egyik legkiválóbb alkotását említi. Ugyanez a tanulmány hívja fel a figyelmet arra, hogy a Vesztnyik innostrannoj lityeraturi 1894. évi 2. számában egy Jókait ünneplő cikk szerint Jókai „egy és másban követi Jules Verne természettudományos regényeit. A *Fekete gyémántok*, az *Oceánia*, az *Egész az északi pólusig*, bárha ismeretekben alatta maradnak Jules Verne regényeinek, ugyanakkor felülmúlják őket a művészi forma, az alagondolat ereje és eredetisége tekintetében.”

Nacsády József *Jókai „Delejország”-áról* c. dolgozata (*Acta Historiae Litterarum Hungaricarum — Acta Universitatis Szegediensis — 1962*) kimutatja „Delejország” közeli rokonságát a XVI—XVII. századi utópista államregényekkel (vö. *Keletkezése, forrásai*), s arra a kérdésre válaszolva, hogy Jókai miért fordult a XIX. századi utópista szocialista elméletek helyett a naivabb utópiaformákhoz, fejtegeti: „Ennek okát jórészt Jókai utópiájának előadás-jellegében és ehhez illő célzatában látjuk. Minden utópiának felismerhető kettős egysége a több-kevesebb közvetlen programszerűségnek az erkölcsi példázattal való összeszövődöttsége. A XVI—XVII. századi utópiákban érthető okokból a morális példázat dominál még, a XIX. századiakban a helyzet éppen fordított. Jókai Berend előadásában észrevehetően nem akart — és nem akaratott — olyan közvetlen társadalmi programot adni, mint amelyet pl. a tudós bányász minta-munkástelepének, vagy akár a *Jövő század regénye* Otthon-államának rajzában. Ezúttal megelégedett a költői ellentét által kiváltott revelációval, ami távoli alapját képezheti az eszményi állapotokhoz való morális közeledésnek. Az arisztokraták között előadást tartó Berend — Jókai céljához tehát a XIX. század második felében éppen a történelmileg már anakronisztikus, naivabban ható, térben izolált utópia-forma illet, amelynek alaptípusai a társadalomtudományok fejletlensége idején jöttek létre és Jókai korában szinte egyedüli funkciója csak a példázat lehetett . . . Felesleges igyekezet tehát szerintünk Jókai e *Fekete gyémántok*beli utópiájának illúziós vonásait Saint-Simon, Fourier, Cabet vagy Owen nézeteinek gyengéivel egy nevezőre hozni.

Ugyanígy kár Delejorszában valami reformált kapitalizmust keresni . . . Az írői példázat természetéhez tartozik a maximális ellentétek alkalmazása. És Delejorszáig — mint erre Nagy Miklós rámutat — valóban mindenben ellentéte Jókai kora európai társadalmának. A kapitalizmus módszeres elemzése és megreformálásának szükségképpen aprólékos magyarázata ellentmondana itt az írői alapvető szándékának. A példázat költői származását, az eddig ismert világ szenvedélyes elítélését kifejező ellentétek kontradikcióját fékezte, tompította volna a „tudományos” rendszerek nagyobb mérvű beszüremkedése. (Ahogy az ez is következik a minta-munkástelep és az Otthon-állam földhözragadt utópizmusában!) E csodálatos álomország képe túlnőve regénybeli, félreérthetetlen funkcióján, az írői szenvedélyes, személyes vágyának kifejeződése olyan boldog társadalom után, amelyben a természetet leigázó ember okos és igazságos rendet teremt az emberi viszonyokban is.” (20–23.)

A REGÉNY IRODALMI HATÁSA

A regény íróinkra gyakorolt ihlető hatásáról először Futó Jenő írt *Herczeg Ferenc* c. dolgozatában (It 1927. I. sz.) s Oláh Gáborral szemben, aki *Herczeg Fenn és lenniének* (1890.) Kun Attilájában Tímár Mihály alakjának vonásait véli felismerni (*Írói arcképek*. Bp. 1910. 6.), inkább Berend-féle alakot sejt benne: „Berend Iván jelleme és kettős szerelme szintén sok közösséget mutat a Kun Attilával, de erre a feltevésre Herczegnek egy, még gyermekkorba visszaható vallomása is ad alapot.” Itt Herczeg Ferenc *Jókai Mórról* c. cikkéből idéz (Magyar Salon 1893. 699–702.), azonban ez éppúgy vonatkozhat Tímárra, mint Berendre.

Szebényi Géza általunk már többször idézett tanulmánya hívja fel a figyelmet a regény érdekes hazai visszhangjára, amikor megállapítja, hogy Toldy István *A jó hazafiak* című, 1872-ben írott négyfelvonásos vígjátékán a *Fekete gyémántok* hatása érződik. Szebényi ugyan azt állítja, hogy Toldy „ugyanazt a témát” (a pest—losonci vasútra gondol!) dolgozza fel, mint Jókai, azonban a két mű alaposabb összevetése csak annyit bizonyíthat, hogy Toldy átvette Jókaitól a „Bondavölgy” elnevezést, és művének két szereplője (Kovács Aladár vasútmérnök és Sólyom Benedek bányász-geológus) néhány vonásában Berendre emlékeztet, s a vígjáték cselekménye során diadalmaskodnak a korrupt megyei hatalmasságok felett, akik saját önző érdekeik szerint akarják az éptendő vasútvonal irányát kijelölni.

Legközvetlenebbül Szegefi Mór *Fenn és alatt* (Bp. 1871.) c. regényére hatott a *Fekete gyémántok*. Jámbor Ferenc nevű hőse „csak közönséges iparos, gyáros, a ki napestig közönséges munkások között nehéz

munkával van elfoglalva . . . A helyett, hogy művésszé képezte volna magát, hír és dicsőség után törekednék, arra használja föl tehetségét, hogy eke-, cséplő- és aratógépeket rajzol gyára számára . . .” (1. k. 61.) Vegytannal is foglalkozik, laboratóriuma van, mint Berendnek, s vele is megtörténik az a baleset, hogy a felrobbant lombik megsebzí arcát.

A nyegle aranyifjakkal szemben lovagiasan megvédi Etelkát, mint Berend Angelát, s Etelka éppúgy meg akarja akadályozni a párbajt, mint Angela. Etelka egyébként Evilára is emlékeztet, bár sorsfordulatainak iránya ellenkező. Tönkrement főúri családjától megszökik, Jámbor Ferenc gyárába állana be álnéven, majd egy kékfestő üzembe szegődik s mint munkáslány hívja fel magára Jámbor figyelmét, aki hosszú ideig nem ismerte fel. A *Fekete gyémántokra* emlékeztető tőzsdemenet is van a regényben, sőt a cselekmény színházi szála nemcsak Evila sorsát juttatja ismét eszünkbe, hanem az itt két rivális színész nő miatt lezajló színházi „csata” az aranyifjúság és a polgárság között, az *Egy magyar nábobra* is felismerhetően utal.

Gárdonyi József: *Az élő Gárdonyi*. Bp. [é. n.] 2. k. 5. c. munkájában megemlíti, hogy Gárdonyinak Egerre költözésekor (1897) könyvtárában csak három Jókai műve volt. Ezek voltak: a *Mire megvénülünk*, *Az arany ember* és a *Fekete gyémántok*.

SZÖVEGVÁLTOZATOK

A *Fekete gyémántok* szövegének helyreállításában — alapelveinknek megfelelően — az első kiadás (1870) szövegét tekintettük alapszövegnek, s változatokként tartjuk számon a hírlapi közlés (H), a második, egyben az NK-t megelőző kiadás (1878), valamint az NK szövegeltéréseit. A jelenleg hozzáférhető négylapnyi kéziratörredék nem nyújt módot a kézirat komolyabb figyelembevételére. A teljesség kedvéért a megfelelő helyen (53 : 13-tól 56 : 13-ig) természetesen közöljük a K és az 1870. kiadás közötti eltéréseket a szövegváltozatok között.

Helyesírási korszerűsítéseinkben a JKK 1. k. *Bevezetésében* kifejtettek szerint jártunk el.

A szövegváltozatok között nem soroljuk fel esetenként az alábbi, az 1870-től eltérő változtatásainkat:

A következő szavak o-ját ó-ra változtattuk: *birkozók, élvsovár, huzodik, iron, ohajt, ovatosan, sohajt, szabadik, tartoztatá, zárkozik.*

Az alábbi szavak ö-jét változtattuk ő-re: *börönd, bűnhődés, elődön-gött, gyürkőzik.* — Az alapul vett kiadásban található ő-t rövidre változtattuk a *jőjjön, pőröly,* valamint az *öntöde* szavakban.

Azokat a ritkábban előforduló szavakat, amelyeknek frásában a mássalhangzó kettőzése tekintetében mutatkozik eltérés az alapul vett szöveg és a JKK-beli szöveg frásmódja között, általában a szövegváltozatok között tüntettük fel. Az alábbi gyakrabban előforduló szavakat azonban, amelyeket a mai helyesírás szerint átfírtunk, az 1870. kiadásban talált formájukban itt felsorolva, nem vettük be a szövegváltozatok táblázatába. Ezek: *ahoz, aként, alásan, amához, béllelve, bornemísz, boszant, boszu, bölcsesség, csengetyű, eféle, ehez, eként, ekép, ép (most), épen (most), fenforog, fenhangan, fenhéjázó, fenkölt, fris, galy, játszsa, játszunk (felsz. mód), kigyulad, köny, lejobb, lövel, megyszín, meny (ti.: mennyország), pörgetyű, restel, rosz, semmilyen, sokal, söríszsa, súlyed, szégyel, viraszt, viszás, viszfény ; illetleg: béllel, lehellet, lógg, orrmány, pavillon, porcellán, tobozza, üllepedik, vajjon.*

Mivel az 1870. kiadás az esetek túlnyomó többségében a mai szabályoknak megfelelően járt el a kis- és nagybetű használatában,

e téren kevés változtatást kellett tennünk. Elsősorban az őslények, növények neveinek írását egységesítettük, kisbetűvel: *Adansonia*, *Banksia*, *Mammuth*, *Mastodon*, *Megatherium* stb. helyett *adansonia*, *banksia*, *mammuth*, *mastodon*, *megatherium* stb. (A kiadás e vonatkozásban következetlen, mert pl. *equisetum*-ot, *hylobates*-t, *tryonix*-et stb. is ír.) — Hasonlóképpen kisbetűvel írtuk a szelek nevét: *Burana*, *Monsoon*, *Nemere*, *Passat*, *Samum*, *Sirocco*, Tornádó helyett *burana*-t, *monszun*-t, *nemeré*-t, *passzát*-ot, *számum*-ot, *sirokkó*-t, *tornádó*-t.

Egyesszavakban az 1870-beli kiskezdőbetűt nagyra írtuk át: görög-utca, hotel Munsch, holt tenger, magyar tudományos akadémia, memnon-szobor, nemzeti kaszinó, pontius pilatus-kép, vesta-szűz, volta oszlop.

A mű szereplőinek nevét igyekeztünk a szerző elgondolásának legmegfelelőbbben írni. E tekintetben az 1870-t, illetve a hírlapi közlésből levonható következtetéseket tekintettük irányadónak. Eszerint a személynéveket többnyire magyarosan írjuk a későbbi kiadások (1878, NK) idegenesebb írásmódjával szemben: *Félix*, *Oszkár*, *Tibald*, *Waldemár* — *Felix*, *Oscar* (Oskár, Oscár), *Tibáld*, *Waldemar* (*Valdemar*) helyett. A *Sondershain* családnevet mint gyakrabban előfordulót tartottuk meg az elvértve található *Sondersheim*-mel szemben.

Indokolandónak tartjuk az *Evelina* név e formájának használatát az NK-ban túlnyomó többségben előforduló *Eveline* helyett. A névnek a többi személynévnél fokozottabban nagyobb a jellemző funkciója, hiszen nemcsak azt fejezi ki, hogy Kaulmanék világa mily távoli és idegen a Bonda-völgyi egyszerű, munkás életformától, hanem azt a távolságot is, ami Evila hajdani és bécsi, illetve párizsi énje között van. — A több mint százszor előforduló név azonban az 1870-ben (tehát az alapul vett szövegünkben) és az 1878-ban is (amely egyébként írásmódjában közelebb áll az NK-hoz, mint az 1870-hez) mindössze kétszer-kétszer található *Eveline* alakban. (A Honbeli közlésben csak egyszer!) Az *Eveline*-re változtatás tehát az NK-ban történt meg. Mivel nem valószínű, hogy ezt Jókai végezte volna, nincs jogunk megtartani; míg sokkal valószínűbb, hogy az 1870-i kiadás szövegére nagyobb gondot fordított. (Vö.: *Bevezetés a „Hétköznapiak” jegyzeteihez*. JKK. I. k.) Úgy véljük, a név *Evelina* alakja is betölti az író által kívánt jellemző funkciót, s az *Evila*-*Evelina* névpár *elűtő és mégis rokon* hangzása sem minden frói szándék nélküli.

Küigazítottuk, illetve a mai írásmódnak megfelelően írtuk az alábbi neveket: *Demidov*, *Händel*, *Bocskai*, *Rákóczi*, *Tizian* — *Demidoff*, *Haendl*, *Bocskay*, *Rákóczy*, *Titian* helyett.

A földrajzi neveket a ma szokásos alakjukban és írásmód szerint szerepeltettük: *Montmartre*, *Rio de Janeiro*, *Szahara*, *Szibéria* — *Mont Martre*, *Rio Janeiro*, *Sahara*, *Siberia* helyett.

Az 1870-i kiadással szemben a mai helyesírásnak megfelelően írtuk a következő, gyakran előforduló szavakat: *abbanhagyáni, foghagyma, higgyen, igtat, keztyű, különböztet, küzködik, lapda (lapta), lélekezet, lélekezik, nefelejts, szakgat (szaggat is!), széljel, tekintget, utczu, valjon* (ti.: vajjon).

★

Felhívjuk a figyelmet arra, hogy a K-töredék, a H szövege bizonyos szóalakok és végződéses használatában olyan következetes eltéréseket mutat, amelyek az 1870-ben már nem, vagy csak egészen ritkán fordulnak elő: *furu, veres, felyül, egyátaljában, fácány, magánytulajdona, talyicska, nehány, barátné, társné, grófné, lógg, elébb* stb., illetve *-tul, -tül, -bul, -bül*. — E szóalakok és végzések Jókai korábbi nyelvhasználatára jellemzőek. Mivel azonban joggal tételezhetjük fel, hogy e szóalakok szinte kivétel nélküli átalakítása *fúró, vörös, felül, egyáltalában, fácán* stb., illetve *-tól, -től, -ból, -ből* alakokra az 1870-ben Jókai korrekciója (tudatosan igyekezett nyelvét korszerűsíteni), valamint sorozatunk egyöntetűsége kedvéért is, az első kötetkiadásbeli formákat tartottuk meg. (Egyébként ez említett nyelvi sajátosságok szórványosan felbukkannak a *Fekete gyémántok*nál később írt művekben is, ami azt bizonyítja, hogy jóval lassabban koptak ki Jókai spontán nyelvhasználatából, mint az az egyes kiadások szövegéből megállapítható.)

Az NK a szerző kiemeléseit (r i t k í t á s o k a t) általában eltüntette. Ezeket helyreállítottuk, azonban nyomdatechnikai okokból a kiemelést *dőlt* (kurzív) betűkkel jelöltük.

Az Akadémia helyesírási szabályzatának megfelelően, illetőleg annak szellemében írtuk át az első kiadásban a következő alakban előforduló idegen szavakat:

Absolutio, abstract, absurdum, absynth, accompagniroz, accord, activa, aequator, aequinoctialis, aequivalens, aetherlámpa, affaire, affectál, agens, agiotage, agioteur, akademikus, alcohol, alpha, alteratió, ambrafa, amourett, anathema, anciennitás, anemometer, anthropológ, anthropomorphosis, antipathia, antiphona, antiprometheus, antiquarius, apathia, aphelium, apotheosis, apparatus, appetitorium, apprehensió, aquisitio, archeologia, architector, aristokrata, arkadiai, armalis, arnika, asbest, ascéta, assentálás, assistens, assyrook, asteroid, atheista, atmosphaera, atrophia, attitude, audientia, augustus, autonomia, aztek, bacchanal, bajadére, ballet, banquet, basilika, batteria, bijouterie, biographia, bizzar, breviarium, brochure, brutto, budget, budoir, buffet, bureaucrata, burnus, cachirozott, capitál, carambol, cartel, caryatidék, casinó, catastropha, censor, cerimonia, certificat, chalcedon, chance, chaos, charlatán, chartreuse, charybdis, chemia, cherubim, chimaera, china, chlor, cholera, cholericus, chronometer, civilisatio, claque, claqueur, classicus, clausula, clenodium, clubb, codex, coelibatus, coetus, coloss, combinál, comfort, compact,

compania, complicált, compliment, conceptió, concert, concilium, concurrentia, condolentia, conglomeratió, conservál, consol, consortium, conspirál, constatl, constitutió, contemplatió, continens, conto, contremine, conventionatus, conversatió, convulsió, cordialiter, correct, corridor, corrosiv, costume, cotelett, cotta, couplette, courtesane, crém, creol, curátor, curia, currens, cursus, cyclops, cynicus, cyprus, daemcn, datum, debuttiroztat, declarál, decoratió, decretum, deducál, defensiv, degradatio, demiurgus, democrata, demonstratió, deputatió, derangeirozott, desertál, diametrialiter, dictál, differentia, dilettans, diluvium, diplomatia, directorium, discursus, disharmonia, dissenter, dominium, dynasta, dythyramb, elegantia, elektrizirmaschina, élite, ellenmanoeuvre, ellipsis, emphasis, emporium, encaustica, eocene, epochalis, escompte, eskortiroz, etabliröz, etikette, exaltált, excellentia, exequál, exorbitans, expeditió, experimentatio, extasis, extravagantia, faiseur, fantazia, fatalis, fidelis, finanziaális, foliáns, forum, fotograf, frizirozó, galvanicus, galvanoplastika, garnitura, genialis, gelatin, genius, genre, geolog, gladiator, gloria, grizette, guirland, hallucinatio, handi-cap, hazard, heroicus, heroismus, heterogen, hieroglyph, historicum, histrió, homoepathia, hortensia, humoristicus, hydraulikai, hyena, hyperbola, hypertrophia, hypocrita, hypothesis, hystericus, idiosyncrasia, idyll, illuminatio, illusió, illustratio, impertinentia, impossibilis, impostor, impresario, improvisatió, incognito, incunabula, indiscretió, industria, inspiratió, instantia, insultál, intelligentia, intendatura, intensiv, intentió, intercalaris, interventió, ironia, isothermae, izolator, jargon, jockey, journalistika, jovialis, jury, jux, kadencia, kapitális, karat, kardinal, kautsuk, khorale, khorus, klerus, kollega, korynthi, laboratorium, labyrinth, lanciroz, legió, liberalis, litania, lorgnon, loyalis, lucrativus, lucullusi, luncheon, lycopodium, maecenas, maenade, magistratualis, magneticus, mágusz, mahagoni, majolica, majorata, makadamos, malay-i, malheur, malitia, mamuth, manœuvre, manichaeus, maroquin, marquis, marschall, mathematice, mathesis, matrona, mechanica, medaillon, megaere, melancholicus, mensura, metaphysica, meteorolog, microscopicus, mikrokosmos, minarett, miniatur, ministrans, miniszterium, missió, mohamedanus, monad, monographia, monopolium, monstrantia, monsun, monumentalis, mousseliu, mozdák, muzeum, muzsa, myrtusz, mysterium, mysticismus, mythologia, nargileh, nautica, neophita, neutralis, nonsens, nuntius, nympa, observatcrium, octáva, oecumeni, officina, olymp, oppositio, oráculum, oratió, oratcrium, organismus, orthopaedia, ovtió, palimpset, pamphlet, panique, paragraphus, parasyt, parfúme, pariöz, parlemantair, parodiá, parquett, partie, parvenu, passat, passiroz, passiv, pater, pathetikus, patience, patrcnus, pavillon, pedans, perihelium, persian, persiffláge, persona, petrefactum, phiola, phlegmatikus, phoenomen, phosphor, phrygiai, physica, physiolog, physionomia, plafond, plane, plasticai, plausibilis, plebános, plicene, poezis, polaroszkóp, polus, pontificál, porphyr, portale, positió, positiv, practicus, praedicatum, praelatus, praeludium, praepotens,

praerogativa, praesumptiv, praetendens, praetensió, premtorius, presbyterium, pretziosus, primaoccupálni, primás, processió, productió, profécia, professor, program, proscenium, protectió, ptegé, protestans, ptestitió, provisio, provócál, pruderia, psychiatriai, psycholog, punch, puritanismus, pyramis, race, reactionarius, realisálás, reductió, referada, refracter, regie, régió, reklam, renommée, rentabilis, repraesentál, respectabilis, restauratió, revelatió, revolutió, rhinoceros, ripost, rococo, romancz, rubrica, sahara, saison, salmiak, salon, sanctió, sandál, sarcasmus, satyr, satyra, saurus, savanna, scrupulosus, secularisatió, secundáns, senátor, sensál, sensatió, shirting, siami, siesta, sinecura, sirocco, skeptikus, skiz, solo, souterrain, souverain, spectaculum, spectrum, speculáns, spediteur, spekuláció, sphaera, sphinx, stadium, status, statutum, stenograph, stereotyp, stola, strategia, strike, studiroz, studium, styl, sublimál, substratum, syllogismus, symmetria, symphonia, synagoga, syndicatus, tableaux, taetoviroz, technica, telegraf, telescopium, territorialis, thea, thema, theobroma, theoria, toilett, topographia, tornado, tournure, traditió, tragicus, tragoedia, troglodyth, trophaeum, turquis, typhus, typus, ultimo, unicum, universál, variatió, vaticán, ventilator, ventillatió, verdictum, vibratió, viktorias, virtualis, visió, vulcan, waggon, walzer, yankee, yongleur, zenith, zona.

Lap : Sor :

- 5 : 6 helyt (NK: helyet)
 12 tegnáp (NK: tegnáp)
 18 vésűvel (NK: vésővel)
 furóval (H: furuval)
 23 sziklából, a hegyalkotó (H: sziklából, a lóvából, a hegyalkotó)
 6 : 16 „Végtelenség!” (H: Végtelenség!)
 23 földülepések (NK: földüllepések)
 7 : 1 devoni (NK: devoni)
 6 iguanodon (H: iquanodon)
 jura (NK: jura)
 15 tegnapi világ (NK: tegnapi világ)
 26 vörös (H: veres)
 30 körületét (H: kövületét)
 8 : 1 nedvesen (H: rendesen)
 3 hányadik (H: hanyadik)
 5 páfrányok (H: páfránok)
 8 ahol a fenyő (NK: a hol fenyő)
 13 virágok, a rétek (H: virágok. A rétek)
 29 ifjabb (NK: ifjabb)
 32 magasságra, növése a málével (H: magassága, növése a máiéval)
 9 : 3 nymphaea (H: nymphesen)

Lap: Sor:

- 9 : 6 *utricularia* (H: *verticularia*) [Jókai saját helyreigazítása az 1869. dec. 29-i hírlapi közlésben]
18 Atlaszig (H: Atlantig)
20 tobozának (NK: tobozzának)
27 páfrányfa (H: páfránfa)
29 *sphenophillum* (H: *sperenophillum*) [Jókai saját helyreigazítása az 1869. dec. 29-i hírlapi közlésben]
31 levélkoszorú. *A lepidodendron* (H: levélkoszorú; — *a Legnidodendron*) [Jókai saját helyreigazítása az 1869. dec. 29-i hírlapi közlésben]
10 : 1 banksia (H: Bankeria) [Jókai saját helyreigazítása az 1869. dec. 29-i hírlapi közlésben]
virágbokrétákat *nyújtanak*, mikben (H: virágbokrétákat, mikben)
5 pizang (H; 1870; 1878: pisang)
7 nádbozót (1870: nátfosztót)
16 szene (H: szere)
18 *a mai* (NK: a mai)
19 *a tegnapi* (NK: a tegnapi)
23 *mammutja* (NK: mammuttija)
25 néhány (H: néhány)
26 *aprajából* (NK: aprajából)
31 lábfejekkel (1870: lábfejjel)
11 : 14 óriási kutya (NK: óriás kutya)
29 úszhártyák (NK: úszóhártyák)
31 röpke (H: repke)
12 : 3 mammut-család rendet (H: Mammoth család rendet 1870: mammoth család-rendet)
4 hol volt ez (NK: hol ez)
Talán a pécsi hegycsoportban? (NK-ből hiányzik!)
12 : 13 fel csak félmege (H: föl csak fölmege)
14 feladat (H: föladat)
23 tűzvörös (H: tűzveres)
25 rézvörös (H: rézveres)
9 *a szánakozó* (H: *e szánakozó*)
6 fegyver, ásó és kapa (H: fegyver és ásó kapa)
19 gyűrűhernyó (H: almahernyó)
21 almafa ágaira (H: alma fa levelére)
14 : 4 feltépegetni (H: föl-tépegetni)
20 tekenősbéka (NK: teknősbéka)
15 : 11 adhatni (H: adhatja)

Lap: Sor:

- 16 : 8 loricán (H: torkán)
alul (H, NK: alól)
19 menekült előle (H: menekült *el* előle)
27 szorította nyakát (NK: szorította *a* nyakát)
- 17 : 7 szintén (H: szinte)
9 homlokától (H: homlokátul)
- 18 : 15 gyümölcsfanyűvő (H: gyümölcsfa nyövő)
21 Néhány (H: Nehány)
33 párjával (1870: parjával)
- 19 : 13 szembe (H: szemben)
14 elveszi (1870: elviszi)
- 20 : 2 felülkerülni (H: felyül kerülni)
25 hűsselőjükbe (H: hűsselőjükbe)
26 hűsselő (H: hűsselő)
32 ez volt a királyi (H; 1878; NK: ez a királyi)
- 21 : 1 élenyt (H: élonyt)
8 hajgálnak (1878; NK: hajgálnak)
14 felül (H: fölül)
18 balabilét (H: ballabilét 1878: balabilét NK: ballabilét)
21 Elpusztíthatlan (1878; NK: Elpusztíthatatlan)
33 kezét-lábát (H: kezít-lábát)
őfelségeiknek (H: ő fölségeiknek)
- 22 : 9 kézműves (NK: kézműves)
10 nummulitest (NK: nummulitest)
21 udvarostól (H: udvarostul)
29 dalos (H: dallos)
31 mammut-felső (H: mammut-h-felső)
- 23 : 8 törölni (H: törülni)
10 fákat pusztítsa (NK: fákat pusztítsa)
- 28 : 14 mint a kutyának s felényi (1878; NK-ból hiányzik!)
- 29 : 3 cipelte (H: czepelte)
14 ükeink (1878; NK: őseink)
28 üzen (H: izen)
- 31 : 19 fölötti (NK: fölötti)
- 32 : 4 mi oltotta el? (NK: mi oltotta el?)
11 fülledt (H: fulladt)
19 falevél (H: levél)
25 lassankint (H: lassanként)
- 33 : 6 köszén-sziklahasadékba (NK: köszén-sziklahasadékba)
10 vésüt (NK: vésőt)
15 hogy ember (NK: hogy *az* ember)

Lap: Sor :

- 33 : 16 senkitől *nem* vezérelve (NK: senkitől vezérelve)
34 : 5 néhány (H: néhány)
földalatti rejtélyes búvár (H: *rejtélyes földalatti búvár*)
7 előbb (H: elébb)
9 a veritéket arcán? (NK: *arcán a veritéket*)
25, 27, 29 fel (H: föl)
- 35 : 13 *A viheder* (NK: A viheder)
18 *zuhatar* (NK: zuhatar)
30 magános (H.: *magányos*)
33 *vízár* tetőjét (H: *víz ártetőjét*)
- 36 : 12 *hallszik* (1878: *hallatszik* NK: *hangzik*)
csak *egy* szerencse van, *a* balszerencse (NK: csak szerencse van *s* balszerencse)
16 *sekély* (NK: *csékély*)
- 37 : 2 *lehelete* (NK: *lehellete*)
11 *nyugodtan* (H: *nyugodtn*)
24 *is ott* izzad (NK: izzad)
33 *felváltani* (1878; NK: *felváltani*)
- 38 : 10 *lenni, mint a viheder tolama, ő maga ügyel fel arra* (H: *lenni, ő maga ügyel fel arra, mint a viheder tolama*)
13 *felvontatnak a napvilágra* (NK: *felvontatnak napvilágra*)
22 *talicskák*on (H: *talyicskák*on)
23 *küpoznak* (H: *küpornak*)
- 39 : 5 *gomolygatja* (H: *gomolgatja*)
8 *rozsdavörös* (H: *rozsdaveres*)
10 *mederbe* (NK: *mederben*)
11 *rozsdavörös* (H: *rozsdaveres*)
33 *csoportostól* (H: *csoportostul*)
Valamelyik (1870: *Valyamelyik*)
- 41 : 4 *átlátszó* (H: *fehér*)
- 42 : 7 *érti* (NK: *érti*)
8 *kedve* (NK: *kedve*)
22 *parasztkorcsmáros* (H: *parasztkocsmáros*)
- 43 : 13 *hővillany-oszlop* (NK: *hővillany-oszlop*)
15 *süvegkályha* (NK: *süvegkályha*)
17 *kéklő-leszűrője* (NK: *kéklő-leszűrője*)
élenyfúvó (NK: *élenyfúvó*)
a folyékony széneny lehűtője (NK: *a folyékony széneny lehűtője*)
- 18 *villósűrlő cső* (NK: *villósűrlő cső*)
zöldlőmeszeny-csőveg (NK: *zöldlőmeszeny-csőveg*)

Lap: Sor:

- 43 : 18 *mirenykémlője* (NK: mirenykémlője)
21 vajon mi (NK: vajjon mi)
- 44 : 7 örömeivel (H: örömeivel)
14 „*Mind szerrel*” kezd. mondat (NK: nincs kurziválva)
23 teszi (H: teszik)
29 *teremtenie „kell”* (NK: teremtenie „kell”)
- 45 : 3 *estén* (NK: esten)
tett *ismételt* kísérletet (NK: tett kísérletet)
10 belőlük (H: belőlők)
23 szétpattan (H: szétpattanik)
24 távolba (H: távolban)
28 bolygódjai (1878: bolygójai NK: bolygói)
- 46 : 12 15 láthatlan (NK: láthatatlan)
23 egyáltalában (H: egyáltalában)
28 *ilyen* (NK: ily)
29 *teremne* (H: terem)
- 47 : 23 *kilövellt* (NK: kilövelt)
- 48 : 10 *nyolcezer* (H: 8000)
14 *útját* (H: utat)
34 *szabad tengelye* (NK: szabad tengelye)
- 49 : 28 még *e* mi (H: még *a* mi)
30 kezdené a föld felé (H: kezdené a *nap és föld felé*)
- 50 : 8 *meghódítani* (NK: meghódítani)
- 51 : 9 *hívják* (H: híják)
17 *fütyöli* (H: fütyüli)
- 52 : 24 *felül* (H: felyül)
- 53 : 9 *közül* (H: körül)
19 *társnője* (H: társnéja)
22 *társnőivel* (H: társnéival)
- 54 : 28 Szemiázáz (H: Szemiázár)
33 *lángruhákba* (H: lányruhákba)
- 55 : 5 Szemiázázsal (H: Szemiázárral)
13 *létben* (1878; NK: *életben*)
30 *korrozív* (H: *corrosio*)
34 *házzól házra* (H: *házzul-házra*)
- 56 : 9 Feltette (H: Föltette)
24 *vonalzott* (H: vonalozott)
26 *társnője* (H: társnéja)
32 *mondá* (H: monda)
- 57 : 11 *társnőimnek* (H: társnéimnak)
30 többé talicskán (1878; NK: többé *a* talicskán)

Lap: Sor:

- 57 : 34 vadember — az angyal (NK: vadember az angyal)
58 : 2 *sejteni* (NK: *sejteni*)
3 *tudni* (NK: *tudni*)
13 *férfiúval* (H: *férfi*val)
18 *útféle* (H; 1870; 1878; NK: *utféle*)
59 : 4 jól találta (NK: jól *eltalálta*)
21 *magas* (NK: *magas*)
24 *divus* (K: <császár>)
25 *Astorgas* (H: *Astoryas*)
27 *mérgezi* (H: *mérgezelé*)
30 Katalin cárnő megcsalja s megöletti uralkodóját és urát.
(A K-ban betoldás!)
- 60 : 1 *Gaussin* (H: *Gautsin*)
komédiásnő (K; H: *komédiásné*)
biancajára (1878; NK: *blancajára*)
2 *milliók* (K: *milliók*<...>)
Quintilie (H: *Quinsilie*)
3 *komédiásnő* (K; H: *komédiásné*)
14 *Az imádott alak, kit* (K: <És a kit>)
17 *A következett hét* (K: *A* <...> hét)
Iván (A K-ban betoldás!)
- 19 *erőltette* (K: *erőtette*)
21 *történt* (K: <volt>)
24 *nem győzte* (K: *győzte*)
25 „Arra persze” kezd. mondat (A K-ban betoldás!)
- 61 : 13 „A leány mosolygott” kezd. mondat (A K-ban betoldás!)
- 62 : 3 *vagyok ígérvé* (K: *vagyok neki ígérvé*)
még az anyámtól (NK: *még az apámtól, anyámtól*)
11 *súg* (K; H; 1870; 1878: *súg*)
12 *Azzal* (K: <Akk>)
13 *társnői* (K; H: *társnéi*)
16 *fenevad* (K: <siheder>)
- 63 : 13 *Absolontól* (H: *Absolontul*)
- 64 : 6 *feltépik* (H: *öltépik*)
14 *érc* (H: *érez*)
- 66 : 14 *fűrdésre* (H: *fördésre*)
- 67 : 25 *Nő* (H: *Nő!*)
- 68 : 8 *korcsmába* (H: *kocsmába*)
- 69 : 3 *miért* (H: *mért*)
10 *alól* (H: *alul*)
14 *kálvinista* (H: *protestans*)

Lap: Sor:

- 69 : 17 sohasem imádkozom (NK: sem szoktam imádkozni)
70 : 27 végezték (NK: végeztek)
72 : 15 miért (H: mért)
73 : 12 szeme (NK: szemei)
74 : 8 nemezsüvegen (1878; NK: nemez-süvegben)
75 : 9 alól (H: alul)
12 így (H: ugy)
76 : 18 mondd (H: monda)
23 creuzot-i (H: creuzosi)
30 igen köszönöm (H: igen szívesen köszönöm)
78 : 8 legzsugoribb (1878; NK: legszigorubb)
10 vörös (H: veres)
batkát (1878: bátkát)
13 lehet (1870: elhet)
79 : 19 keresi (H: keresi)
20 megérdemli (H: megérdemli)
22 nyer (H: nyer)
23 csinálja (H: csinálja)
81 : 22 itten (1878; NK: itt)
29 lopnók (H: lopnánk)
30 megcsalnánk (1878; NK: megcsálnának)
82 : 9 jobban (H: jobban)
83 : 23 néhány (H: néhány)
84 : 12 magános (H: magányos)
26 vész (H: vesz)
85 : 7 tegye (1878; NK: tegyen)
11 Ki vesz téglát? (NK: Ki vesz téglát?)
12 erőltetett (H: erőtetett)
87 : 17 n'en parlons (H: n'on parlon)
20 grófnő (H: grófné)
23 mindenestől (H: mindenestül)
31 kézipénztárt (H: kész pénztárt)
32 kérve (1870; 1878; NK: kérte [elírás])
88 : 5 lornyonján (H: lergnonján)
6 Ah ça! (a! (H: Ah ja!))
89 : 12 arramenőt (H: azonmenőt)
20 felül (H: felyül)
91 : 31 ígérkezett (H: ígérhetett)
93 : 13 tejbe burgonyát (NK: tejben burgonyát)
15 felhúzta (H: fölhuzta)
32 vízibortjú (H: vízibornyú)

Lap : Sor :

- 93 : 33 felordított (NK: felfordított)
94 : 6 lányom (NK: leányom)
mond (NK: monda)
18 kéréssel (H: kéresse el 1870: kéressel)
97 : 21 rikongatás (H: rikongatás)
25 néhány (H: néhány)
33 feldobta a levegőbe (1870: feldobta levegőbe)
98 : 9 felhívtalak (H: felszólítottalak)
24 enyém (H: enyim)
99 : 8 önnel járt (H: önnel együtt járt)
101 : 9 grófkisasszony (H: gr. kisasszony)
10 hercegi (H: hgi)
18 grófnő is húszéves (NK: grófnő húszéves)
102 : 8 Elviselhetlen (NK: Elviselhetetlen)
14 *passiónak* (NK: *passiónak*)
21 grófnő (H: grnő)
22 hóhérlegényének felesége (NK: hóhérlegényének a felesége)
29 felvegye (H: fölvegye)
103 : 28 uradalomnak (H: uródalomnak)
104 : 2 szobalány (H: szobalyán)
6 *fehércseléd* (H: *leánycseléd*)
7 *szintén* (H: *szinte*)
15 elmondhatlan (H: elmondhatatlan)
21 társalkodónője (H: társalkodónéja)
34 vertügadán (H: vertügadán)
105 : 10 *kalán* (NK: *kanál*)
13 antipatétikus (NK: antipathikus)
26 *könyvet felvágni* (H: *csirkeszárnyat kettétörni*)
28 ájulásokra (H: elájulásokra)
32 előbb (H: elébb)
106 : 12 Ez pap. (NK: Ez a pap.)
17 rendje (H: rendi)
21 felül (H: felyül)
24 forint (H: frt)
33 egyáltalán (H: egyáltalában)
107 : 12 grófnő (H: grófné)
108 : 9 szaglóműszer (H: szaglói műszer)
12 bádogostól (H: bádogostul)
109 : 18 szobalányt (H: szobalyánt)
110 : 8 magánéneke (H: magány-éneke)
34 hívtam (1878; NK: híttam)

Lap : Sor :

- 112 : 8 előbb (H: elébb) `
- 25 Fácánok (H: Fácányok)
- 29 lányok (H: lánykák)
- 30 fácán (H: fácány)
- 113 : 5 fácánfantomok (H: fácányfantomok)
- 19 megfégezhetlen (H: megfégezhetetlen)
- 24 még akkor is foga között tartotta a pipát (1878; NK-ból hiányzik)
- 114 : 14 mondá (H: monda)
- 115 : 3 faragványcifra (NK: faragványú czifra)
- 33 fácánmell-sarkantyú (H: fácány mellsarkantyú)
- 118 : 23 beleegyezett (H: beléegyezett)
- 120 : 15 aludjék (H: elaludjék)
- 30 Ah! (H: A!)
- 121 : 18 fogvacogva (NK: fogvaczagva)
- 124 : 4 aláhaladtak (1878; NK: áthaladtak)
- 21 „tisztul a pénz” (NK: „tisztul a pénz”)
- 34 magános (H: magányos)
- 125 : 2 elbukott (H: felbukott)
- harapta a nyelvét (1878; NK: harapta nyelvét)
- 13 szuterén (H: routerrain)
- 24 kételyével (H: kételyeivel)
- fürkészé (H: fürkészte)
- 126 : 10 könyökről (H: könyökrül)
- 28 inkább ez előttem (1878; NK: inkább az előttem)
- 127 : 3 ördögzsombat (NK: ördögzsombat)
- 31 megismerni (H: megösmerni)
- 128 : 2 Szerdahelyi a több (NK: Szerdahelyi több)
- 131 : 1 unszolására (H: unszolásaira)
- 7 s ellenzéki (NK: az ellenzéki)
- 13 mindezek (H: mindazok)
- 134 : 14 idioszinkrázia (H: idiosyncratia)
- 19 urat (H: urt)
- 135 : 1 néhány (H: néhány)
- 136 : 12 előbb (H: elébb)
- 18 felemlítése (H: fölemlítése)
- 137 : 28 közelgtéig (H: elközelgtéig)
- 33 magányszobáiba (H: magányszobáiba)
- 138 : 11 örség észrevétlenül kimenekülhessen (H: örség kimenekülhessen.)
- 139 : 7 feltehető (H: föltehető)
- 19 feküdni (H: fekünni)

Lap : Sor :

- 140 : 21 bezárulnak? És mégis (H: bezárulnak? *Amit mondott, oly komolyan, oly határozottan mondá. Lehetetlen kételkedni benne.*
És mégis)
25 hanem ez (H: hanem az)
- 142 : 4 e küszöböt (H: a küszöböt)
- 145 : 5 apát urat (H: apát urt)
16 natus (H: nasus)
22 *Cerevisia vestra*; qui (H: *Cerevisia*; qui)
- 146 : 1 *nummos* (H: *memmos*)
- 148 : 11 dobot. A juhász, a grófnő (H: dobot. A grófnő)
12 keresztén, és fújta (H: keresztén, a juhász, és fújta)
- 149 : 10 éjrről (H: éjrrül)
15 feletti (H: fölötti)
18 kocsmadalból (H: kocsmadalból)
- 150 : 3 lelökte (1878; NK: belökte)
17 kriptafolyosóhoz (1878; NK: kriptafolyosókéhoz)
30 hegyén-hátán (H: hegyin-hátán)
- 151 : 1 *convivat* (NK: *convivat*)
30 felvéve (H: fölvéve)
- 153 : 3 Dejszen (H: Dejszen)
- 154 : 18 hipokrita (H: *hypocrata*)
23 kertajtótól (H: kertajtótul)
26 felhaladtam (H: felszaladtam)
- 155 : 18 vitte (NK: vüite)
- 156 : 15 ájtatos (1870: ajtatos)
- 157 : 4 *becsülni* (NK: *becsülni*)
13 legajtatosabb (1870: legajtatosabb)
16 ájtatos (1870: ajtatos)
- 159 : 23 négy toronnyal (H: nagy toronnyal)
29 s a rakpart lármája elnyomja a tudósok értekezletét; a műmalom
- 160 : 27 *füstje elfojtja mind a kettőt* (1878; NK-ból hiányzik!)
Fölvidékről (NK: *felvidékről*)
- 161 : 20 helyéből (NK: helyéről)
26 művelt (H: mívelt)
32 közművelődés (H: közművelődés)
- 163 : 19 *mint valódi atyjára. Mint arra az emberre,* (1878; NK-ból hiányzik!)
22 ez a pap (H: az a pap)
24 egyik (H: egyik)
- 164 : 11 monda (NK: mondá)

Lap: Sor:

- 165 : 6 gyalog. — Valaki (H: gyalog. *A két házörzõ szelindek ekkor elkezdett dühösen ugatni az udvaron.* — Valaki)
7 mondá (H: monda)
21 hívják (H: híják)
- 166 : 15 mondá (H: monda)
17 viszonya (NK: viszonzá)
- 167 : 7 manicheus (H: marichaeus)
14 azt találja (NK: ezt találja)
- 168 : 26 öntõl (H: öntül)
- 169 : 6 mondá (H: monda)
19 ezerest (NK: ezrest)
20 kiszámlált. A grófnõ (H: kiszámlált a grófnõ elé. A grófnõ)
- 171 : 17 röpülne (H: repülne)
20 lihegve (H: lehegve)
27 autodafé-jén (H: auto da féé-jén)
33 felsegítteté (NK: felsegíttette)
- 172 : 18 felkapva (H: fölkapva)
20 díkhenc (H: likhencz)
23 felkanyarogni (1878; NK: felkanyarodni)
27 mondá (H: monda)
- 173 : 27 szolgálataért (NK: szolgálatáért)
- 174 : 12 belekóstol (1870: belekóstól)
is csak ráfanyalodott (NK: is ráfanyalodott)
- 175 : 25 láthatlan (NK: láthatatlan)
- 177 : 21 apáttól (H: apáttul)
- 179 : 2 magasabb (NK: magasabb)
8 agutitõvis (H: agusi tõvis)
11 portefeuille-jének táblája kínai halotys (H: portefeuilleje chinai halotys táblája)
33 sèvres-i (H: servesi)
- 180 : 9 unokájára (H: unokájira)
11 cigarette-jétõl (NK: cigarette-jérõl)
23 díjtatos (1870: ajtatos)
- 181 : 19 neked (NK: neked)
25 mathesis (H: menhatis)
31 hozzám kötve (NK: hozzám kötve)
- 182 : 16 semmi házasság sem (H: semmi *farnczia pol* házassága sem)
- 183 : 24 enyém (H: enyim)
32 hátratevé (H: hátratevé)
33 fel s alá (H: alá s fel)
- 184 : 9 hívják (H: híják)

Lap: Sor:

- 184 : 14 Azután (H: Aztán)
30 *halinaposztót* (NK: halinaposztót)
- 185 : 30 szabadelvűebbek (H: szabadelvűbbek)
- 186 : 11 tartsd válladat (NK: tartsd a válladat)
- 187 : 6 fentnevezett (H: fennevezett)
- 188 : 32 Néhány (H: Nehány)
- 190 : 6 megvallom, *hogy* úgy (H: megvallom, úgy)
13 elegancia (H: elegentia)
24 csillagzathból (1878; NK: csillagból)
- 191 : 1 *sem* nem hegedülök, *sem* nem szavalok, *sem* eleven (H: se nem hegedülök, se nem szavalok, se eleven)
15 aztán (1878; NK: azután)
- 192 : 4 *sem* nem láttam, *sem* nem hallottam még magam *sem* (H: se nem láttam, se nem hallottam még magam se)
26 *szezon* (NK: saison)
- 193 : 5 röpkeodott (H: repkedett)
12 megholt (1878; NK: meghalt)
- 194 : 13 *miszerint* ezentúl (NK: *hogy* ezentúl)
26 azután (H: aztán)
- 195 : 14 szemébe (1878; NK: szemibe)
16 inkognitó (H: incognitoban)
18 művelt (H: mívelt)
29 „amadisze”-ok (H: „amadissa”-ok)
32 Hariri (NK: Harir)
33 „Sakuntalát” (H: „Sakentalát” NK: „Sankuni talát”)
- 196 : 32 Mikor *e* szemek (H: Mikor *a* szemek)
- 197 : 22 „knownothing” *valamennyi*, mint (H: Knownothing, mint)
- 198 : 16 reklám csinálásához (NK: reklám csináláshoz)
- 199 : 4 ért (1878; NK: ért)
18 félrehúzódik (H: felhúzódik)
- 200 : 31 élkereső (H: átkereső)
- 201 : 3 *ebben* (NK: ebben)
- 202 : cím „A hatodik világrész” (NK: A hatodik világrész.)
10 *hatodik* (NK: hatodik)
11 *hetedik* (NK: hetedik)
13 előadta (H; 1870: előadja)
21 Példájuk (H: Példájok)
- 204 : 6 elröpiült (H: elrepült)
19 chiton (H: chison)
- 206 : 10 párázatuktól (H: párázatoktól)
11 *És* ki egy (1878; NK: *A* ki egy)

Lap: Sor:

- 207 : 26 *éjszaki* (H: északi)
30 *Ott élő világ van, és meleg táj!* (NK: Ott élő világ van és meleg táj!)
- 208 : 5 *óránként* (H: óránként NK: óránként)
16 *e jégpartokon* (1878; NK: a jégpartokon)
22 *felett* (H: fölött)
röpködtek (H: repkedtek NK: röpkedtek)
23 *Peabody öböl* (NK: Peabody öböl)
25 *Kennedy csatornájának* (NK: Kennedy csatornájának)
- 209 : 1 *Milyen lehet az az éjszaki más világ?* (NK-ból hiányzik!)
14 *Fel* (H: Föl)
19 *vöröslík* (H: vereslik)
26 *felemelt* (H: fölemelt)
- 210 : 5 *évszaki* (H: évszakai)
13 *sem a naptól, sem a firmamentumtól* (H: se a naptól, se a firmamentumtól)
14 *a delej, a villany* (NK: a delej, a villany)
15 *tulajdona* (NK: tulajdona)
Jupiternek, a Venusnak (NK: Jupiternek, a Venusnak)
- 211 : 10 *szigetdelták* (NK: szigetdelták)
28 *rubinvörös* (H: rubinveres)
29 *vörös* (H: veres)
- 212 : 13 *ember* (NK: ember)
18 *azték . . . rézszínű . . . hottentott . . . indián . . . „honnan”* (NK: azték . . . rézszínű . . . hottentott . . . indián . . . „honnan”)
- 213 : 7 *mágnestű* (1870: mágnestő)
13 *delej* (NK: delej)
19 *Szántelen* (NK: Szántelen)
22 *vasfestvénytől* (NK: vasfestménytől)
- 214 : 19 *röpülés* (NK: röpülés)
21 *léghajó* (1878; NK: léggömb)
23 *üveget* (NK: üveget)
30 *röpülés* (H: repülés)
lehetetlenné (NK: lehetetlenné)
31 *háború* (NK: háború)
- 215 : 3 *hódító zsarnokok sincsenek* (NK: hódító zsarnokok sincsenek)
4 *röpül* (H: repül)
7 *a jármot elvetették* (NK: a jármot elvetették)
15 *A földművelés nem kockajáték* (NK: A földművelés nem kockajáték)
30 *csinálnak éjszakát is* (NK: csinálnak éjszakát is)

Lap : Sor :

- 215 : 34 *nincs nemzetiségek közötti viszdly* (NK: nincs nemzetiségek közötti viszály)
- 216 : 3 *nem lehet főrang* (NK: nem lehet főrang)
6 *kormány* (NK: kormány)
26 *felhasználása* (NK: fölhasználása)
33 *Az állam kereskedik* (NK: Az állam kereskedik)
- 217 : 6 *hogy ugyanannak* (H: *hogy ugyanazt ugyanannak*)
14 *börzeszedelgés* (NK: börzeszedelgés)
bukás (NK: bukás)
- 220 : 8 *ugyanolyan* (H: *ugyanazon*)
12 *hatmillió* (H: *tizennégy millió*)
15—18 *„hiszik” ... „tudják” ... van ... „prédikálni” ... nincsen pap* (NK: „hiszik” ... „tudják” ... van ... „prédikálni” ... nincsen pap)
25 *nincsen* (1878; NK: nincs)
33 *igazán szeretnek* (NK: igazán szeretnek)
- 221 : 2 *előbb* (H: előbb)
6 *hűtlenség konstitúciója* (NK: hűtlenség constitutiója)
7 *„divat”* (NK: „divat”)
9 *soká élnek* (NK: soká élnek)
18 *nincsen orvos* (NK: nincsen orvos)
23 *sem ragály, sem háború* (1878; NK: se ragály, se háború)
24, 30 *lassanként* (H: lassanként)
- 222 : 10 *Mac Clintock* (H: *Macklintokk* 1870: *Mackintosh* 1878; NK: *Mackintosh*)
15 *letöröl* (H: *letörül*)
letörölte (H: *letörülte*)
26 *szóról szóra* (H: *szórul-szóra*)
28 *mérföldön* (H: mérföldön)
29 *„Poéta vagy”* (NK: „poéta vagy”)
- 223 : 4 *lehet-e* (1878; NK: lehet-e)
5 — 8 *emberi agyban... rézen és horganyon... tudatot... galvanoplasztikai* (NK-ban kiemelés nélkül!)
- 14 *röpülni* (H: *repülni*)
Miért (H: *Mért*)
röpülnek (H: *repülnek*)
26 *enyém* (H: *enyim*)
- 224 : 18 *egy akol — amelynek nem kell pásztor* (NK:-ban kiemelés nélkül!)
- 225 : 15 *másvilági* (NK: *másvilág*)
- 226 : 7 *halavány* (NK: *halvány*)

Lap: Sor:

- 226 : 13 végtől (H: végtül)
23 üdvözültek (H: idvezültek)
33 elfogta, és esküvel fogadta, hogy (1878; NK: elfogta, hogy)
- 227 : 2 azután (NK: aztán)
11 poézist (NK: poezist)
12 szintén (H: szinte)
13 költői (NK: költői)
- 228 : 1,3 monda (H: monda)
- 229 : 13 delejző (NK: delejzöző)
34 egyenlítője (NK: egyenlítője)
- 230 : 1 sem nem dél, sem nem éj (H: se nem dél, se nem éj)
16. felolvasás (1878; felolvasás)
23 tálból (H: tálbwl)
25 erőlteti (H: erőtetí)
29 felséges (H: fölséges)
32 számára (H: számra)
33 lefoglalni (H: lefoglalózni)
34 egynehány (H: egynehány)
- 231 : 2 fácános (H: fácányos)
5 fácáncombbal (H: fácányczombbal)
azután (H: aztán)
11 jobbról-balról (H: jobbrul-balrul)
15 dragonját (H: drugonját) [Jókai helyreigazítása az 1870. ápr. 7-i hírlapi közleményben!]
25 aki ott jól (NK: aki jól)
- 232 : 9 volna a lábamat (H: volna lábamat)
14 Poetica (H: Politika) [Jókai helyreigazítása az 1870. ápr. 7-i hírlapi közleményben!]
26 mindég (NK: mindig)
negociált (H: negoziált)
29 lehet, és (H: lehet is)
- 233 : 1 példabeszéd (NK: példabeszéd)
2 elsül (NK: elsül)
23 betting-house (H: hessing-house) [Jókai helyreigazítása az 1870. ápr. 7-i hírlapi közleményben!]
- 234 : 1 Paracelsusát (H: Taracelsusát) [Jókai helyreigazítása az 1870. ápr. 7-i hírlapi közleményben!]
8 kiakolbóltotta (H: kiakolbulította)
23 meg sem (H; 1870: még sem)
34 néhány (H: néhány)
- 235 : 11 pezsgős poharak (NK: pezsgő-poharak)

Lap: Sor :

- 335 : 14 azután (H: aztán)
19 *mágnes lovag* (NK: mágnes lovag)
28 *mondá* (H: monda)
29 röpülést (H: repülést)
30 röpülnek (H: repülnek)
33 kedvéért (1878; NK: kedvéért)
- 236 : 16 *mondá* (H: monda)
- 237 : 11 *magáéval* (H; 1870: magáéból)
- 238 : 2 *pohárákból* (H: poharkákból)
11 apát urat (H: apát urt)
- 239 : 1 *mondá* (H: monda)
17 előbb (H: elébb)
- 240 : 21 *kártyáit és kasszáját, s azzal* (H: kártyáit s azzal)
- 241 : 15 ismerem (H: ösmerem)
20 sem különben (H: se különben)
23 *Sondershain* (H: Sondersheim)
- 242 : 11 *töltöm* (H; 1870: lakom [elírás])
17 feltámadjon (H: föltámadjon)
20 halál-ég (H: halál- ég)
- 243 : 4 eszményiségétől (1878; NK: eszményiségtől)
- 244 : 1 csúfok (H: csufak)
34 társadalomnak (H: társalomnak)
- 246 : 13 *néma személyeknek* (NK: néma személyeknek)
16 *mondá* (H: monda)
23 *e demonstráció* (H: *a demonstráció*)
- 247 : 16 *honleánytól* (NK: honleánytól)
17 *egy nőt és egy férfit* (NK: egy nőt és férfit)
18 *ugornia kell* (NK: ugornia kell)
24 *keresik* (NK: keresik)
30 vegye kalapját (H: vegye *a* kalapját)
- 248 : 6 *basszus hangot* (1878; NK: *baritonhangot*)
10 *ez az ember* (H: *az az ember*)
- 250 : 17 *mondá* (H: monda)
23 *vezethetjük* (NK: vezetjük)
- 251 : 2 *meztláb* (NK: meztláb)
- 252 : 2 *hallali, s arra* (H: *hallali kürt szava; s arra*)
21 *halaványságához* (NK: *halványságához*)
- 253 : 14 *tréfáltak* (NK: tréfáltak)
21 *itt nem lenni* (NK: *nem itt lenni*)
27 *megtaszítva látni nem* (NK: *megtaszítva nem*)
- 254 : 11 *azután* (H: aztán)

- Lap: Sor:
- 254 : 28 feletti (H: fölötti)
 33 mondá (H: monda)
- 255 : 4,11 társalomban (NK: társadalomban)
 19 egy *kicsi* ólomgolyó (NK: egy ólomgolyó)
 20 *bíró* (NK: bíró)
 21 *törvény* (NK: törvény)
 22 és *műveltség* (H: és a műveltség)
 25 társalom (NK: társadalom)
 34 *kénytelen az ember* nyúlni (NK: kénytelen nyúlni)
- 256 : 2 mondá (H: monda)
 29 néhány (H: néhány)
- 257 : 1 mondá (H: monda)
 8 *azután* (H: aztán)
- 258 : 17 *Berend* (H: Bender)
 23 mondá (H: monda)
- 259 : 13 volt a „lovagias” (NK: volt „lovagias”)
 25 szinte (1878; NK: szintén)
- 262 : 25 *komiszak* (H: rosszak)
- 263 : 5 hetykén (H; 1870; 1878: hegykén)
 9 felett (H: fölött)
- 264 : 7 hív (1878; NK: hí)
- 265 : 34 *lévén* (H: levén)

TÁRGYI ÉS NYELVI MAGYARÁZATOK

Lap: Sor:

- 5 : 1 *Pentateuch* — Mózes öt könyvének neve (Tóra). Az első (Genezis) szól a világ teremtéséről. Jókai több művében említi, így pl. az *Egy az Istenben* is (2. k. 90.). Jókai „a teremtés hatnapos volta”-t illetően kételyeinek ad hangot az *És mégis mozog a földben*: „... itt vannak a geológia bizonyítványai ellene”. (1. k. 22.)
- 14 „*Van egy nagy könyvünk*:” kezd. rész és a köv. bekezdés változatlanul — megtalálható a *Negyven év visszhangja* (1884) c. gyűjteményben (312.)
- 23 *hegyalkotó ázsalagok* — mikroszkopikus kicsinségű, vízben élő, változatos formájú állati véglények, amelyek betokozódott állapotban, óriási tömegekben geológiai képződmények anyagát alkotják
- 6 : 8 *plutói alkotás* — A geológusok a múlt század elején általában két fő irányzathoz tartoztak. A plutonisták „plutói alkotásnak” (tűz-eredetűnek), a neptunisták tengeri üledék eredetűnek tartották a föld ősközeteit. — Jókai nézetei már a két irányzat összeegyeztetését mutatják (6 : 13).
- 28 *korpafű* — (lycopodium) többnyári, mohaszerű, spórákkal szaporodó haraszt
- 30 *lopvanószők* — (kryptogamák) virágtalan vagy nem virágzó növények
- 7 : 1 *szaurusz* — kihalt óriáshüllő
- 4 *likopódium* — l.: korpafű
- 6 *iguanodon* — a júra korban élt óriáshüllő, az ismert élőlények közt a legnagyobb (*Óceánia* 262; *Egész az északipólusig* 54.)
- 9 : 1 *tórongy* — valószínűleg azonos a tócsahúr (peplis portula) nevű mocsári növényvel
- 2 *vízihere* — (keserű here) a lóherére emlékeztető levelű, fehér virágú vízinövény
- 3 *nymphaea* — tündérróza, vízirózsa

Lap: Sor:

- 9 : 6 *utricularia* — (rence) hínárféle vízinövény, amely levélhólyagocskáinak labirintusában rovarokat tart fogva
- 7 *viziciprus* — Észak-Amerikában honos, a ciprusfélékhez közelálló, vízenyős helyeken növekvő fa
- 9 *pandanus* — kétlaki fák vagy cserjék, főleg Dél-Ázsia szigetein található
- majomfüge* — alacsony törzsű trópusi fa, termésében a magvak között keményítő tartalmú, ehető pép tölti ki
- 10 *architektor* — építész, építőművész
- 16 *bábeli nap* — a Biblia szerint az ókori Babilon (Bábel) lakosai égig érő torony építésébe fogtak. Isten büntetésül merészségükért nyelvüket összezavarta. Itt a „bábeli nap” a növényvilág differenciálódásának kezdetét jelenti.
- 19 *ámbrafa* — ősfenyőféle
- 20 *kámforfa* — magas növesű örökzöld fa, a babérfélékhez tartozik. Gyantája a nyers kámfor.
- 28 *calamit* — a zsurlók osztályába tartozó, karbonkori — tehát nem, mint Jókai írja: pliocénkori — már kihalt óriásnövény
- 29 *sphenophillum* — a kihalt virágtalan növények egy fajtája, őszsurló
- 31 *lepidodendron* — kihalt korpafüféle óriásnövény, amelynek megkövesedett, főként karbonkori szénbányákban található törzse néha 4 m átmérőjű
- 33 *equisetum* — zsurló
- 10 : 1 *banksia* — trópusi örökzöld, virágos cserje
- 5 *pizang* — banánt termő pálma
- 11 *áronvirág* — kontyvirág; egyszikű, kardlevelű félcserje, a trópusi erdők jellegzetes növénye
- korallgomba* — szarvasgomba
- 17 *vonal* — mértékegység: 2,256 mm
- láb* — mértékegység: 31,63 cm
- 29 *sivatherium* — kihalt ősvilági emlős, a zsiráf félékhez számítják, feje az elefántéra emlékeztetett
- 30 *megatherium* — kihalt óriáslajhár (Óceánia 248., 262.)
- 31 *dinotherium* — kihalt óriási növényevő emlős, a cetfélék és a vastagbőrűek tulajdonságait egyesítette magában (Egész az északi pólusig 23.)
- 32 *masztodon* — kihalt ormányos óriásemmlős
- 11 : 16 *machnerodus* — a macskafélék családjába tartozó, kihalt ragadozó
- 18 *hylobates* — gibbon; az emberszabású majmok egyike. Jókai

Lap : Sor :

- az elnevezésben tévedett, amikor a lajhárt *h.*-nak nevezi. Lefrása egyébként valóban a lajhár tulajdonságait ruházza a *h.*-ra.
- 11 : 19 *mylodon* — a medvére emlékeztető kihalt emlős
28 *pterodactylus* — a repülő gyfkok rendjébe tartozó kihalt hüllőnem, alakja a madarakéra emlékeztet (*Egész az északi pólusig* 26.) Jókai itt is téved; *pterodactylus* már a pliocénben sem volt.
- 33 *paleotherium* — kihalt emlős, a ló egyik őse. Legnagyobb példányai a mai orrszarvúra emlékeztetnek.
- 12 : 4 *Zsil* — a Duna bal oldali mellékfolyója a Román Népköztársaság területén. Völgye nagy kiterjedésű kőszéntelepeiről és bányáiról híres.
5 *oravici meder* — a hajdani Krassó-Szörény megye bányavidéke a Román Népköztársaságban
27 *Ptolemeus* — a kiváló alexandriai csillagász-matematikusról elnevezett hold-vulkán
Hipparch — Hipparchosz görög csillagászlól elnevezett hold-vulkán
Plato — Platón görög filozófusról elnevezett holdvulkán
- 13 : 9 *diópálma* — kókuszpálma
10 *kajmó* — kampó
17 — Hankiss János írja ezzel kapcsolatban: „... mint Hugo, Jókai is szentül hisz abban, hogy a teremtett világ homályos ösztöneivel mégis pontosan és híven szolgálja a legvilágosabb eszméletet: a Teremtőt.” (*Európa és a magyar irodalom* é. n. [1939] 498.)
29 *adansonia* — majomkenyérfa
- 14 : 11 *rhamphorhynchus* — a repülő sauruszok rendjébe tartozó őshüllő
- 16 : 8 *lorica* — mellvért, páncél
- 17 : 5 *öl* — hossz mérték, 189 cm
- 20 : 13 — a mammut-uralkodócsalád életének itt következő ironikus leírásában Jókai az alkotmányos monarchiák társadalmi életének, parlamentjének stb. burkolt bírátat adja. Vö.: *A csigák regénye* NK 50. k. 106., 118–140., 147.
- 15 „*Te Deum*” — („... laudamus!”) egyházi hálaadó himnusz kezdősora (Téged, Isten, dicsérünk!)
- 20 *buga* — fürtös, összetett virágzat
cikkszár — (cikkszár) így nevezte el Diószegi Sámuel (1761–1813) a különösen magas növéssé, nedves helyeken termő fűfajtát, amelyet a népnyelv „keserűfű”-nek hív

Lap : Sor :

- 20 : 26 *theobroma* — kakaócserje, „csokoládéfa”
30 *brahmani oszlopfő* — az indiai építészetre jellemző, növényi motívumokkal, állati alakokkal zsúfoltan díszített oszlopfő
- 21 : 5 *pithecusok és satyrok* — Jókai valószínűleg az orangutánra gondolt, amelynek latin neve: *pithecus satyrus*.
pantomia — (pantomimika) kifejező taglejtés (arc-, kéz- és testmozdulatok) művészete, némajáték
saltimbanque — bohóc, artista; itt: „szaltó”
10 *cerkó* — az emberszabású majmok egyik fajtája
14 *paradisommadár* — színpompás tollazatú, a verébalkatúak rendjébe tartozó énekesmadár. Hazája Új-Guinea.
18 *balabille* — tánc, táncmulatság; feltehetően a „Bal Mabilie” neves párizsi tánchely és mulató nevéből képződött Jókai-szó (vö.: JKK Regények 5. k. 142 : 4, illetve uo. *Tárgyi és nyelvi magyarázatok*). Kézirat híján nem dönthető el, hogy esetleg nem elírás, szövegtorzulás-e.
21 *kajdác* — papagáj
24 *argus-pöffeszpulyka* — a pávára és a fácánra egyaránt melékeztető, színpompás tollazatú trópusi madár
27 *halmaturus* — ősvilági erszényes állat
33 *glyptodon* — kihalt óriásállat, testét csontpajzs fedte
- 22 : 5 *épitész hangya* — természet; Afrika és Amerika trópusi vidékein élő hangya. 3–5 m magas, kemencére emlékeztető alakú építményeket rak lakásul
8 *ácsdarázs* — petéit fába rakó darázs fajta, amelynek lárvái évekig a fában élnek, s így nemegyszer a már feldolgozott épületfából bújnak elő a kifejlődött darazsak
10 *nummulit* — kihalt egysejtű állat, amelynek lencse alakú, megkövesedett mészhéját a népnyelv Szent László pénzének nevezi. A nummulitokat *A csigák regényében* is kitüntetésként osztogatják (NK 50. k. 129.).
16 *honoris causa* — „tisztesség okáért”; az érdemrendek odaítélésekor szokásos indokolás hagyományos formulája
23 *douane* — vám; itt „monopólium” értelemben
28 *lampyr is* — mécsbogár, szentjánosbogár
29 *cicada* — félfödeles szárnyú rovar, kabóca
- 23 : 26 *azót* — nitrogén
33 *csupa élelyt lehelni be, minden idegnek együttes kényérzete*; . . . — e felfogásnak hangoztatását Jókai *A jövő század regénye* c. művében is gyakran megtaláljuk. Ott a „légjárók” utasai

Lap : Sor :

- lehelnek be „éleny”-t, oxigént: „... csupa élenyt szívni be, mennyei gyönyör.” (2. k. 16.)
- 24 : 21 — A Lőrinc-napi (aug. 10.) meteorhullást gyakran említi Jókai műveiben (pl. *A krád* 155., *A jövő század regénye* 2. k. 106., 353.).
- 25 : 14 *letörölt országokat* — Jókai „vidékeket” gondolt, hiszen az ember megjelenése előtt a földön nem lehettek „országok”
- 19 *Tycho de Brahe* (1546—1601) — híres dán csillagász, Kepler tanítványa
- 27 : 1—6 „*Hány ezer év kellett*” kezd. rész az „*az aphis*.”-ig 1. a *Negyven év visszhangjában* (313.)
- 4 *monád* — Leibniz (1646—1716) filozófiájában az önmozgással rendelkező szellemi lények, amelyek minden élet alapját alkotják
- 6 *mészarmat* — cukortartalmú növényi váladék
aphis — levéltetű
vibrió — görbült pálcika alakú baktérium
- 28 : 10 *Niger* — Afrika harmadik legnagyobb folyója, Szudánban ered s a Guineai-öbölben ömlik az Atlanti-óceánba. — A regény megírása előtti években több lap hírt adott az e vidéken élő „márgaevők”-ről (pl.: *Megehető föld* Természet 1869.nov. 1. 133., *Földevő emberek* Képes világ 1870.jún. 8. 352. stb.).
- 29 : 25 „*Hány ezernyi ezer év*” kezd. résztől a fejezet végéig a *Negyven év visszhangjában* (313.)
- 28 *napsugárral fest* — fényképez
- 31 : 5 — A sötétvízű föld alatti tavon való hajózás motívuma felbukkan az *Egész az északi pólusigban* (41—42, 45—46.) is.
- 8 *Davy-lámpa* — a Humphry Davy (1778—1829) angol orvos és vegyész által 1815-ben feltalált biztonsági bányászlámpa
- 12 *mór palota* — a középkorban a mai Spanyolország területén élt arabok (mórok) által kialakított építészeti stílusban épült palota; többek között karcsú oszlopok, merész technikai megoldások, zsúfolt növényi díszítőelemek a jellemzői
- 17 A szentelepekben található növénymaradványokat említi Jókai az *Océania* 244. lapján is.
- 32 : 21 *jegec* — kristály
- 33 : 9 *lábravaló* — nadrág
- 34 : 2 *mint a Memnon-szobrok sziklazengése* — a Felső-egyiptomi, Memnon mondái alak szobrainak tartott óriási fáraó-szobrok napkeletkor — a hőmérsékletváltozások következtében — sajátos, elpattant húrúhoz hasonló hangot adnak

Lap: Sor:

- 35 : 3 *zuhatar, viheder* — a bányagáz (szénhidrogén) kétféle keveréke. Az előbbi „sújtólég”, amely nyílt lánggal érintkezve robban, az utóbbi „bányalég”. Mint Tolnai Vilmos is írja (*Jókai és a magyar nyelv* MNy 1925. 92—93.), Jókai a „zuhatar” szó alkotásával heves vitát váltott ki. (Vö.: EphK VI. 365; Nyr X. 277., 563; VU 1881. 365—366.) — A „viheder” szót Jókai később is gyakran használja, így a *Névtelen várban* hasonlatként (2. k. 82.), az *Egy játékos, aki nyerben a bórát* nevezi vihedernek (160.).
- 7 *Páriz Pápai Ferenc* (1649—1716) — neves orvos, fordító és nyelvtudós; leghíresebb műve 1708-ban megjelent szótára, a *Dictionarium Latino—Hungaricum Márton József* (1771—1840)—1806-tól a bécsi egyetemen a magyar nyelv és irodalom tanára; nyelvtudományi munkái és szótárai a maguk korában jelentősek voltak. „Grammaticá”-ját a *De kár megvénülmben* (6.) és *A kis királyokban* (I. k. 224.) említi Jókai.
- 8 *das schlagende Wetter* — a sújtólég
das böse Wetter — a gonosz lég
- 24 *könlég* — hidrogén
- 36 : 3 *gátnafolyosó* — vízszintes bányajárat
29 *terhész* — rakodómunkás
- 37 : 17 *Neve Berend Iván* — Kovalovszky Miklós az orosz regények hatásának tulajdonítja az Iván név gyakoriságát az ez időbeli irodalmunkban (*Az irodalmi névadás* MNy 1934. 283.); Sőtér István az Arthus-mondakör rettenthetetlen lovagjai egyikével (Chrétien de Troyes: *Yvain ou le Chevalier au Lion*) hozza hangulati kapcsolatba Berend keresztnévét (*Jókai é. n.* [1941] 165.).
- 38 : 10 *tolam* — tolóerő
32 *kőszénizzasztó* — kokszolómű régi neve
34 *paráhol* — vízzel meglocsol, permetez; Jókai sajátos jelentésmódosítással a kokszolás egyik fázisának megjelölésére használja a szót
- 39 : 5 *Mikor a hámor fehér füstöt fúj... — a bánya- és kohóvidék* itt következő jellemzése valószínűleg Jókai erdélyi útjának emlékeiből táplálkozik. Erősen emlékeztet ugyanis a torockói vashámorok környékének képére (*Egy az Isten* 2. k. 2.), valamint egyik Erdélyben játszódó novellájának egy részletére: „... az olvasztók... környékük messzire terítve ércsalakkal és szénporral... arra a várra ott fenn a dombon

Lap : Sor :

- senki sem gondol már . . ." (*Kurbán bég*, NK 37. k. 92.)
- 39 : 32 *napi szakma* — (ti. napi szakmány) az arra a napra kiszabott munkamennyiség
- 40 : 3 *Mikor fészültelek . . .* — a dalt számon tartja Gulyás József *Jókai és a népdalok* c. tanulmányában (Népelet 1925. 133.). Jókai — szövegét prózába oldva — másutt is felhasználja: „ő mosdatott, ő fészülgetett, soha sem szidott, soha nem tépett meg . . ." (*A három márványfej* 76.) — Brandl Gusztáv Jókai 40 éves írói jubileumára ajándékol *Mikor fészültelek . . .* című akvarellt festett. (*A Jókai-jubileum története* 84. A képet a Jókai-hagyatékban a PMűz őrzi.)
- 16 *szirony* — keskeny, színes bőrszalag v. bőrfonál, amellyel a bundát, ködment díszítik, kivarrtják
- 42 : 27 *hárságy* — háncsfonatú heverő
- 43 : 1 *göreb* — a „retorta” (vegyi kísérleteknél használt, körte alakú edény) magyar neve
- 6 — Berend laboratóriumára emlékeztet a *Mire megvénülünkben* a magános, különc Topánydi kísérletező szobája, „ahol természettudományi kísérletekkel töltötte az időt, gépekkel vesződött, csillagokban bűvárkodott, a föld mélyének titkait tanulmányozta.” (207—08.)
- 10 *Lavoisier* (1743—1791) — neves francia fizikus és kémikus
- 11 *Bunsen, Wilhelm, Robert* (1811—1899) — német fizikus és kémikus
- 12 *Wollaston, William* (1766—1828) — angol fizikus
- 13 *hővillany-oszlop* — hőelektromos oszlop: ellenkező pólusaikkal összekapcsolt hőelemek csoportja
- 15 *szublimáló süvegkályha* — lepárló készülék
- 16 *Berzelius, Johann, Jakab* (1779—1848) — a XIX. század első felének egyik legkiválóbb német kémikusa. Itt bizonyára az ásványok összetételének a súlyviszonyuk alapján való vizsgálatában elért eredményei miatt került szóba.
- Woulff kéklő-leszűrője* — az ún. Woulff-féle palack; gázok fejlesztésére, tisztítására használják
- 17 *széneny* — a „szén” helyett használt nyelvújítási szó
- 18 *villósúrtító* — foszforsúrtító
- kálium kemence* — a kálium előállításához használt (elektromos) hevítő
- 19 *meszény* — a kalcium (mész) nyelvújítási magyar neve
- Marsh mirenykémlője* — John Marsh (1790—1846) angol kémikus jelentős találmánya az a módszer, amelyet az arzén-

Lap: Sor:

- nek (a „mireny”-nek) törvényszéki esetekben való kimutatására állapított meg. — Jókai az arzén nyelvújítási magyar elnevezését, a „mireny” szót később is használja, bár ironikusan nyilatkozott a nyelvújítás sikerületlen szavairól. (Vö.: Tolnai Vilmos i. m.)
- 43 : 26 *dürmoló* — Jókai valószínűleg „doromboló” értelemben használja
- 34 *a bölcsék kövének rémképe* — a *bölcsék kövének* megtalálása évszázadokon keresztül izgatta az emberi fantáziát; pedig az csupán képzelt anyag, melynek babonás erőt tulajdonítottak, azt gondolván, hogy betegségeket gyógyít, szerencsét hoz stb.
- 44 : 34 *géniusz* — itt: jószellem
- 45 : 3 Berend kísérlete lényegében azonos *Joseph Plateau* (1801—1883) belga fizikus kísérletével a nehézségi erő hatása alól felszabadított folyadéktömegek egyensúlyi felületeinek megvizsgálására. Borszesz és víz keverékébe vigyázva olajat tesznek, az olaj gömb alakot ölt s lebegve marad. Ha a gömbön át tengelyt szúrnak s azt forgatják, a gömb lelapul, és gyorsabb forgatáskor az egyenlítői dudorodás leválik s a gömbbel együtt forgó gyűrűt képez, majd szétszakad s apró gömböket alkot. Kicsiben a bolygórendszer képe, csak hogy itt nem a gravitáció működik, hanem a kapilláris erők. — Lásd: *Meddig lakható még a föld?* Századunk 1869. aug. 19. Tárca.
- 46 : 2 *Eppur si muove.* — „És mégis mozog!” (ti. a föld). Galilei állítólagos kijelentése az inkvizíció ítélete után. (Vö.: Jókai azonos című regényével!)
- 8 „*Az egész világot*” kezd. bekezdés a *Negyven év visszhangja* 314. lapján is megtalálható
- 18 „*A napnak nem lehet*” kezd. bekezdés a *Negyven év visszhangja* 314. lapján.
- 47 : 25 *lebkő* — meteor
- 48 : 19 *polaroszkóp* — a fényforrások vizsgálatára használt optikai műszer
- 27 A múlt század közepén számos feltevés született: mi történik, ha egy üstökös „összetalálkozik” a földdel. Több alkalommal, így 1857-ben is várták a csillagászok, hogy esetleg bekövetkezik az összeütközés. Alexander von Humboldt szerint 1819-ben és 1832-ben a föld légköre „elegyült” egy-egy üstökös „csóvájának páráival”, de ebből semmi rendellenesség nem következett. (Vö.: Hollósy Jusztinián i. m. 304.) — A föld

Lap: Sor :

- és egy üstökös feltételezett találkozásáról szóló fejtegetés olvasható *A jövő század regénye* 2. k. 305–06. is, illetve *Világteremtés (Túl a láthatáron* kötet 204.) c. novellában.
- 49 : 11 *planetáris üstökös* — bolygó
17 — A Biela (1782–1856) nevű osztrák csillagászról elnevezett üstökös 1846-os kettéválását közlő sorok szinte szó szerint egyeznek Humboldt e jelenségről frott mondatának egyes kifejezéseivel. (*Kosmos* 2. k. 558–59.) A Biela üstökös *A kráb* című elbeszélésében (155.) és *A jövő század regényében* (2. k. 307.) is említi Jókai.
- 50 : 4 *Caradoc-kovarc, Venlock-agyagpala, Ludlow-sziklázat, Llandeilo-pala, Aymestry-csillámmész* — az ún. szilúr-szisztéma egymásra következő rétegei
- 51 : 8 — Jókai népdalszeretetről szól a *Hétköznapiok* című regény 1 : 5. sorához készült jegyzet. (JKK 1. k. 410.)
- 52 : 22 *vállfűző* — a női ruha felső része, népviseletben „pruszlik”
25 *Hébé* — az ifjúság istennője a görög mitológiában
- 53 : 25 *fűzfá-alma* — hitvány, fanyar almafajta, amely állítólag fűzfába oltva is terem
- 54 : 4 A nyomorék öccséről gondoskodó, hozzá ragaszkodó leányalak erősen emlékeztet G. Sand *A kis Fadette* c. regényének főhősére és öccsére. (Magyarul *A tücsök* címmel 1857-ben jelent meg) Vö.: JKK 17. k. 84 : 1.
- 17 — Az itt következő mítosz forrása a „Biblián kívüli óhéber iratok” közé tartozó *Hemon könyve*. Egy változata a *Genézis* (Mózes I. könyve) VI. fejezetének elején is megtalálható (1–5.) az itt említett jellegzetes nevek nélkül. — A mítoszt — kevés változtatással — Jókai *A három márványfejben* is elmondja (203–04.) — *Azazielt* és *Szemiazázt* mint ördögöket említi *A jövő század regényében* (2. k. 259.).
- 24 *Járed idejében* — az „özönvíz” előtt. Járed Mózes I. könyvének V. része szerint Matuzsálem nagyapaja; Noé, aki a „vízözön” idejében élt, Matuzsálem unokája volt.
- 28 *Azáel* — v. Azrael: a halál angyala
30 *Rafael, Michael* — arkangyalok
- 55 : 18–28 „*De hát mi ez*” kezd. három bekezdés megtalálható a *Negyven év visszhangja* 32. lapján.
- 30 *szublimátum* — itt: vegyi finomítvány, gyógyszer
korrozív praecipitátum — előzetes edző folyamat
- 56 : 5 *nájász* — (tkp. „nájád”) vízitündér, sellő
- 58 : 24 *démonok, akik szent Antalt kísértették a pusztában* — Antal

Lap: Sor:

(i. e. 250—366) a remeteség megalapítója, az egyiptomi sivatagban remetéskedett. Számos legenda keletkezett alakja körül, többek között a gonosz lélek által történt megkísértéseiről. (Gyakori irodalmi és képzőművészeti témák voltak!) — Jókai a szerzetesi, önmegtartóztató élettel kapcsolatban gyakran felidézi e megkísértéseket, így az *Enyim, tied, övében* (15.), *A kis királyokban* (I. k. 183.)

- 26 *cingulum* — öv, itt: vezeklő-öv
- 59 : 6 *A penésszagú könyv, mit szórákozásra elővett...* — az utalás valószínűleg a *Dictionnaire de l'Amourra* vonatkozik, amelyet Jókai különös szerelmi históriák forrásul használt (vö.: Hankiss János: *Jókai és egy francia anekdotakincs* It 1928. 1—2. sz.); a *Fekete gyémántok* más helyei is arról tanúskodnak, hogy a regény megírásakor felhasználta az abból kijegyzett történeteket. A könyv egyébként hazánkban jelenleg hozzáférhetetlen.
- 8 *Douglas lord* — Skócia egyik legrégebb, leghíresebb nemzetségeinek tagja. A családnak szinte minden férfi tagja viharos, kalandos életet élt, számos romantikus történet maradt fenn róluk. Valószínűleg ilyen talált Jókai egyikükről a *Dictionnaire de l'Amourban*.
- 12 *Bernadotte* — Napóleon marsallja, később XIV. Károly János néven svéd király
- 13 *Habsburg-Lotharingi János* (1782—1859) — főherceg, a napóleoni háborúk híres hadvezére; Plochl Annát, az ausseei postamester szép leányát vette feleségül, ezért a császári udvar bezárult előtte
- 16 *Nagy Péter cár neje egy falusi pap leánya volt.* — más források szerint Katalin, Péter cár második felesége cselédlány volt
- 17 *Napoleonida* — I. Napóleon rokona és utóda
- 21 *Nincsenek-e amott a magas vétek?* — az utalás mögött, mint forrás, valószínűleg I. D. A. Temme *Magasból jövő bűnök* c. emlékirata rejlik, amelyet Jókai a *Névtelen várban* is említ
- 22 — Az itt következő „példatár” ismét arra vall, hogy Jókai a *Dictionnaire de l'Amour* eseteiről készült feljegyzéseit is használta a regény írása közben. Egyik zsebkönyve (OSzK Oct. Hung. 699/8.) 28. lapjának számozatlan hátoldalán, illetve 29. lapján megtalálhatók ezek a feljegyzések, köztük *Zoraia és Albohacen*, *Astorgasnő* (!), *Semiramis*, *Jeanne la folle* nevei utalószámmokkal. Hankiss János i. m.-ből tudjuk, hogy többek között ezek a szerelmi históriák is a *D.*-ből kerültek Jókai motívumkészletébe.

Lap : Sor :

- 59 : 23 *Faustina* — Antonius Pius római császár leánya, Marcus Aurelius császár felesége. Feslett életéről volt hírhedt. — Jókai novellát is írt róla (NK 11. k. 88.) és gyakran példalózott személyével, tetteivel. Az *Egy az Istenben* többször említi (1. k. 137., 168., 2. k. 49.).
- 26 *Semiramis* — a hagyomány szerint Asszíría királynője, aki féltékeny szerelmében megölte Arraeus bithyniai királyt és hamvai számára márványmauzóleumot építtetett. Történetét Jókai megemlíti a *Szerellem bolondjaiban* (JKK 17. 509.), valamint *A jövő század regényében* (2. k. 178—179.) is.
- 28 *Nápolyi Johanna* (1371—1435) — Nápoly és Szicília királynője, harmadik férje András herceg, Nagy Lajos magyar király öccse volt. Hiteles források szerint nem volt ilyen közvetlen része férje megöletésében, bár tudott a merényletről. A „zsinog-fonás” históriája mendemonda, amelyet Arany János is felhasznált a *Toldi szerelmében* (VII. ének).
- 29 *Jeanne la folle* (1479—1554) — „őrült Johanna”; Katolikus Ferdinánd kasztíliai király és Aragóniai Izabella leánya (XV. sz.). A Dictionnaire de l'Amour szerint féltékenységeben megölte férjét, de a kedves holttestet nem engedte eltemettetni, ezüst koporsóban lakásán tartotta. A történetet Jókai a *Szerellem bolondjaiban* (JKK 17. 509.) és a *Megtörtént regék* között is elmondja (*Rendkívüli nők* 217—21.).
- 30 *Katalin cárnő* — II. Katalin (1729—1796), III. Péter cár felesége. Zsarnoki, iszákos férjét kedvesei segítségével lemondatta, akik 1762-ben meg is gyilkolták. A cárnő története *A jövő század regényében* mint operatéma szerepel (2. k. 104—05).
- 31 *Borgiák* — spanyol eredetű itáliai uralkodócsalád a XV. században. Kíméletlen nagyravágásuk és szabados erkölceik miatt a féktelenség szimbólumaiként emlegetik őket, különösen Borgia Cézárt (1478—1507) és hűgát, Lukrécíát (1480—1520). Cézárt, mint szerelemvágyból gyilkost, az *Enyim, tied, övében* is említi Jókai (15. l.). Lukrécíát az *Egy az Istenben* (2. k. 42.), a Borgiákat uo. (2. k. 214.)
Tudorok — angol uralkodócsalád (1485—1603). Nevükhöz számos, dinasztikus érdekből elkövetett gyilkosság is fűződik.
Cilleyek — az utalás itt elsősorban Borbála grófnőre vonatkozhat, akit férje, Zsigmond király, erkölcstelen magatartása miatt elűzött magától
- 60 : 1 *Gaussin* — a hűséges színésznő történetét Jókai külön novellában, *A fehér lap* címmel is megírta (*Milyenek a nők?* 230)

Lap : Sor :

- 60 : 1 *charta bianca* — szerelmi zálog, később társasjáték. Kitértetlen kötelezvény („fehér lap”), amelyet az egyik fél aláír, mintegy feltétel nélkül vállalva a másik félnek az üres lapra írt, bármilyen óhaja teljesítését.
- 25 *angol flastrom* — sebtapasz: egyik oldalán vizahólyagból készült péppel bekent selyemszövet
- 62 : 23 *Asmódi* — (Asmódi) gonosz szellem az ószövetségi legendákban, a házasság megrontó démona
Leviatán — bibliai tengeri szörnyeteg
- 27 *Óh! őrizkedjete a hideg, márványarcú szenttől, . . .* — az aszkéta fellobbanó szenvedélyéről hasonlóképpen nyilatkozik Jókai az *Enyim, tied, övé* 202. lapján
- 63 : 4 *inkunábula* — eredetileg: ósnyomtatvány, 1500 előtt készült nyomdatermék; itt: régi könyv
- 7 *a hét főbűn* — katolikus vallás szerint: kevélység, fősვნényesség, bujaság, irigység, mértéktelenség (evésben, ivásban), harag, jóra való restség
- 10 *a Cenci történet* — véres családi dráma a XVI. században: A kicsapongó, kegyetlen Francisco Cencit — aki állítólag leányán, Beatricén erőszakot akart követni — második felesége és vele szövetkezett gyermekei 1598-ban Beatrice szeretőivel meggyilkoltatták, majd a halált öngyilkosságnak igyekeztek feltüntetni. A történetnek a világirodalomban számos feldolgozása ismeretes (pl.: Shelley, Stendhal stb.).
- 12 *Ódipusz* — legendás ókori király, aki a monda szerint tudta nélkül — végzete folytán — apja gyilkosa és anyjának férje lett
Myrrha — mitológiai alak. Csodálatos szépsége Aphroditét is szerelemre lobbantotta.
Salomé — Herodiás leánya, aki buja táncáért Keresztelő János fejét kérte jutalmul Heródestől. — Jókai gyakran említi mint a női elvetemültség példáját, így az *Egy az Istenben* (2. k. 29.) és *A kis királyokban* (2. k. 27.) is.
- 13 *Thamár, Absolontól szétépett ruháival* — Jókai itt pontatlanul emlékezett a Bibliára. Sámuel II. könyve szerint ugyanis Thamáron Amnon követett el erőszakot, Absolon ezt bosszulta meg, amikor bátyját, Amnont megölette.
Dinah, egy kiirtott város férőihulláinak halmán ; . . . — Sékhem királyfi elrabolta Jákob leányát, Dinát, s megszeretve, nem akarta szabadon engedni. A leány bátyjai csellel elfoglalták Sékhem városát, kirabolták s minden férőihullóját megölték.

Lap : Sor :

- (Mózes I. k. XXXIV. rész.) — A történetről szó esik *A három márványfejben* is (92.).
- 63 : 14 *Iréne szultána* — Iréne görög rabléányt Mohamed szultán feleségül vette, amikor azonban megtudta, hogy nem őt, hanem korábbi szerelmét, Leót szereti, megölte. — A történet számos francia, német és magyar irodalmi feldolgozásból ismert. Jókai valószínűleg Kisfaludy Károly *Iréne* c. tragédiájából ismerte.
- 16 *François Gayot, Pitaval* (1673–1743) — francia jogtudós híres könyve, érdekes bűnesetek gyűjteménye a „Pitaval”. Jókai e műnek német kiadású sorozatos folytatását gyakran használta (Vö.: Rajka László: *Jókai és a Pitaval* ItK 1936. 46.), több helyen maga is említi, így többek között *Az élet komédiáisaiban* (1. k. 64.), *az Egy az Istenben* (2. k. 69.) stb.
- 18 *Iván tudta érteni, tudta érezni annak a lelkésznek szívháborgásait* . . . — A lelkész szörnyű szerelmi gyilkosságának története *Antoine Mingrat* címen olvasható a *Der neue Pitaval* (Leipzig, F. A. Brockhaus 1858.) VIII. kötetének 441–81. lapjain. Mingrat valóban a Jókai által leírt módon ölte meg és igyekezett eltüntetni Marie Gérint.
- 28 *Nemcsak Bánk bán feleségét ronták meg azzal* . . . — Katona József drámájában Ottó királyfi Biberachtól kapott „hevítő”-vel keríti hatalmába Melindát
- 29 *Astarte* — az asszír hitvilágban a szerelem és a nemzés istennője; kultusza féktelen kicsapongásokkal járt, ezért az utókor szemében a bujaság szimbóluma lett
- 64 : 21 *parabola* — itt: az üstökösök p. alakú pályája
- 67 : 23 *hólyaghúzó flastrom* — külső használatra szánt, izgató, hólyagos bőrgyulladást előidéző tapasz, amelyet olyankor alkalmaztak, amikor valamely belső szerv gyulladását, vérbőségét akarták csökkenteni a vérnek a bőrfelszín felé való elvonásával
- 26 *palimpszeszt* — olyan papírusz v. pergamen, amelyről az eredeti írást eltávolították s helyébe újat írtak
- 68 : 21 *Cuvier, Frédéric* (1773–1838) — francia természettudós, a bonctan világhírű professzora a párizsi egyetemen
- 22 *Blumenbach, Johann, Friedrich* (1752–1840) — német természettudós, a bonctan világhírű professzora a párizsi egyetemen; „*De generis humani varietate*” c. munkájában (1775) öt csoportra osztotta az emberiséget a bőr színe alapján: kaukázusi (fehér), mongol (sárga), maláj (barna), néger (fekete), amerikai (vörös)

Lap: Sor:

- Prichard, James* (1786–1848) — angol fiziológus
- 68 : 30 *aramei* — a régi Palesztina keleti részének lakója
- 31 *kaukázai faj* — a fehér emberfaj megjelölésére használt antropológiai elnevezés Blumenbachtól (lásd: 61 : 31), amelybe nem értik bele az urál-altaji népeket (szamojédek, finneket, lappokat, magyarokat és törököket)
- 72 : 6 *köppöly* — harang, illetve csésze alakú üveg v. porcelán bura, amelyben melegítéssel légritkulást idéznek elő, majd a gyuladt, felnyitott bőrfelületre helyezik, hogy vérelvonással enyhítsék a gyulladást
- 75 : 12 *Igy adta ki az Isten a Hóreb hegyen* — utalás a „tízparancsolatra” amelyet a Biblia szerint a Hóreb (más néven Sinai) hegyen nyilatkoztatott ki Isten Mózesnek
- 27 *oly csengő* (ti. hang), *mint a vatikáni énekeseké* — a Vatikán kórusának legszebb hangú férfi énekesei heréltek voltak
- 76 : 23 *Creusot* — már a XVIII. század vége óta híres ipari és bányaváros Észak-Franciaországban. A XIX. század második felében széntermelése évi egymillió tonna volt; kohói, gépgyárai világhírűvé tették. A magyar sajtó gyakran ír róla a 60–70-es években (VU 1868. 14. sz., 1870. febr. 6. stb.)
- 78 : 10 *vörös batka* — rendkívül csekély értékű pénznem (állítólag a „babka” cseh elnevezésből!), a „vörös” jelző a pénz rézből készült voltára utal
- 12 *consumo* — fogyasztás
- 79 : 15 „*A magyar pénzt keres*” kezd. részt a „*körmét faragva csinálja a pénzt.*”-ig Jókai szó szerint átvette a *Negyven év visszhangjába* (263.). Tolnai Vilmos i. m.-ben úgy utal e részletre, mint ahol az író „A nyelvek eltérő észjárását egy elmés példán mutatja be”.
- 80 : 31 *établissement* — vállalat
- 81 : 28 *raisonabilis* — ésszerű
- 82 : 15 1860-ban az olasz király, II. Victor Emanuel kénytelen volt Savoyát, családja Dél-Franciaországban fekvő ősi, névadó birtokát Franciaországnak átengedni, hogy III. Napóleonnak az Ausztria ellen nyújtott — egyébként hitszegő — támogatást honorálja.
- 18 — A predikátumot jelentő családi birtokhoz mindenáron való ragaszkodás motívuma számos Jókai-műben felbukkan; egyik szélsőséges esete olvasható a *Párbaj Istennel* c. elbeszélésben (NK: 50. k. 28–29.)
- 83 : 5 *bramah-závár* — Joseph Bramah (1749–1814) angol tech-

Lap : Sor :

- nikus által feltalált biztonsági zár. Jókai többször említi, mint a feltétlen biztonság jelképét, így *A kis királyokban* is (2. k. 3.).
- 83 : 7 — Berend jellemzése az új vállalkozások módszereiről lényegében azonos az *Egy az Isten* 2. kötetében olvasható fejtegetéssel (152–53.).
- 84 : 2 *grève* — a munka megszüntetése, sztrájk
- 86 : 5 *mérföld* — a méterrendszer behozatala előtt nagyobb távolságok mérésére használt mértékegység, Magyarországon 8353,6 m.
- 15 *kláris* — a Földközi-tengerben élő színes korallfajta, amelynek mézsvázából dísz tárgyakat, ékszereket faragnak, csiszolnak
- 17 *főempórium* — legfőbb középpont, központi fekvésű piac
- 19 — Kaulmann ajánlata vasútrészvénytársaság létrehozására erősen emlékeztet Walter Leó Áldorfay Incének az *Enyim, tied, évében* tett javaslatára. (105–06.)
- 32 (*Azon időben a Reichsrath volt az alkotmány.*) — Az 1861. februári császári pátens után az örökös tartományok egyikének nyilvánított Magyarország önrendelkezése is megszűnt s a Reichsrath (Birodalmi Tanács) rendelkezéseinek volt alávetve.
- 87 : 17 *n'en parlons plus!* — ne beszéljünk többet róla!
25 *expedíció* — itt: vállalkozás
- 88 : 6 „*Ah ça!*” — „Lám!”
7 *Cendrillon* — Hamupipőke a francia mesékben
- 90 : 7 *Brontes* — a három egyszemű mitológiai óriás (küklopsz) egyike, a durva, nyers erő jelképe
- 91 : 18 *halháj* — halcsont; elsősorban cetek csontja
- 93 : 32 *víziborjú* — iszapos pocsolyákban élő fonalféreg; itt: csúf állat
- 94 : 32 — Kaulman ajánlata nem egészen alap nélküli, ha nem is komoly. A regény cselekményének idejében már Pesten is működött egy „sebészi és orthopaediai magángyógyintézet”, amely elért eredményeiről füzetet is adott ki. (L. H 1865. júl. 21. Újdonságok)
- 97 : 5 *kopancsár* — csárda (Vö.: *Szép Mikhál* 166.)
27 *a siska padja* — a kemence padkája (Komárom vidéki tájszó)
- 98 : 13 *en bon enfant* — jó gyermekként
14 *cavalièremment* — lovagiasan
26 *turzás* — bányakincs-feltárássra irányuló felszíni fejtés
- 99 : 33 *repedtsarkú* — mint tájszó „feszlett erkölcsű”-t jelent.
- 100 : 19 „*A leány, kit érényesnek hitt*” kezd. rész a fejezet végéig

Lap: Sor:

- szó szerint a *Negyven év visszhangjában* is megtalálható (63–64).
- 101 : 5 — Theudelinda grófnő beteges elzárkózása a világtól Etlváry hercegnő különc életmódjára emlékeztet (*Az élet komédiásai* I. k. 21–22.).
- 102 : 14 *passió* — itt: a Krisztus kereszthalálával kapcsolatos eseményeket megjelenítő képsorozat
- 17 *sacrilegium* — szentségtörés
- 31 *És követelte a káosztól, hogy teremtsen neki egy olyan ideált . . .* — Rafaela hercegnő *Az élet komédiásai*ban hasonló ideált kíván magának (I. k. 11–12.)
- 103 : 15 *ökumeni koncllium* — egyetemes zsinat, a katolikus egyház legfőbb tanácskozásszerve. — Megjegyezzük, hogy az egyetemes zsinat tréfás említése nem pusztán véletlen. Az 1869 decemberében kezdődött és a regény megírása közben is tartó egyetemes zsinatról a hazai liberális sajtó (így Jókai lapja is) gúnyosan nyilatkozott. (Vö.: H 1869. dec. 24.)
- 33 *a minori ad majus* — az „a majori ad minus (a „nagyobból a kisebbre” következtetés) logikai műszó tréfás megfordítása. Jókai másutt eredeti formájában is használja. (*Kit tetszik keresni?* NK 61. k. 76.)
- 104 : 15 *shiboleit* — alapkö, alaptörvény (a Bibliában)
- 33 *rikiki* — csípőt teltebbnek feltüntető szoknyabetét
- bufándli* — a „bouffant” francia szó németes torzítása; a XIX. század közepén divatba jött, keményített alszoknya-fajta, utóbb duderosra keményített női ruháját is jelentett (L. még: *A kengyelfutó* (HhM I. k. 168.)
- 34 *volán* — ruhafodor
- vertügadín* — a krinolin elődje, szoknyabetét (Vö.: „A krinolin már akkor is fel volt találva a „vertügadén” név alatt.” *A magyar Faust* NK 50. k. 60.)
- 105 : 25 — *A falu bolondjai* c. Jókai-novellában Bohó Boris viselkedik Emerencia kisasszonyhoz hasonlóan: „. . . ha a grófné jobbra ájult a pamlagon, ő meg balra, s oly állhatatosságot tanusított e részben, hogy egy félórával mindig tovább tudott ájultan maradni, mint a grófné; ha pedig görcsöket kellett kapni, mikor a grófné csak a nyögéseknél volt, már akkor ő úgy ordított, hogy a háznép összeszaladt.” (*Népvilág* 107.)
- 106 : 11 *neutrius generis* — semleges nemű; az apácázárdába egyedül bejáratos férfit, Onufriosz archimandritát is „nemnélküli ember”-nek nevezi Jókai *A három márványfejben* (20.)

Lap: Sor:

- 106 : 15 — Mahók plébános alakja főbb vonásaiban (katona-múlt, étel-ital kedvelése stb.) emlékeztet Borcsák Timótheusra, *Az élet komédiáisaiban* szereplő etelvári prépostra. (I. k. 38.)
- 23 *péterfillérek* — így nevezték azt az önkéntes adományt, melyet a katolikus hívek a pápa támogatására és segélyezésére gyűjtöttek, főként az után, hogy az egységes olasz állam létrejöttével az Egyházi Állam birtokai elvesztek. Mivel a péterfillérek gyűjtését túlbuzgó papok néhol a hívek lelki terrorizálásával végezték, s maga a gyűjtés visszaélésekre is alkalmat adott, a liberális sajtó élesen támadta a 60-as évek végén a gyűjtőakciókat. Jókai *Az Űstökösben* Danieliket is megtámadta egy alkalommal a lelki terrorral (bűnbocsánat fejében) való gyűjtés miatt. (*Szamielisz püspök levele a „Pesti Napló”-hoz* 1868. ápr. 19., 123.)
Pesti Napló — liberális politikai napilap volt. 1855–58 között Kemény Zsigmond szerkesztette. Az ötvenes években számos Jókai-regény is jelent meg benne.
- 25 *Idők Tanúja* — konzervatív irányú, katolikus szellemű lap a hatvanas években, szerkesztője Lonkay Antal kegyesrendi szerzetes-tanár volt
- 107 : 9 *herein* — befelé (kopogtatásra válaszul: tessék)
- 21 *minden öltöne előlfűző* — a magánosan élő nők eme öltözködési titkát Jókai többször említi műveiben, így a *Névtelen várban* is. (I. k. 93.)
- 23 *tóga* — tógának nevezték a protestáns teológus-diákok viseletét is. Jókai ebből kiindulva nevezi Mahók plébános „reverendáját” tógának.
- 108 : 12 *fertályfont* — negyedfontnyi súlyú. A font Magyarországon 0,56 kg volt.
- 14 *Cliquot* — francia pezsgőfajta neve; Jókai gyakran említi ezt az Epernay-ben készült pezsgőt műveiben, pl.: *Véres kenyér* (NK 50. k. 156.), *A szegénység útja* (uo. 246.)
Preszburger mussirender — olcsó pozsonyi pezsgőbor
- 18 *liberális* — itt: kicsinyességekre ügyet nem vető
- 22 *lat* — régi súlymérték, a font. 1/32-ed része. (Vö. 108: 12)
- 28 *nez à nez* — Jókai tréfásan a „tête-à-tête” (édes kettes, szó szerint „fej a fejhez”) mintájára alkotott szójátéka a tubakolók meghitt együttlétére. Szó szerint: „orr az orrhoz”.
- 109 : 7 *a velencei sóhajhíd* — a „Ponte dei sospiri”, a velencei Dózsepalotát a börtönnel összekötő híd neve, melyen át a halálraítélteket a palota pincéjében levő kivégzőhelyre vitték

Lap: Sor:

- 109 : 14 *tournoi* — forgóajtócska a szoba ajtaján
110 : 7 *de profundis* — a mélységből (ti. . . kiáltok); a kétségbeesés hangján szóló vallásos könyörgés Istenhez. A 130. zsolttár latin szövegének kezdőszavai.
11 *korálé* — középkori eredetű katolikus egyházi (kar)ének
20 *Csicseri borsó, vad lencse* . . . — ugyanezt a dalt éneklék a kastélybeli cselédek *A bolondok grófja* c. Jókai-bohózatban (*Színművek* 2. k. 208.)
32 *gros de Naples* — Nápolyban készült selyemszövet. Ilyen ruhát visel a *Névtelen várban* Amélie is. (I. k. 21.)
111 : 10 *grandaieul* — dédapa
kancellár — itt: a fejedelmi udvar tisztviselője, aki a rendeletek, okmányok szerkesztését és kiadását végzi
17 *ursulita* — Orsolya-rendi apáca
psalmódiák — zsolttárok
23 *nièce* — unokahúg
27 *vakot vetett* — a kockajátékban dobáskor a kocka (kockák) pontozatlan („vak”) oldala került felül, a dobó nem nyert
112 : 3 *megnótáztatott* — hűtlenségi perbe fogták
8 *supplicium* — halálbüntetés végrehajtása
25 *császármadár* — császárfajd; a vadon élő tyúkfajták egyike, himje díszes tollazatú, ízletes húzáért vadásszák
29 *mint ifjú lányokként tréfásan tenni szoktak* . . . — a fácánmellcsonttörés babonáját számon tartja Szendrey Zsigmond *Népbabonák Jókai műveiben* c. dolgozata (Etn 1919. 115.)
113 : 18 *neveu* — unokatestvér (férfi)
115 : 21 *japonika* — japán szabású női ruha, pongyola
117 : 20 *szelleműzés* — (exorcizmus) a hagyomány szerint a katolikus egyház Krisztustól kapta hatalmát a gonosz szellemek kiűzésére. A szellem- vagy ördögűzés megszabott szertartás keretében (cselekmény, imák stb.) történt.
118 : 21 *crucibulum* — fészület
119 : 19 *appetitórium* — étvágygerjesztő
24 *a Lucaszék látványai* — aki szent Lucia napján, dec. 13-án babonás hagyományok szerint kezdi készíteni a Lucaszékot, s Karácsony éjszakáján a templomajtóban arra áll, meglátja a helység összes boszorkányait
25 *prikulics* — farkaskoldus; a népi hiedelem szerint olyan ember, aki holta után farkassá változik és pusztítja az embereket
Marce Zára — Jókai e boszorkányról 1845-ben novellát írt (*Vadon virágai* I.) és a horvát karsztvidéken szerepelteti;

Lap : Sor :

az *Erdély aranykorában* már — helyesen — mint a román népbabonák boszorkány-alakjáról ír róla: „Marcze Zăre annyit jelent, mint 'kedden este'; akkor van a babonahit szerint a boszorkánynak hatalma.” (146.) — Pontosabban: Marți Seară, lóháton járó erdei gonosz tündér, akinek a babonás parasztok zabot és tejet készítenek ajtajuk elé, hogy megkímélje vetéseiket (Sándor Kálmán: *Az erdélyi román népmondák* Erdélyi Figyelő 1879. okt. 26.).

- 31 *tamen aliquid haeret* — valami mindig tisztázatlan (függőben van); körülbelül: mit lehet tudni, hátha van benne valami
- 120 : 23 *áldozár* — áldozópap; a katolikus egyházban a teljes jogú, tehát áldozatot bemutatni (misét mondani) jogosult pap
- 121 : 30 *négyszegletű sipka* — a római katolikus papság viselete; „birétum”, középpütt rojttal
- 32 *Apaga Satanas!* — Távozz Sátán!
- 122 : 29 *rajta ül, mint Anchises Aeneason* — Anchisest fia, Aeneas mentette meg az égő Trójából, atyját hátra véve. — A hasonlatot *Az élet komédiáisaiban* is használja Jókai (I. k. 28.).
- 123 : 2 *szövétnék* — viaszfáklya, nagyobb (templomi) gyertya
- 8 *velencés* — a hajdani Velencei Köztársaság zsoldos hadseregére történik utalás
- 124 : 1 *Egy denevér! A klsértetek előpostája!* — a denevér megjelenésének ilyen értelmezését Szendrey Zsigmond népbabonának minősíti (*Népbabonák Jókai műveiben* Etn 1919. 115.)
- 18 *a folyosó túlsó végén...* — Szendrey Zsigmond i. m.-ben e szakasszal kapcsolatban is népbabonákra utal
- 21 *tisztul a pénz* — a néphit szerint az elásott kincs tisztul a földből felcsapó lángok által
- 23 *láb* — mértékegység, Magyarországon 31,63 cm
- 125 : 15 *iglicés bozót* — tüskés gyommal (iglicével: gerlicetövissel) benőtt bozót
- 26 *csirkesarkantyúkat* — korábban *fácnsarkantyúkról* volt szó (113 : 5, 115 : 33)
- 127 : 3 *ördögyszombat* — vagy boszorkányszombat; a babona szerint az ördöggel cimboráló boszorkányok ünnepi gyülekezete, ahol a boszorkányok és az ördögök gonosz varázslatokat űznek és vadul tivornyáznak
- 10 *Pater, peccavi!* — Atyám, vétkeztem!
- 21 Theudelinda grófnő albuma emlékeztet madame Corysande fényképalbumára, mint az illető hölgy mániás voltának egy bizonyítéka (*Az élet komédiásai* I. k. 35 : 16).

Lap: Sor :

- 128 : 1 *Lendvay* — Jókai bizonyára az *ifjabb L. Mártonra* (1830—1875), az id. L. M. fiára gondolt, aki szintén híres színész volt *Reményi Ede* (1829—1898) — hegedűművész és zeneszerző. Mivel aktívan részt vett a szabadságharcban, ennek bukása után menekülnie kellett. Mint emigráns csaknem az egész világot beutazta, és mindenütt hatalmas siker volt osztályrésze. — Nagy Miklós tanulmánya (*Bevezetés a Fekete gyémántokhoz*, 1952. Szépirodalmi Kiadó, *Magyar Klasszikusok* sorozat) őt sejtí a regényben szereplő Belényi Árpád alakja mögött, mint élő példát. (37.)
Vadnay Károly (1832—1902) — regényíró, neves lapszerkesztő, az Akadémia tagja
- 2 *Szerdahelyi Kálmán* (1829—1872) — kitűnő drámai színész, a szabadságharcban honvédfőhadnagy
- 129 : 13 *Az írásban ugyan „gödölye” van rendelve* — Mózes rendelkezése szerint a zsidók Egyiptomból való szabadulásuk éjjelén gödölyét áldoztak
- 21 *confiteor* — megvallom, gyónom; a katolikusoknál a gyónás előírásos bevezető-formulájának első szava
- 29 *zseni* — itt: szellem
- 130 : 21 *Mea culpa!* . . . — (latinul:) „Én véttem!”; a katolikusoknál a gyónás utáni bűnbánó-imádság közismert szavai
- 131 : 16 *arképe is megjelent valamely képes újságban* — a regényalak mintájául szolgáló Danielik János címzetes püspök arképe valóban megjelent a VU 1860. aug. 19-i számában
- 132 : 7 — A szabadságharcban részt vett papok közül többről közül hasonló adatokat Hermann Egyed: *A magyar katolikus papság az osztrák katonai diktatúra és az abszolutizmus idején* (Gödöllő 1932.) c. művében.
- 16 *Haynau, Jakob Julius* (1786—1853) — a hesseni választófejedelem törvénytelen fia, kegyetlenségéről hírhedt osztrák hadvezér; az 1848—1849-es magyar szabadságharc utáni véres tettei közismertek
- 23 *kapituláció* — így nevezték 1868-ig a hadseregbe lépőnek (vagy már kiszolgált katonának újból) bizonyos szolgálati időre való lekötözöttségét
- 134 : 5 *Szent Ágoston* (354—430) — püspök, a kora-középkor legtekintélyesebb teológusa, aki a keresztény tanokat Platon és Arisztotelész filozófiájának alkalmazásával bölcséleti alapokra igyekezett helyezni; a későbbi katolikus teológia mint megfellebbezhetetlen tekintélyre hivatkozott rá

Lap: Sor:

- 135 : 5 *consecrarium* — kísérő (jelenség), következmény
24 *hetesnő* — belső szolgálatra — egy-egy hétre — a földbirtokos udvarába rendelt jobbágyasszony. A jobbágyfelszabadítás után: házicseléd, meghatározott munkakörrel.
- 137 : 3 *Bosco, Bartolomeo* (1793–1863) — világhírű olasz bűvész. Jókai számos művében megemlíti nevét, így többek között a *Névtelen várban* (i. k. 192.), *A régi jó táblalbrákban* (JKK 84.), *A hajdani Nemzeti Színházrólban* (HhM 4. k. 41.) *Galuchet, Levrieux* — híres bűvész és hipnotizőr. Jókai *A hajdani Nemzeti Színházról* c. emlékezésében mutatványairól is beszámol (HhM 4. k. 42.).
- 5 *Paracelsus* (1493–1541) — (Theophrastus) német származású orvos-alkimista. Korában „csodadoktornak”, varázslónak tartották. Jelentős szerepe volt a természettudományok fejlődéstörténetében. Jókai megemlíti *A magyar Faustban* is (NK 50. k. 45.)
- 34 *flórenci* — firenzei
- 138 : 28 *biotikai metamorfózis* — élettani átalakulás
- 139 : 27 *Gustave Doré* (1833–1883) — világhírű francia festő és grafikus. Leghíresebb illusztrációit Dante *Pokol* és Cervantes *Don Quijote* c. művéhez készítette. Az általa illusztrált Biblia 1865-ben jelent meg. Jókai könyvtárában is megvolt egy német nyelvű kiadása.
- 28 *Approbata* — itt: egyházilag jóváhagyott bibliaiszöveg
- 141 : 7 *virginálás* — éneklés
dombérozás — tivornyázás, féktelen mulatozás
26 *hevély* — hevület
32 *ornátus* — a szó itt — eltérően korábbi alkalmazásától (III :10) — papi ruhát jelent
- 144 : 17 *Loyola Ignác* (1491–1556) — Iñigo Lopez de Recaldo, a jezsuita rend alapítója
29 Az itt következő, vallási szertartás keretében, megszentelt helyiségekben (kolostor, kápolna, kriptá) lezajló álrühás-jelmezes orgia változatai: *Egy hírhedett kalandor* 123–45, *Rákóczy fia* 175–82, *A mi lengyelünk* 400–06.
- 146 : 16 *Capitulum* — a Szentírásból való szövegrész a litániában
- 147 : 17 *Nec portae inferi . . . !* — (A pokol kapui sem . . . !)
33 *cótus* — együttes
- 149 : 19 *JAJ ez a botránkozónak* — a Szentírás szerint Jézus a következőket mondta a botránkozásról: „Jaj e világnak a botránkozók-

Lap : Sor :

- sok miatt: mert szükség, hogy legyenek a botrányok . . .”
(Máté 18 : 7, Lukács 17 : 1)
- 149 : 26 *démoniákus* — megszállottságban félelmetes, ördögi
- 150 : 12 *Apokalipszis* — Jelenések Könyve; többek között misztikus jóslatokat tartalmaz a világ végéről s az azt közvetlenül megelőző szörnyűségekről
- 15 *szent György a sárkányok között* — szent György Diocletianus római császár (284—305) idejében élt, szentté avatott lovag, aki a legenda szerint megölt egy sárkányt
- 151 : 1 *conviva* — lakoma-vendég
- 21 *teakatlan* — szamovár
- 152 : 4 *e derékszöget képező arcél a fehér faj előjoga a többi fajok fölött* — Peter Camper (1722—1789) németalföldi anatómus az emberi és állati koponyák megkülönböztetését e „derékszögű arcél” (az ún. Camper-féle szög) alapján kísérlete meg. Módszerét felhasználták a fehér faj „felsőbbrendűségének” bizonyítására is. — Karl Vogt 1869. dec. 23-i, Pesten tartott előadásában is kitért a Camper-szög értelmezésére. (Vö.: *Keletkezése, forrásai* 315.)
- 154 : 34 *luxuries* — bujaság, élvezetvágy
- 155 : 16 — a természetellenes, önként vállalt, másokra rákényszerített aszketizmus elleni kitételek a regényben egybehangzanak azokkal a fejtegetésekkel, amelyek az 1869 nyarán kipattant krakkói zárda-botrány (a hírhedt *Ubrik Borbála*-ügy!) óta sűrűn jelentek meg a napisajtóban. A H például nyilvános polémiát folytatott egy „kisasszonnyal” arról, hogy a zárdai életmód mennyire természetellenes. (*Polémia egy kisasszonnyal* aug. 5., 6., 8.) — A kérdés *A jövő század regényében* is előkerül a szerzetesrendek eltörlésének törvényjavaslata körüli harcokban.
- 159 : 10 *Királyhágó* — 586 m magas hegynyereg körülbelül a hajdani Bihar és Kolozs vármegyék határán; a köztudatban mint Magyarország és Erdély határvonala volt ismert
- Bethlenek, Bocskaiak kora* — Bocskai István és Bethlen Gábor fejedelemségének ideje a XVII. század első évtizedeire esik, Erdély történetének fénykora
- 161 : 25 *a nemzet „krém”-je* — a nemzet legelőkelőbb rétege
- 162 : 9 *médium* — itt: eszköz
- 163 : 7 *farm rendszer* — a falurendszerrel ellentétes, a tanyarendszerrel rokon, angol mezőgazdasági művelési forma. Magyarországon a jobbágyfelszabadítás folytán jelentkező munkás-

Lap: Sor:

- hiány miatt a „farm”-rendszer lényegében a nagybirtok majorsági földjeinek bérbeadását jelentette.
- 165 : 34 *menzúra* — távköz, vívótávolság
- 167 : 7 *thug, mormon, manicheus* — a thug hindusztáni, emberáldozatokat bemutató szekta tagja, aki halálosan gyűlöli az idegeneket; a mormon zsidó, keresztény és pogány vallások elemeiből álló tanokat valló amerikai szekta tagja; a manicheus óperzsa és keresztény hitvilágot vegyítő eretnekséghez tartozik. — Jókai a thugokat többször említi műveiben, így a *Ne nyúlj hozzám* c. elbeszélésében (HhM I. k. 277.) *A kráóban* (176.) és *A jövő század regényéhez* készített feljegyzéseiben is, ahol „Vallás” címszó alatt többek között a „thugok” szó is olvasható. (OSzK Oct. Hung. 699/5. 41.)
- 171 : 24 *inventálás* — leltározás
- 172 : 20 *ínpók* — állatok, főként lovak lábain, valamely ín mentén, az ínhüvely kitágulása folytán keletkező daganat
dikhenc — gebe
30 *skandalizálva volt* — fel volt háborodva
- 173 : 20 *Cagliostro* — Giuseppe Balsamo (1743–1795) világhírű kalandor álneve. Cagliostro kihasználta kora babonás hiszékenységet, hosszú ideig rettegve tisztelt boszorkánymesterként fényűzően élt. Börtönben pusztult el.
officina — itt: vegyészeti műhely
- 174 : 17 *strom-glass* — barométer, légsúlymérő
- 175 : 25 *szénéleg* — a szén-gáz (szénmonoxid) régi elnevezése
- 176 : 1 *agraf* — csat, boglár
17 *a jour foglalat* — az ékkő elülső és hátsó lapját szabadon hagyó, szegély-foglalat
26 *gauklerei* — szemfényvesztés, kóklerság
- 178 : cím *sublimior mathesis* — magasabb matematika
6 *fizionómia* — itt: arcvonásokban, arcjátékban kifejeződő lelki folyamatokat vizsgáló tudomány
18 *shirting-bortlék* — könyökvédő a ruha kímélése céljából
- 179 : 1 *eszkomt* — váltóeszámítolás
7 *Benvenuto Cellini* (1500–1571) — itáliai ötvös és szobrász, nevét híres *Önéletrajza* révén az irodalomtörténet is számon tartja
8 *aguti* — Dél-Amerika északi részein élő rágcsáló; aranynyúl
10 *Pompéji* — ókori város a mai Olaszországban (Campania tartományban), amelyet Herculanummal együtt i. e. 79-ben a Vezúv kitérése elpusztított. Romjai között értékes képzőművészeti leleteket, többek között mozaikokat találtak. A fel-

Lap: So :

- tárás erősen fellendült az 1840-es években. Utána évtizedeken át divat volt Európa-szerte „pompéji stílus”-t alkalmazni. Jókai könyvtárában megvan L. Barré: *Herculanum und Pompeji* (1841) c. műve, amely a két eltemetett városban talált festményeket, szobrokat és mozaikokat ismerteti.
- 179 : 12 *halyotis* — gyakori tengeri csiganem. Jókai részletesen leírja külsejét *A csigák regényében* (NK: 50. k. 95.).
- 14 *szalmapapír* — mésztejben lágyított szalmából készült különleges papiros
- 15 *bristol-papír* — finom kartonpapír, elsősorban vízfestményekhez használták
bath-papír — kiváló minőségű angol levélpapír, amelyet eredeti gyártási helyéről (Bath) neveztek el
- 29 *balzák* — régidivatú alacsony heverő
- 33 *sèvres-i porcelán* — Sèvres francia városban gyártott, világhírű porcelán
- 34 *latakia* — Latakia szíriai kikötőről elnevezett finom dohányfajta — Jókai említi a *Névtelen várban* is (2. k. 4.)
- 180 : 27 *madame* — cukorfinomító
- 181 : 21 *madame Risan intézete* — hasonló nevelőintézet szerepel *A jövő század regényében*, ahol a szegény leányokból félvilági nőket nevelnek
- 184 : 30 *halinaposztó* — durva, házi szövésű gyapjúposztó; itt mint népviselet, képletesen a parasztságot jelenti
- 185 : 1 A regény cselekményének idejében (1860-as évek) a magyar hercegprímás a valóban öreg és beteges Scitovszky János volt (1785–1866).
- 4 A valóságban az ez időbeli pápa, IX. Pius (1792–1878) hét évvel fiatalabb volt a magyar hercegprímásnál.
- 186 : 7 *csatány* — „Ez a nyelvújítási szó ugyanazt jelenti Jókainál, mint a theater coup — hatásos, mesterkéltné színpadi jelenetet” — írja a szóról Barta János *Jókai és a művészi igazság* c. munkájában (It 1954. 415.); Hankiss János szerint a coup de théâtre Jókai kedvelt szerkesztési módszere (*Európa és a magyar irodalom* 492–93.); — a csatány szó több Jókai-műben felbukkan, így *A kráóban* is (161, 202.).
- 8 *Stroussberg, Bethel Henrik* (1823–1884) — német vasúti vállalkozó, bányák, mozdonygyárak tulajdonosa, a 60-as évek „vasútkirály”-a. Később kétes üzletekbe fogott, 1875-ben csődbe jutott és bíróság elé került. Része volt a magyar ún. Északkeleti Vasút építésében is.

Lap: Sor:

- 186 : 9 *Pereira* — Portugál eredetű francia bankárcsalád. Különösen III. Napóleon idején játszottak jelentős szerepet.
Rothschild — a XIX. század leggazdagabb, 1743-ban alapított bankháza. Európa szinte minden uralkodóháza lekötelezettje volt a R.-oknak.
- 187 : cím *Soirées amalgamentes* — egybeötvöző, egyéolvasztó estélyek. — Hogy Jókai regényének e motívuma valóban az 1860-as évek egyik divatjára vezethető vissza, bizonyítja többek között a H beszámolója, amelyet maga Jókai írt. 1865. márc. 26-án egy arisztokrata társaság műkedvelő színelőadást tartott, utána Erkel Ferenc vezényletével zenei műsor következett, majd az arisztokrata hölgyek és urak két tablót mutatott be (*A meny hazaérkezése, Tasso a ferrarai udvarnál*). — „Ez alkalommal lőn legelőször bemutatva a legújabb találmányú *magnesium világlátás* is, mely tündéri fényt áraszt ugyan, de a találmány jelen stádiumában téveteg sugárzású világításánál fogva a világító gázt pótolni nem képes”. (márc. 27. Tárca — Vö.: *A hajdani Nemzeti Színházról*. HhM. 4. k. 45.)
- II *szankció* — itt: valamely intézkedés jóváhagyása
- 188 : 8 *crustacea* — őskori rákfajta
- 15 *hora canonica* — eredetileg a katolikus papok számára kötelező napi imádságok elmondására kiszabott idő; itt: a felolvasások megszabott időtartama
- 17 *héjanc* — az ízeltlábúak régi magyar elnevezése
- 20 *osztrák értéklű forint* — az 1857-ben bevezetett osztrák forint elnevezése megkülönböztetésül a korábbi, illetve a más országokban (Bajorországban, Hollandiában stb.) forgalomban levő forinttól
- 33 *obligate* — szokásosan
- 190 : 13 *az esprit crème-je* — a szellem arisztokráciája
- 25 *amalgamáz* — itt: egyéolvaszt, összekever
- 192 : 11 *villanydelej* — elektromos mágnesség
- 26 *sajátos szezon volt az!* — célzás az 1861-es nemzeti tüntetésre. Lásd a korabeli divatlapok mellékleteit, így pl. a Hölgylutár 1860. jan. 5-i, a Nővilág jan. 29-i vagy febr. 5-i divatképét. Jókai később úgy emlékszik vissza, hogy neki is jelentős része volt a nemzeti viselet propagálásában (*A Jókai-jubileum és a Nemzeti Díszkiadás története* 144.), ez időben írt költeményei is ezt bizonyítják. — Jókai szinte szó szerint ugyanígy jellemzi a mozgalmat az *Egy ember, aki mindent*

Lap : Sor :

- tudban (NK 37. k. 221.), hasonlóképpen az *Egy az Istenben* (2. k. 206.).
- 193 : 1 Százszorta szebb minden asszony! — Jókai Magyar divat (1858) c. költeménye negyedik versszakának 9. sora: „Kétszerte szebb minden asszony” (*Költemények* 1. k. 7.)
- 2 S' is scho' vorbei! — (Es ist schon vorbei!) Már elmúlt!
- 22 Ugyan lieber Johann, bringen Sie mir ein Glas Wasser. — Ugyan kedves János, hozzon nekem egy pohár vizet.
- 34 in thesi — elméletben
- 195 : 17 István gróf széles körű irodalmi tájékozottsága lényegében azonos Rengeteghy Ottó gróféval (*Egy ember, aki mindent tud* NK 37. k. 222.)
- 22 Burns, Robert (1759–1796) — a legnagyobb skót költő-egyéniség
- Shelley, Percy Bysshe (1790–1822) — a XIX. század első felének legjelentősebb angol költője, az angol irodalom egyik legforradalmibb alakja
- 23 Spenser, Edmund (1552–1599) — Az angol reneszánsz klasszikus költője. A *Fairy queen* (Tündérkirálynő) a legnagyobb, befejezetlenül maradt allegorikus műve.
- Milton, John (1608–1674) — a legnagyobb angol költők egyike. Az *Elveszett Paradicsom* (1667) c. hatalmas eposzát vakon írta, illetve diktálta.
- 24 Dryden, John (1631–1700) — neves angol költő, drámaíró
- 25 Wordsworth, William (1770–1850) — híres angol lírikus
- Byron, George Noel Gordon (1788–1824) — az angol romantikus költészet világhírű vezéralakja
- 26 Frithiofs saga — Frithiof és Ingeborg szerelmét elbeszélő óskandináv monda
- Ossián regéi — Ossian, a híres bárd neve alatt James Macpherson (1738–1796) skót költő saját költeményeit adta ki, mint fordításokat
- 27 *Légende des siècles* — Victor Hugo (1802–1885) epikus-lírai költeménysorozata (*A század legendája*), amelyen közel 25 évig dolgozott
- 29 *amadisze-ök* — az ún. A.-regények, amelyeknek főhőse Amadis de Gaula-Wales. Kalandos-mesés lovaghistóriák.
- Tasso, Torquato (1544–1595) — olasz költő, világhírű hős eposza, a *Gerusalemme Liberata* alapozta meg
- 30 Ariosto, Lodovico (1474–1533) — olasz költő, híres regényes hőskölteménye a *L'Orlando Furioso* (1516)

Lap : Sor :

- 195 : 30 *Metastasio, Pietro* (1698—1782) — a XVIII. század európai tekintélyű színpadi szerzője. 1730-tól a bécsi császári udvarban élt és dolgozott.
- 31 *Commedia erudita* — a reneszánsz idejében előkelő körök által művelt, antik példákat követő vígjáték
- 32 *Harir (i), Abu Mohamed al Kászim* (1054—1122) — a legkiválóbb arab költők egyike. *Antár élete* a legendás életű régi arab költőről, Antárról szóló mondakör.
- 33 *Sakuntala* — Kálidásza (V. század), a legnagyobb hindu költő világhírű drámájának hősnője. A dráma teljes címe: *Abhidnyána-sakuntala* (S. felismerése).
- 196 : 5 *kádencia* — itt: rím
- 197 : 22 *knownothing* — szó szerint: semmitsem tudó; az Észak-Amerikai Egyesült Államokban alakult, a bevándorlóktól elzárkózó, azok politikai és vallási befolyását akadályozni igyekvő párt tagja
- 32 *bál paré* — ünnepélyes bál, ahol kötelező az estélyi ruha
- 199 : 9 *elektrizír-masina* — elektromosságot fejlesztő gép
- 13 *izolátor* — itt: szigetelőbevonatú zsámoly, amire az elektromos kísérlet ember-alanyát állítják
- 24 *Diab! — Ördögöt!*
affichírozni — plakáton hírül adni
- 28 *Zampa* — Louis Herold francia operaszerző híres műve
- 200 : 5 *eszkortíroz* — kísér
- 202 : 12 *Maury, Matthew* (1806—1873) — amerikai tengerésztiszt, hidrológus, az atlanti tengeráramlatok szakértője
- 20 *Franklin és hős társai* — utalás John Franklin (1786—1847) angol sarkkutató északi-sarki expedícióira. Utolsó útján (1845—47) maga is életét vesztette. Expedíciója pusztulásának körülményei — világszenzációt keltve — csak 1859-ben derültek ki.
- 203 : 3 *Wellington-csatorna* — tengerszoros a jeges-tengeri szigetvilágban Kanada északi partjai előtt
- 12 *Belcher, „Resolute”* — Eduard Belcher (1799—1877) angol hajóskapitány vezette 1852—1854-ben a Franklin (l. 202 : 20) felkutatására küldött expedíciót. Eredménytelen visszatérésekor öt hajója közül négyet (a „Resolute”-ot is) a sarki jégbe fagyva hagyott. (Vö.: *Keletkezés, forrásai* 313.)
- 13 *Barrow-út* — Sir John Barrow (1764—1848) angol utazó és földrajztudósról elnevezett tengerszoros az Északi-Jeges-tengerben, Amerika északi partjainál

Lap : Sor :

- 203 : 15 a „*Resolute*” megszökött társaitól — a jégbefagyott, majd legénység nélkül nagy utat tett hajó története megragadta Jókai fantáziáját. Ez az eset képezi az alapját *Egész az északi pólusig* c. regényének (1876.).
- 21 *Sidney O. Buddington* — egy bálnavadász hajó kapitánya volt, ő találta meg 1855-ben Belcher elhagyott hajóját (vö.: 203 : 12)
- 24 *az éjszarki szabad tenger* — a hatvanas években is kétes feltevés annyira megtetszett Jókainak, hogy többször visszatért hozzá műveiben, így *A jövő század regényében*, a *Két léghajós* c. novellájában (NK 50. k. 77–84.), az *Akké kétszer halnak meg* c. regényében (I. k. 204.) stb.
- 30 *murex-fajú csigák* — bfborcsigák
- 204 : 9 *mérföld* — tengeri távolságmérték, 1854,96 m
- 19 *chiton squamosus* — tengeri csigaféleség, hátán mészlemezekkel
- 205 : 4 *Kane kapitány* (1820–1857) — 1853–55-ben expedíciót vezetett Franklin felkutatására
- 28 A sarkvidéki hideg okozta különös tünetmények felsorolása és jellemzése többnyire szó szerinti fordítása Kane könyve megfelelő helyeinek.
- 207 : 11 az állítólagos sarki szabad tenger tulajdonságairól itt és az alább közöltek (hőmérséklet, különös árapály stb.) Jókai megismétli *A jövő század regényében* (2. k. 43–44.) és az *Egész az északi pólusigban* (98.) Az utóbbiban arról is értesít, hogy azt William Edward Parry fedezte fel. Értesüléseit a korabeli tudósításokból vehette. Molnár Antal *A sark tengerek hőmérséke* c. cikkében (*Hazánk s a Külföld* 1866. 18. sz. 283.) például így ír „... a tudományra nézve, fájdalom, korán elhalt világhírű utazónak, dr. Kane-nak néhány kísérője még a 80-dik szélességű [!] fokon túl is látott nagyszámú vízimadarakat középfőmérsékletű levegőben egy jéghegy-nélküli, sima felületű tengerész fölött lebegni.” — Egyébként Jókai Kane könyvét is ismerte. (Vö.: *Keletkezése, forrásai* 311–12.)
- 208 : 23 *Peabody-öböl* — tengeröböl Grönland északi részétől nyugatra
- 209 : 10 *Bécs István-tornya* — Bécs látképéből a múlt század közepén még messze kiemelkedett a Szent István bazilika tornya (139 m)
- 21 *ekvinokciális* — napéjgyenlőségi; amikor a nappal és az éjjel azonos időtartamú

Lap : Sor :

- 209 : 25 — az itt leírt optikai jelenség az *Ahol a pénz nem istenben* is szerepel (CentK. 89.)
- 32 „*Kegyetlen, istentagadó eszme*”-től kezdődően 28 sor a *Negyven év visszhangjában* (315–16.)
- 210 : 25 *Volta-oszlop* — az első mesterséges elektromos áramforrás, melyet Volta (1745–1827) olasz fizikus hozott létre sorba-kapcsolt elemekből
hárszén — hársfából égetett puha faszén
- 211 : 28 *pagony* — erdőnek, vadászterületnek nagyobb, idegenek elől elzárt része; általában: az erdő mélye
- 30 *geszt* — a fa testének belső része, a fa sűrűje; itt: az erdő sűrűje értelemben Tolnai Vilmos *Jókai és a magyar nyelv c.* tanulmányában ezt Jókai önkényes értelmezésének tekinti (MNy 1925. 91.)
- 212 : 18 *Polinézia* — szigetcsoport a Csendes-óceán keleti részén
hottentott — (hottentotta) a holland telepesek elnevezése a dél-afrikai őslakókra
karibi szigetek — az ún. Antillák; az Atlanti-óceánnak Dél-Amerika északi partjai és Közép-Amerika közé eső részén fekvő szigetcsoport
- 214 : 11 *Franklin, Benjamin* (1706–1790) — az Észak-Amerikai Egyesült Államok egyik legnagyobb államférfia, fizikus. Ő mutatta ki először, hogy a villám is elektromos szikra. — A nevét Jókai több helyütt említi műveiben, így a *Villámjárta c.* novellájában is (NK 35. k. 192.).
- 17 *Armstrong-ágyú* — Armstrong angol mérnök találmánya: messzehordó, nagy űrméretű ágyú, mely az 1850-es években világhírnévét tette
Congrev-röppentyű — William Congreve angol tüzértábornok által 1807-ben feltalált rakéta-lövedék. Az 1890-es évekig Európa majdnem minden hadseregében használták.
- 215 : 2 *honvédrokkantak* — Jókai nem véletlenül utal a h.-ra: ez időben az Országos Honvédegylet széles körű társadalmi mozgalmat szervezett a honvédmenház felállítására, amelyben Jókai kezdeményezőként vett részt és évenként 100 forint adományra kötelezte el magát. (Lásd: H 1869. okt. 23. Reggeli kiadás. Újdonságok.; uo. nov. 28. stb.) — A honvédségélyző együletet az *Enyim, tied, övében* is említi (2. k. 165.).
- 215 : 19 — Az éjszarki állam szabályozott időjárása *A jövő század regénye* Otthon államának hasonlóképpen emberek által irányított időjárás-viszonyaira emlékeztet.

Lap: Sor :

- 217 : 26 Delej ország üvegépületei ugyancsak az Otthon állam ichor-
üveggel fedett utcáira és tereire emlékeztetnek. (*A jövő század
regénye* 2. k. 7.)
- 218 : 25 *ütem* — ütem, ritmus
31 *nemere* — hegycsúcs a csíki havasokban; ugyanígy hívják a
felőle jövő hideg, keleti szélvihart
burána — (burán) a sztyeppen megjelenő hóvihár neve
- 219 : 2 *enkausztika* — itt: épületek falának festékanyag beégetésével
való színezése
15 *kéziratpapírról nyomtatnak* — hasonlóképpen készül az Astrapé
c. újság *A jövő század regényében*
- 222 : 10 *Mac Clintock, Francis* — ír sarkutazó, aki felfedezte Franklin
elpusztult expedíciójának maradványait (Vö.: 202 : 20)
A NK-ba — szövegterzolás folytán — Mackintosh került.
Vö.: Szövegváltozatok. — Mackintosh néven angol törté-
nést (James) és kémikust (Charles) tartanak számon a lexi-
konok.
- 226 : 12 *a tükör azt mondta . . .* — utalás az ismert Hófehérke-mesére
17 *Mab királyné* — tündérkirálynő, az angol irodalomban gyak-
ran előforduló népmondai alak (Shakespeare: *Romeo és
Julia*; Shelley!)
- 22 *Ariel* — légi szellem, általában a természet változatosságának,
teremtő crejének a széllel való azonosítása; számos világiro-
dalmi alkotás szereplője (Shakespeare: *Vihar*; Milton: *Elveszett
Paradicsom*; Goethe: *Faust II.*)
- 227 : 20 *Klimius Miklós* — Ludvig Holberg (1684–1754) dán víg-
játéktíró fantasztikus filozófiai regénye (*Nils Klims alvilági
utazása 12 nap alatt*), amely a klerikális körök nagy felzúdulá-
sát váltotta ki annak idején. Jókai könyvtárában a kötet
megvolt, említi *A jövő század regénye* bevezetőjében, *A barát-
falvi lévitában* (50.) is.
- 228 : 28 *Ximene* — Számos történelmi nevezetesség is viselte ezt a
nevet, így III. Alfonz spanyol király (866–910) felesége,
VI. Alfonz (1065–1109) feleségét is Ximenének hívták.
Az író talán a legnevezetesebb Ximenére, Don Rodrigo
Diaz szerelmesére, Corneille híres francia drámaíró (1606–
1684) *Cid* című drámájának hősnőjére gondolt.
- 31 *bizsutéria* — itt: ékszer
- 230 : 1 *magnetikus ekvátor* — mágneses egyenlítő
32 *via facti* — jogi szakkifejezés: tettelesen, erőszakkal
el-primaokkupálni — mások elől elsőnek lefoglalni

Lap : Sor :

- 231 : 15 *consumo* — elfogyasztás (táplálkozás)
17 *sziámi iker* — így ismertek egy 1811-ben született, összenőtt hátsó-indiai ikerpárt, amely haláláig (1874) többször mint cirkuszi látványosság mutogatta magát
23 *kellner* — pincér, felszolgáló
29 *Mezopotámia* — a mai Irak területe, a Tigris és az Eufrátesz folyók vidéke
- 232 : 2 *indigenált nemes* — honosított, azelőtt nem magyar állampolgárságú nemes
4 *boxer-termet* — ökölvívó testalkat
24 *Ich bin erkannt!* — Felismertek! — ti.: Le vagyok leplezve!
31 *harcelfrozás* — zaklatás, kérdésekkel való ostromlás
leydeni villanyos palack — az ún. Kleist-féle palack, elektromosság gyűjtésére, sűrítésére használt kísérleti eszköz
- 233 : 3 *disznóláb* — az „itt a kezem, nem disznóláb” szólásmondásra vonatkozó utalás
4 *karambol* — itt: felsülés
5 *aufsitzer* — ugratási alkalom
15 *dohány-abaldó* (abdaló) — dohánypajta, ahol a dohányleveleket szárításra előkészítésül fűzérekké fűzik
19 *Groszartig!* — Pompás!
23 *betting-house* — fogadási iroda, ahol a lóversenyek alkalmából a versenyfogadásokat kötik
- 234 : 3 *pápai zuáv* — a zuávok eredetileg algériai zsoldoskatonák voltak a francia hadseregben, később az önkéntes csapatok katonáit nevezték zuávoknak. A „pápai zuávok” az Egyházi Állam Garibaldi ellen toborzott önkéntes alakulatainak tagjai voltak.
4 *meg is kergették Castelfidardónál* — 1860. szept. 18-án a piemonti sereg e városkánál fölényes győzelmet aratott a pápai csapatok felett
20 *kreuzfiedel* — dévaj, jókedvű
24 *ciao* — szervusz
- 235 : 26 *Nomen est omen* — A név figyelmeztető jel; itt abban az értelemben, hogy viselőjének jellemét is elárulja.
27 *getrunken* — az *iszik* ige múlt idejű participiuma
32 *volát* — tarokban az összes ütést jelenti; egyben szójáték, jelentése: „repül”
- 236 : 1 *infallibilitás* — gúnyos célzás az 1869–70-es egyetemes zsinatra, mely a pápa tévedhetetlenségének tételét készült kimondani

Lap: Sor:

- 236 : 4 *szabadkőművesi jelszó* — a szabadkőművesség titkos társadalmi mozgalom, a XVIII. században a felvilágosodás és polgári forradalom eszméjének terjesztője, később általában polgári humanisztikus célok megvalósításának érdekében tevékenykedő szövetség. Működését sokáig titokzatosság burkolta s jelszavaikat csak a beavatottak ismerték.
- 237 : 10 *Lavater, Johann* (1741—1801) — svájci író, aki az arc vonásából, sajátos alkatából igyekezett az illető személy jellemét meghatározni, gondolatait kiolvasni. — Jókai *A barátfalvi lévitában* írja (1869): „Még én magam is emlékezem erre a könyvre [ti. Lavater *Physiognomische Fragmente zur Beförderung der Menschenkenntniss und Menschenliebe* 1775—78 c. munkájára] a mit nagyon sarjú gyerekkoromban láttam; tele volt az rézmetszetű arczokkal, fejekkel; nagy férfiakéval és híres zsványokéval, a miket mind maga Lavater rajzolt . . .” (47.)
- 30 *ad peram et saccum* — tarisznyáig és zsákig; tréfás jelentés-átvitellel: az utolsó krajcárig — Berend kártyabravúrája emlékeztet Adorján Manassé sorsdöntő játszámája (*Egy az Isten* 1. k. 343—44.).
- 238 : 1 *lél* — párlat
- 33 *káposztakő* — a házi káposztasavanyításnál használt nagy súlyú nyomtatatókő
- 239 : 3 *sequioris sexus* — a másik (ti.: női) nemhez tartozó
- 8 A kaszinóbeli társaság különböző rétegeinek természetét hasonlóképpen jellemzi Jókai az *Egy ember, aki mindent tudban.* (NK 37. k. 226.)
- 9 *lepidoptérák* — az ún. szívósájú rovarok rendje, lepkék
- 17 *noctuák* — éjjeli lepkék
- 240 : 9 *nem húzott helyet* — nem indítványozta, hogy a szerencsére bízva a kártyaasztal körüli elhelyezkedést, húzzanak sorsot, hátha más helyen ülve több szerencsével játszhat
- 14 *Blitzjung* — fenegyerek
- 22 *cotillon* — A „magyar cotillon”-t az 1840-es évek hazafias mozgalmi hozták létre, zenéjét Rózsavölgyi Márk (1790—1848) szerezte; a 60-as években Dobsa Lajos felújította, a regény cselekményének idejében ezt táncolni hazafias tüntetés volt.
- 24—28 *Hogy magyar királyi udvartlátunk . . . a hódltások közé tartozik.* — szó szerint l. a *Negyven év visszhangjában* (284—85.)
- 241 : 19 *caracolfroztat* — műlovaslási szakkifejezés: forogat, megtáncoltat

Lap: Sor :

- 241 : 19 *haute école* — „magasiskola”, a lóidomítás legfelső foka, hagyományosan előírt lovaglógyakorlatokkal
- 20 *madame Schlezák* — a múlt század közepének európai hírfü műlovarnője
- 243 : 6 *Badrul Budur* — az *Ezeregyéjszaka* egyik mesealakja B. B. *hercegnő*, akit Aladdin a varázlámpában lakó szolgálatteljesztésével nyer el feleségül. Jókai bizonyára csak a név egzotikumát akarta felhasználni s nem sok ügyet vetett arra, hogy a név viselője a mesében nő vagy férfi. Badrul nevű béget szerepeltet a *Mennyei parittyakövekben* is. (NK 11. k. 181.)
- 9 *Sir Baker neje* . . . — Samuel Baker a XIX. század egyik legmerészebb utazója, vadász és felfedezője volt. Az 1860-as években utazta be Dél-Afrikát feleségével, aki budapesti születésű volt (Sass Florence). Baker útinaplója csak 1874-ben jelent meg; Jókai a regény megírása idején csak hírlapi beszámolókból értesülhetett a házaspár útikalandjairól (pl.: *Képes Világ* 1867. 20. sz.).
- 15 *mangave-erdő* — (mangrove-erdő) a trópusi tengerpart iszapjában tenyésző, alacsony törzsű, légyökeres fák áthatolhatatlan bozótja
- 245 : 16 Berend prédikátor-őse történetének alapja Szelepcsényi György (1597–1685) esztergomi érsek protestánsok elleni fellépése. (Eötvös Károly *A Jókay-nemzetség* c. munkájában említi, hogy Jókai még úgy tudta, őseinek egyike távoli rokonságban volt Szelepcsényivel. 15–16.) Az aulikus hercegprímás 1674-ben 300 prédikátort idézett Pozsonyba. Nagy többségük behódolt. A mintegy hatvan ellenállót börtönbe vetették, illetve gályarabságra küldték. — *A kis királyokban* is említi az fró a hitükért gályarabságot szenvedő prédikátorokat. (2. k. 163.)
- 22 *abrenunció* — lemondás; elvek, nézetek visszavonása
- 27 *non abrenunció* — le nem mondás
- 247 : 33 *Barataria* — Don Quijote fegyverhordozójának, Sancho Panzának „kormányzósága”, amelyet tréfából adományoz neki a herceg, hogy Sancho csúfos felsülésén udvarával együtt jót mulathasson (Cervantes: *Don Quijote* II. rész 45., 49., 51., 53. fejezet).
- 248 : 5 *a vista* — itt: első látásra
- Ernani* — *Hernani*, Victor Hugónak az irodalmi romantikában korszakalkotó műve, amelynek bemutatóján (1830) Európa-

Lap : Sor :

- szerte nagy feltűnést keltő, heves jelenetek, játszódtak le a nézőtérén; Verdi írt belőle operát *Ernani* címmel.
- 249 : 23 *tally hó* — hajrá; falkavadászon a kutyákat uszító kiáltás
- 250 : 31 *Gonzaga Júlia története* — Jókai forrása ezúttal is a *Dictionnaire de l'amour* volt (vö.: Hankiss János i. m.); a történetből önálló novellát is írt *Miért láttál?* címmel (NK 35. k. 198.)
- 33 *Barberousse* (Barbarossa) *Dsereddin* (1458–1546) — hírhedt arab kalóz, aki végigpusztította, rabolta Európa földközi-tengeri partvidékeit; legyőzni, elfogni sohasem tudták. Szerepel Jókai *Zafireh* c. novellájában is. (*Megtörtént regék* c. kötet 32.)
- 34 *Fondi* — a tengerparthoz közel fekvő olaszországi kisváros Nápolytól északnyugatra
- 252 : cím *niaiserie* — kicsinység, jelentéktelen apróság
- 12 *küteg* — (enantéma) elsősorban a nyálkahártyákon jelentkező kiütés, de együtt szokott jelentkezni más, fertőző betegségekkel (pl.: himlő) járó kiütésekkel
- 16 *aventure* — kaland
- 254 : 9 *konvencionátus* — a hagyományoknak, bevett szokásoknak megfelelő
- 25 *Ça mord!* — Ez harap!
- 32 „*En a párbajt*” kezd. résztől a 4. bekezdés végéig a *Negyven év visszhangjában* (356–357.)
- 256 : 6 *fórum* — itt: fellebbviteli bíróság, ítélszék
- 15 *blagutroz* — henceg
- 17 *Isaszeg, Ó-ószöny* — Isaszegnél 1849. ápr. 6-án Aulich és Klapka tábornokok fényes győzelmet arattak az osztrák császári sereg felett. A honvédseregek ószónyi diadala szabaddította fel Komárom várát az ellenség ostromgyűrűjéből.
- 18 *Lehel huszárezred* — a szabadságharc alatt a Honvédelmi Bizottmány által önkéntesekből szervezett vitéz lovascsapat. *Vilmos-huszárok* — magyarokból álló császári lovasezred, amely 1848 őszén szinte teljes számban hazaszökött Galíciából s a honvédsereghez csatlakozott. Hazatérésük történetét Jókai néplapja, az Igazmondó közölte Herman János veszprémi gabonakereskedő, volt Vilmos-husár elbeszélése nyomán 1867. szept. 8–29. (Vö.: *A kőszívű ember fiai*).
- 32 *A néphit azt tartja* . . . — a babonát számon tartja Szendrey Zsigmond i. m.
- 257 : 2 — Éles tárgy mosoly kíséretében való átadása megismétlődik az *Egy az Istenben* is (I. k. 46–47.).

Lap : Sor :

- 260 : 16 *barrière* — korlát; pisztolypárbajnál a határvonal, ameddig a felek egymáshoz közeledhetnek
- 21 *Robin Rouge* — valószínűleg Robin Hood helyett, aki a róla szóló angol mondák szerint káprázatos ügyességgel nyilazott
- 261 : 29 *Laszlovszky major* — Az első útbaeső nyaraló volt a Zugligetbe vezető úton, a társaskocsik, kiránduló fogatok megállóhelye. Innét az út ez időben még meglehetősen nehezen járható volt.
- 262 : 1 *Lipótmező* — völgy Buda határában a Hármashatárhegy és a Jánoshegy között; régebben kedvelt nyaraló-, kirándulóhely
- 10 *à barrière!* — korláthoz!; pisztolypárbajnál az először lövőt sértetlen ellenfele ezzel a felszólítással előre rendelheti a kettőjük között kijelölt távköz határához, a barrière-hez
- 263 : 9 *staphylaea* — hólyagfa, kedvelt magas növésű díszcserje
- 265 : 14 *dahomey-i szultán* — Dahomey néger állam volt Afrika északnyugati részében; uralkodói zsarnoki abszolutizmussal kormányozták. A dahomeyi szultán Jókainál a zsarnokság szimbóluma (vö.: *Az élet komédiásai* I. k. 284.; *Enyim, tied, övé* 2. k. 34.).
- 32 *Károly kaszárnya* — a régi pesti császári helyőrség III. Károlyról elnevezett kaszárnyája, számos nevezetes esemény emléke fűződik hozzá; 1849 óta a Központi Városháza épülete

TARTALOM

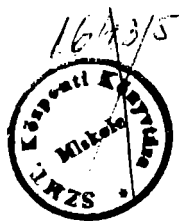
ELSŐ RÉSZ

Mielőtt ember lett volna a földön	5
---	---

MÁSODIK RÉSZ

Mikor már nem fér el az ember a földön	27
Egy fekete táj	31
A fekete gyémántok rabja	41
A másik fekete gyémántok	51
Az emberevő	66
A pénzcsináló	74
Doktor úr!	89
Theudelinda grófnő	101
Az album és lakói	117
Az ördögűző	131
A kellemetlen ember	164
Sublimior mathesis	178
Soirées amalgamentes	187
Iván felolvasása	202
Mágnes lovag	225
Egy kis niaiserie	252
Jegyzetek	267
Rövidítések	268
Kiadások, fordítások, átdolgozások	269

Keletkezése, forrásai	280
A regény érlelődése	280
A regény valóságalapja	286
A regény társadalom- és természettudományos ismeretanyaga	307
Irodalom	319
A regény fogadtatása	319
A német kiadás visszhangja	322
A regény utóélete	327
A regény irodalmi hatása	352
Szövegváltozatok	354
Tárgyi és nyelvi magyarázatok	375

A kiadásért felel :

az Akadémiai Kiadó igazgatója

✕

A szerkesztésért felelős:

SZIGYÁRTÓ GYÖRGYNÉ

Műszaki szerkesztő :

VIDOSA LÁSZLÓ

A kötésterv

KECSKEMÉTI ANNA

munkája

✕

A kézirat beérkezett : 1963 XII. 5.

Példányszám : 6.500

Terjedelem : 20,6 (A/5) ív + 4 oldal melléklet

✕

64.57398 Akadémiai Nyomda, Budapest

Felelős vezető : Bernát György

